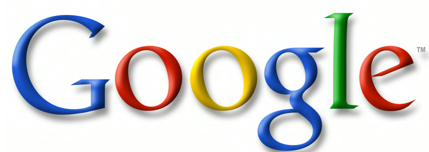
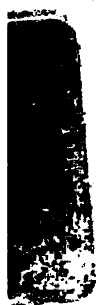
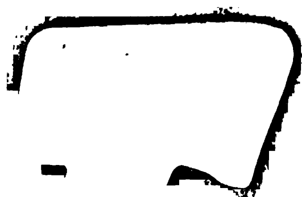

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

35. HEFTE

50 ØRE

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

XIII

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

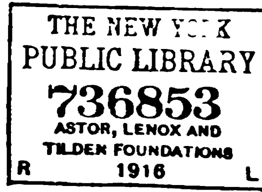
I DET 16DE AARHUNDREDE

13. BOG: LIVSBELYSNING.

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG
GRÆBES BOGTRYKKERI
1904

Indledning.

Vi have set, hvorledes den Slægt, der levede i Norden i det 16de Aarhundrede, kom til Verden, boede, klædte sig, spiste og drak, giftede sig og levede som Ægtefolk. Forinden vi flye dem til Jorde og hermed afslutte Betragtningen af Datidens «daglige Liv», staar imidlertid en afgørende Undersøgelse tilbage, den vigtigste og vanskeligste af dem alle. Det «daglige Liv» er kun rent udvortes opfattet, saalænge vi ikke tillige have faaet et Indtryk af, i hvilken Belysning Livet viste sig for hin Slægt, den Farvetone, der dengang laa over alle Forhold, over selve det at leve.

Allerede Opgaven er vanskelig at udtrykke klart. Men umiddelbart fornemmer enhver, der selv har gennemløbet en Udvikling, at der, uafhængigt af de ydre Forhold i og for sig, til forskellige Tider ligger en forskellig Belysning over dem, der gør det ene og samme til noget vidt forskelligt. Ligesom samme Egn tager sig forskellig ud ved Dag og ved Nat eller set af en selv i forskellige Aldere, saaledes er der en betydningsfuld Forskel mellem de forskellige Slægtleds Syn paa det ene og samme. I denne Forskel bunder Historiens dybeste Indhold. At gaa uden om og kun holde sig til de ydre, haandgribelige Forandringer, er at nøjes med en ringere Grad af Forstaaelse. Thi vi vide alle fra os selv, at netop fra Belysningen henter hver Gang de givne Forhold deres egentlige Forklaring, ud fra den bestemmes deres Indholdsværdi.

Denne Historiens flygtigste Olie er altsaa Vekselspillet

mellem hver enkelt Slægt og dens ydre Forhold, den Duft og Farve, der laa over disse for Tiden selv, medens den endnu var levende, førend den hentørret og fladtrykt blev pakket i Historiens Plantesamling. Man kunde søge at genfremstille dette ved Betragtning af, hvad der endnu er bevaret fra hin Tid, fornemme den Stemthed, som Datids Stuer, Bohave osv. virker. Men hvor ufuldkomment sligt er, véd enhver, der er fortrolig med, at Stemningen er ens egen. Det sete afhænger af Øjnene, der se. Og det, vi ønske at vide, er jo netop, hvorledes hin Tid saa, ikke, hvorledes vi se.

En Fremtid vil overfor vor Slægt have et Hjælpemiddel i vor Literatur. Af Nutidens Romaner, Digte, opbyggelige, populære, videnskabelige Skrifter vil engang et fremmed men forstaaende Øre kunne udskille en Grundtone, der var Tiden fælles og derfor vil kunne lede paa Spor. Men det 16de Aarhundrede var ikke literært i samme Forstand som vort. Kun i ringe Grad og højst ufuldkomment udtalte det sine Tanker og Stemninger paa Tryk. Og hertil kommer en anden, endnu mere afgørende Hindring. Med det 16de Aarhundrede afsluttedes en Tankegang vidt forskellig fra vor, et Aartusinder gammelt Afsnit af den menneskelige Udviklings Historie var omme, lige overfor hvilket Nutiden staar kold, fremmed og uforstaaende. Selv om man da end kunde tænkes at opfiske literære Stemningsprøver fra hin Tid, er der den største Sandsynlighed for, at Nutiden ikke vilde kunne tyde dem ret. Det vilde gaa med dem som med hine Dybvands Fiskearter, der, hørende hjemme under et bestemt atmosfærisk Tryk, naar de drages op, forvandles til uhyggelige Karrikaturer af sig selv, fordi deres Svømmeblære, vant til et tungere Lufttryk, under Optrækningen sprænger Dyret.

Saaledes som Forholdene stiller sig, lader da det, vi søger for det 16de Aarhundredes Vedkommende, sig ikke gribe fra oven af ned efter. Dertil var hin Tid for mangelfuld i Udtryk, vor Tid for mangelfuld i medfølende Forstaaelse.

Som enhver Vækst lader hin Tids Syn paa Livet sig kun fatte ved at følges fra neden af opefter, ved en Undersøgelse af, hvorfor og hvorledes det er blevet til. Som Planter have disse Følelser og Stemninger i Aartusinder skudt op fra Bunden, baarne af mange Slægtleds Tankegang antaget Form og draget Næring ikke blot af Samtids, men ogsaa af Fortids Indtryk.

Som Planter forstaas de kun i deres Helhed, ikke af løsrevne Topstykker.

Den Vej til Forstaaelse, som herved anvises, synes endnu ufremkommeligere end den tidligere. For ret at forstaa det 16de Aarhundredes Stemning skulle vi ikke fra vor Tid afstrejfe den Udtryk, men vi skulle følge dens Vækst fra Bunden af, det er fra Tidernes Morgen op igennem alle Tidsaldere. Paa Grund af Vanskelighederne ved at stige tre Aarhundreder ned skulle vi altsaa stige mange Aartusinder dybere.

Saaledes set er Opgaven naturligvis uløselig. Men med stærkt Afslag paa hvad der overhovedet ad denne Vej kan ventes, er enkelte Svar dog opnaaelige, visse almindelige Oplysninger ikke udelukkede. Hvor det gælder om at lodde saa store Dybder, nødes man til at regne med lang Line og Spillerum for det usikre.

Lad os da, førend vi vove os ud, klare os hvad vi ønske at vide og i hvilken Grad dette kan ventes opnaaet.

Hvad vi ønske Svar paa er: hvorledes tog Livet sig ud for Slægterne i Norden i det 16de Aarhundrede? I hvilket Skær viste alle Omgivelser, store og smaa Begivenheder sig: Dagligstue, Maaltider, daglig Dont, Søgnt og Helligt, Adspredelser, Ulykker, Sundhed, Liv og Død? Ikke for den enkelte, den lærde, den dannede, eller blot for den gamle i Modsætning til den unge, men det éne og samme for alle kun mere eller mindre klart. Og saa fremt dette Tidsalderens fælles Farveskær maatte vise sig at være et fra vort helt forskelligt, hvorledes var det da — enkelt eller sammensat, — hvorledes var det blevet til, vokset op igennem Tiderne og hvorfor maatte det ophøre og give Plads for en senere Tids?

Fuldt Svar herpaa kunne vi som sagt ikke vente. Men idet vi stille et uvant om end højst berettiget Spørgsmaal, maa vi udruste os med dertil passende Midler til at opnaa Svaret. Hvor det gælder om at aflæse Svar fra saa store Dybder og følge en Vækst helt neden fra op efter, maa vi lette Besvarelsen ved at opløse selve Spørgsmaalet i sin enkleste Form.

I Samklang hermed vove vi da Forsøget paa at se Menne-

skenaturen og dens Udviklings Historie under simplere Former end hidtil. Og idet vi følge disse ned gennem Tiderne, søge vi i de store Træk at afmærke den Stemningernes Trinrække, aflæse den Stemthedens Barometerstand, der maa have svaret til Opfattelsernes og deres Forudsætningers Tryk.

Vi gaa herved ud fra, at Modtagelighed for Lysindtryk og Fornemmelse af Sted er de to oprindeligste og dybest liggende Ytringsformer for menneskelig Indsigt. Ad disse to Veje foregaar den enkeltes og Slægtens væsentligste aandelige Udvikling. Ud herfra er til enhver Tid de tre store Spørgsmaal blevne besvarede, som selve Tilværelsen stiller til enhver af os: Hvor er du? Hvad er du? og Hvad skal du gøre?

Med andre Ord, for enhver Beboer af den ikke selvlysende Klode, Jorden, er Vekselspillet mellem Lys og Mørke, Dag og Nat den første Vække r og det sidste Maal for hans Tænkeevne. Ikke blot vor Jord, men vi selv, vort eget aandelige Jeg fra vort første Blink for Lyset til vor højeste religiøse og moralske Følelse er solfødt og solfostret. Solen skinner igennem vor Tale om Lysets Gud og om Kærlighedens Varme. Den fremadskridende Opfattelse af Forskellen mellem Dag og Nat, Lys og Mørke er den inderste Stræng i al menneskelig Kulturudvikling.

Og en afgørende Bestanddel i denne Udvikling saa vel som en vigtig Viser for dens Gang er de enkeltes forskellige Fornemmelse af Sted. Ikke blot de umiddelbare Fornemmelser, der svare til og gro op med af den Plet af Jord, hvor enhver er vokset; men tillige de herpaa byggede Forestillingsformer og Slutninger. Det tydeligste Udslag af alle Arter af Stedfornemmelse er Bestemmelsen af Afstand. Og den længste Afstand, Mennesket har at regne med, er den mellem Jord og Himmel. I de forskellige Tiders forskellige Bestemmelse af Afstanden mellem Jord og Himmel have vi da den lettest læselige Maalestok for deres aandelige Udvikling, deres forskellige Livssyn. Thi mellem Barnet, der rækker efter Maanen, og den voksne, der kender dens Bane, ligger Menneskehedens hidtidige Udvikling. Og til Grund for enhver betydelig Ændring i religiøs og moralsk Livssyn ligger mer eller mindre bevidst en ændret Bestemmelse af Afstanden mellem Jord og Himmel. Afstanden her udtrykkes blot ikke altid i Længdemaal, men langt hyppigere i Billedform.

Vort Middel, vor Maalestok, er da de menneskelige Lysindtryk og Afstandsbestemmelser. Vor Fremgangsmaade er at følge Kulturudviklingen saa langt tilbage som muligt og bestandigt søge Svar paa de samme Spørgsmaal: Hvorledes har Naturomgivelserne og særlig Solforholdet været paa den Plet af Jorden, hvorom der er Tale? Hvorledes har man derfor her opfattet Forholdet mellem Dag og Nat, Lys og Mørke? Og hvilken Afstand og Vekselvirkning har man i Samklang hermed antaget mellem Jord og Himmel? Vort Maal er ad denne Vej at finde en nogenlunde paalidelig Angivelse af de brede Livsstemninger i deres Vækst.

Hvor ufuldkomment og begrænset end Udbyttet monne være, der ad denne Vej kan naas, saa synes Vejen selv at være den eneste, der er at vælge. Thi den Livsbelysning, hvis historiske Udvikling vi søge at forfølge, er jo dog ikke en Sum af vilkaarlige Blink, men selve Vekselspillet mellem Himmellyset og det menneskelige Sind. Det er Spejlbilledet herinde, der skaber Stemningernes Genskin. Og som i den menneskelige Bolig en Vinduets Udvikling har fundet Sted fra Barvæg til Træluge, til Skindramme, til Glasrude, saaledes har ogsaa i det menneskelige Sind Lysaabningen haft sin Udvikling.

Det er denne Lysaabnings Udvikling vi ønske at se, den voksende Vinkel, hvorunder Menneskeheden har mægtet at maale Himmelhøjden. Vor Interesse gælder dog ikke Lysaabningen i og for sig, ikke dens videnskabelige Viddeforhold, men den Sum af Lys, der herigennem har kunnet strømme ind i Stuen, i Sindet. Thi det er Menneskesindet, hvorom vi spørge. Vi følge for Tydelighedens Skyld Passerbenenes Gang paa Himlen; vi vide, at Vinkelaabningens Størrelse svarer hertil; men det er Vinkelspidsen, det modtagelige Blik herinde i Bunden, som opfanger hvad Vinkelen indrammer, der egentlig interesserer os. Som Billedet viser sig herinde, i den Belysning, i den Begrænsning og med disse Skygger, saaledes har Livet taget sig ud for hin Slægt.

Det, vi søge at bestemme, er da ikke Tingenes Omrids, men Lyset, Skæret, Tonen. Det, vi ville kende hos Slægterne, er ikke deres videnskabelige Resultater, men noget der paa engang ligger forud og bagved disse, den fælles Stemthed,

den stille Middagsdis, hvor Erkendelse, Følelse og Vilje gaa i ét og dog vaagne ligge paa Spring. Det, hvorefter vi sigte, er hele Livets Genskin, spejlet som Lysblink i de enkelte Slægters Øje, den Sindets Prik, hvor Religion og Moral, Videnskab, Kunst og Virkemod samles i et Straalebundt og netop derfor saa umiddelbart og sikkert farve hele Tilværelsen med sit Skær.

I hvilken Grad vort Forsøg vil lykkes, faar Udfaldet afgøre. Selve Opgavens Art begrænser stærkt det opnaaelige. Førend vi begive os paa Vej, bør vi imidlertid, for at undgaa senere Strid om Vej og Retning, fastslaa visse Forudsætninger. Det, vi ønske at forstaa, er Oprindelsen til og Sammensætningen af det Skær, der for Slægterne i Norden i det 16de Aarhundrede laa over Livet. Alt, hvad der ikke bidrager til Forstaaelse heraf, ikke leder hid, gaa vi forbi, hvormeget det saa end kunde friste til Betragtning. Men omvendt, den menneskelige Kultur spænder vidt, fremspiret som den er over hele Jorden. Og dunkle Aarsager drive ofte ad ubekendte Veje aandeligt Blomsterstøv fra en Kant af Verden til en anden. Derfor kunne vi nødes til at søge til Indien, til Kina for at finde det reneste Udtryk for — maaske selve Stamplanten til — en Tankegang, der forekommer os velbekendt og dagligdags.

Endelig, alt hvad vi ville faa at se, er ikke blot Menneskehedens hidtidige Udvikling, men tillige delvis vor egen. Det er dine og mine Tanker fra Barnsben indtil nu, som vi her møde, blot i fastere Form og forstørret Gengivelse. Men ikke to se og tænke ganske ens. Og det er en fælles Lov baade i Slægternes Historie og i den enkeltes dyriske som aandelige Liv, at Næringsværdierne skifte og at Ernæringsstof, selv optaget og omsat i organisk Form, kan forhærdes og tilsidst virke hemmende. Det samme, der volder Liv, kan volde Død. Hvad der er Liv for mig er maaske Død for dig, eller omvendt. Hvad er da Sandhed? Her gælder det om at dømme ikke efter Enkeltmands Snæversind, men frimodigt og mildt efter Livets egen Lov. Livet er Væksten. Hverken Spiren eller Blomsten, hverken Larven eller Puppen, hverken Dyret, Barnet eller den voksne, enkeltvis eller i enhver af os, hverken det, vi kalde Liv, eller det, vi kalde Død, har hele Retten, er hele Sandheden. Det er alt kun Led i et hele, Væksten opefter, mod Lyset, mod Gud.

1.

Bestanddelenes Tilbliven.

Af de to Modsætninger, Lys og Mørke, maa Mørket have udøvet den tidligste og stærkeste Virkning paa Menneskesindet. Det gentager sig den Dag i Dag. Medens Dagslyset forekommer hvert Barn naturligt, noget, hvorfor det ikke gør sig Rede, fyldes det fra et vist tidligt Øjeblik med Rædsel for Mørket, dette sorte, forfærdelige, der omklamrer det og hvori det frygter for at blive borte. Se vi hen til Nutidens laveste Naturfolk, da viser det samme sig. Deres første Begreb om noget vidtrækkende, stærkere end Mennesket, deres første Religion ytrer sig i Mørkerædhed. Omkring denne Kerne samler sig andre Former for Frygt, Frygten for dem, der blev borte, de afdøde, Frygten for at være alene, Frygten for vilde Dyr og Uvejr. Alt dette gror sammen til en Tro paa og Gru for noget mægtigere ondt og ondskabsfuldt, der skadefro forfølger Mennesket.[1]

Hvad vi saaledes iagttage hos Børn og Vilde, stemmer endelig med den almindelige Erfaringssag: at Ubehags Tilstande altid vise stærkere Evne til at vække paagældendes Opmærksomhed end Velbehags; disse flyde ofte ubevidst hen, medens hine samle sig som i et Stik. Vi synes da berettigede til at slutte om Mennesket i den første Naturtilstand, hvorom vi ganske vist intet med Sikkerhed vide, at saafremt det har været overladt til selv at finde frem, maa det først være naaet til Tro paa Mørkets Magter. Som det enkelte Barns første Livsytring i

Verden er et Skrig, har da Menneskehedens første aandelige Livsytring været det samme.

Hvor længe har denne tidligste Tro holdt sig? Vi ane det ikke. Lige saa lidt kunne vi give Svar paa, om de mange vilde Folk, der endnu dele den, have staaet paa dette lave Trin siden Menneskehedens Tilblivelse, eller blot ere senere visne og vantrevne Skud af en tidligere, højere Kultur. Kun saa meget synes vi at turde slutte fra Nutids Forhold og Sagens egen Natur, at der indenfor Troen paa Mørkets Magter maa have gjort sig visse Stemninger gældende, der ligesom have sat Taagemassen i Sving. Hertil hører dels den barnlige Tilbøjelighed til at antage enhver Ting for levende og besjælet, dels Trangen til Forsoning med de højere Magter. Ad denne Vej er Fetisch-Dyrkelsen, Tilliden til Troldmænd og Besværgere, de første Præster og endelig Offerhandlingen opstaaet. Offerets Art er ethvert religiøst Standpunkts fineste Udtryk. Paa dette Trin maa Offeret have været i sin laveste Form. Af sit eget har man givet til Guderne. Men hvad eftertragte disse? Blod, Smerte, Død. Derfor slagtes til deres Ære Krigsfanger og Kvæg. De onde Guders Vilje er hermed fuldbyrdet, men saaledes, at det kommer Giveren til gode. Under vilde Danse, det haandgribelige Udtryk for at man glad er til, under Hujen og Larm, Beviset for, at man ikke er ensom, styrter man sig sluttelig over det dræbte og fortærer det, det solide Tegn paa, at man nu gennem Offerets Legeme og Blod er bleven forsonet med den højere Magt.

Hvor lavt end dette Standpunkt er, saa er dog Menneskeaandens inderste Kræfter her begyndt at røre sig. Mennesket skimter sig selv i alt Omgivende. Religion og Trolddom glide vel endnu i ét; men hvad er Trylleri andet end de første famlende og ubehjælpelige Forsøg paa at underlægge sig Naturen? Og Trangen til Forsoning, til Harmoni med det højeste er vakt.

Mange vilde Folkeslag befinder sig, som sagt, den Dag i Dag paa dette Trin, og synes ude af Stand til at komme videre. Hos enkelte dæmrer dog Begrebet om et næste Trin, idet de vel tro paa gode Guder, men ære og dyrke blot de onde, fordi de gode jo kun gøre godt og man altsaa ikke behøver at frygte dem.[1]

Et højst betegnende Mærke for alle disse vilde Folk er, at de mangle Tidsregning. Overskyggede af Mørket savne

de endnu Evnen til at se Lys og Mørke som Værdier af lige Rang. Som hine enkelte Folkeslag naa de i det højeste til at betragte Lyset og de gode Guder som noget selvfølgeligt og uskadeligt, der ikke kræver Paaagtning. De have med andre Ord endnu ikke gjort Menneskehedens store, sindrige Opdagelse, opdaget Tiden, den spættede Traad, hvorpaa vort Liv er trukket. Som Børn, der ikke kende Uhret, som enhver af os, hvis vi ikke paa kunstig Vis vare blevne lærte til andet, mærke de blot Begivenhedsindholdet.

Alt tyder paa, at Tidsregning har betegnet Vejen, Overgangen for de Folk, der have hævet sig til det næste Trin i Kultur. I Bevidstheden om den regelmæssige Afbrydelse af Mørket ligger der nemlig et Befrielsens Vink. Et nyt Livssyn vaagner fra den Stund, den store Opdagelse er gjort, at en Nat i Søvn og en Nat i Rædsel varer lige længe og altid afløses af en Morgen med efterfølgende Dag. En lykkeligere Tro, en Dyrkelse ogsaa af Lysets Magter trænger frem, og den Udvikling er begyndt, der kan ende med, at Lysets Magter anses for de alt besejrende. Det første uvilkaarlige Udtryk for, at hele denne Overgang er begyndt, er Tidsregningen. Thi fra den Stund, man har opdaget Døgnet, falder det naturligt at tælle Dagene og bundte dem sammen.

Maaden, hvorpaa dette er sket, synes at have været én og samme overalt. Indoevropæere og Semiter, Beboerne af Kina, Mexiko, Peru og enkelte Sydhavsøer vise allesammen Spor af at have fulgt den saa nærliggende Fremgangsmaade: at lade hver Dag svare til en Finger og altsaa tælle dem paa Fingrene. Det simpleste Tidsafsnit, den første «Uge» blev altsaa paa fem Dage. Denne Tidsinddeling forekommer i Zendavesta hos de gamle Persere[1] og kan paavises som den oprindelige i det skandinaviske Norden, hvor den selv efter Kristendommens Indførelse har holdt sig i enkelte gamle Love og Mundheld.[2] For ikke lang Tid tilbage var den endnu i Brug paa Java.[3] Et andet Udtryk for samme Tællemaade blev Inddelingen i ti Dage, efter begge Hænder. Den laa til Grund baade hos de gamle Grækere og Ægyptere og er endnu Grund-

stammen i den kinesiske Tidsdeling.[1] Et sidste Udtryk for Naturtælling er endelig den at benytte baade Fingre og Tæer og altsaa naa til Tallet 20 som Maal paa Dage. Denne Fremgangsmaade anvendtes hos de oprindelige Beboere i Mexiko,[2] men medførte senere en ikke ringe Ulempe ved at vise sig uforenelig med Maanedeling af Tiden.[3]

Thi skønt Dagen var den første Enhed, hvormed der regnedes, saa kunde det i Længden ikke undgaa et opmærksomt Blik, at Maanen med regelmæssige Mellemrum snart var helt lysende og snart helt mørk. Dette passede ret vel ind i den oprindelige Inddeling, idet der er omtrent 15 Dage, altsaa tre smaa «Uger» paa fem Dage, mellem Fuldmaane og slukt Maane; og omtrent 30 Dage (egentlig kun $29^1/_2$ Døgn) mellem to Fuldmaaner. En Maaned paa 30 Dage blev da for de fleste Folk den næste og højere Inddelingsform, der passede godt, hvad enten man regnede «Ugen» paa fem eller paa ti Dage. En Maaned var enten seks smaa eller tre store «Uger». De, der regnede med smaa Uger, havde som sagt den Fordel, at der hver tredje Uge var en Mærkedag: Fuldmaane eller slukt Maane. Flere end disse to Fester giver Maanen ikke nogen Anledning til at fejre. Det er en langt senere Tids Fejlsyn, at noget Naturfolk skulde kunne falde paa yderligere at spalte de femten Dage i to Uger paa syv Dage hver. Slutningen af første Kvartér frembyder lige saa lidt som Begyndelsen af sidste noget Holdepunkt for Tidsinddeling. Ugen paa syv Dage er, som vi senere skulle se, ikke af Maaneoprindelse.

En sidste Iagttagelse endelig, der faldt lettest at anstille i nordlige og tempererede Egne, var at Dagslysets Styrke og Varighed vekslede indenfor lange Mellemrum, og Solens Bane over Himlen langsomt ændredes. Vistnok gennem mange fejlagtige Skøn om dette Tidsrums Varighed naaede man endelig til den sidste Inddelingsform, Aaret.

Hvo frembragte Lyset, hvilke vare Lysets Guder? Der kunde ikke være nogen Tvivl om Svaret: Himmellegemerne. Kun Morgen- og Aftenrøde kunde muligt skuffe som selvstændige Væsner; ellers var Hovedguderne lette at blive vár: Sol,

Maane og de klareste Stjerner. Hermed var tillige visse Hovedbegreber fastslaaede: Gudernes Bolig, Lysets Rige, Lykkens Hjemsted laa op efter, i Himlen. Mørkets Rige, de onde Magters og Ulykkens Bolig ned efter, under den sorte Jord. Hvor længe det har varet, førend Menneskeheden er naaet frem til disse religiøse Begreber, er vi ganske ude af Stand til at afgøre. Men paa dette Punkt falder en første, svag Lysstribe ind over Udviklingens Historie. De indoevropæiske Folk er engang i Tiden fra et fælles Hjem blevne splittede i et mærkeligt Rundkast, saa at de spredtes til Atlanterhav og Ganges. Førend de imidlertid skiltes ad, havde de foretaget det afgørende Skridt. Thi den Fællesbenævnelse for «Guder», som de medbragte til deres nye Hjem, betød i sin Rod: «de himmelske». Det græske «teos», det latinske «divus», «deus», det galliske «devo», «divo», det gammelnordiske «tivar», det gammelprøjsiske «deiwas», det lithauiske «devas» var ligesom det indiske «devas» tydeligt nok ét og samme Ord.[1]

Flygtigt set kunde Troen paa Himmellegemerne synes at maatte have været én og samme Jorden over. Herved er dog først at mærke, at de Egenskaber, et Folk tillægger sine Guder, aldrig række ud over dets egne moralske Begreber. Samme Solgud kunde da for to forskellige Folk tage sig meget forskellig ud alt efter deres forskellige Kulturtrin. Men desforuden maatte selve Naturforholdene give Troen paa Himmellegemerne et vidt forskelligt Præg i de forskellige Egne af Jorden.

Hos alle Beboere af nordligere Strøg maatte Tro og Livssyn paavirkes fortrinsvis af Solen. Det var den, der bestemte Aarstiderne, hidlokkede ved sit Komme den liflige Sommer, gav ved sin Bortgang Rum for den mørke Vinter. Haard var Striden mellem den varme Sol og det knugende Mørke. Uafgjort bølgede den frem og tilbage Aar ud og Aar ind. Ved Midsommer blev selv Natten til Dag, ved Midvinter Dagen til Nat. Imod Solens Magt var Maanens kun for lidet at regne, kold og klam, et flygtende Vildt for de jagende Skyer. Dag var Virketid, Natten til Hvile. Sol var Dagens Fader, Vintermørket Nattens. Ingen kunde tvivle om, at Aaret begyndte, naar Dagene atter tog til, Døgnet, naar Solen stod op.

Anderledes hos Beboerne af Flodbredderne ved Nilen, Eufrat, Tigris, Indus og Ganges. Her var Solen langtfra

den samme milde Hersker som hist. I flammende Nidkærhed kunde den svide Landet til Ørk og med sit skærende Lys blinde selv de fromme. Aaret begyndte derfor hos enkelte semitiske Folk[1] først, naar ved Efteraarsjævndøgn dens Rasetid var omme. Dag og Nat var næsten altid lige lange. Men mindst det halve Aar rundt var Natten Døgnets bedste Tid. Man længtes gispende efter den kølige Nat, den Stund, hvor Solens Baal var slukt og Maanens mildere Lys bredte blidere Skygger. Enhver var derfor fortrolig med Stjernerne paa den næsten altid skyfri Nattehimmel, og særlig var Maanen Hvermands Ven. Den blev hos mange Semiter til det vigtigste Himmellegeme, hvorefter man alene bestemte Aaret. Døgnet begyndte med Nattens Frembrud. Med Rette blev hos saadanne Folk Kuppelen, den stjernesaaede Nathimmels Billed, til den skønneste Bygningsform.

Har vi Ret i vor Opfattelse, at Forholdet mellem Lys og Mørke har været en af de vigtigste medbestemmende Faktorer i Menneskehedens religionsdannende Virksomhed, saa var disse Egne særlig begunstigede fra Naturens Haand. Tidligere end i de nordlige Lande maatte Beboerne her vende sig fra Troen paa Mørkets Magter til Troen paa Lysets. Men Vejen førte videre. Thi Naturforholdene spaltede selve Lysriget ligesom i to Verdener. Dagen den klare, blændende, brændende; og Natten, hvor man saa dybere og længere, helt op i den funklende Kuppel. Sligt ægger til Eftertanke. Intet Under da, at netop denne Stribe af Jorden er i særlig Grad bleven nye Religioners Vugge. Her fremspirede, os bekendt, først den assyrisk-babyloniske og Ægypternes Religion, senere paa den forholdsvis snævre Grund mellem Sinai, Galilæa og Mekka tre nye Livssyn. Paa lignende Maade gik det Indoevropæerne, da de kom under samme Naturforhold. Efterat de østligste Grene havde bosat sig i Iran og ved Ganges, fremskød Zarathustras (Zoroasters) Lære hos Perserne, og i Indien først Brama Religionen og sluttelig Buddhas Lære, der den Dag i Dag tæller de talrigste Tilhængere paa Jorden.

I al denne Frodighed er der en enkelt Religion, som paa en mærkelig Maade lige fra dens Oprindelse indtil det 16de og 17de Aarhundrede efter vor Tidsregning har vidst at paatvinge alle andre sit Præg. Det er den assyrisk-babyloniske. Grunden hertil ligger ikke i dens Lære i Almindelighed, der

ikke overtraf de samtidige i Renhed og staar under mange af dem, der fulgte efter. Men Grunden er, at Anskuelsen af Himmellegemerne her var naaet til en ukendt Højde, og det Verdensbillede, der har været det fælles antagne indtil Koppernikus' og Newtons Dage, her for første Gang var fremstillet i sin ædleste, mest betagende Form.

Den assyrisk-babyloniske Religion er vanskelig at følge tilbage til dens Udspring.[1] Ligesom Landet var begunstiget fra Naturens Haand, saaledes blev ogsaa Aandsudviklingen fremmet ved stadige Tilskud af friske Kræfter. Omkring Aar 4000 før Kristi Fødsel synes Forholdet at have været det, at en oprindelig Befolkning, de saakaldte Sumérer og Akkader, hvilke sidste var bosiddende ved Eufrats og Tigris' Udløb i den persiske Havbugt, blev stærkt trængt fra Vest og Øst af fremmede Folkeslag. Fra Vest kom de sejrende Semiter. Mod Øst laa, i den sydvestlige Del af det nuværende Persien, den ældgamle mægtige Stat Elam, hvem Flodlandet vinkede. Selv fra Havet synes Folkesværme at være trængte ind, rimeligvis Udvandrere fra det lykkelige Arabien, hvis man ellers har Ret i paa denne Maade at fortolke det gamle Gudesagn om Fiskemennesket Oannes, der steg op fra Havet og lærte Befolkningen højere Kultur.

Under slige Forhold maatte det gaa her som saa ofte. Idet Folkene brødes om Herredømmet, bibragte de hinanden deres religiøse Begreber. Hvad der var Religion hos de besejrede, blev Overtro, blev Mørkets Gudekres hos Sejrherrerne. Uden at vi i det enkelte kunne sikkert udskille, hvad enhver har bragt, viser Summen af det hele, den saakaldte assyrisk-babyloniske Religion, os tydeligt nok ikke en enkelt Opfattelse, men en trinvis Tankerække, en Religion i Vækst. Vi kunne her følge den gudsøgende Tanke paa et langt Stykke af dens Udviklings Vej fra Mørket til Lyset.

Det underste Lag i den assyrisk-babyloniske Religion udgjordes af Troen paa onde Aander. Muligt var dette dunkle Erindringer fra Semiternes egen Barndom. Snarere var det tillige Hovedreligionen hos Landets tidligere Befolkning, Akka-

derne og Sumérerne, der nu gød glemte Rædsler i Sejrherrernes Tankegang. Vist er det, at Troen paa onde Aander var overordentlig udbredt hos Assyrer og Babylonier, og et Utal af Besværgelsesformularer i Gang.[1] Ovenover denne Tro laa Troen paa de besjælede Himmellegemer. Her falder det endnu vanskeligere at sondre mellem, hvad der oprindelig tilhørte hvert enkelt Folk. Akkaderne havde allerede begyndt at hæve sig til denne Tro, som Landets Naturforhold saa stærkt begunstigede, og Semiterne delte den, da de stødte sammen. De mødtes da her paa fælles Grund. Med Føje er derfor i Kileskrift Skrifttegnet for «Gud» en Stjerne. Og svarende til Landets Natur fik i den fælles Religion Nattens Himmellegeme, Maanen, en fremtrædende Plads. I Modsætning til de fleste andre Folks Forestillinger herom blev dens Guddom «Sin» en Gud og ikke en Gudinde. Delt, som Maanen antoges at være, i en lys og en mørk Halvdel, blev den ganske naturligt Gud for Liv og Død. Betydningsfulde Guddomme blev ogsaa de fem Planeter, der syne saa stærkt paa Mesopotamiens Nattehimmel. Jupiter indoptog i sig endog Babylons ældgamle Hovedgud (Merodakh), og Venus (Istar eller Astarte) blev en Gudinde, hvis Ry bredte sig til alle semitiske Egne.

Ovenover denne Tro paa Himmelguderne foregik der endelig endnu en Dannelse. Den ytrede sig dels i den ogsaa andetsteds fra saa vel kendte Tilbøjelighed til at dele videre og skabe bestandigt flere Guder for hver ny Side af Natur eller Menneskeliv, man blev vár. Dels ytrede den sig i en ejendommelig Lyst til at samle Guddommene i Grupper paa tre, der dannede en Slags Enhed. Det egentlige Fremskridts Mærke prægede dog kun den Trang, der søgte dybere end begge hine, og bag ved alle de mange Guder stræbte at finde den højeste, ene Gud, Ophavet til alt. Ivrigt syslede Tanken med Forestillingen om en usynlig Gud, der havde skabt Verden, men atter paa Grund af Menneskets Ondskab delvis tilintetgjort sit Værk ved en stor Vandflod.

Under Forhold som disse kom meget til at bero paa, i hvilken Retning den inderste Drift hos Folkets aandelige Førere, Præsteskabet gik. Betingelserne var jo tilstede for slutteligt at naa til ren Monotheisme, Troen paa den ene, evige, almægtige Gud. Men selve Præsteskabets Forudsætninger pegede i anden Retning. I umindelige Tider havde Præsternes Styrke i disse

Egne netop ligget i den skarpe Iagttagelse. Ad denne Vej var de naaede til storartede Resultater. Og denne deres Styrke blev nu, som saa ofte, hemmende for Udviklingen. Paa det afgørende Punkt svingede de til Siden, de mægtede ikke at ofre for et usynligt Væsen Aarhundreders sikre Iagttagelser, for en almægtig Gud selve Verdensbygningens Soliditet. Deres Religion endte i Stjernekundskab.

For at forstaa denne besynderlige Udvikling maa det erindres, at hos alle Folk, der troede paa de besjælede Himmellegemer, har Præsterne maattet være stjernekyndige. De skulde jo i Embeds Medfør ikke blot holde Øje med Guderne, betjene dem og agte paa deres Vink, de maatte tillige kunne nøjagtigt bestemme Festtiderne. Deres Visdom var i egentligste Forstand Himmelkundskab. Men i nordlige Lande, hvor Vejrliget ofte hindrede Iagttagelser, tog man det næppe saa nøje. Julen f. Eks. fejredes af Nordboerne vistnok ofte først sent, naar man var ganske sikker paa, at Dagene atter tog til. Anderledes derimod i Egnene om Eufrat og Tigris. Her var Iagttagelsesforholdene næsten altid gunstige, og Præsterne havde derfor i Aartusinder med Iver lagt sig efter Stjernekundskab. Paa dette Omraade er vi heller ikke i Stand til at opdage noget Spor af Strid mellem Landets Erobrere. Videnskabens Resultater synes at være gaaet fredeligt i Arv fra Folk til Folk og Akkadernes Præstekundskab vokset videre hos Kaldæerne. Tempelbygningens Form er et Sindbillede paa denne fredelige Udveksling. Allerede hos Akkaderne véd vi, at Templerne byggedes som store Firkanter, stablede ovenpaa hinanden, med Vægtergang om hver, og med Bolig for Guden i den øverste, mindste Firkant. «Thi Gudernes egentlige Hjem er i Bjergene mod Øst», og de stige kun ned til de højeste Steder af Jorden.[1] Synes denne Tankegang og tilsvarende Bjergbygningsform at skrive sig fra Akkadernes Fjender mod Øst, Bjergbeboerne i Elam, saa bredte den sig atter videre til Semiterne. Paa Herodots Tid var Bels Templet i Babylon bygget ganske paa samme Vis. Og her som hist iagttog talrige Præster fra Vægtergangene den funklende Stjernehimmel. Den gamle eventyrlige Beretning om «Babelstaarnet» vinder herved i Forstaaelse: Det skulde endrægtigt samle alle Folk og række op til selve Himlen.[2]

Oldtidens Grækere og Romere omtalte Kaldæernes Stjernekundskab med største Beundring. Man paastod at den Skik, at iagttage Himmellegemernes Gang, først var opstaaet i disse Egne, og man nævnede en fabelagtig Aarrække — 470,000 ja 720,000 Aar — som det Tidsrum, hvori Observationer her havde fundet Sted.[1] Blandt videnskabelige Resultater, naaede af Kaldæerne, anførtes Kendskaben til Dyrekresen, det er de tolv Stjernebilleder Himlen rundt, gennem hvilke Maanen bevæger sig i Løbet af en Maaned, Solen i Løbet af et Aar. Fremdeles den nøjagtige Bestemmelse af Aarets Længde, dettes Inddeling i tolv Maaneder og atter Dagens Inddeling i tolv Timer.[2] Som Hjælpemidler havde de benyttet dels den saakaldte «Gnomon», en lodret oprejst Stang, hvis Skygge maaltes, dels Ure. Disse var oprindelig blot Solskiver, der havde den Ulempe, at Timens Længde vekslede efter Aarstiden; men senere havde man opfundet en egen Art Vandure, hvor der fra en Beholder med ensartet Tilløb og Vandstand udløb en jævn Vandstraale, saa at Tiden nøjagtigt kunde maales.

Nutiden er paa en uventet Maade bleven sat i Stand til at bedømme disse Meddelelser, idet man har fundet Optegnelser fra Kaldæerne og Akkaderne selv, ganske rigtigt som Oldtiden angav, indridsede paa brændte Lertavler. Særlig Interesse har med Rette 70 Tavler vakt, en Rest af Kong Sargon i Agane's Bogsamling fra det 16de Aarhundrede før Kristi Fødsel. Som disse nu foreligge, tydede af Franskmanden Oppert[3] og Englænderen Sayce,[4] kaste de nyt Lys over Forholdene.

Det fremgaar heraf, at Babyloniernes gamle Ry ikke var ubegrundet. Deres Iagttagelser gaa overordentlig langt tilbage i Tiden og ere anstillede og benyttede med største Dygtighed. Som rimeligt var, ansaa de Maanen for det vigtigste Himmellegeme. Den omtales ogsaa i deres Skabelseshistorie som bleven til før Solen,[5] og efter Maanen inddelte de Aaret. Dette regnedes for 360 Dage. Heraf Cirklens Inddeling i 360 Grader, en Grad for hver Dag i Aaret. Et Aar bestod altsaa af tolv Maaneder, hver paa 30 Dage. Derfor er ogsaa Kileskrifttegnet for Maanen = XXX, efter Tallet paa Maanedens Dage. Ulempen ved, at et sligt Maaneaar ikke passede ind i Solaaret, da jo Solens Omløbstid er $365^1/_4$ Døgn, undgik de snildt ved hvert sjette Aar at tilføje en Skudmaaned, og hvert 124de Aar en dobbelt Skudmaaned. Saaledes vedblev Maanen at hævde

sit Herredømme i Tidsinddelingen, uden at Forholdet til Aarstiderne derfor forrykkedes.

Almanakker fra en senere Tid, ligeledes fundne i vore Dage, godtgøre den Omhu, hvormed de vedblivende behandlede Maanen som Tidsbestemmeren. De lod nu hver enkelt Maaned nøjagtigt svare til Maanens virkelige Omløbstid, og nøjedes ikke med, som f. Eks. Grækerne, blot gennemsnitligt at sætte denne til $29^1/_2$ Døgn. Men da den Hastighed, hvormed Maanen bevæger sig, er forskellig til Aarets forskellige Tider, blev Følgen heraf, at de maatte forud beregne hvor lang Tid der hver Gang vilde hengaa mellem Maanens Forsvinden og Nytændt. Denne Afstand er i Almanakkerne angiven paa Decimalbrøk af Time nøjagtigt og veksler mellem 19 og 50 Timer. Derom anstillede Undersøgelser i nyeste Tid have godtgjort, at selv hvor disse Opgivelser tage sig ud som urigtige, har de i Virkeligheden svaret til, naar Nytændt maatte vise sig i Babelstaarnets Synskres, og Maaneden altsaa skulde begynde over det ganske Land.[1]

Det Billede af hele Verdensbygningen, som Kaldæerne dannede sig, maa ifølge Sagens Natur have været Udvikling underkastet. I sine almindelige Træk svarede det til, hvad vi kende fra saa mange Oldtids Folk: Perser, Babylonier, Jøder og Ægypter. Verden udgjorde en hvælvet Hal. Det faste Loft dannedes af Himlen, oven over hvilken Regnens Vande laa; naar et Gitter droges fra, strømmede Regnen ned. Paa Himlens indre Side var Stjernerne sat fast. Under disse bevægede sig Dagens og Nattens de to store Lys tilligemed de fem mindre. Jorden var begrænset af Vand. Den dannede dog ikke en flad Skive, men den højnede sig op efter, thi under den var der en mørk Hule [Hølle, Helvede], Underverdenen, de dødes Opholdssted.[2] Dette Billede er jo det, der naturligt paatrænger sig, og det veg som bekendt ikke for Alvor fra den almindelige Bevidsthed, førend Jordomsejlinger omtrent 1500 Aar efter Kristus tvang til at antage, hvad enkelte fremskredne alt tidligere havde ymtet om, at Jorden var en Kugle.

Men det gamle Billed med Himlen som Loft, Jorden som Gulv og Underverdenens Kælder var i Virkeligheden ikke ét og samme. Ligesom det selv var møjsommeligt tilkæmpet, det klare, simple Svar paa Aartusinders frygtsomme Søgen, saaledes stillede det selv igen nye Spørgsmaal og tog sig

forskelligt ud alt efter Svaret. Man var kommen til foreløbig Ro med Hensyn til Himmelguderne, Verden var en festsmykket Sal, hvor de lyste som Kærter. Men havde nogen da tændt dem? Eller lyste de af egen Vilje?

Kaldæerne prøvede sig frem ad begge Veje. Det hele blev ligesom mindre ved Tanken om, at en Gud havde skabt det. Heller ikke vovede de at tænke Tanken om en Skabelse fuldt ud. Himlen, Jorden og Afgrunden dannedes vel af en Gud. Men «Vandene» var forud. De stod som et uforklaret oprindeligt, ligesom senere Grækerne tænkte sig alt opstaaet af Oceanet, og Jøderne udtrykte sig: «Elohims Aande svævede over Vandene.» For disses Vedkommende indskrænkede Merodakh's — eller efter andre: Bel's — Virksomhed sig til, at han skilte dem ad og sondrede dem i to, dem over Hvælvingen (Regnhavet) og dem under Hvælvingen (Verdenshavet).[1]

Kaldæernes Skabelseshistorie er nedskreven paa syv Lertavler. Paa den femte Lertavle hedder det: «Han fastsatte den syvende Dag til en Helligdag og bød, at man paa den skulde hvile fra alt Arbejde.» Hvorfor netop syv? Jo, uformærkt lyste Planeternes hellige Syvtal gennem Skabelsesværket. Og uformærkt paatrykte de hele Tankegangen sit Præg. Vi staar her ved det afgørende Vendepunkt, hvor Planeterne for første Gang gav den menneskelige Tænkning et Stød, hvis Virkning skulde holde sig i Aartusinder. Anden Gang gentog det samme sig, da Koppernikus, ledet netop af Hensyn til Planeternes Baner, grundlagde det Verdenssyn, der er Nutidens.

Thi Tanken om en skabt Verden kunde endnu til Nød forliges med Solen og Maanen i deres regelmæssige Gang. De var i saa Fald ikke længer, som hidtil antaget, selv levende Væsner og Guddomme, men kun Lamper, tændte af den ene mægtige Gud og bestemte til ved Dag og ved Nat paa engang fastsat Vis at bevæge sig hen under Kuppelen. Men de andre fem Planeter! Man behøvede ikke at være Kaldæer paa Babelstaarnet for at have undret sig over dem. Enhver, der paa en Karavanrejse havde fulgt dem et Par Nætter igennem med Øjet; enhver,

der blot søvnløs af og til havde søgt at aflæse Tiden paa Nattens eneste Ur, den stjernesaaede Hvælving, maatte være bleven opmærksom paa deres besynderlige Lys og Gang. De lyste ikke ens, men snart stærkt, snart mat, og helt forskelligt fra andre Stjerner: rødligt, grønligt, blaaligt. Og deres Gang skred nu hurtigt, nu langsomt, nu imod Strømmen, nu paa Skraa, stundom blev de ganske borte. De maatte synes uforklarlige ikke blot for den ukyndige Iagttager, men i endnu højere Grad for selv den kyndigste Kaldæer. Thi om end deres Omløbstid muligt kunde beregnes, saa spottede deres Baner enhver matematisk Figur. Disse vildsomme Veje kunde kun forklares paa én Maade: som Udtryk for det vilkaarlige, Ytringer af selvstændigt Liv. I Planeternes Baner laa det astronomiske Bevis for, at Himmellegemerne var besjælede. Verden var mere end skabt, den var selve det guddommelige i levende Virksomhed.[1]

Hvor udvidede og klarede sig ikke alt ud fra dette Synspunkt! Verden blev til en uhyre Højsal, hvor den guddommelige Kraft, den guddommelige Vilje bestandigt virkede fra oven nedefter. Underst laa de fire Elementers Verden. I umaalelig Afstand herfra bevægede sig Maanen og de seks andre Planeter hver i sin gennemsigtige Himmel. Øverst endelig drejede sig den uigennemsigtige Himmelhvælving, hvor «Stjernebillederne er sat fast i Figurer, der ligne Dyrs» (Tavle V, Vers 2). Tilsyneladende havde disse Bevægelser intet med hinanden at gøre, og dog var det den igennem dem, fra oven strømmende Kraft, der satte Elementernes Verden i Røre. Viste ikke daglig Erfaring, hvorledes denne Stjernes Opgang varslede Sommer, hines Vinter, Storm, Tørke osv.? Hvad der foregaar paa Jorden afspejler, gengiver da kun de guddommelige Himmellegemers Gang og den guddommelige Vilje. Men deres Virkemaade er forskellig. Sol og Maane spinde i deres regelmæssige Baner ligesom de faste Traade paa langs og tværs; de fem andre virke det vekslende, det tilsyneladende tilfældige. Alle syv i Forening spinde de ved deres Gang over Himlen Skæbnens Traade, lydløst væve de Jordlivets Mønster. Af dem afhænger ikke blot Sommer og Vinter, Regn og Tørke, men hvert enkelt levende Væsens Liv og Død, dets Udseende, Anlæg, Forhold og Tilskikkelser. Saaledes som de ved deres Stillinger i Fødselsstunden have bestemt det, saaledes bliver det, saaledes

lever det. Aldrig gentage de alle en og samme Stilling indbyrdes. Derfor er heller aldrig to Aar, to Dage, to Mennesker, to Blade ganske ens.

I dette ejendommelige Livssyn naaede Kaldæernes Tankegang sin højeste Form. Fra én Side sét var det kun Stjernekundskab forvandlet til Religion; men samtidigt ejede det ifølge sin Afstamning Smidighed nok til at slutte sig til enhver Form for Tro, enten paa mange Guder, paa én Gud, eller paa en blot Naturorden. Den kaldæiske Betragtningsmaade blev derfor lidt efter lidt den herskende overalt, og den maatte være uovervindelig, saalænge Forudsætningerne for dens Sandhed henstod uforrykkede. Dens Herredømme holdt sig til omkring Aar 1600 efter Kristi Fødsel. Den virkede ved sin egen Storhed og Sandsynlighed. Men hvor det skortede paa Sans herfor, besad den en Tryllekvist i sin Haand, der sikrede den Sejren. Thi den medførte Stjernetydning.

Det laa nemlig ganske nær at slutte som saa: Fremkaldes alle Bevægelser i de fire Elementers Verden ved Planeternes Gang, saa lader alt, hvad der foregaar og skal foregaa hernede, sig ogsaa af den kyndige aflæse i selve Planeternes Gang. Denne Slutning var klar og uigendrivelig. Hermed var den Videnskab og Kunst grundlagt, der i Aartusinder Jorden over har fængslet alles Opmærksomhed og gældt for den højeste menneskelige.

Et var, at alt maatte kunne aflæses i Stjernerne, et andet, hvorvidt man selv var istand dertil. Kaldæerne bestræbte sig redeligt for at naa denne høje Kundskab. I det, der nu foreligger os fra hin Tid, synes en bestemt Fremadskriden at kunne spores, hvor dels Varslerne mere og mere hentedes alene fra Planeterne, dels disses Stillinger paa Himlen fik Overvægt som Tegn fremfor deres blotte Farve og andet lignende. Under denne nafbrudte Iagttagelse af Planeterne gik naturligvis ogsaa den astronomiske Kundskab til dem fremad. Man opdagede ikke blot Jupiters Drabanter, der i Sydasien lader sig se med det blotte Øje, men endogsaa Saturns, som kun er synlige for det væbnede Øje.[1] Man bestemte Jupiters Omløbstid næsten rigtigt til tolv Aar, og naaede til at kende den rette Rækkefølge for

Planeterne i deres Afstand fra Jorden: Maanen, Merkur, Venus, Solen, Mars, Jupiter og Saturn, i hvilken Rækkefølge jo blot Solen indtog Jordens (med Maanens) virkelige Plads.

Den første uvilkaarlige Følge af Stjernetydningen maatte blive en ny Tidsinddeling efter Planeternes Antal. Det laa nemlig saa overordentligt nær, naar man vilde søge at bestemme disses Indvirkning paa den menneskelige Skæbne, at tænke sig hver af dem virkende paa sin Dag. Saaledes opstod der en ny Slags Uge, paa syv Dage, blot til Stjernetydnings Brug. Men jo mere Troen paa Stjernetydningen vandt i Styrke og Udbredelse, des mere maatte denne Planetuge brænde igennem den borgerlige Tidsregning og tilsidst ganske fortrænge den.

Den oprindelige Tidsinddeling hos Assyrer og Babylonier havde som hos andre Folk svaret til Fingertallet, endda i sin simpleste Form. Man talte Dagene fem ad Gangen. Af saadanne «Fingeruger» var der tre imellem Fuldmaane og slukt Maane og atter tre imellem slukt Maane og Fuldmaane. Den første af disse Uger var viet til Guden Anu, den anden til Guden Hea, den sidste til Bel, og saaledes videre forfra,[1] en Inddelingsmaade, hvis simple Naturlighed vidner om dens høje Ælde.

Men i denne Tidsdeling bragte Planeternes hellige Syvtal Forstyrrelse. Kaldæernes religiøse Skrifter viser os Forstyrrelsen og Omdannelsen i fuld Gang. I Fortællingen om Verdens Skabelse hedder det saaledes: «Han satte Maanen til at herske om Natten osv. Paa den syvende Dag satte han en Helligdag, og bød at hvile paa den fra alt Arbejde. Derpaa opstod Solen i Himlens Horisont» osv.[2] Indstiftelsen af den syv Dages Uge henlægges altsaa her til Verdens Begyndelse, mellem Maanens og Solens Tilblivelse. I den kaldæiske Beretning om Syndfloden spiller Syvtallet ligeledes en fremtrædende Rolle: Der er syv Afsnit i Arkens Bygning, syv Gange prøves Fartøjet; i syv Dage varer Regnen, efter syv Dage gaa de frelste ud, Offeret tillaves af syv, og de syv store Guder samles om Alteret.[3]

Paa Kong Sargons Tid (o. 1600 A. f. K.) synes endnu begge Tidsinddelinger — «Fingerugen» og Planetugen — at have trivedes Side om Side, hin til Hverdags Regning, denne til Festbrug og Stjernetydning. Men sligt kunde ikke gaa i Længden. Mere og mere regnede man efter Festdagene. Syvtallet sejrede

tilsidst baade hvad Dage, Uger, Maaneder og Aar angik, idet ogsaa hver 7de og 49de af disse blev hellige.[1]

Med samme Kraft, hvormed det hellige Syvtal og Planetugen trængte igennem, maatte ogsaa de enkelte Dages Betydning gøre sig gældende. Det var jo Stjernetydningen, der besjælede begge Former for Tankegang. Naar hver enkelt Dag var behersket af sin Planet, maatte det jo være om at gøre at faa Sikkerhed for, hvilken Dag og hvilken Planet der hørte sammen, thi herpaa beroede al Forudsigelse. At der har fundet nogen Vaklen Sted, førend Planetdagenes Følgeorden blev afgjort, er rimeligt nok. Vi er imidlertid ikke i Stand til at følge Udviklingen i dens enkelte Afsnit. Vi kender kun Slutningsresultatet saaledes som det endelig fastsloges — og som det endnu den Dag i Dag staar fast i vor Tids Benævnelser.

Thi som bekendt — eller rettere: som i Reglen glemt og efter Evne tilsløret — ere nemlig de evropæiske Navne paa Ugedagene forhærdede Rester af Oldtidens Stjernetydning. Solens Dag (Sontag, Sunday, Søndag), Maanens Dag (Mandag), Mars' eller Tyrs Dag (mardi, Tirsdag), Merkurs eller Odins Dag (mercredi, Onsdag), Jupiters eller Thors Dag (jeudi, Torsdag), Venus' eller Frejas Dag (vendredi, Fredag), Saturns Dag (Saturday), angiver tydeligt nok Rækkefølgen indenfor Planetugens syv Dage, saaledes som Stjernetydningen endelig fastslog den.

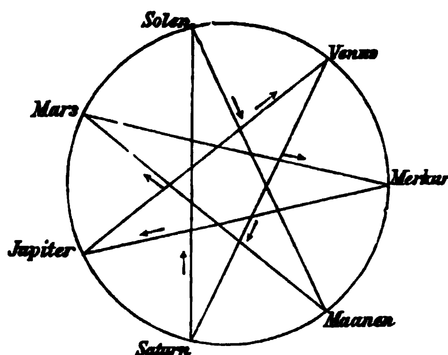
Hvorfor valgte man just denne Orden? Det skulde synes at maatte have ligget nær, naar man, som Kaldæerne, kendte Planeternes virkelige Rækkefølge fra Jorden: — Maanen, Merkur, Venus, (Solen) Mars, Jupiter og Saturn — da ogsaa at ordne Dagene paa samme Vis. Men man indskrænkede sig til blot at lade Saturnsdag (Løverdag) være den sidste og anbragte iøvrigt Resten tilsyneladende hulter til bulter. Grunden kan næppe have været, at den valgte Orden skrev sig fra en ældre Tid, hvor man fejlagtigt antog denne for den naturlige. Thi af alle de os bekendte gamle Angivelser af Planeternes Orden svarer ingen til den ved Ugedagene fulgte.[2] Man kunde gætte paa, at Planetdagene var ordnede efter Værdien af de Metaller, hvortil de svarede. Thi Solen betød fra gammel Tid Guld, Maanen Sølv, Mars Jern, Jupiter Tin, Saturn Bly.[3] Eller at de var ordnede efter Farverne. Thi meget tidligt havde man stillet Planeterne i Forhold til Regnbuens syv Farver og,

om end med Afvigelser i de forskellige Egne, betegnet f. Eks. Venus gerne som hvid eller grøn, Jupiter som purpurrød og Saturn som sort. Murene om Ekbatana var ifølge Herodot[1] syv i Tal, den ene højere end den anden, Tinderne paa den yderste hvide, paa den næste sorte, saa purpurrøde, blaa, lyserøde, forsølvede og forgyldte. Kaldæernes Templer og Observatorier var delte i syv Stokværk, mindre og mindre opefter, hvert malet med sin Farve.

En sindrig Forklaring paa Dagenes Rækkefølge giver den græske Historieskriver Dio Cassius.[2] Ifølge ham var Kravene til nøjagtig Bestemmelse af, hvilken Planet der i Fødselsøjeblikket var den herskende, efterhaanden stegne saa stærkt, at Stjernetyderne ikke nøjedes med paa gammeldags Vis at henføre et helt Døgn til hver enkelt, men lod hver Time i Døgnet være bestemt af sin Planet. Efter den Planet, der herskede i Døgnets første Time, kaldtes saa Dagen, og denne Dag-Planets Virkning enten forstærkedes eller svækkedes ved den Planets Magt, i hvis Time den omspurgte Fødsel indtraf. Regnede man nu Planeterne i deres Orden fra Himlen nedefter mod Jorden, saa fulgte de jo saaledes: Saturn, Jupiter, Mars, Solen, Venus, Merkur, Maanen. Den første Time paa Helligdagen (Løverdagen) blev altsaa Saturns. Og talte man saa videre Rækken ned, en Time til hver Planet, blev den 25de Time Solens (Søndag); den næste 25de Time Maanens (Mandag), saa Mars' (Tirsdag), Merkurs (Onsdag), Jupiters (Torsdag), Venus' (Fredag) og atter Saturns (Løverdag) og saaledes fremdeles.

En sidste Forklaring endelig, der heller ikke lyder usandsynlig, er den, at man er gaaet frem paa følgende Vis: De syv Planeter tegnedes i deres rette Følgeorden og i lige Afstand fra hinanden om Randen af en Cirkel. Drog man derpaa fra Saturn som Udgangspunkt — i Henhold til det musikalske Toneinterval, der kaldes «dia tessaron», Kvarten — en Streg til den fjerde efterfølgende i Rækken, saa ramte man Solen (Søndag), og blev man saaledes ved, ramte man videre Maanen (Mandag), Mars (Tirsdag), Merkur (Onsdag), Jupiter (Torsdag), Venus (Fredag) indtil man endte igen i Udgangspunktet, Saturn. Samtidigt havde man, som omstaaende Figur viser, ved disse forskellige Træk tegnet den helligste af alle Figurer: en i en Sol indskreven syvoddet Stjerne,[3] det matematiske Udtryk for de musikalske Tone-Intervaller.[4]

En anden Mærkelighed ved Planetdagenes Rækkefølge falder maaske Nutiden mindre i Øjnene, men er i og for sig besynderlig nok: Man gjorde Hviledagen, Helligdagen, til en ulykkelig Dag, idet man lod den beherskes af den ulykkebringende Planet, Saturn. I dette Træk afspejler sig en religiøs Opfattelse. Assyrer og Babylonier troede ikke paa Udødelighed; og deres øverste Gud, der havde indstiftet Hviledagen, var en streng Herre. Hans Helligdag var da ikke saa meget den glade Hvile fra Ugens Slid, som selve Ugens Undergang,

den Hviledag, der ligesom Døden ubønhørligt paatvang sig alt. Med Rette svarede Planeten Saturn til Bly og det sorte.

Det samme kommer igen i den vistnok fra disse Egne stammende græske Myte om Kronos (Saturn). Uforstaaeligt for Grækerne, der regnede med Dekader (ti Dage), hed det om denne Søn af Himmel og Jord, at han havde slugt sine seks Børn. Tanken bliver først klar, naar det erindres, at Kronos, Hviledagen, dannede Ugens Afslutning og saaledes fortærede Planetugens seks første Dage.

Med Stjernetydningen var et nyt og stort Afsnit af Menneskehedens Udvikling indviet, det næstsidste vi kender. Hvor betydningsfuldt og dybtgaaende dette blev, ses bedst af, at Stjernetydningen har formaaet, hvad ingen Religion

hidtil har mægtet, at besejre alle Jordens kultiverede Folk. Overalt, hvor den holdt sit Sejrstog, mærkede den de overvundne med sit hellige Syvtal. Den uhaandtérlige Planetuge med dens forvredne Planetrække er for Øjeblikket kendt Verden over. Hvor kort Tid der endnu kun er forløbet siden Stjernetydningens store Afsnit, viser sig tydeligt i, at Evropa ikke endnu har formaaet at fjerne dens Mærke. Forgæves søgte den store franske Revolution at afryste Planetugen og genindføre den oprindelige og simple Tideling. Det blev ved det gamle. En Kaldæerdreng vilde endnu straks kunne finde sig til rette i de evropæiske Ugedage.

Det er altsaa indenfor Rammen af Stjernetydningens store Afsnit, at vi maa søge en Hovedkilde til den Belysning, der ogsaa i det 16de Aarhundrede efter vor Tidsregning laa over Livet. Men hermed er i Virkeligheden endnu kun lidet angivet. Vi vide blot, at den Skueplads, hvor Livet opførtes, ifølge Kaldæernes Opfattelse var et Rum med Kælder for neden, Loft for oven, hvorfra syv store Øjne stirrede ned paa de optrædende, beherskede dem, ledte dem som Marionetdukker. Man kunde ikke komme ud, thi ingen Dør førte ud. For Kaldæerne kun en lydløs Lem ned til den sorte Kælder, naar Livet var udspillet.

Men disse syv Øjne, der stirrede ned, mente ikke alle Mennesket vel. Der var onde Øjne deriblandt, ulykkebringende, særlig den skumle Saturns. Kunde da en Lysets Gud ville virke Skade? Hvorfor voldte de Ulykker? Kaldæerne formaaede ikke at klare dette. Derfor blev deres Religiøsitet blot slavisk Underkastelse, deres sidste Forklaring kun sky Rædsel. Thi en lunefuld østerlandsk Tyran var enhver af disse Guder, den bedste ikke undtagen. Solen kunde flamme Brand, Maanen vende Dødssiden til, Astartes vilde Lyst virke Væmmelse og Vanvid. Her var al indre Forstaaelse udelukket. Her var kun ét at gøre: med tilhyllet Hoved at kaste sig i Støvet.

Medens Kaldæerne maatte standse her og blive staaende ved Modsigelsen, havde et Nabofolk ad anden Vej søgt at finde Forklaringen. Det var Perserne,[1] en Gren af den indoeuropæiske Stamme, der var havnet som bosiddende i Irans Højland.

Her var Vejrliget langt mere barskt end paa Mesopotamiens Slette, en stærkere Spænding mellem Sommer og Vinter, mellem den klare Dag og den mørke, stormfulde Nat. Men til enhver Tid og i alskens Vejr maatte man færdes ude for at røgte Kvæget, tvinge den tvære Jord frugtbar, sikre Afgrøden. Man vænnedes da til Fare, blev virksom og raadsnar. Og under alt dette ikke blot brunedes Kinden, hærdedes Senen og Blikket blev skarpt i den klare Bjergluft, men der spirede en egen Folkeart op, kæk, brav og selvstændig, der ikke følte sig som nogens Træl, end ikke Guds, men var villig til at tage et ærligt Tag i med for at hjælpe ham og fremme hans Vilje.

I sædelig Henseende stod Perserne højt. Dette havde givet sig et betegnende Udslag i Udviklingen af deres religiøse Forestillinger. Fra Troen paa de besjælede Himmellegemer — blandt hvilke ifølge Landets Natur Solen var den ypperste, derefter Maanen og Sirius, den Stjerne, der varslede Regn — havde man efterhaanden hævet sig til i Solens Gud, Mithra, at se Retfærdighedens, Troskabens og Sandhedens Gud. Sanddruhed var jo netop den Dyd, der agtedes højest af Perserne. Jævnsides hermed dyrkede man ogsaa de fire Elementer, Ilden, Jorden, tildels Luften, men især Vandet, det frugtbargørende Vand. En Mængde Bønner og Forskrifter gik ud paa at bevare dem ubesmittede.

Sit højeste Udtryk naaede dog det persiske Livssyn hos Reformatoren Zoroaster eller Zarathustra. Grundspørgsmaalet om Forholdet mellem Lys og Mørke løstes af ham i dyb Overensstemmelse med Folkets og Landets Natur. Han opstillede Døgnet som Livets Forklaring. Lyset er godt, Mørket er ondt. Men hvorfor er de da bestandig forenede i Døgnet, følger hinanden som Dag og Nat? Hvorfor overvinder Lyset ikke engang for alle Mørket og fremkalder en evig Dag? Hemmeligheden er, at de nærmer sig hinanden i Styrke. Thi Lysets Gud, Auramazda (Ormuzd), er vel evig, alvidende og saare stærk, men ikke almægtig. Derfor trænger han til Menneskets Hjælp i den langvarige Kamp mod Mørkets Gud, Ahriman. Livets Saga er følgende:

Da Lysets Gud ifølge sin Alvidenhed vidste, baade at Mørkets Gud er til, og, hvad Udfaldet af en Kamp imellem dem engang vilde blive, tilbød han i Tidernes Morgen Ahriman Forlig, hvis denne vilde tilbede ham og staa hans Skabninger bi. Til Løn skulde Ahriman selv faa Udødelighed. Men Mørkets Gud troede i sin Vankundighed, at dette Tilbud skete af Svaghed, han afslog det, og Kampen begyndte.

I det første Sammenstød var Lysets Gud den sejrrige. For at fremme Kampens Udfald og paaskynde den endelige Sejr skabte han da Verden. I Begyndelsen herskede i denne en lykkelig Paradistilstand; thi Djævlen laa lammet og daadløs af Rædsel. «Mennesker og Dyr var udødelige; som femtenaarige vandrede en og hver, Fader og Søn; hverken Planter eller Vandløb udtørredes; Kulde og Hede, Sygdom, Død og Ulydighed kendtes ikke.» Under slige lykkelige Forhold blev Pladsen snart for ringe for Menneskene og deres Hjorde. «Da sagde det ypperste Menneske til Jorden: Kære, udvid dig, at Du kan bære end mere Kvæg og Mennesker!» Og Jorden udvidede sig, saa at den kunde rumme den voksende Mængde, og dette gentog sig efter Aarhundreders Forløb endnu engang. Endelig kom Slutningen paa Paradistilstanden, idet Djævlene fik vakt deres Herre Ahriman til Handling. «Sinfloden» indtraadte, hvorved alt druknede paa det ypperste Menneske nær og den Del af Skabningen, han paa Ormuzds Befaling reddede ind i en dertil bygget Kvægfold. Men Ahriman udgød sin Urenhed og Fordærvelse over Naturen, «saa at nyttigt og skadeligt, rent og urent nu er blandet i denne.»

Hermed begyndte den anden Verdensalder, Menneskets Daadtid, Kamptid. Opgaven er at hjælpe Lysets Gud i Striden mod Ahriman og hans Djævle. Dette udføres først ved at bekæmpe al Urenhed i sit eget Indre, saa at Sandheden her kommer til at herske; dernæst ved i det Ydre at værne de fire Elementer mod Urenhed og Besmittelse. Men endelig skal i Modsætning til Djævlens fordærvende, ødende Færd netop Livskraften styrkes. Dette sker ved Offer til Lysets og Livets Magter, thi Ofret øger deres Kraft. Og det sker direkte ved at Mennesket rydder og renser det øde og urene i Naturen, dyrker Græs, Korn og Frugttræer. «Thi ikke er den Jord lykkelig, som længe ligger udyrket hen.» «Her gaar en fuldvoksen Pige rundt, som længe gaar barnløs; saadanne skal have gode Mænd.» «Den,

som arbejder i denne Jord med venstre Arm, med højre Arm, ham vil den bringe Rigdom, ret som en elsket Kvinde bringer sin kære Husbond en Søn.» «Den, der fodrer sine Køer godt og lever retskaffent, skal have den himmelske Løn.» «Den, der dyrker Korn, øver Hellighed.» Thi «naar Bygget kommer op, forfærdes Djævlene, naar Kornet gror højt, daaner Djævlenes Hjerter. Naar Kornet bliver malet, jamre Djævlene, naar Hveden kommer op, slaa's Djævlene paa Flugt.» Men Jordens Gaver maa ikke anvendes med Karrighed. Den, der ikke fromt og venligt giver den trængende, skal «nedstyrtes til Djævelens Bolig, til alle de skarpe Græs». Thi «Riget kommer fra Lysets Gud til dem, der understøtter den fattige».

Der er altsaa et inderligt Vekselforhold mellem Lysets Gud og Mennesket. Mennesket er hans Kampfælle paa Jorden, men har selv de himmelske Kræfter behov for ikke at besejres af det Onde. Og idet det gode Menneske vinder Salighed og Udødelighed for sig, styrker han Guds Magt og kan staa ham bi i Afgørelsens Time.

Denne kommer, naar den sidste Kamp stunder til. Dette er en forfærdelig Stund. «O, Skaber! und mig Døden og und mine Kære at dø, at de ikke maa leve i hin Forfærdelsens Tid!» Naar den nærmer sig, skal Solen og Mørket vise Tegn, Maanen skifte mange Farver, Jordskælv vorde talrige, Blæst blive Storm. Savn og Angster skal øges, Fjender mylre frem i Tusindtal og Djævlene tilintetgøre det skønne Iran. Kampens Rasen standser en Stund, og det tusindaarige Rige oprettes; men atter blusser Striden op, vildere end før. Da kæmper Lysets Gud mod Ahriman, alle gode Aander og alle Fromme mod Djævlenes Hær. Tilsidst er af Fjenden kun Ahriman og Slangen tilbage. Ogsaa de synker sammen, Slangen opbrændes i smeltet Metal, og det sidste Skjul, hvori Løgnens og Mørkets Fyrste har søgt Ly, kastes i Ildens Flammer og brændes til Intet. Saa renses Helved for al Urenhed og inddrages af Lysets Gud for at udvide Verdens Enemærker. Hele Verden genfødes, og alle døde, Mennesker og Dyr, opstaa til Liv paany. Sjælene faa deres fordums Legemer, «Solen lyser op, saa at Sjæl og Legeme kender: dette er min Fader, og dette min Moder, og min Hustru og mine Frænder. Og den, som var Mand, da han døde, skal leve videre som fyrretyveaarig, og den, der var Barn, skal beholde

de femten Aar, hver faar sin Hustru tilbage og skal atter se sine Børn; og de omgaas som her i Verden, men i Salighedens Land fødes der ikke flere Børn.»

Det var denne Lære, fuld af ærlig Vilje og Bjergluft, der med ét kom Semiterne nær paa Livet, da Perserkongen Cyrus Aar 538 f. Kr. erobrede Babylon. Uvilkaarligt bøjede den semitiske Aand sig for de nye Verdensbeherskeres Tro. Læren om Djævelen, om Verdens Besmittelse, om Djævlebesættelser og om et kommende tusindaarigt Rige voksede sig nu fast ikke blot i Babylonien, men ogsaa hos det jødiske Folk, der holdtes i Fangenskab dèr. Gennem Jøderne vandt disse oprindelig persiske Tanker senere Indpas i Kristendommen. Men til Gengæld blændedes Perserkongen og hans Mænd af Kaldæernes storartede Himmelsyn. Hvor var den gamle persiske Opfattelse tung og trang med dens Beretning om Regnsøen heroventil, hvor Sirius som en hvid, gyldenøret Hest sloges med Djævelens det sorte, skallede Øg! Hvilken Højhed og Dybde laa der ikke derimod i den vældige Kuppel med den guddommelige Himmelskrift! Og hvor lød det ikke troligt, at Lysets Gud sendte Tegnbud ned til alle troende! Allerede Xerxes fulgtes paa sit Tog til Grækenland af Osthanes, hvis Hverv det var at læse Himlens Vilje.[1] Snart hørte saadanne med til Hoffets nødvendige Tilbehør, og for den almindelige Bevidsthed gled efterhaanden «Kaldæer» og den persiske «Mager» i ét.[2] Intet Under, at i senere persisk Literatur blev et af Tegnene paa den sidste Verdenskamp det, at endogsaa de syv Planeter kommer i Uorden, og Merkur og Jupiter tager Magten fra de andre.[3]

Babylonierne var, som vi har sét, under deres omhyggelige Iagttagelse af Himmellegemerne naaede til nøjagtigere end noget andet Folk at kunne bestemme Tiden. Men idet de forsaa sig paa de himmelske Baner, der afgør Tiden, endte de med at anse alt, hvad der foregaar paa Jorden, som virket af Himmelbanerne, som blot spættet Tid. I denne ensformige Afrulning bragte Perserne nyt Liv ved at give alt, hvad der foregaar, Indholdsværdi. Det hører enten Lyset eller Mørket til. Lyset er det gode, Mørket det onde. Og der er to overordentlig mægtige

Væsner til, der deler al Magt i Verden: Lysets gode Gud og Mørkets Gud, Djævelen.

Persernes Opdagelse af Forskellen mellem godt og ondt, Gud og Djævel, hvorved Tilværelsen deltes efter Dag og Nat, var af en dybere Betydning end Kaldæernes Stjernetydning. Paa den anden Side var denne mere umiddelbart indlysende for enhver. De to Opfattelser udfyldte egentlig ikke hinanden og indgik heller aldrig nogen inderlig Enhed, men vedblev at staa blot Side om Side, selv hvor de forenedes i samme Bevidsthed. Hvad der inderst forbandt dem var, at de begge stammede fra samme Verdensbilled: den lampebelyste Hal med Himmelloft foroven, Kælder forneden. Men tilsammen udgjorde de de højeste Tanker, hvortil Menneskeheden endnu var naaet.

Stjernetydning og Læren om godt og ondt vandrede da ud fra deres Hjemsted Babylon og Persien og overvandt efterhaanden alle kultiverede Folk. Idet de to Livssyn under denne Brydning indgik de mest forskelligartede Forbindelser med de paa hvert Sted hjemmegroede Indtryk, fremkaldte de overalt i Forening et eget mønstret Stemningsskær over Livet. I dette Mønster er Stjernetydningen stadig den lettest kendelige, idet godt og ondt alt efter Himmelstrøgene kan skifte fra lyst til mørkt og fra mørkt til lyst. Hos hvidfødte er Djævelen jo sort, hos Negrene hvid.

Vi skal i de store Træk følge denne Udviklingsgang, ikke blot mod Vest, men ogsaa mod Øst. Saaledes som Forbindelserne formede sig i Indien og i Kina, viser de os nemlig mere end fremmed Frodighed og Farvepragt. De letter os tillige Forstaaelsen af samme Tankesæt i spinklere Forekomst i Evropas Middelalder og det 16de Aarhundrede.

Den yderste østlige Fløj af Indoeuropæerne trængte ind i Forindien og erobrede under heftig Kamp med den tidligere Befolkning Landet om Indus og derpaa henimod Ganges. Nærbeslægtede med Perserne og delagtige med disse i en fælles Kultur, saa de sig nu pludseligt hensatte under ganske fremmede Forhold. Det første Indtryk var blot berusende. Ingen barsk

og stædig Natur, kun et Væld af Farver, Duft og Skønhed. Bugnende Frugt paa ustandselig Vækst, der straaled i Sollys. Og blev Heden for stærk, saa kom Regntidens Styrtebad. Alt var herligt afmaalt, men ligesom med større Maal end blot menneskeligt.

Saalænge Kampen om Landet endnu stod paa og den enkeltes indre, nedarvede Kuldehaardhed holdt sig, var alt godt. Men da Varmen havde mildnet og mattet Sindene, da Daaddriften var udbrændt, Mennesket selv uformærkt forvandlet til Blomst, lagde sig et andet Skær over Omgivelserne. Nu viste al denne ubændige Frodighed en ny og forfærdende Side. Luften var Ild, Livet fortærende Flamme. Magtesløst stod Mennesket overfor Livets Brand, den ustyrlige Frugtbarhed. Som en Slange rejste Aaret sig, bed sig selv i Halen og hvirvlede rundt: ni Maaneder brændende Hede, tre Sommermaaneder endnu værre med Tordendrøn og flammende Lyn, indtil Sveden sprang frem i skybrudlignende Regnskyl. Tørke og Oversvømmelse, vildt fremmylrende Liv over det, der blomstrede nys og i et Nu var omme, Opstaaen og Undergang krystede hinanden, malede rundt som et uhyre Hjul og rev Mennesket med sig.

Hvad var Lykke under saadanne Forhold? Ikke hjernegløddende at kæmpe med i Livets Trængsel, men drømmende som Lotusblomsten i den svale Dam, der byder til Bad, at hvile i Mangotræernes Skygge; stille grublende synke hen i sig selv; løsnet fra Livet vinde Tankens Fred.

Den første Virkning af de nye Forhold paa Folkets Aandsliv var, at dets historiske Sans visnede bort. Dette Folk, der havde udført saa store Bedrifter, glemte sin egen Historie og har aldrig mindedes den siden. Thi hver menneskelig Daad maa her blegne ved Siden af Naturens overvældende Historie. Den skrives annalistisk for hvert enkelt Aar ad Gangen; og det ene Aar gentager kun det andet. Men Følgen er, at heller ikke Naturen bliver ret virkelig. Den er selv kun et Eventyr, blændende, forfærdende og tomt.

Ogsaa de religiøse Forestillinger formede sig efter de ændrede Forhold. Troen paa de besjælede Himmellegemer indslog lidt efter lidt en helt anden Vej end hos de daadkraftige Frænder i Iran. Inderne var ligesom Perserne naaede til det Punkt, hvor Indbildningskraften halvt undrende, halvt i Leg opstillede nye Guder for hvert nyt Forhold. Sol og Maane iberegnet var Tallet

allerede vokset til 33. Nu tørrede denne livlige Tro ind til Grublen. Dens Maal blev at finde Enheden i alt.[1]

Der er tre Verdener: Himmel, Luft og Jord. I Himlen hersker Solguden, i Luften viser han sig som det glimtende Lyn, paa Jorden lader han sig til Syne, naar Offerveddet gnides, saa at det giver Flamme. Saa er da Ilden Enheden af Guddommens Former. Men i Himlen hersker tillige Maaneguden. I Luften viser den sig som den frugtbargørende Regn, ved Offeret som den berusende Offerdrik. Den frugtbare Væde er da her Enheden. I god Overensstemmelse med Indiens Naturforhold naaede man altsaa til, at Ild og Væde er det inderste, det egentlige Væsen i alt, hvad der viser sig.

Men Ild og Væde er jo begge tilstede i Offeret. Følgelig er da Offeret Enheden af begge, Livets højeste. Ad denne Vej kom man til i selve Offeret at se noget højere end Guderne. Disse blev vel indbudne hertil, ligesom man ogsaa betænkte afdøde Forfædre med Gaver, men Offerets Virkning var uafhængig af Gudernes Gunst, det var en underfuld Handling, der, rettelig udført, virkede hvad der tilsigtedes.

Hvo formaaede at udføre det rette Offer retteligt? Kun én: Præsten, Brahmanen. Ikke tilfældigt lod Sprogbrugen i denne Benævnelse det forskellige glide i ét: «Brahman» betyder baade Præsten, den hellige Handling og Guden Brahma. Præsten var et højere Væsen, der formaaede at udrette det vidunderlige, han havde i Offeret Guderne i sin Magt, han var selv Gud. Ad denne Vej grundlagdes den Kasteinddeling, der hersker den Dag i Dag i Forindien, og anviser Præsteskabet en guddommelig Særstilling. I Tidernes Løb er Offerets Hovedindhold naturligt gledet over til at blive en Gave til Præsten, og Gavmildhed mod Brahminerne den højeste Fromhed.

Offeret var Enhed af Ild og Væde, og Præsten atter Enheden af det i Offeret virkende. Men hvad var da atter det inderste Brahma, det sande Væsen i Brahmanen? Det var hans selvfordybende Tanke, den Synken hen i sig selv, hvorved han ophørte at være et Jeg modsat et Du, men blev til intet, idet han blev til ét med alt, følte den rene Værens Lys i sig.

Paa dette Punkt af Udviklingen — ved et underligt Træf netop samtidigt med, at Frænderne i Iran vaagnede til Stordaad og under Kong Cyrus grundlagde det uhyre, persiske Verdensrige — skød ogsaa den indiske Aand sit ejendommeligste Skud og grundlagde et Rige, der skulde omfatte Folkene fra Ganges Udløb til Japan. Men paa indisk Vis et blot Tankens Rige, hvor alt virkeligt saavidt muligt fornægtedes. Omtrent Aar 550 før Kristi Fødsel fremstod den fyrstelige Munk Gotama eller som han i Reglen kaldes med sit Hædersnavn: Buddha, «den erkendende».[1]

For Buddha som for Zarathustra er Lys og Mørke, Himmel og Jord, godt og ondt, Virksomhed og Ro afgørende Bestemmelser. Men Forholdet er blot vendt om. Det er Lyset, Flammen, Verden, Livet, der er et Onde, det uhyre Fængsel, hvori Mennesket er kommet ind og ved Sjælevandring holdes fast. Opgaven er at slippe ud igen af den hede Stue med dens gloende Gulv og Loft, høre op med at være til, blive fri. Thi Livet er Lidelse. «Livet er Flamme: Kærlighedens, Hadets, Bedaarelsens Flamme. Som Vinden driver Flammen, saa at den hefter sig snart her, snart hist», saaledes drives ogsaa Sjælen fra Tilværelse til Tilværelse. Hvorledes ophæves Lidelsen, slukkes Flammen? Ved at fornægte alt Begær, lutres for Glæde og Smerte og sænke sig stille i Selvfordybelsens hellige Ro. Den højeste Salighed, Nirvāna, er at være udslukt. «Som det store Hav kun er gennemtrængt af én Smag, Saltets Smag, saaledes er ogsaa her kun én Smag, Forløsningens.»

Vejen, ad hvilken Udslukningen, Befrielsen for Tilværelse og Lidelse, opnaas, er af dobbelt Art. Først og fremmest kræves indre Renhed. «Hvo, der taler og handler med urene Tanker, ham følger Lidelsen efter, som Hjulet efter Trækdyrets Fod.» Ens Vandel bør da være retskaffen. Man bør overholde de fem Bud: 1) Ikke dræbe noget levende Væsen; 2) ikke forgribe sig paa fremmed Ejendom; 3) være kysk; 4) ikke tale Usandhed; 5) ikke nyde berusende Drikke. Man bør vise selvopofrende Velvilje, Medlidenhed, Barmhjertighed mod alle.

Men denne Retskaffenhed er kun den halve Side. «Som man vadsker Haand med Haand, Fod med Fod, saaledes lutres Retskaffenhed ved Visdom og Visdom atter ved Retskaffenhed.» Denne Visdom er i sin inderste Grund Viden om altings Endelighed, om Tilværelsens den store Lidelsernes

Kæde. Først naar gennem denne Viden hvert Haab, hver Frygt, hver Lyst, hvert Begær er udbrændt og slukt, naa'r man til den sande Salighed, til Nirvāna. Vejen er lang. Gennem en umaalelig Række af Tilværelser maa der kæmpes. Bestandigt følger ny Fødsel paa Død, indtil endelig engang Forløsningens Maal er naaet, den lutrede Viden er bleven Vished om: aldrig mere skal jeg fødes paany. Ikke ved Bøn til nogen Gud, men ved egen Videns Kraft er Sejren tilkæmpet. Derfor bøjer Guderne selv sig sig for den, der er naaet forud for dem ud af Endelighedens Verden, for den salige, der har opnaaet Nirvāna.

Er Nirvāna en Væren, eller er det et Intet? Er den salige fremdeles et Jeg? — «Den ophøjede, Buddha, har ikke aabenbaret noget herom.»

Som det vil ses, er Interessen her hverken knyttet til Gud eller til Verden. Det er blot den forpintes Trang til atter at slippe ud af Tilværelsens Fængsel, hvor alting syder og bobler i uafbrudt Vorden. Godhed mod alle er kun et Middel hertil, ikke Maal i og for sig. Den er ikke i sig selv noget, men kun det negatives, mod Verdensbaalet vendte, Side. «Kærlighed er jo Flamme» for Buddha og selv en Form for Livets Lidelse. Den rette Godhed er for ham ikke Medlidenhed, men en egen Art mild Medvidenhed, der virker som en kold Haand paa en brændende Pande, lindrende Marmorkulde, hvis Værd maales ved dens Evne til ikke selv at ophedes. Det inderste forløsende er den indadvendte Grublen, den borende Tanke, der baner sig Vej ud af Tilværelsen. Tanken er ikke noget i og for sig, dens Indhold er intet, men netop herfor formaar den som en Boble at stige op gennem den sydende Tilværelse og brister, naar den naa'r Overfladen.

I den rene Buddhisme er Stjernetydning ikke til at spore, og Persernes Lære om Gud og Djævel fordampet til, at Tilværelsen er et Onde. Anderledes for de fleste af Buddhas Tilhængere. Det laa nær for den indiske Indbildningskraft at fyre i under Tilværelsens Baal ved at udmale sig Masser af Djævle og forfærdelige Helvedpinsler. Og allerede i de ældste Beretninger om Buddhas Liv og Lære — Buddha selv har ikke skrevet

noget — viser Stjernetydningens Spor sig, idet Planeternes hellige Syvtal er fremme. Derfor forblev han f. Eks. fire Gange syv — eller efter andre syv Gange syv — Dage under «Erkendelsens Træ», førend han begyndte at forkynde sin Lære.[1] Stjernetydningen fandt Fodfæste i den indiske Tilbøjelighed til at fornægte Naturens Realitet, betragte den som Eventyr. Var Naturen kun Symbol, blev Stjernehimlen let til Billedskrift. Jævnsides med Buddhismen trængte da Stjernetydningen igennem.

Snart var alle velstillede i Indien ivrigt i Gang med at stille Nativiteter og raadspørge Planeterne ganske efter babylonisk Mønster. Kun manglede den virkelige, videnskabelige Baggrund. Derfor maatte Himmelhvælvingen ogsaa finde sig i ikke at staa mere til Troende end den Lommeudgave deraf, som enhver besad i sin egen hule Haand. I Haandens fine Streger stod Ens Skæbne skreven ligesaa vel som i Planeternes Baner.[2]

Under disse Forhold faldt det naturligt, at den gamle indiske Tidsdeling i tre Gange fem Døgn fra Nymaane til Fuldmaane og omvendt — de «lyse» tre og de «mørke» tre — maatte vige for Stjernetydningens Inddeling. Omtrent Aar 400 efter Kristi Fødsel er der sikre Spor af, at Planetugen havde sejret i Forindien.[3]

Længst mod Øst laa det ældgamle Kulturland Kina. Man har tidligere antaget, at den Udvikling, der her i Aartusinder er foregaaet, har været upaavirket af andre og altsaa viser os den mongolske Races selvstændige Fremvækst i Kultur. I den nyeste Tid har der hævet sig Stemmer for, at de saakaldte «hundrede Familier», som omtrent Aar 2300 f. Kr. trængte ind i Kina fra Nordvest, grundlagde dets Civilisation og efterhaanden erobrede Landet ned til den gule Flod, skal have været paavirkede af babylonisk Kultur, maaske ligefrem Udvandrere fra Sydvestasien, hvor just paa denne Tid saa voldsomme Omvæltninger fandt Sted.[4] Hvorledes det end hermed maatte forholde sig, saa slog Udviklingen i Kina tidlig ind i en selvstændig Retning, svarende til Landets naturlige Forhold.

I Kina spiller ingen Aarstid eller Dagstid eller enkelt Varmegrad Hovedrollen. Alt veksler ligeligt. Vaar, Sommer, Høst og Vinter følger jævnt hinanden, Aar ud

og Aar ind. Det kan regne og blæse eller Himlen være skyfri ved Dag som ved Nat, Høst og Vaar, Sommer og Vinter. Kun det uregelmæssige virker Forstyrrelse. Saaledes naar f. Eks. Regnen udebliver og for meget Solskin virker Tørke, eller omvendt altfor megen Regn bringer Floderne til at svømme over. Hvorfra stammer hele Aarets regelmæssige Gang? Selvfølgelig fra Himlen, der, som enhver kan se, langsomt bevæger sig og lader Sol og Stjerner staa højt eller lavt alt efter Aarstiderne.

Heraf maatte fremgaa de to Hovedsandheder, der dybest udtrykker al kinesisk Tankegang: Himlen er altings Herre. Og: det gode er Orden.

Saa langt vor Viden rækker, var man i Kina ude over Troen paa blot Mørkets Magter og ligeledes over Troen paa de enkelte Himmellegemer som Guddomme. Tidligt maa denne sidste være vegen og have givet Plads for den mere omfattende, Troen paa den hele Himmel. Thi det ældste Himmelindtryk, som vi kender fra Kina, svarer allerede ganske til denne Tankegang. Herefter var ikke Solen paa dens skiftende Bane, men Karlsvognen Billedet paa det himmelske Liv. Som en uhyre Pegepind stod den Aar ud og Aar ind ét og sammme Sted paa Himlen og anviste saavel Solen som Aarets Tider deres Plads. For fuldt at forstaa dette Himmelindtryk maa man erindre, at Karlsvognen for 4000 Aar siden stod Nordpolen betydeligt nærmere end nu til Dags, saa at dens Stang tog sig ud som en Viser fra Himlens faste Punkt, der Aaret rundt skiftevis pegede mod de forskellige Verdenshjørner.[1] Dette oprindelige Indtryk har i den Grad indbrændt sig i Folkets Bevidsthed, at det den Dag i Dag fastholdes i Kina af Lærd og Læg, skøndt Himmelforholdene paa Grund af Jævndøgnspunkternes stadige Flytning — Jordaksens Vrikken rundt i Løbet af 25,000 Aar — nu ikke længere svarer hertil. I den gamle Fremstilling hed det med Rette: «Naar den peger med Halen mod Øst, er det Vaar i den ganske Verden. Naar den peger mod Syd, er det Sommer. Naar den peger mod Vest, Høst. Og naar den peger med Halen mod Nord, er det Vinter i den ganske Verden.» Nu ligger som sagt Sommeren ikke længere mod Syd eller Vinteren mod Nord. Men man lemper sig saa godt man kan efter det gamle, der endnu ejer den sidste Rest af Sandhed: Vinter gaar mod Nord, Sommer gaar mod Syd.

Et andet, ældgammelt Himmelindtryk i Kina er den ejen-

—

dommelige «Dyrekres». Medens Kaldæerne delte denne Kres paa Himlen, hvori Solen Aaret rundt staar op, i tolv Stjernebilleder, ét for hver Maaned, inddelte man den i Kina fra ældgammel Tid i 28 «Huse». Denne Delingsmaade er i høj Grad ufuldkommen, idet Afstanden mellem «Husene» ikke engang er ens, men veksler mellem 30 og 1 Grad. De syv Sommerhuse omfatter saaledes 112 Døgn, medens de syv Foraarshuse kun svarer til 75 Døgn. Ikke destomindre har denne Inddeling holdt sig i Kina indtil den Dag i Dag, skønt man baade kender den kaldæiske Inddelingsmaade og er sig dens Fortrin bevidst. Grunden hertil er uden Tvivl, at hin saa ganske svarer til det kinesiske Himmelsyn. Spor af en gammel Inddeling i 28 Huse forekommer vel ogsaa i Indien, ja helt over i Arabien,[1] men der kan næppe være nogen Tvivl om, at den første Tanke herom maa være opstaaet i et Land, der havde fire Aarstider og hvor disse maaltes med en Syvstjerne (Karlsvognen) og derfor naturligt atter deltes hver især i syv. Og den astronomiske Ufuldkommenhed, at Afstanden mellem Husene er forskellig, saa at de ikke due til Beregningsenhed, svarer netop til kinesiske Forhold. Det er kun en tilsyneladende Ubehjælpelighed, men i Virkeligheden et Forsøg paa at gengive Aarstidernes ulige Varighed: Sommeren 112 Døgn, Vinteren 98, Høst 80 og Vaar 75 Døgn.[2] Fra ældgammel Tid spillede i Kina Aarstidernes Begyndelse en betydelig Rolle, idet Kejseren paa den første Dag i hver, i storartet Optog og klædt i en til denne svarende Farve, red Aarstiden ind.

Omkring Aar 1100 før Kristus foregik der en vigtig Forandring i Kina, idet Herskerhuset Tcheou kom til Magten. Om hertil har svaret en ny Indvandring — «af rødhaarede Kirgiser med iblandet arisk Blod og Kendskab til vestlig Kultur»[3] — faar staa hen. Vist er det, at de første, kraftige Kejsere af dette Hus grundlagde en hel ny Form for Landets Styrelse, og at Kina i de 800 Aar under denne Fyrsteslægt naaede sin højeste Blomstring i Kultur.

Et mærkeligt Skrift er bevaret fra hin Tid, en Fortegnelse over samtlige Embedsmænds Pligter, vistnok forfattet af en Broder til den første af disse Kejsere. Ifølge dette var Himmel-Iagttagelsen

betroet til tvende Mænd, hvis Embeder begge var arvelige.[1] Den første havde at holde Tidsregningen i Orden. Da man delte Tiden i Afsnit paa ti Dage og derhos anslog Planeten Jupiters Omløbstid til tolv Aar, lød hans Pligter saaledes: Han har at gøre med de tolv Aar, de tolv Maaneder, de ti Dage, de tolv Timer og de 28 Stjerners Stilling. Han iagttager Solen, naar Dagene er længst og naar de er kortest, han iagttager Maanen ved Foraars- og Efteraarsjævndøgn for at bestemme de fire Aarstider. Den anden Embedsmand skulde passe paa alle de himmelske Bevægelser og Forandringer for deraf at bestemme, hvad Lykke og Ulykke der forestod. Han skulde i den Anledning dele Himlen efter Kejserdømmets ni Provinser og se, hvad der varsledes enhver. Særligt skulde han agte paa Jupiters forskellige Glans og hvilken Provins den gjaldt, paa Skyernes og Dampenes Farve ved Solhverv og Jævndøgn, om de varslede skadelige Insekter, Død, Krig, Tørke, Oversvømmelse eller Overflødighed; endelig paa Vindene i hver af de tolv Timer, om deres Lyd i den dertil stemte Rørpibe angav Harmoni eller Uoverensstemmelse mellem Himmel og Jord. Om alt dette skulde han underrette Kejseren, for at denne kunde komme Øvrigheden til Hjælp, og for at der kunde forordnes de rette Ceremonier svarende hertil.

Som det vil ses, var dette en Slags Stjernetydning i sin ufuldkomneste eller videste Form, hvor alle himmelske Tilkendegivelser iagttoges og udlagdes. Hvor dygtige disse kejserlige Astronomer har været, fremgaar af deres Resultater. De naaede ikke blot til at bestemme Aarets Længde til 365¼ Døgn; men omtrent 1000 Aar før Kristus, paa en Tid, da ingen i Evropa havde Anelse om sligt, var de inde i, at 19 Solomløb paa 365¼ Døgn stemmede med 235 Maaneomløb.[2] Ved Siden af denne deres uomtvistelige Dygtighed falder et andet Træk i Øjnene: deres ærbødige Pietet overfor de himmelske Kendsgerninger. Forskellen mellem Kinesere og Grækere er kendelig i et Forhold som dette: Den græske Astronom Hippark (Aar 160—125 f. Kr.) behøvede kun Iagttagelser fra de sidste Par hundrede Aar, sammenholdte med hans egne, for at opdage, at Jævndøgnspunkterne stadigt flytter sig. I Kina derimod var der en Afstand af 2600 Aar mellem de første, tilgrundliggende Observationer og den Mand, der endelig vovede at drage Slutningen.[3]

Kinas højeste aandelige Blomstringstid[4] falder i Aarene 550—400 f. Kr., dette mærkeligt frodige Tidsrum Jorden

over, der frembragte Konfusius i Kina, Buddha i Forindien og græske Filosofer som Pythagoras, Sokrates og Platon. I Kina var det særligt Konfusius, der gav Udtryk for de store Tanker, der Aarhundreder igennem havde været de bærende i Udviklingen. Og han gjorde dette saa grundigt, at det for en senere Tid er umuligt at udrede, hvad der hører ham og hvad Fortiden til. Modsat hvad der finder Sted hos de fleste andre Folk, hvor netop de dybeste Aander — en Zarathustra, Buddha, Sokrates, Jesus fra Nazareth — ikke selv har efterladt sig noget skriftligt, har nemlig i Kina Landets mærkeligste Tænker ikke nøjedes med selv at forfatte en Mængde Skrifter, men tillige samlet, ordnet og bearbejdet hele den tidligere Literatur, saa alt bærer hans Præg.

Konfusius — eller som hans rette Navn lød Kong-tse (af Slægten Kong) — udtalte de kinesiske Grundtanker: Himlen er altings Herre; det gode, den sande Væren er Orden; det højeste menneskelige er oprigtig Ærbødighed herfor.

«Himlen», den «højeste Kejser», Guddommen er ikke et særskilt Væsen, forskelligt fra Verden,. men aabenbarer sig i Naturen og dens Orden. Gud nærer hverken Behag eller Mishag overfor Menneskene, men med samme Højhed og Ro som i Naturen aabenbarer Gud sig ogsaa i Staten og i den enkeltes Sædelighed. Da Natur og Stat ere Udtryk for et og samme, har den jordiske Kejser nøje at agte paa enhver Forstyrrelse i Naturen, der for ham er et Varsel om, at han skal søge Statens Harmoni tilvejebragt. Undlader han dette, kan han blive styrtet eller svigtet af sit Folk, thi i Natur som i Stat betegner det rette Forhold Velsignelse; Overmaal eller Mangel: Ulykke. Det er saaledes «Himlen» selv, der skifter Sol og Vind allevegne, i Natur, i Stat, i den enkeltes Liv, hvor den overmodige høster Uheld, den ydmyge Lykke. Enhver er i Stand til at gøre det gode. Den højeste Dyd, der omfatter alle andre, er den sønlige Ærefrygt, Pieteten. Pietet overfor Ens Forældre og afdøde Aner, Pietet overfor Staten, den jordiske Kejser, Naturens Orden, den højeste Kejser «Himlen». Saa danner da alt en stor Enhed, hvor Naturens Orden, Statens Love og den enkeltes Pligt er ét og samme, og hvor atter den enkeltes Pietet i det mindste Forhold viser sig at være øvet mod selve «Himlen».

Her er ingen Plads hverken for særskilt Kirkelære eller

for særskilt Præstestand. Religion er hver enkelts Syn for Forholdenes klare Orden. De religiøse Ceremonier forrettes i Hjemmet eller offentligt, alt efter deres Rangfølge: Husfaderen ofrer hjemme til Anerne; Statens Embedsmænd offentligt til Aarstiderne; Kejseren ene bringer det store Offer til «Himlen».

Kong-tse's Liv svarede til hans Lære. I Besiddelse af en altomfattende Lærdom og Flid samlede, omstøbte, skabte han Kinas Literatur. Paa samme Tid gik han helt op i Statsstyrelse og var som Privatmand fuld af Ligevægt, bramfri og hæderlig. Det var én og samme, geniale, elskelige Pedant, der lydhør fornam den fælles Stemthed i Himmelforhold, Kejserstat og Menneskepligt, der varmt bød: vær venlig mod alle! behandl andre, som du selv ønsker at behandles! og der indskærpede ikke mindre end 3000 Anstandsregler, ja endog i Ensomhed var ceremoniel mod sig selv.

Kong-tse's ældre samtidige var Lao-tse, der, enig med ham i meget, satte Livets Lykke ikke i Belæsthed, Statstjeneste og Anstand, men i et samlet Sinds stille Inderlighed. Lidt yngre end Kong-tse var Yang-tse og Mih-tse. Den første prædikede Nydelsen, erklærede alt for tomt, Dyd kun et Ord, Livets eneste Opgave at følge sine Lyster. Et farligere Angreb mod Kong-tse's Opfattelse rettede Mih-tse, Kinas mærkeligste Tænker, der 4—500 Aar før vor Tidsregning udtalte Tanker, som indenfor Kinas selvstændige Udvikling svarer til, hvad der siden forkyndtes i Nazareth og Kapernaum. Mih-tse lærte vel ligesom Kong-tse, at man skulde ofre sig for Statstjenesten, men han indprentede samtidigt, at Kærlighed var Livets store Bud. Rigets Velfærd afhang ikke af lærde Fortidsstudier og sejg Fastholden ved det overleverede, men af det ene: Kærlighed til alle. Af Had og gøren Forskel opstaa alle Onder. Den sande Kærlighed skinner, som Sol og Maane, paa alle uden Forskel. Den Maade, hvorpaa Kong-tse's Tilhængere gendrev denne Lære og bragte Uroen til atter at lægge sig, giver et dybt Indblik i den kinesiske Aands Ejendommelighed. Læren om Kærlighed til alle betegnedes som farlig og oprørsk, idet den som Vildskud tog Kraften fra den endnu ædlere Følelse, Menneskets Hoveddyd: den barnlige Pietet.

Det Præg, som Kong-tse havde paatrykt sit Folks Tankegang, var for dybt og ægte til, at det atter kunde udviskes. Derfor mislykkedes ogsaa et nyt indtrængende Herskerhus' Forsøg herpaa, skønt Erobrerne med klart Blik for Lærdommens Betydning i Kina lod Aar 213 f. Kr. ubarmhjertigt alle Bøger opbrænde. Et Par Eksemplarer af Kong-tse's Skrifter reddedes og forplantede Fortidens Liv. Men Slutstenen i den kinesiske Tankerække, det afgørende Bevis for Enheden af «Himlen» og Jorden manglede endnu. Dette Savn blev først afhjulpet, da omtrent ved vor Tidsregnings Begyndelse en stærk Paavirkning foregik sydfra, og Kina blev aandelig befrugtet fra Indien.

Det var de to modsatte Opfattelser, Buddhisme og babylonisk Stjernetydning, der trængte ind. Allerede i Forindien havde disse indgaaet en udvortes Forening. I Kina nærmede de sig i ændret Form endnu mere til hinanden. Kong-tse's tidligere Eneherredømme led nu et Afbræk, forsaavidt Buddhismen vandt stor Tilslutning og i Kina antog Form af en Fornyelse af Lao-tse's gamle Tankegang. Fo's Lære, som denne Blanding kaldes, har indtil vore Dage behersket det kinesiske Folks store Masse. Det er overflødigt at bemærke, at her indtager Gotama's og Lao-tse's oprindelige, ophøjede Tanker en beskeden Plads ved Siden af alskens grove Forvanskninger.

Men medens Kong-tse's Lære saaledes blev trængt tilbage til de Dannedes Kreds, vandt den samtidigt en afgørende Sejr, idet den fik sin Slutsten i den babyloniske Stjernetydning. Hele det kinesiske Folk gik med Glæde ind paa denne Forklaringsmaade, hvortil de mødte saa vel forberedt. Thi naar alle troede paa «Himlen» som den højeste Guddom og Naturens Orden som denne Guddoms Væsen, hvad var da mere forstaaeligt end, at «Himlens» Vilje stod at læse i Himmelskriften? Ikke, som hidtil antaget, blot i Almindelighed i Karlsvognens Stilling, Jupiters Glans, Skyers Farve, Vindes Lyd; nej alle Livets Enkeltheder i selve de bevægelige Himmellegemers Skrifttegn, som uophørligt droges paa Himlen. Først herved naaede man til det højeste Udtryk for den altbeherskende Orden. I denne Tro fandt Ærbødigheden for «Himlen» sin inderste Styrke og Fred.

Ganske naturligt medførte den kinesiske Respekt for det bestaaende, at det nye ikke blev et Brud med Fortiden eller endog blot betegnet som et Fremskridt; Fortolkerne udviskede efter Evne Sporet og søgte at udlæse den babyloniske

Stjernetydning af Fortidens tidligste Beretninger. Og lige saa naturligt kom den nye Art Stjernetydning til at kaste en forøget Glans over Kong-tse's Tilhængere, den lærde Stand. Thi til Stjernetydning hørte Lærdom. Og de himmelske Skrifttræk var som de jordiske. De lod sig ikke bogstavere. Hvert Ord, hver Planetfordeling og hvert Liv og Begivenhed, der fødtes derunder, var et Skrifttræk for sig.

Det er lige betegnende for den kinesiske Aandsudvikling, at den trængte til Stjernetydning som sin egentlige Afslutning og at den ikke selv fandt derpaa. Men éngang optaget, voksede det nye Himmelsyn i Kina inderligere sammen med Folkets Bevidsthed end noget andet Sted, selv vistnok ikke Lærens Hjemstavn, Babylon, undtagen. Vi har fra en langt senere Tid Vidnesbyrd herom. I det 13de Aarhundrede berejste Venetianeren Marco Polo som Tartarkhanens Udsending oftere Kina og blev slaaet af, hvor vidt man her var naaet i Stjernetydning. Et Par Smaatræk maler Tilstanden. Stjernetyderne, siger han, forudsiger alt, baade de enkelte Menneskers Skæbne og særligt Vejr og Vind, Krig og politiske Begivenheder for de nærmest følgende Aar; «og de nedskriver hvert Aar Resultaterne af deres Iagttagelser i Smaaskrifter, der kaldes «Tacuin» og sælges for en Grot (35 Øre) til alle, der ønsker at købe dem». Om Kinas Hovedstad siger han: «andre Gader beboes af Lægerne og Stjernetyderne, hvilke ogsaa giver Undervisning i at læse og skrive».[1] Stjernetyder og Lærer var altsaa ét og samme, Himmelskrift og Bogskrift jævnbyrdige Fag.

Som Storkhanens Yndling og betroede Mand havde Marco Polo rig Lejlighed til ogsaa at stifte Bekendtskab med Mongolerne, dette mærkelige Folk, der i det 13de Aarhundrede havde erobret næsten hele Asien og det halve Europa. Om deres religiøse Forhold beretter han, at de troede paa en højeste Gud i Himlen, hvem de bad om Sundhed paa Sjæl og Legeme. Men de havde ogsaa en anden Gud, som de kaldte Natigay og ansaa for Jordens Gud, der vaagede over deres Børn, Kvæg og Afgrøde. — Endvidere troede de fast paa Stjernernes Indflydelse paa Menneskets Skæbne. Derfor maatte før ethvert Slag Stjernetyderne, af hvilke Khanen havde en hel Skare ved sit Hof, afgøre, om Dagen vilde blive heldig for Mongolerne eller ikke.[2]

Hvad enten saa denne Kundskab om Stjernetydning var naaet til Mongolerne over Kina eller over Persien, viser den os

ét og samme. Den store Læres Bane var nu fuldendt i denne Verdensdel. Stjernetydningens Ring omsluttede hele Asien.

Skøndt Ægypten laa omtrent under samme Bredegrader som de andre Flodlande, hvor Kulturen først var spiret frem, svarede dets Naturforhold dog ikke til noget af disses. Ægypten var de tydelige Modsætningers Land, en Naturens Børnehave med let fattelig Undervisning. Ørken mod Vest, Ørken mod Øst, men midt imellem, afstribet af to Bjergkæder, der skinnede hvidt i Sollyset, den lange, snævre Nildal med sin dybe, dyndskabte Muldjord. Intet utidigt Kæleri. Om Middagen smeldede Solstraalerne fra den skyfri Himmel, saa Issen glødede og Jordbunden brændte gennem Sandalerne. Om Natten laa Landet fremdeles uden Skytæppe, saa den modtagne Varme atter straalede bort, og man henad Morgen kunde ryste af Kulde. Med skarpe Træk stod tre Aarstider tegnede, forskellige fra alle andre Landes. Fra Hundedagene svømmede Nilen over, hastigt, højt, saa det gjaldt at rappe sig og bjærge sine Ejendele. Dalen forvandledes til en lang Sø, hvor Grænseskel og Marker laa skjulte paa Bunden, Baade maatte til for at færdes over fordums Bopladser, medens Myg i Millionvis dansede over de glidende Vande. Fra Oktober var Vandet sunket, kun fed Dynd tilbage. Og op myldrede en Plantevækst saa yppig, ilter og kraftig, at man ofte tre Gange kunde høste de bugnende Marker, førend Aprilsolen kom. Saa sejrede Heden, alt tørrede til Støv, selv Nilen slunkede ind og laa som en lang, dvask Krokodille, kun enkeltstaaende Palmer hang endnu med slappe Grene og stirrede fra oven som spiddede Gribbe efter Hundestjernens Komme og den længselsfuldt ventede, første Flodbølge fra Syd.

Her sagde Naturen selv til Mennesket: vaer dig! og tag fat! Ubønhørligt forvandledes Landet skiftevis til Indsø, Have, Ørken. Men hvert Barn kunde tillige indse, hvad her var at gøre. Flid lønnedes straks og Opfindsomhed bar tusindfold Frugt. Tidligere end andetsteds maa Overgangen her være skét fra blot Jagt og Fiskeri til Hyrdeliv og atter fra Hyrdeliv til Agerdyrkning. Og alt imens spirede en hærdet, talrig og dog lykkelig Befolkning frem, let og trygt levende, og dog flittig og opmærk-

som for alt. Derfor gik intet Folks historiske Kundskab saa langt tilbage i Tiden som Ægypternes. Og hos intet andet Folk samledes en saadan Sum af paalidelig, vel ordnet Erfaring som netop her.

Saa langt vor Viden rækker — omtrent 4000 Aar før Kristi Fødsel — var Ægypterne naaet til Troen paa de besjælede Himmellegemer og synes alt i lange Tider at have haft denne Tro.[1] Dette er let forstaaeligt, thi i Ægypten, om ellers noget Steds, maatte man kunne komme ud over blot Mørkerædhed og vende sig til Troen paa Lysets Magter foroven. Men denne Tro igen maatte lige saa nødvendigt antage en egen Form, svarende til Landets Natur og forskellig fra de omboende Folks. Thi medens Maanen hos Kaldæerne f. Eks. spillede en Rolle, der næsten overgik Solens, maatte dens Betydning i Ægypten blive langt ringere. Hos saa mangt et Folk var den Vædens og Frugtbarhedens Gudinde. Men i Ægypten fremkaldte den ikke en Draabe Regn. Og Landets Frugtbarhed skyldtes ikke den, men Solen. Det var Solen, der smeltede Sneen paa Bjærgene langt imod Syd, saa at Nilen svømmede over. Det var Solen, der af det vaade Dynd lokkede Plantemylret frem. Det var atter Solen, der brændte Nilbredden tør, tom og haard. Hver eneste af de tre Aarstider var Solens, og ene Solens, Storværk. Under saadanne Forhold maatte Solen blive Hovedgud, næsten Enegud.

Selv i Smaating lader dette sig tilsyne. Natten og Maanen var Kaldæernes fortrolige, Dagen og Solen Ægypternes. Medens de fleste andre østerlandske Folk indhylle Hovedet mod Solen, gik i Ægypten Folk, som de var flest, med blottet, stundom endog raget, Hoved i Solen; men om Natten tildækkede man Hovedet mod Maanens Straaler. Da Herodot en 60—70 Aar efter Slaget ved Pelusium kom til Valpladsen, hvor de faldnes Ben endnu laa spredte, var Ægypternes Pandeskaller let kendelige fra Fjendernes. Haarde af den bestandige barhovede Færden i Solen, lod de sig endnu knap knuse ved Slag, medens Persernes, der havde været turbandækte fra smaa af, gik itu, naar man kastede blot en lille Sten paa dem.[2]

Det kunde synes, som om denne Ægypternes Tro paa Solen som Hovedgud eller Enegud var i Strid med, hvad vi ellers kende til deres Religion. De dyrkede jo en stor Mængde Guder: Ra, Osiris, Ptah, Amon, Num o. s. v. Hver især af disse var imidlertid den højeste Gud, blot fra forskellige Egne. Landet

havde nemlig oprindeligt været delt i mange Stater, hver med sin Solgud. Da Landet samledes til to, Øvre- og Nedreægypten, senere til ét Rige, bibeholdtes efter Folkets Skik længe disse mange, stedlige, øverste Guder. Men ihvorvel de med deres forskellige hellige Dyr syne som en broget Flok, udtrykte de dog hver især væsentligt det samme.

Landets Natur førte altsaa til fortrinsvis Dyrken af den ene Gud, Solguden. Men selve Troen paa denne maatte antage en egen Form, svarende til de givne Forhold. For en tænksom Ægypter faldt det naturligt at se hele Tilværelsen som en uhyre Strøm, en Nil i det store, hvor Aar ud, Aar ind Oversvømmelse afløstes af Væksttid og denne atter af Ørken og Dødtid. Bestandigt afsatte Livets Flod et nyt Lag Dynd, nye Slægter, ny Lykke. Hvo var Strømmens Herre? Selvfølgelig Solguden. Men enhver kunde se, at der var Forskel paa denne Guds Tilsyneladelse. Naar Nildalen grønnedes, var det, som om han selv steg ned til Jord, fødtes til Liv i den signede Blomstring. Men naar Støvets Tid kom, veg han atter bort fra Jordens tørre Mumie og beredte først ad lange, fjerne Veje alt igen til sit nye Komme. Sligt var Naturens Sindbillede for Gudens sande Væsen. Thi virkeligt lod Solens Gud sig stundom føde paa Jord og aabenbarede saaledes sin Miskundhed. Med visse Mellemrum gentog dette sig, og saaledes slyngede sig bagved de virkelige Aar et højere Aar, mærket af Solgudens Komme og Bortgang.

I hvilken Skikkelse lod Guden sig føde? Et af de hyppigste Svar herpaa var: som Oksen Apis. I dette Svar aabenbarer sig meget af Folkets Ejendommelighed. Ligesom Persernes Tale om den himmelske Ko og Nordboernes om Koen Audhumbla, der slikkede Stenene og herved frembragte Gudernes Stamfader, saaledes er ogsaa Ægypternes Lære om Apis et dunkelt Minde om det afgørende Fremskridt i Kultur, der skete dengang, da Kvægavl indførtes. Hos Ægypterne er Tanken klarest udtrykt, for saa vidt det her er den højeste Gud selv, der har aabenbaret sig i denne Form. Men lige betegnende for Ægypternes historiske Sans og Bundethed af Fortiden er det, at

de blev hængende ved denne Form og ikke siden følte Trang til at sprænge den ved f. Eks. at tænke sig Guden født i Menneskeskikkelse. De nøjedes med at erklære Apis for jomfrufødt, idet den ikke var avlet af Tyr, men et rent Udslag af den højestes Kraft. De beundrede dens Skønhed, Styrke, Avlekraft o. s. v., men følte sig tydeligt nok ikke stødt ved selve Aabenbaringsformens Knaphed. Menneskets gudsøgende Tanke havde endnu ikke viklet sig løs af Dyreformen. Hvor vanskeligt dette overhovedet er faldet for Menneskeheden, kan ses af Eksempel fra langt senere Tider. Selv da i Kristendommen det næste Skridt blev naaet og Gud antaget aabenbaret i Menneskeskikkelse, fandt jo den billeddannende Gengivelse længe Behag i at nedsætte denne paany i Dyreform og fremstille Kristus som Lam [Offerlam] eller, under blot Bogstav-Paaskud [ichthys], endog som Fisk.

Hvor inderligt sammenvokset Troen paa den Gud, der lader sig føde paa Jord, var med Ægypternes inderste Grundsyn, fremgaar af Ægyptens Historie. Der maatte komme en Tid, hvor Spændingen blev altfor stærk mellem det ellers saa rene Begreb om Gud og dennes Aabenbaringsform. Den ydre historiske Foranledning indtraf, da de mange stedlige, højeste Guder traadte i Skygge, idet Theben omtrent Aar 2250 f. Kr. blev Rigets Hovedstad. Følgen heraf blev først, at Thebens øverste Gud Amon blev erklæret for den højeste af alle. Men denne Sejr kunde i Virkeligheden kun naas eller dog bevares ved, at Amon lidt efter lidt selv forædledes, blev til den ene, sande, usynlige Gud. Omkring Aar 1400 havde denne Udvikling i oversanselig Retning naaet sit Højdepunkt. Selve Kongen (Amenhotep IV) tog Parti for den rene Lære og bekæmpede med Magt Anderledestænkende. Men den gamle Opfattelse sejrede tilsidst. Og let forstaaeligt. Thi det, man forlangte, at Ægypterne skulde give Afkald paa, var deres inderste Sjæleeje, Troen paa, at den øverste Gud ikke altid var Jorden lige fjern, men i sin uendelige Miskundhed stundom blev synlig, lod sig føde paa Jord. Sligt kunde ingen Ægypter i Længden opgive. Atter oprettedes da den gamle Gudstjeneste i Theben, en kongelig Prins blev Apispræst i Memphis og anlagde kostbare Apisgrave. Atter kunde Hymnen klinge til Amons Ære: «Een i Dig selv, og Eet med hver Gud, o Guddomsvæseners herlige Tyr, alle Guders Hersker!»[1] Og atter kunde den vidunderlige Lære forkyndes om

Osiris, der var Solens Sjæl, Lysets Kilde, Underverdenens Herre, den algode Gud, og dog — synlig tilstede i den sorte Tyr i Apisstalden ved Memphis.

En saa udpræget Tro paa Solguden som Ægypternes maatte hos et begavet Folk som dem nødvendigvis føre baade til grundige Iagttagelser af Solen og til Forsøg paa ad Gisningens Vej at naa endnu videre frem.

Sit smukkeste Resultat har den videnskabelige Iagttagelse afsat i den ægyptiske Tidsregning. Efter ældgammel Skik delte man Dagene i ti og ti. Aarets Begyndelse satte man, i Modsætning til alle andre Folk, men i god Overensstemmelse med Ægyptens Natur, til naar Nilens Oversvømmelse begyndte. Denne indvarsledes ved, at Solen kort efter den længste Dag viste sig i Morgendæmringen, ledsaget af den klare Stjerne Sirius eller Hundestjernen. Meget tidligt lykkedes det de ægyptiske Præster at beregne Solaarets Længde til $365^1/_4$ Døgn, en Opdagelse, som de endnu paa Herodots Tid (o. 450 Aar f. Kr.) med Stolthed hævdede som sket i Ægypten længe forud for alle andre Folk.[1]

Ikke desto mindre vedblev man at inddele Aaret i tolv Maaneder paa 30 Dage hver samt fem overskydende Dage, altsaa regne, som om Aaret blot bestod af 365 Døgn, uden nogensinde at indskyde en Skuddag for atter at bringe Orden.

Denne Fejl, der oprindeligt vel var bleven begaaet af Uvidenhed, fastholdtes siden med Flid og dannede et af de ejendommeligste Udtryk for det ægyptiske Livssyn. Nilens glidende Strøm, hvor intet Punkt var saa fattigt, at det jo til Tider lyste med Solblink, blev det ubevidste Forbillede ogsaa for Tidsregningen. Idet man ikke ved Hjælp af Skuddag skaffede Afløb for de henved seks Timer, der hvert Aar blev til Rest af Solens Omløbstid, lod man med Vilje Tidsregningens Aar efterhaanden forrykkes i Forhold til Aarstiderne. Som en græsk Forfatter udtrykte det: «Ægypterne regner hverken deres Aar efter Solen eller deres Dage og Maaneder efter Maanen, men de gaar frem paa ganske egen Vis. De holder nemlig paa, at Ofrene til Guderne ikke bestandigt skal bringes paa samme Tid af Aaret, men tværtimod gennemvandre alle Aarets Tider, saa at Sommerens Fest kan blive til baade en Høst-, en Vinter- og en Vaarfest.»[2]

Det tog 1461 Aar, inden Rækken var helt gennemløben, inden altsaa Hundestjernen igen stod op paa den første Morgen i Aarets første Maaned. «De ægyptiske Præster fortalte mig», siger Herodot,[1] «at fra den tidligste til denne sidste Konge var der forløben 341 Menneskealdere, hvilket svarer til 11340 Aar.» I denne Tid var Hundestjerne-Perioden otte Gange bleven fornyet,[2] uden at Landets Frugtbarhed eller Nilens Oversvømmelse eller Sygdomme og Dødsfald havde undergaaet nogen væsentlig Forandring.

Solens Magt var den Haabets og Forvisningens Guldtraad, hvorpaa Aaret, Livet, Tiden, alt var trukket, og som bestandigt blinkede igennem. Hvor de videnskabelige Iagttagelser og Beregninger stoppede, tog de blotte Gisninger fat, og her skabte den ægyptiske Tankegang nogle af de skønneste og dybeste Forklaringsforsøg, som Menneskeaanden har frembragt. Idet Tanken stadigt kresede om Solen og dens Magt, laa det Spørgsmaal saa nær: Hvor bliver Solen af hver Aften, naar den synker ned i Vest? Slukkes den i Hav? Tilsandes den i Ørk? Og hvad Forhold er der mellem den og den nye, der hver Morgen opstaar i Øst?

Hvor stort et Fremskridt det var, overhovedet at stille dette Spørgsmaal, kan ses af, at Assyrer og Babylonier end ikke var naaede saa vidt. Da Maanen for dem havde den store Betydning, laa Spørgsmaalet dem heller ikke saa nær, thi Maanens blege Ansigt ses jo hyppigt om Dagen paa Himlen. Men for Ægypterne maatte Spørgsmaalet rejse sig med Kraft: Hvad bliver der af Solen om Natten?

Datidens Verdensbilled ejede ikke Plads for noget Svar. Verden var jo den store Hal med Himmelen til Loft, Jorden som Gulv og Underverdenen som Kælder. Mere var der ikke. Hvorledes Kaldæerne til deres fortrinlige matematiske og astronomiske Beregninger har kunnet nøjes med denne mangelfulde Forestilling, vides ikke. Senere, da Grækerne havde fundet et Svar, laante Kaldæerne dette. Indtil da synes de underligt nok ikke at have følt noget Savn, men slog sig til Ro ved udførlig Beskrivelse af de to Par stærke Fløjdøre, ad hvilke Solen gik ind om Morgenen i Øst og ud om Aftenen i Vest. Ægypterne drev det til at stille Spørgsmaalet, men formaaede ikke at finde det fysiske Svar. De blev staaende paa Halvvejen og nøjedes med et blot billedligt religiøst. Dette — eller rettere disse, thi det gaves under dobbelt Form — var imidlertid saa dybsindigt

og stemningsfuldt, at det siden da har afgivet aandelig Næring for mange Slægtled.

Den første Forklaring var denne: Solen gaar vel ned om Aftenen, men afløses af Nattens Maane og denne atter af den unge Morgensol. Døende efterlader altsaa Solen sin Magt til Maanen, der som en trofast Hustru omhyggeligt vaager over den, indtil deres Afkom, den nye Sol, er vokset til at tage den i Arv. Medens Formerne veksler, bliver det væsentlige, selve Lyset. I denne Trehed er Lysets evige Sejr given og hermed tillige den dybeste Oplysning om det guddommeliges eget Væsen. Thi Guddommen er en Treenighed: Fader, Moder og Søn. Denne Tro var overordentlig udbredt i Ægypten. Fra ældgammel Tid dyrkedes i næsten hver By tre højeste Guder, Gudfader, Gudmoder og Gudsøn, der paa éngang var tre Personer og dog udgjorde ét Væsen.[1] En ikke usædvanlig Gudefremstilling er derfor en Kvinde med et Barn paa Skødet (Osiris' Hustru Isis med Barnet Horus), i hvilket man har ment at finde Forbilledet for en senere Tids Madonna-Fremstillinger.[2]

Den anden religiøse Forklaring kom en fysisk Løsning af Vanskeligheden endnu nærmere: Det er en massiv Misforstaaelse af Treenigheden at tænke sig Gudfader blivende dræbt af en Fjende og atter hævnet af sin Søn. Det er samme Sol, der vender tilbage. Naar den om Aftenen gaar ned i Vest, dør den ikke, men vandrer ad dunkle, vildsomme, farefulde Veje gennem Underverdenen tilbage til Øst for atter næste Morgen at staa op paany. Det er én og samme Gud, der er den sejrende og lidende, Verdens Herre og Verdens Frelser. Idet Gud stiger ned til de dødes Rige, giver han paa én Gang sin uudgrundelige Omhu for Mennesket tilkende og viser sig som Underverdenens Dommer og Herre.

Paa denne skønne Solfortolkning var atter det ægyptiske Syn paa Menneskelivet bygget. Solens Løb, Guds Væsens Udtryk, er tillige Sindbilledet paa Menneskets Vilkaar. Ogsaa det lever, dør og maa stige ned i Underverdenen. Men frygt ikke! Mumien betegner kun Livets tørre Støvtid, førend Livsvældets Strøm atter stiger. Som Solen skal Menneskesjælen vende tilbage og tage sit ventende, sit fordums Legeme i Besiddelse. Thi Sjælen hører Solen til, den frifindes af Dommeren i de Dødes Rige og tager Plads i Solens Baad. Er end Farten besværlig i Underverdenen med mange Farer og Kampe, der naa's dog engang frem til

Lysets Morgen. At «de dødes Stad» ved Memphis og ved Theben laa i Bjergene mod Vest, havde derfor sindbilledlig Betydning, det var Solnedgangens Land. Overfarten over Nilen betegnede Overfarten til et hinsidigt. Men Farten gik ad hemmelighedsfulde Veje videre med Solen, med Gud.

Det ægyptiske Syn paa Tilværelsen afrundede sig saaledes til en glad Tillidsfuldhed, parret med en hærdet Fornemmelse af, at bratte Omslag, svære Tider hørte nu engang til. Livssyn og Mindesmærker svarede til hinanden. Slank som en Obelisk, regelret og fastfodet som en Pyramide, med Hang til ensformig Gentagelse som Billederne derpaa, ragede denne Forklaring op, badet i Sollys, kantet og stiv. Det er lige betegnende for den, at den højeste Gud her naaede til at nære Forsorg for Alverden og at han dog kunde tænkes spærret inde i en Tyrs Skikkelse. Paa samme massive Vis omfattede Udødelighedstroen ikke blot Sjælen, men fasthodt Legemet med.

Med dette Livssyn tørnede Stjernetydningen sammen, da den fra Babylonien trængte syd paa. At der meget tidligt har fundet livlig Forbindelse og aandelig Udveksling Sted mellem Ægypten og Babylon er utvivlsomt. Den tidligere omtalte, babyloniske Tilbøjelighed til at samle Guderne tre og tre til Enheder var saaledes vistnok et Udslag af ægyptisk Paavirkning. Men paa hvilket Tidspunkt Stjernetydningen er naaet til Ægypten, vides ikke med Sikkerhed. Hvor grundigt den imidlertid her satte sig fast, fremgaar af, at en senere Historieskriver omtrent 200 Aar eft. Kr. F., Dio Cassius, for Alvor kunde paastaa: «Den Skik at kalde Dagene efter de syv Planeter er først opstaaet hos Ægypterne og har herfra for ikke længe siden bredt sig til alle andre Folk, især Romerne.»[1] At Ægypterne saaledes antoges for Opfinderne, er et Udtryk for, at Skikken dengang længe havde hersket i Landet. Omtrent 600 Aar tidligere kan vi da ogsaa paavise sikre Spor af Stjernetydningen. Herodot[2] fortæller nemlig om Ægypterne: «Der er ogsaa adskillige andre Ting, som de først har fundet paa, nemlig hvem af Guderne hver Maaned og hver Dag tilhører, og hvad hvert Menneske efter den Dag, paa hvilken han er født, kan vente at

møde i Livet, hvilken Død han vil faa, og hvorledes han vil blive.» De tidligste, men ganske vist endnu usikre, Spor af Stjernetydning er forskellige Planetfortegnelser, af hvilke den ældste henføres til det saakaldte 19de Dynasti, vel omtrent 1400 Aar før Kr.[1]

I disse Planetfortegnelser er der et ægte ægyptisk Træk: Solen nævnes altid først. Dette blev ogsaa den Hovedbetingelse, som Ægypterne stillede for at gaa ind paa Stjernetydningen. Lidt efter lidt vænnede man sig til den nye Hieroglyfskrift paa Himlen, der opregnede det enkelte Livs Indhold, endog førend det var levet. Lidt efter lidt blegnede den gamle Tidsinddeling i ti Dage og veg for Planetugens syv Dage, der i Ægypten som andetsteds begyndte til blot astronomisk Brug og endte med daglig Anvendelse hos Hvermand.[2] Men hvad man her hverken vilde eller kunde opgive, var Forvisningen om Solgudens altformaaende Kraft. Med Troen paa en treenig Gud, der lod sig føde til Jord, ja steg ned i Dødsriget for at frelse Menneskene, antog da Stjernetydningen uformærkt et andet Præg. Vel straalede Skæbnens Vilje uforanderligt fra oven ned. Men Saturns ildevarslende Blik var, lige saa lidt som Nilens Tørtid eller Døden selv, kun blot og bar Ulykke, der som en glubsk Sjakal styrtede sig over Mennesket. Bagved Planeternes Gang, som bag Nilens Løb og Livets Veje, tegnede sig en stærkere Magt, der ledte det alt, bugtet, men fast, til Lykke.

Sit tydeligste Udtryk fandt dette i det nye Syn paa Ugen. Efter assyrisk-babylonisk Opfattelse laa Hovedvægten her nødvendigvis paa Tallet syv. Først med den syvende Dag var Ugen fuldbyrdet, mod denne syvende Dag, Festdagen, Hviledagen, sigtede derfor hele Ugen, i den opsamledes den, i den gik den til Grunde. «Sabbath» udledes baade af «Hvile» og af «syv». Modsat for Ægypterne. De bandtes ikke af nogen nedarvet Tro paa en skummel Tyrangud, der ved et Magtbud lod hele Ugen og dens Virken være dødsens paa en Hviledag. For dem var tværtimod Solguden altings Begyndelse og Ophav. Solens Dag, Søndagen, blev derfor nødvendigvis for dem Festdagen. Og ved et heldigt Træf fulgte jo netop efter Stjernetydningens forvredne Planetrække Solens Dag lige efter Saturns Dag og aabnede den nye Uge. Uden Brud paa den astrologiske Rækkefølge lod der sig da vende op og ned paa Ugetyngden, Helligdagen lod sig forlægge fra Ugens sidste til dens første Dag. Og

medens efter babylonisk Syn alt var omme, naar det hellige Syv var sket Fyldest og Hviledagen havde optaget de forudgaaende i sig, saa laa efter ægyptisk Opfattelse netop Forjættelse i Ugernes Rækkefølge. Thi i Verdens Gang som i Ugeforløb vendte Gud bestandigt tilbage igen, lod sig føde paany paa sin egen Dag, Solens Dag, den signede Herrens Dag.

Skønt alle Enkeltheder, Beregningsmaader o. s. v. synes at være forblevne uforandrede, skiftede da Stjernetydningen selv tildels Præg ved at omplantes paa ægyptisk Grund. Den blev mere solvarm og solbrændt. Nu som før greb himmelske Magter ind og styrede Brikkerne paa det jordiske Skakbræt. Men Mennesket tilhyllede ikke længere rædselsslagen sit Hoved. Tillidsfuld og issefast vovede det at se op i Forvisning om, at Tyren, Solen, den højeste Gud, Menneskets Frelser, vel skulde vide at vinde Spillet. —

Alexandria blev et nyt Hovedsæde og Udgangspunkt for Stjernetydningen.

Mellem Babylonien og Ægypten laa Kanaans Land, hvor Jøderne bosatte sig. Dette Folk var en Gren af den semitiske Stamme og hørte vistnok oprindeligt hjemme i Egnene om Babylon. Under et langt Ophold i Ægypten havde det imidlertid tilegnet sig dette Lands Kultur. Og da det blev selvstændigt, bar det stærke Mærker af sin dobbelte Herkomst. Politisk set var dets Betydning kun ringe. En kortvarig Glansperiode under et Par Konger, David og Salomon, iøvrigt kun truet Tilværelse, Underkuelse, ja Trældom hos en af de to store Naboer. Folkets kulturhistoriske Betydning ligger i dets ihærdige Forsøg paa at forme et selvstændigt Livssyn ud fra de to givne Forudsætninger.

I Ægypten blev det jødiske Folk aandeligt til og flyvefærdigt; det fløj bort derfra. Men først langt senere, under og efter det babyloniske Fangenskab, forfattedes eller dog bearbejdedes hele den Literatur, gennem hvilken vi nu alene kender Folkets Oplevelser og aandelige Præg. Hvad vi véd om Jøderne er da egentlig kun, hvorledes Folket kort efter den sidste voldsomme Paavirkning fra Babylon saa til-

bage paa sig selv. Ud herfra maa vi søge at bestemme, hvorledes dets Fortid ventelig har været.

Sin aandelige Opvaagningstid saa Folket legemliggjort i den Skikkelse, som i dets Skrifter kaldes «Moses». I uopløselig Forening samles i denne virkeligt og tænkt, alt det, der formentlig har udgjort det nye og bærende i det unge Folk. Man kunde søge at gaa bagved denne Skikkelse for at finde den egentlige, den historiske Moses. For os er det imidlertid i vor Sammenhæng nok at naa til blot en Personifikation af den Tanke, der, efter hvad vi tror at turde slutte, virkelig har været den ledende. Den store Tanke, som «Moses», der var «opdragen i al Ægypternes Visdom», greb og gjorde til sin, var den samme, der just dengang saa stærkt havde sat Ægypterne selv i Bevægelse: Tanken om den usynlige Gud. Ubunden som «Moses» var af Ægyptens Fortid, kunde han fuldt tilegne sig denne Tanke og gøre den til sin egen. Ingen anden svarede som den til et begavet og forpint Folks Trang, der nødtvungent havde maattet bøje sig for sine Underkueres Guder. Medens Ægypterne, som vi har set, selv atter opgav Tanken som uforenelig med, at Gud lod sig føde paa Jord og saaledes altsaa blev synlig, blev den for «Moses» det alt beherskende Punkt. I Tillid til den usynlige Gud førte han sine Landsmænd ud af Ægypten. Han og Jøderne sluttede et Ekstraforbund, en Pagt med denne Gud, der saaledes paa éngang blev altings Ophav og Herre og dog en blot Nationalgud.

I dette nye Gudsbegreb laa det ejendommelige og centrale i Mose Lære. Og i at have vogtet og værnet herom, ofte under de vanskeligste Forhold, ligger det jødiske Folks historiske Betydning. Mose øvrige Opfattelse overskred nemlig ikke væsentligt det ægyptiske Kulturstandpunkt, hverken Moralen i de ti Bud eller Omsigten i de andre Love og Forskrifter. Omskærelsen, der sattes som Pagtens Tegn, var alt paabudt hos de ægyptiske Præster og af ældgammel Oprindelse. Den Skik, der ogsaa trængte igennem hos Jøderne, at den skulde foretages med Stenkniv, synes at vise dens Herkomst tilbage til Stenalderen. Blev saaledes Troen paa den usynlige Gud Jødernes væsentligste Mærke, maa man dobbelt undre sig over den Sejghed og Kraft, hvormed den fastholdtes. Thi dens Indhold var jo dog en Forestillings-Fornægtelse, hvortil ikke én af ti Tusinde virkeligt formaaede at hæve sig; dens ydre Form den fattige og latterlige:

et tomt Tempel; dens Omdømme overalt: Foragt som Gudsbespottelse. Her som allevegne i Religionernes Historie var da ogsaa Forholdet dette, at kun nogle faa udvalgte glimtvis fattede Stifterens Tanker og bar dem videre. Massen af «Tilhængere» befandt sig ubevidst Aartusinder bagved.

Naar ikke desto mindre den usynlige Guds Sag stadigt vandt Sejr blandt Jøderne, skyldtes dette for en Del ogsaa selve Standpunktets Svaghed. Den usynlige Gud, som Jøderne bekendte, havde tillige sluttet en Pagt just med dette Folk. Men herved sank han ned til en blot Nationalgud i Rang med Assyrernes Gud Assur og de andre Folkeslags særlige Kampguder. En saadan Pagt og en saadan Gud var nem nok for Folkets Masse at tro paa, men der var ogsaa stor Afstand mellem det ophøjede Begreb om den usynlige, almægtige Gud og denne blot skinsyge og hævngerrige Tyran bag Skyerne.

Hvad der endelig udgjorde paa engang en Styrke og en Svaghed hos Jøderne, var Folkets Uafhængighed af Naturindtryk. Som spædt oprykket med Rode og siden omtumlet under allehaande Naturforhold ligefra Eufrat til Nilen og tilbage igen, havde Folket mistet den umiddelbare Enhed med bestemte Naturomgivelser, der paa engang fremmer og holder tilbage. Med overklippet Navlestreng hørte det ikke længer hjemme i Naturens Moderliv, men var i Stand til at aande alene i Tankens, Disputens og Lidenskabens kolde Luft. Derfor har ikke noget andet Oldtidsfolk formaaet i samme Grad som det at tænke sig en ulegemlig Gud og en Verden skabt af intet. Medens de øvrige Folkeslag blændedes af Stjernetydningens Himmelindtryk, gik det Jøderne modsat. De forblev kolde heroverfor, men strøges derimod i Lue af Syvtalstankens Sindrighed. Omvendt var der næppe hos noget andet Oldtidsfolk paa lige Dannelsestrin saa lavt til Tilværelsens Loft, saa stram en Folkedunst, saa fattigt lysende Himmellamper som netop her. Hvor vidt forskellig fra en stjerneklar Nat paa Babelstaarnet eller fra den blide Almenstemning i Læren om Osiris' Frelsertogt under Jorden er f. Eks. ikke den bekendte Beretning i Josva Bog. Det er den usynlige Guds Forhold der skildres, dengang da Jøderne søgte at bemægtige sig Kanaan og fem af de indfødte Konger sluttede sig sammen for at værge deres Fædreland mod de fremmede Voldsmænd fra Ørkenen:

«Men Jahve sagde til Josva: «Frygt ikke for dem! thi jeg

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

PAA

JULES VERNE

EVENTYRLIGE REJSER

MED MANGE HELSIDES-ILLUSTRATIONER

Jules Verne har forlængst vundet fast Fodfæste indenfor vor som indenfor hele den øvrige Verdens Litteratur. Unge og gamle har ladet sig forfriske af hans Fantasis rigt strømmende Væld. Kvinder og Mænd har han med Bog efter Bog vist at holde i aandeløs Spænding, og stadig læses han med lige usvækket Interesse. Betegnende for hans Popularitet er det ogsaa, at engelske Skolebørn for kun et Par Aar siden foretog en Penny-Indsamling for at kunne sende en Gave til den gamle franske Digter som en Tak for al den Glæde, hans Bøger havde skaffet dem.

Med Romanen «Fem Uger i Ballon» slog Jules Verne først ind i den Genre, der skulde skaffe ham Læsere uden Tal i alle Verdensdele. Det var noget nyt saaledes at fremstille den moderne Videnskabs Resultater i den letteste Romanform. Man forbavsedes dengang og man forbavses endnu over den store Viden, han sidder inde med, og endnu mere over den Behændighed, hvormed han forstaar at behandle den. Thi Jules Vernes digteriske Evne er mindst lige saa stor som hans Videnskabelighed; det, der gør hans

Bøger evig unge, og det, der forklarer deres store Udbredelse, er fremfor alt hans storslaaede Fantasi, der virker med en saadan Friskhed og Vælde, at man uden Tøven lader sig føre endog helt ind paa det umuliges Omraade.

Jules Vernes «Eventyrlige Rejser» byder som faa andre Romaner underholdende og belærende Læsning. De vækker Interesse for Naturen og Beundring for det menneskelige Snille, der har forstaaet at gøre sig den underdanig, og de beretter i spændende, digterisk Form om Menneskers Anstrengelser, Kampe og Sejre. De sprudler af Sundhed, Liv og Handlekraft.

En billig og smukt udstyret Udgave, der samler en Række af de bedste Fortællinger, og hvori det unødvendig brede er bortskaaret, kan derfor være sikker paa at naa vidt ud. Det Udvalg, som nu paabegyndes, vil i Bearbejdelse indeholde dels et Par af de Romaner, der allerede er kendt som nogle af Jules Vernes bedste, nemlig *Fem Uger i Ballon*, *En Verdensomsejling under Havet*, *Den hemmelighedsfulde Ø* og *Jorden rundt i 80 Dage*, dels flere der ikke tidligere har været oversatte, skønt de dog hører til de mest spændende, f. Eks. *Slottet i Karpaterne* og *Den indiske Arv*.

Jules Vernes Eventyrlige Rejser, der bliver forsynet med et halvt Hundrede som Bilag trykte Helsidesillustrationer foruden et Farvetryk til hver Fortælling, vil antagelig udgøre 5 Bind, hvert paa ca. 10 ugentlige Hefter à

25 ØRE.

Subskription modtages i alle Boglader.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

36. HEFTE

50 ØRE

har givet dem i din Vold, og ikke én Mand skal kunne staa sig mod Dig.» Saa kom Josva pludseligt over dem. Og Jahve forskrækkede dem for Israel og slog dem med et stort Nederlag ved Gibeon. Men da de flygtede for Israel ned fra Beth-Horon, lod Jahve store Sten fra Himlen falde ned paa dem lige til Aseka, saa at de døde. Og der faldt flere for disse Hagelsten end der blev dræbt med Sværd af Israels Børn. Paa den Dag talede Josva til Jahve og sagde for Israels Øjne: «Sol stat stille i Gibeon, stands Maane i Ajalons Dal!» Og Solen stod stille og Maanen standsede, indtil Folket havde taget Hævn over sine Fjender. Det staar jo skrevet i den «Oprigtiges Bog.» Solen blev staaende midt paa Himlen og hastede ikke med at gaa ned henved en halv Dag. Og Mage til Dag var der ikke, hverken før eller siden, at Jahve hørte efter en Mands Røst, thi Jahve kæmpede for Israel.»[1]

Beliggende midt imellem de to store Kulturlande Ægypten og Assyrien—Babylonien var Jødefolkets Udvikling given. Den maatte komme til at bestaa i Modtagen eller Frastøden af, hvad der bødes det fra begge de mægtige Naboer. Fra Ægypten modtog det Læren om den usynlige Gud, og desuden en vis, spredt forekommende, Glæde ved Livet og tillidsfuld Slægtskabsfølelse overfor Gud, Stemninger, der hver Gang klinge besynderligt fremmed ind i den egentlig jødiske Tankegang. Derimod formaaede Ægypten ikke at bibringe dem Forestillingen om den guddommelige Tyr. Hvor nær dette dog laa kan ses af Beretningen om, at selve Aron, i Mose Fravær, dannede sine Landsmænd i Ørkenen en Guldkalv, det er: et Apisbillede, som disse begejstret tilbad.[2] Og endnu mange hundrede Aar efter, da Riget ved Salomons Død var blevet delt i to, lod Kongen i Israels Rige, Jeroboam, «gøre to Guldkalve og sagde: «Se dine Guder, Israel!, som førte Dig op fra Ægyptens Land», og han satte den ene i Betel og den anden satte han i Dan.»[3] Apisdyrkelsen savnede dog formeget Fortids Forudsætninger i Folkets Liv til at slaa blivende Rod og fortrænge den yngre Tro paa en usynlig Gud. Heller ikke Læren om en Treenighed, eller den ægyptiske faste Tro paa Udødelighed og Lege-

mets Opstandelse var i Stand til at bevæge Jøderne. Selv det lange Ophold i Ægypten havde været for kort til at ophæve deres semitiske Utilbøjelighed til Tanken om et Liv efter dette. Deres Løsen blev: kun én Gud, kun ét Liv.

Fra assyrisk-babylonisk Side viste Paavirkningen sig først og fremmest i Opfordring til at antage disse nordlige Folks Gudelære. Af og til, berettes der, lod vel Jøderne — Kongen og hele Folket — sig bevæge til at tilbede Baal, Molok og Astarte; men stadig vendte man atter tilbage til at dyrke den usynlige Gud. Lidt efter lidt formede Folkets historiske Syn paa sig selv — i hvert Fald saaledes som vi kende det gennem dets senere Historieskrivning og profetisk-politiske Literatur — sig som Forvisning om, at Frafald fra Folkets Gud Jahve medførte Ulykke, Vedhængen Lykke. Og med sikker religiøs Takt afviste man ogsaa den bestandigt paany sig meldende Stjernetydning som en blot formummet Tro paa de guddommelige Himmellegemer. Der kan næppe være nogen Tvivl om, at det er til Stjernetydningen der sigtes, naar der saa ofte udtales Fordømmelsesdom over Troen paa «Sol, Maane og hele Himlens Hær».[1] Man passede her skarpt paa. End ikke som Billede af Gud og hans Storhed fik det mægtige Himmelindtryk Lov til at snige sig ind. Thi Du skal overhovedet ikke danne dig noget Billede af din Gud!

Men hvad Stjernetydningen selv ikke var istand til, det formaaede dens Slægtning, Planeternes hellige Tal. Som Sand med Ørkenvind trængte Syvtallet ind og fyldte ud i alle Revner og Sprækker. Det besejrede ikke blot Tidsinddelingen og satte sig fast i Form af Planetugens syv Dage, det prægede sit Mærke overalt lige fra Verdens Skabelse til Ypperstepræstens Smykker og Templets syvarmede Lysestage. Desværre er vi ude af Stand til sikkert at bestemme Tidspunktet for denne Indvandring. Som ovenfor bemærket besidde vi jo kun de jødiske Skrifter saaledes, som de samledes efter det babyloniske Fangenskab. Men denne sidste Redaktion er dog ikke ganske ensartet, den blotter selv forskellige Tiders Synsmaader.

Der er i de historiske Beretninger tre Lag, der falde stærkt i Øjnene. Først en simpel, usammensat Form, der melder sig selv som den ældste. Dernæst en Omarbejdelse, hvis Maal har været at bringe det Omhandlede i Forhold til den uforglemmelige Hovedbegivenhed i Folkets Historie, Udvandringen

af Ægypten. Endelig en Omarbejdelse, hvor alt er tilskaaret til at passe til Syvtallet. Aflejrede stundom Side om Side i den sidste Redaktion, der synes foretagen af en blot flittig Samler, aabne disse tre forskellige Lag os Indblik i en Udviklingsgang, hvis enkelte Trin endnu ikke med Sikkerhed lade sig tidsfæste.

Et tydeligt Eksempel paa Udviklingen afgive Festerne. De tre Hovedfester synes oprindeligt blot at have været Takkefester for Frugtbarhed. Paasken for Faarehjordens Frugtbarhed, Pinsen for Hvedehøsten, Løvsalernes Fest for Frugt- og Vinhøsten. Af disse var Paasken ifølge Sagens Natur den ældste og pegede tilbage til Nomade-Tiden, hvor Faareflokken havde udgjort Hovedejet, og det førstefødte Lam var en Borgen for dens Trivsel og Vækst. Pinse og Løvsalernes Fest kunne først være indførte langt senere, efter at Folket havde erobret Kanaan og selv var blevet agerdyrkende. Ved denne Grundforandring i Levevis blev Paaskefesten ligesom ledig, og tidligt synes den da at være bleven omdannet til en historisk Mindefest, hvor det slagtede Lam og det tarvelige, usyrede Brød skulde minde om Forholdene ved Opbrudet fra Ægypten. Ganske naturligt knyttede Sagnet Indstiftelsen af denne Fest til Folkets ypperste Mand «Moses», der havde ført det ud af Ægypten.

Men Spor af en meget yngre Tid og kunstlet Tankegang er det, naar ogsaa Pinsen og Løvsalernes Fest blev tvungne til at være Mindefester om Ægypten, og Indstiftelsen af disse ogsaa henførtes til «Moses». I en af de Lovsamlinger, der er optaget i de saakaldte fem Mosebøger, lægges der saaledes «Moses» følgende Ord i Munden om Pinsen: «Du skal herved komme i Hu, at Du var en Tjener i Ægypten»![1] Og i en anden gøres han til Overbringer af følgende Budskab fra Gud: «Hver indfødt i Israel skal [under Løvsals Festen] bo i Løvsale, for at eders Efterkommere kunne vide, at jeg lod Israels Børn bo under Løvsale, da jeg førte dem ud af Ægypten.»[2] Her stilles ligefrem umulige Fordringer til Mangel paa Virkelighedssans. Ingen Moderssjæl vilde jo falde paa at forestille sig Vandringen i den tørre Ørken som et Liv i Løvsale. Og omvendt, hos enhver Ikke-Jøde, der i Kanaan, saa berømt af sin Vinavl, blot éngang havde prøvet under en Vinhøst at række efter en Klase ind under solspættet Vinløv, maatte i et Nu den

simple Virkelighed kunne gyde al Løvsalens Fryd og Forstaaelse i Sindet.

Var ved denne søgte Omfortolkning Udfrielsen af Ægypten skruet til Midtpunkt i alt, saa blev den babyloniske Systematiseren til Forherligelse af Syvtallet ganske naturligt henvist til at gaa endnu længere tilbage. I de to Fortællinger i første Mosebog om Verdens Skabelse berettes i den ene,[1] at Verden er skabt paa én Dag, medens den i den anden,[2] i Lighed med den kaldæiske Opfattelse, antages at være bleven skabt i Løbet af seks Dage. For Hviledagens Hellighed har selv Gud bøjet sig ved at hvile paa den syvende Dag, og til denne storladne Indstiftelse henføres da den jordiske Ugeinddeling med Sabbaten til Slut. Gentagne Gange siges det udtrykkeligt, at Gud selv har befalet, at det skulde være saa.[3] En ufortrøden Ægyptfortolkning vover sig dog ogsaa her en enkelt Gang frem i følgende Ord, der skulle være udraabte af «Moses» til Folket: «Du skal komme i Hu, at Du var Træl i Ægyptens Land, men Herren din Gud førte dig ud deraf med vældig Haand; derfor bød Herren din Gud dig at — holde Hviledagen.[4]

Beroede Ugen og Sabbaten paa Syvtallet, maatte ogsaa de store Fester gøre det. I Aarets første Maaned kom Paasken som Dagens og Dagenes Fest, idet man først paa én Dag skulde fejre Paaskefesten, derefter i de følgende syv Dage de usyrede Brøds Fest,[5] Derpaa fulgte Pinsen som «Ugernes Fest», nøjagtigt syv Uger efter Paaske. Endelig kom i den syvende Maaned Maanedernes Fest. Paa den første Dag i denne var det Hviledag, en Uge efter Forsoningsfest og endnu en Uge efter i syv Dage Løvsalernes Fest. Her var tydeligt nok Hensynet til Aarets og Høstens Gang blegnet for Syvtallets Forherligelse. Til Overflod ytrede dette sig i en særskilt Fest hvert syvende Aar og en endnu større, naar syv Gange syv Aar var forløbne. Kaldæernes Syvtal havde paa dette Tidspunkt fuldstændigt besejret Jøderne. Intet Under, at hvor Syvtallet i den Grad flimrede for Øjet, maatte det ogsaa vise sig indenfor det historisk Overleverede. Der kan saaledes, for blot at nævne ét Eksempel, næppe være Tvivl om, hvorvidt det skyldes gammel Beretning eller ny Bearbejder, at Lameks Ord kom til at lyde: «Syvfold hævnes vel Kain, syv Gange syvti hævnes skal Lamek», eller at samme Lamek just blev 777 Aar gammel.[6]

Maaden, hvorpaa Jøderne bøjede sig for det babyloniske Syvtal, var og blev dog af mere formel Natur, for saa vidt de haardnakket vægrede sig ved at antage den dertil hørende Stjernetro. Hvor dybt de end dukkedes af Stormen, gled denne dog væsentligt over deres Hoveder; deres Tro paa den usynlige Gud bevaredes. Men af endnu mere indgribende Betydning blev en sidste Paavirkning fra Babylon, hvorved ogsaa deres Gudsbegreb og religiøse Blik paa Livet blev ændret. Det var, da de oprindeligt persiske Tanker over Babylon naaede til dem: Læren om de to mod hinanden kæmpende, næsten lige stærke, Livsmagter, Godt og Ondt, Læren om Gud og Djævlen.

Naar Læren om Godt og Ondt, Gud og Djævel, først er naaet til Jøderne og har begyndt her at fæste Rod, er vi lige saa lidt i Stand til at angive bestemt som Syvtallets Indtrængen. Vi kende jo kun Folkets Literatur saaledes, som den fik sin sidste Form efter det babyloniske Fangenskab. Men tydeligt nok er det, at disse Tanker have udøvet en overordentlig Virkning paa den jødiske Opfattelse, gennemsyret og omdannet den. Vi kunne i den jødiske Literatur — takket være den sidste Redaktions mangelfulde Kritik og trofaste Samlerflid — paavise alle Udviklingstrin lige fra fuldstændig Uberørthed af Læren om Godt og Ondt, Gud og Djævel, indtil det Punkt, hvor den persiske Lære næsten havde sejret og den Bevægelse var begyndt, der med ustandselig Kraft skulde rulle videre ned mod Kristi og Apostlenes Dage.

Den oprindelige Opfattelse, der havde kunnet slaa til overfor Mose Lære om Jødernes Pagt med den usynlige Jahve, var den, at Synd simpelthen var Ulydighed mod Jahve, altsaa Frafald fra Pagten med ham. Med denne Forklaring synes man at have ladet sig nøje i lange Tider. Endnu i mange af «Davids Salmer» skildres Synden blot som Frafaldet, dens Væsen som det rent Negative, den Gudforladtes Hjælpeløshed overfor sine Fjender. Og Salmerne saa vel som Profeterne Jesaias og Jeremias blive ikke trætte af at forkynde, at der ingen er til uden den éne Gud; alle andre saakaldte Guder er kun Afguder, afmægtige Tankefostre.[1]

I Modsætning hertil findes der i første Mosebog en Gruppe af Fortællinger, hvis Forfattere tydeligt nok ere fyldte af en ny Aand. Hver især søge de nemlig, om end paa forskellig Vis, at gaa bag ved den gammeldags Forklaring og spørge om selve Aarsagen til Ulydigheden og hermed om Forholdet til Gud. Fra hvilken Kant de er blevne æggede til at stille dette Spørgsmaal, røbes ved Skuepladsen i Fortællingerne, der gerne er hentet fra Assyrien, Babylonien og de af Perserne kendte Egne helt over til Indien. Som disse mærkelige Fortællinger nu foreligge, udgør de en Blandingsart, hvor gamle babyloniske eller persiske Sagn og Folkeminder er paahældte ny og hed Tankegang.

I Beretningen om Babelstaarnet,[1] som Menneskene vilde bygge til Himlen, hvad Gud dog hindrede ved at forvirre det oprindeligt éne Sprog til mange, sættes Syndens Væsen som Overmod. De to løst sammenkoblede Fortællinger om Syndfloden,[2] af hvilke den ene lader Arken strande paa Ararat, stemme i, at Gud lod Vandfloden komme, fordi han fortrød, at han havde skabt Menneskene, der nu var blevne onde. Uklart anføres som Grund hertil, at højere Væsner, «Guds Sønner», havde ægtet Menneskenes skønne Døtre og herved fordærvet Slægten.[3] Men de to Fortællinger afvige indbyrdes angaaende Virkningerne af det anvendte Middel. Den ene betegner det Hele nærmest som en unyttig Overilelse, der atter fortrydes. «Og Jahve lugtede den behagelige Lugt [af Noahs Brændoffer]. Da sagde Jahve i sit Hjerte: «Jeg vil ikke mere herefter forbande Jorden for Menneskets Skyld, thi Menneskets Hjertes Tanke er ond fra hans Ungdom; og jeg vil ikke mere slaa alt, hvad der lever, som jeg har gjort. Saalænge Jorden staar, skal Sæd og Høst, Frost og Hede, Sommer og Vinter og Dag og Nat ikke aflade.»

Den anden Fortælling derimod lader Syndfloden være et Igenfødelsens og Fornyelsens Bad for Menneskeheden. Som skabte paany velsignes de Frelste af Gud med den Velsignelse, der engang havde lydt til det første Menneskepar. Og der føjes yderligere Tilladelser og Løfter til: Mennesket maa fremtidigt leve ikke blot af Planter, men ogsaa af dyrisk Føde, kun ikke af selve Blodet, thi Blodet er Sjælen. Rædsel skal være over alle Dyr ligeoverfor Mennesket. Vove de dog at dræbe et Menneske, vil Gud kræve hans Blod af dem. Ligesaa, om

Menneske dræber Menneske. Og Gud oprettede den Pagt med alle de Frelste, Mennesker som Dyr og alt Levende, at herefter skulde aldrig mere nogen Vandflod fordærve Jorden. Og som Pagtens Tegn satte han Regnbuen i Skyen, det stadigt tilbagevendende Vidnesbyrd om, naar Gud fører Regnskyerne over Jorden, at Vandene aldrig mere skulle vokse til Vandflod, men Gud ihukommer sin Pagt med alt, hvad der lever.

I disse to Fortællinger om Syndfloden træder Modsætningen frem mellem de to Stemninger, der dele Magten over jødisk Tankegang: som Regel et tungt og trykket Livssyn, parret med Hang til det Voldsomme, ligesom hos de semitiske Frænder mod Nord; men glimtvis og uventet kan en Arvelod fra Ægypten dukke op i Form af en Glæde ved Livet, en Tillid til Frændskabet med Gud, der ikke lader sig kue og formaar at forgylde selv det tristeste Billed. I nærværende Tilfælde forvandles selv saa genstridigt et Emne som Herrens haarde Straffedom over Jorden til Sollys og Lykke.

Renest træder denne indre Modsætning frem i de to ypperste Fostre af jødisk religiøs Digtekunst, de to Fortællinger om Verdens Skabelse. Begge bære de hele Gruppens Mærke af babylonisk-persisk Paavirkning. I den ene er saaledes Syvtallet nøje gennemført med en seks Dages Skabelse og Guds Hvile paa den syvende Dag, Sabbaten. Den anden er helt og holdent bygget over babylonisk-persiske Forestillingsformer: Paradisets Have, Livets Træ, Fristelsens Træ, Slangen som det onde Dyr,[1] (tidligere synes Slangen hos Jøderne netop at have betegnet Lægedommen, Frelsen[2]). Men Grundtonen i dem er stik modsat. I den første,[3] der uden Tvivl er skreven af samme Forfatter som den livsglade Syndflods Fortælling, svulmer det samme Livsmod som ved Nilens Bredder. I Jublen sprænges alle Skranker, baade jødiske og babyloniske. «Moses» havde sagt: Du skal ikke danne Dig noget Billed eller Lignelse af din Gud. Men her bliver Mennesket selv Guds Billede. Thi da alt andet var skabt, sagde Gud; «Vi vil gøre et Menneske i vort Billede efter vor Lignelse». Saa skabte Gud Mennesket i sit Billede, i Guds Billede skabte han ham, Mand og Kvinde skabte han dem. — — Og her er ikke Tale om Synd og Ondt, men kun om Lykke. Elskov og glad Arbejde er Livets Maal. Thi Gud velsignede Manden og Kvinden og sagde: «Værer frugtbare og vorder mangfoldige, fylder Jorden og gører eder den under-

danig og hersker over Havets Fiske og Himlens Fugle og alt Levende, som rører sig paa Jorden». Kun ét endnu — og her ytrer det blide Livssyn sig i sin skønneste Form, parret med den ægyptiske Lære om, at Blodet udgør Livet —: Vold maa ikke øves, Blod maa ikke udøses! Derfor anviste Gud Mennesket til Føde alle de Planter, der bærer Frugt; men Fiskene, Fuglene og Dyrene de grønne Urter til Næring. — Og Gud saa alt, hvad han havde gjort, og se, det var saare godt.

I denne Fortælling om Verdens Tilblivelse har menneskelig Tro paa Livet, Drøm om Lykken fundet sit ædleste Udtryk. Tilværelsens rigeste Tanke: Alt er Brødre, Børn af Gud, banker her paa og vil ud.

Medens her saaledes svulmer en Følelse, der vil have alt og alle med, er det stik modsatte Tilfældet i den anden Fortælling.[1] Den er skreven med samme uforlignelige Kunst som den første. Hvert Ord er simpelt og naturligt og dog fint og velafvejet, saa det hele Billede fattes lige let og bevares af Store og Smaa. Men inderst i Fortællingens tiltalende Frugt ligger den bitreste Kerne. Under denne lette Form ruger kun Mismod og fortvivlet Livslede. Hvad hjælper det, at her fornemt er afspærret særskilt Plads for Manden? Thi ikke som hist er den frie Kultur Menneskets Maal, men da Gud havde dannet Adam af Støv og indblæst ham Livsaande ad Næsen, satte han ham i den Have, som Gud i Førstningen havde plantet i Eden, det Land, fra hvis Flod de fire Hovedstrømme udgaae: Pison, Gihon, Tigris og Evfrat. Og ikke som hist er Menneskeparret blot et øverste Led i Skabningens Række, nej Manden er først af alle. Thi for at Adam ikke skulde være ene, dannede saa Gud, ligeledes af Muld, alle Markens Dyr og Himlens Fugle og førte dem til ham; og tilsidst dannede Gud af Mandens Ribben den ypperste Adspredelse, Kvinden. Rigere end Perserkongen, sikrere end Ypperstepræsten i en fredet Tempellund stod Adam der som Verdens Herre.

Men hvad hjalp det alt? Thi den Gang som nu brændte den store Modsigelse i Mandens Sjæl, Modsigelsen mellem Godt og Ondt. Fra Tidernes Morgen stod den som det Spørgsmaal, der krævede Svar, Kundskabens Træ paa Godt og Ondt, af hvis Frugter Gud havde forbudt at nyde. Men hvad er Livet uden Kundskab? Og hvilken Kundskab er højere end denne? Det gik da dengang som altid. Slangen, der var

trædskere end alle Markens Dyr, sagde til Kvinden: «I skulle ikke dø ved at spise af Kundskabens Træ, men Gud véd, at paa den Dag I spise deraf, skulle Eders Øjne oplades, og I skulle blive ligesom Gud til at kende Godt og Ondt». Og Kvinden saa, at Træet var godt at spise af og lysteligt at se til og et ønskeligt Træ at faa Forstand af, og hun tog af dets Frugt og spiste, og hun gav ogsaa til Manden og han spiste. Saa forbandede Gud Slangen, Kvinden, Manden, Jorden. Og han drev Mennesket bort fra Edens Have ud paa den forbandede Jord, hvor det skulde henslæbe et smertefuldt, kummerfuldt Liv indtil Døden.

Hvad er Synd ifølge denne Forklaring? Ulydighed. Men hvad er atter Grunden til Ulydigheden? Attraa. Attraa efter at mættes, Attraa efter Skønhed, Attraa efter Kundskabsmagt. Hvo tænder denne Attraa i Mennesket? Et fremmed forførende, ondt Væsen. Og Syndens Følger er Forbandelsen: en haabløs Kamp for Livet, en sikker Død.

Det var ingen ringe Mand, der har følt og skrevet dette. Men en fortvivlet Mand var han. Og stillet paa Livets Højder har han ikke kendt det personlige Arbejdes kraftige Hverdagskost, dets haardføre Haab, dets jævne Lykke. For ham var det: at nyde sit Brød i sit Ansigts Sved, ét med Forbandelse. Jo højere han stod, des dybere viste sig Dybet. Og med bidende Spot forfølger han alle sin Modparts Udtryk for Velsignelse: at vorde frugtbare, gøre sig Jorden underdanig, skaansomt ikke udøse Blod, men kun nyde Planteføde, thi Mennesket er skabt i Guds Billede. Nej! Fødsel er idel Smerte; Torne og Tidsler bærer kun Jorden; og Livet er ikke i Blodet, men i Aandedrættet. Det var dette, Gud blæste ind ad Adams Næse, og naar det standser, saa hjælper al Tale om «Guds Billede» og «Guds Lignelse» ikke. Saa er der kun Jord igen, «hvoraf Du er tagen. Thi Støv er Du, og til Støv skal Du atter vorde.»

Éngang vakt i den jødiske Bevidsthed var Tanken om en særlig Forfører ikke til at bringe ud igen. Den pressede sig op paaskraa af Troen paa den ene usynlige Gud, og standsede ikke, førend der var gaaet Modsigelse heri og Tilværelsen af et tilsvarende ondt Væsen var fastslaaet. Det

gamle Testamente viser os denne Udvikling i dens første umiskendelige Former, hvor Opfattelsen krymper sig under Virkningen af det indbragte Smitstof. Ifølge 2 Samuels Bog 24, 1 var det Gud selv, der, «da hans Vrede optændtes mod Israel», tilskyndede David til at lade foretage en Folketælling, hvad der havde en forfærdelig Pest som Straf til Følge. Først da denne naaede til Jerusalem, «angrede Gud det Onde» og bød Pesten høre op. I 1 Krønikernes Bog 21, 1—6 derimod berettes om samme Folketælling: «Og Satan stod Israel imod, og han tilskyndede David til at tælle Israel. Men denne Gerning var ond for Guds Øjne, derfor slog han Israel.»

Redeligt gøres endnu Forsøget paa at betegne denne Satan, Fristeren, som en af Gud taalt, næsten godkendt, Forsøger af Menneskene. Jobs Bog indledes saaledes med følgende Optrin i Himlen: «Det skete en Dag, da Guds Børn kom at fremstille sig for Herren, da kom ogsaa Satan midt iblandt dem. Og Herren sagde til Satan: «Har Du givet Agt paa min Tjener Job? Der er ingen som han i Landet, en oprigtig og retskaffen Mand, som frygter Gud og som viger fra det Onde». Men Satan svarede Herren: «Mon Job frygter Gud for intet? Har Du ikke beskærmet hans Hus og velsignet hans Gerning? Men udræk nu din Haand og rør ved alt det, som han har! Hvad gælder det, om han ikke skal fornægte Dig lige i dit Ansigt!» Og Herren sagde til Satan: «Se, alt det, han har, være i din Haand! Kun paa ham selv lægge Du ej din Haand!» Da gik Satan ud fra Herrens Ansigt.» Dette Forhold mellem Gud og Satan var dog umuligt at fastholde i Længden. Hos Profeten Zacharias[1] hedder det da ogsaa, at da Satan vilde efterstræbe Ypperstepræsten Josva, sagde Gud: «Herren true Dig, Satan! ja Herren true Dig! er ikke denne en Brand, som er reddet af Ilden?»

I de saakaldte «apokryfiske» Skrifter, forfattede efter det gamle Testamentes Samling, viser den begyndte Bevægelse sig i sin videre Udvikling. I «Visdommens Bog» omtales «Slangen» som Djævelen, ved hvem Døden er kommen ind i Verden.[2] I Tobias' Bog nævnes en særskilt «Ægteskabsdjævel» Asmodæus. I Henok's Bog søges de mange Djævles Oprindelse forklaret ved et Englenes Fald.

Endelig ved vor Tidsregnings Begyndelse var den persisk-babyloniske Gennemsyren af det jødiske Guds-

begreb fuldbragt. Af den éne, almægtige, usynlige Gud var nu kun den usynlige tilbage. Enheden og Magten havde ikke kunnet holde Stand. Thi ikke blot myldrede det overalt med Smaadjævle og Dæmoner, der uden videre besatte baade Dyr og Mennesker. Men alle disse Djævle havde et guddommeligt Overhoved: denne Verdens Fyrste, denne Verdens Gud. Lige over herfor var det kun et ringe Vederlag, at ogsaa Guds Hær var bleven forøget med en Mængde Engle, Erkeengle, Fyrstendømmer og Kræfter.[1] Den simple Sandhed var, at af Tilværelsens tre Stokværk var Kælder og Stue besatte af Fjenden, kun Loftet endnu i Behold. Djævelen havde ikke blot Helvede, men denne Verden inde. Kun fra Himlene, de syv Himle, var Hjælp at haabe. Skulde den komme, maatte Løsenet blive: «Himlenes Rige er nær».

Under disse fortvivlede Forhold for Jøderne, hvor politisk Underkuelse gik Haand i Haand med Fortabelse af aandeligt Særeje, havde deres Gudsbegrebs upodede Del, Troen paa Nationalguden, skudt et kraftigt Rodskud. Messiasideen var opstaaet. Dette var paa en Maade en nødvendig Følge af Jahves uopfyldte Løfter overfor sit Folk. Thi naar Jahves Udkaarne, med hvem han havde sluttet Pagten, bestandigt kun blev hjemsøgte af nye Ulykker, maatte de enten opgive Troen paa ham eller udligne Ulykkerne ved Haabet om en forestaaende Befrielse og Sejr. Det utrættelige jødiske Folk greb denne Udvej. Messias blev Navnet paa den, ved hvem Frelsen skulde bringes.

Messiasideen er et endnu mere umiddelbart Udtryk for det jødiske Folks Ejendommelighed end dets Gudsbegreb, der jo i sin Oprindelse for en Del var et Laan fra Ægypten. Messiasideen afspejler mere uberørt dets Indre. Derfor afgiver den en god Maalestok for, hvor dybt den babylonisk-persiske Paavirkning var trængt ind. Betegnende i saa Henseende er det, at Messiasideen ikke kom til at bære Mærker af Djævlelæren. Fremmed for Folkets inderste Tanke, var Djævletroen ikke sivet ned endnu til de Kilder, hvoraf Messiashaabet udsprang. Alligevel blev dog ogsaa Messiasideen selv forvandlet un-

der Paavirkning fra Babylon og Persien. Medens Striden tidligere havde drejet sig om Troen paa én Gud, kom det her til at gjælde om Troen paa kun ét Liv.

Det babyloniske Fangenskab havde aflokket hine tungsindige Toner, hvor Messias fremstilledes som den lidende, der bar Straffen for Folkets Overtrædelser. Thi da Tanken om det jødiske Folk og Messias som dets Personifikation ganske naturligt ofte løb i ét, laa det nær at tænke sig Messias i Lighed med disse Slægtled, der havde baaret Fangenskabets Fornedrelse og Pine til Straf og Sone for det hele Folks Brøde. Men allerede i Daniels Bog, der er forfattet omtrent Aar 167 f. Kr.,[1] er Haabet oppe paany i sin dristigste Form. Ved Messias' Komme maa Hedningernes stolte Riger styrte sammen, alle Stammer, Folk og Tungemaal skulle tjene ham, hans Magt skal vare evigt, hans Rige ikke forgaa. Men — og her bryder en ny Tanke frem — hvad Glæde have vel de forudgangne Slægter heraf? De gik jo til spilde, thi med Døden er alt forbi. Som det hedder i den gamle Salme: «Der er ingen Erindring om Dig i Døden; hvo vil prise Dig i Dødsriget?»[2] Jo, lyder Svaret i Daniels Bog,[3] «dit Folk skal frelses, enhver som findes skreven i Bogen. Mange af dem, der sove i Støvets Jord, skal vaagne, nogle til evigt Liv, andre til Skam og evig Afsky.» Til Daniel personlig siges der sluttelig: «Du, Daniel, gak bort indtil din Dødsstund! og du skal hvile og staa op til din Lod ved Dagenes Ende.»

Hvad enten nu Forfatteren hermed har ment, at alene Jøderne skulle vinde Udødelighed, eller han ogsaa tænker sig Opstandelse for andre, saa har han gjort det afgørende Skridt og sat et andet Liv foruden det nærværende. Og hvilket af de to der har mest Værd, kan der ikke næres Tvivl om. Det andet Liv er evigt, og «de forstandige skulle deri straale som Himmelhvælvingens Straaleglans.»

Messiasideen var altsaa i Følge sin egen iboende Kraft og Trang endt langt udenfor den gamle jødiske Tankegang. Men i denne nye Udødelighedstro mødtes man med Perserne. Disses Lære om et tusindaarigt Rige fandt da let Indgang hos Jøderne. Det laa jo nær at tænke sig, at det netop var dette, som Messias skulde stifte, derpaa skulde følge den store Verdensdom, det himmelske Jerusalem stige ned og slutteligt den Gamle af Dage selv tage Styret over hele Verden.

Hvor vidt end Messiasideen førte Jøderne, saa var der her ligesom ved deres Gudsbegreb et bestemt Punkt, hvor Tanken klart og afgjort sagde Stop. Det var jo den usynlige, éne Gud, med hvem de havde sluttet Pagten. Det vilde da være en gudsbespottelig, en hedensk Overtro, at Messias skulde selv være Gud. Sit simple og tydelige Udtryk fandt denne Begrænsning i den Benævnelse, der i Daniels Bog blev den staaende for Messias; «Menneskesønnen».

Tappert og udholdende havde Jøderne i halvandet Aartusinde værnet om den store Tanke: kun én, usynlig Gud. Gang paa Gang havde de drevet de mange Guder tilbage og blottet Afgudernes Intethed. Alle syv Planetguder havde vist sig afmægtige imod den éne, Lysets Gud. Men hans Rige var kun Lyset. I Nattens Mulm listede derfor Fjenden sig bagom og angreb Stillingen i Ryggen. Engang anbragt lod Djævelens Mærke sig ikke atter fjerne. Mørkets Gud blev Bagsiden af Lysets. Thi Perserne havde Ret, evindeligt kæmpe de to, Dag veksler bestandigt med Nat.

Jøderne tyede til et sidste Blokhus, Troen paa Messias, den usynlige, éne, almægtige Guds Frelserbud til dem. Men førend Jerusalem jævnedes med Jorden og Folket splittedes ad for alle Vinde, skulde de høre den forfærdelige Bespottelse udtalt af deres egne: Den usynlige Gud var bleven synlig, den éne Gud havde en Søn, der delte hans Almagt, og denne Messias var bleven dræbt ved Korsfæstelse.

Da Perserne, efterat have erobret Babylonien, Lilleasien, Syrien og Ægypten trængte over i Evropa, bleve de drevne tilbage af det lille græske Folk. Sammenstødene vedblev, og halvandet Hundrede Aar efter var det Grækerne, der under Alexander den Store erobrede hele det persiske Verdensrige. Dette skyldtes ikke tilfældige Omstændigheder, men var et Udtryk for en virkelig Overlegenhed.

I meget mindede Grækerne om Ægypterne, fra hvem de ogsaa havde hentet saa stor en Del af deres ældste Kultur. Glade, letvakte, letlevende som disse mødtes de tillige i Trang

til Klarhed og i Tro paa Livet og sig selv. Men den græske Selvtillid bundede dybest. Thi Naturen havde uklækket dem paa egen Vis. I Ægypten opdrog den hele Folket, ammede det og rystede det opvakt ved at vise det Landet snart som Ørken, snart som Sø og snart som Markjord. Dag og Nat lyste den samme dybe Himmel. Kun ét manglede, Værn mod Fjender fra Nord og Syd. I Grækenland opdrog Naturen ikke blot Folket men hver Enkelt. Spredt over vidtstrakte, flossede Kyster og et Utal af Smaaøer, med Havet bestandigt for Øje og Ryggen dækket af Bjerge, der paa engang dannede Mur mod Fjender og Hylder for Bistader og Vinstok, voksede her en Sum af frie Væsener op. En for en plumpede de ud, lærte at svømme og tumle en Baad. Daglig Passat førte dem over det vinblaa Hav fra Ø til Ø. Og videre gik det til Asiens Kyst, til Italien, til Afrika, Sortehav og Gibraltar. Som en Flok Søfugle sværmede de om, slog ned og trivedes overalt, nyfigne, dristige, driftige. Ædlere byggede end de hofteplumpe, platfodede Semiter, viljefastere og mere skarptprægede end de ligeglade Ægyptere, trængende til legemlig og aandelig Bevægelse, med aabent Øje for alt og ligesom Dus med hele Tilværelsen, afgav de en ny Menneskétype, fostret i Friland.

Det Verdensbilled, der umiddelbart paatvang sig Grækerne, var tydeligere end noget andet Folks. Fælles var Indtrykket af en uhyre Hal med Himlens Loft foroven og Underverdenens mørke Kælder under Jordsmonnets Gulv. Hertil havde Babylonierne og flere andre Folk føjet den Gisning, at Jorden maatte være omflydt af Vand. Som Indlandsbeboere havde imidlertid de færreste noget virkeligt Indtryk heraf. Man sluttede fra den Mængde Vand, der Dag og Nat strømmede gennem de store Floder og maatte løbe ud et Sted og fylde Havet. Men for Grækerne var der ingen Tvivl, de havde Syn for Sagn. Oceanet udgjorde netop for dem det Naturforhold, hvis Indtryk prægede sig dybest. Hvad andre havde haft ondt ved at forestille sig end sige forstaa, stillede sig da simpelt og letfatteligt for dem: Naar Solen hver Aften gik ned i Vest i Oceanets Bølger, sejlede den paa disse i Nattens Løb tilbage igen for næste Morgen renvasket at staa op i Øst.

Idet Grækerne saaledes allerede fra Naturens Haand var stillede med Forspring fremfor andre, gik de, da den videnskabelige Sans var vakt, hurtigt i Spidsen. Efterat have gjort sig bekendt

med, hvad andre havde tænkt og talt herom, formede de med stor Omsigt, Klarhed og Dristighed et nyt Svar paa Tilværelsens store Spørgsmaal, simpelt og dog gennemført, dybere og rigere end noget tidligere.

Den første store Tænker, som samlede alt det gamle og saa med nyt Blik derpaa, var Thales fra Milet,[1] der levede omkring Aar 600 f. K. Han var som skabt til denne Opgave: en Græker, født i Lilleasien, med ogsaa fønicisk Blod i sine Aarer, vidt berejst fra Sardes til Ægypten, lige kløgtig paa himmelske og jordiske Forhold. Han studerede i Sardes den babyloniske Lære om periodiske Formørkelser saa grundigt, at han til sine Landsmænds udelte Forbavselse kunde forudsige den totale Solformørkelse, der indtraf den 28de Maj 585. Han belærte de ægyptiske Præster om, hvorledes de uden at bestige de glatte Pyramider kunde maale deres Højde blot ved at maale Skyggen af dem paa den Tid af Døgnet, hvor et Menneskes Skygge er lige saa lang som dets Højde. Sin Fødebys Søfolk lærte han at finde Nord ved Hjælp af Stjernebilledet «den lille Bjørn». Selv skabte han sig en Formue ved at forudberegne en rig Olivenhøst og rette sine Opkøb herefter. Alt, hvad babylonisk, ægyptisk og græsk Erkendelse indtil da havde naaet, maatte samle sig for ham til følgende Verdensbilled: Jorden flyder som en Skive paa Oceanet. Over dem hvælver Himlen sig. Men oven over denne er atter Vand, hvorfra Regnen kommer. Medens Intet i denne Opfattelse er væsentlig nyt, titter det nye og græske frem i den Slutning, som Thales drog heraf: Vand foroven; Vand paa alle Sider; Vand Næring for Dyr og Planter; den forplantende Sæd og Livets Safter, altsammen fugtigt; saa er da Vandet, det Fugtige, Altings Urstof.

Allerede Thales' Discipel, Anaximander, ligeledes fra Milet, gjorde et betydeligt Skridt fremad. Som sin Lærer omfattede han hele sin Tids Dannelse og skal, efter hvad nogle fortælle, blandt andet have gjort Grækerne bekendt med det babyloniske Instrument Skyggeviseren, Gnomon, hvoraf han skal have ladet en opstille i Sparta. Men medens man indtil da kun havde spurgt om: hvad der er over os og om os? brød Anaximander en ny Bane ved videnskabeligt at stille det Spørgsmaal: hvad er der nedenunder os? Den store Opdagelse, der knytter sig til Anaximanders Navn, er, at der, svarende til den Himmel, vi se, findes en anden Himmel-Halvkugle under

Jorden. Han ledtes til denne Antagelse ved at lægge Mærke til, at de Nordpolen nærmeste Stjernebilleder aldrig gik ned, men kun drejede sig omkring den i en Kres. Naar Solen sank i Vest, svømmede den da ikke paa Oceanet tilbage igen til Øst, men den gik ad den usynlige Himmelhvælving neden om Jorden sin Kres rundt til Øst igen. Men heraf fulgte, at Jorden ikke kunde hvile paa noget, men maatte være frit svævende. Anaximander veg ikke tilbage for denne svimlende Tanke. At Jorden under disse Forhold ikke faldt ned, forklarede han — idet han genialt anede en Art Tyngdelov — ved at Jorden var akkurat lige langt fra hvert Punkt af Himmelkuglen, altsaa befandt sig i Midten. Selve Jorden tænkte han sig som flad for oven, men rund paa Kanterne, altsaa som en Tamburin, et Pengestykke.

Næppe længe efter hin store, af Thales forudsagte, Solformørkelse 585 fødtes paa Samos Matematikeren og Filosofen Pythagoras.[1] Paa vidtløftige Rejser til Ægypten og vistnok ogsaa til Babylon lærte han alt, hvad Samtiden kunde lære ham. Som moden Mand bosatte han sig i Nedreitalien, stiftede her et politisk-religiøst Broderskab, der først fremkaldte et betydeligt Opsving, men siden vakte Modstand og sluttelig havde til Følge, at alle Pythagoræerne, og rimeligvis ogsaa Mesteren selv, indebrændtes i deres Forsamlingssal.

Pythagoras, hvis Navn jo endnu er knyttet til den bekendte matematiske Sætning, som han fandt, er tillige Banebryder paa et andet Omraade, der gav hans Lære sit Skær. Ivrig Beundrer og Dyrker af Musiken blev han, ved at anstille Forsøg med en enkelt Streng spændt over en forskydelig Stol, opmærksom paa, at Toneafstandene (Kvart, Kvint, Oktav osv.), der for musikalsk at bestemmes jo kræve det fineste Gehør, simpelthen svare til ganske ligefremme Talforhold. Denne store Opdagelse berusede ham. Naar Forskel i Tone kun er en Forskel i Tal, saa laa det nær at slutte, at Tone er Tal. Men ikke blot Tone er Tal, alt er Tal. Er ikke Punktet og Enheden ét og samme? Men to Punkter, Toheden, udgøre Linien. Og breder hele Linien sig til Side, faar vi som Treheden Fladen. Og skyder endelig Fladen opad, faar vi som Firheden Legemet. Hvad gives der vel andet i Rummet end Punkter, Linier, Flader, Legemer? Saa er da 1, 2, 3 og 4 Forklaringen paa Alt. Af disse er 3 det hellige Tal, thi det indeslutter i sig Be-

gyndelse, Midte og Ende. Men det fuldkomneste Tal er 10, thi det er Summen af 1, 2, 3 og 4.

Det er her ikke let at drage en skarp Grænse mellem, hvad Mesteren har sagt og hvad hans Disciple have tilføjet. Angaaende Himmelforholdene synes Pythagoras selv at have indskrænket sig til den nye og dristige Paastand, at Jorden ikke, som Anaximander paastod, er flad som en Tamburin, men er kugleformet. I Midten af det kuglerunde Verdensrum staar da Jordkuglen omsværmet af de andre runde Himmellegemer.

Men hans Disciple gik videre. For Philolaos, der virkede i Syditalien efter Aar 500, stod det klart, at den uhyre Bevægelse, som Sol, Maane og de fem andre Planeter tilligemed hele Fiksstjernehimlen hvert Døgn foretog rundt om Jorden, vanskeligt lod sig bringe i Samklang med deres øvrige, mere sindige Baner. Men det, der viste sig, lod sig jo ogsaa forklare ved, at det var Jorden selv, der bevægede sig i modsat Retning, drejede sig fra Vest mod Øst en Cirkel rundt i Løbet af 24 Timer. Som et Lyn slog denne geniale Forklaring ned og fængede i Philolaos' Sind. Men at tænke sig Jorden som et Møllehjul bestandigt blot drejende sig om sit eget Midtpunkt var en altfor besynderlig Tanke. Langt forstaaeligere var det, om den i Forening med en Klode af ganske samme Størrelse, der tjente til Modvægt, ligesom to Tvillingsøstre i Leg paa et Vippebrædt, snurrede rundt om et fælles Midtpunkt. Dette Midtpunkt kunde naturligvis ikke være tomt; som Verdens Centrum maatte det være et Brændpunkt, Hjemstedet for den hellige Centralild. Men, kunde der indvendes, var det dog ikke forunderligt, at man ingensinde fra Jorden havde lagt Mærke til hverken Centralilden eller Modjorden? Ingenlunde, det stemmede tvertimod ganske med Forholdene. Thi Modjorden kunde fra Jorden af ikke ses for Centralilden, der var imellem. Og Centralilden kunde paa den runde Jord kun iagttages fra den mod Ilden vendte Side, men denne var jo netop ubeboelig, utilgængelig paa Grund af Heden.

Dette Verdensbillede syntes da at passe til Virkeligheden, og det var saa skønt og storartet, at det maatte tiltale enhver Græker. Fra Verdens Arne straalede, ligesom i det enkelte Hjem, i den enkelte By, Lys og Varme ud til det hele, særligt til Solen, der som en Brud, en ung Koloni modtog og atter bragte den hjemlige Ild videre. I Kordans bevægede alle de andre Kloder sig om Alterilden i Midten. Og hvor stemmede ikke Tal

og Tid! 10 var det fuldkomne Tal. Himmellegemernes Tal var 10, Jord og Modjord, Maane, Sol, de fem andre Planeter og Fixstjernehimlen. Og for alle Grækere, der jo regnede med Dekader, var Dagenes Tal 10, ganske som oventil: en Helligdag, nær Alterild, med ni andre Dage i Følge. Pythagoræernes Lære var den græske Modsætning til den babyloniske, syvdages Planetuge. Og ligesom denne svarede til Stjernetydningen, anvistes der hos Grækerne de vandrende Kloder en Virksomhed. Ikke som hist at afridse de jordiske Kaar. Jorden var jo her selv en af de Vandrende. Nej, stemte i Tonernes talbeherskede Afstande, hver Klode susende gennem Æteren med Lyd som af en dirrende Streng, istemte de i Forening den himmelske Musik, den Sfærernes Harmoni, der svarede til og ombølgede Verdens-Kunstværkets vidunderlige Skønhed. Naar Mennesket ikke hørte denne Musik, var det kun fordi dets Øre, vant dertil fra Fødselen, nu overhørte Tonerne.

Ved et mærkeligt Træf fremkom dette græske, skønhedsberuste Verdensbilled omtrent samtidigt med, at deres Brødre mod Øst, under Indiens Sol, gennem Buddha udtalte den dybeste, bitreste Verdensforsagelse. Saa vidt havde nye forskellige Naturforhold nu skilt dem fra hinanden.

Hvor skønt Pythagoræernes Verdensbilled end var, saa led det dog af en afgørende Mangel, der gjorde det uskikket til at bestaa i Kampen mod den babyloniske Planetuge og Stjernetydning. Det hvilede paa den ubeviselige Paastand om en Centralild og en Modjord og paa den i hvert Fald endnu ubeviste Paastand om, at Jorden selv var i Bevægelse. Den græske Tanke var for klar og virkelighedstro til ikke at skulle opdage dette og søge at raade Bod herpaa.

Hvor stærkt et Røre de nye Tanker havde vakt, fremgaar af Platos Dialoger. Han vakler, skifter Mening, og helder til Antagelsen af, at Jorden bevæger sig.[1] Men Aristoteles indtog et Standpunkt, der bragte al Usikkerhed til at vige og fik en afgørende Indflydelse paa Opfattelsen i de følgende

atten hundrede Aar. Klart og skarpt sondrede han imellem de to Former for Naturbetragtning: den blotte Spekulation og den paa Erfaringsbevis byggede, virkelige Kundskab. Til den førstes taagede Verden henviste han ubarmhjertigt Pythagoræernes Lære om Centralild og Modjorden, der blot var bleven opfundet for Titallets Skyld[1]. Sammesteds henviste han ogsaa al Lære om Jordens Bevægelse. Hvad vi gennem Erfaringen vide er kun, at Jorden er rund; thi naar vi skifte Sted paa Jorden, skifte ogsaa Stjernebillederne indenfor vor Synskres, idet gamle synke bag os, nye stige op i den Retning, vi bevæge os. Ligeledes er den Skygge, Jorden kaster paa Maanen, rund. Dernæst er vi berettigede til at slutte, at Jorden selv befinder sig i Verdens Midte. Thi alt Tungt paa Jorden falder ned mod Jordens Midtpunkt, og den maatte selv falde mod Verdens Midtpunkt, hvis den ikke alt befandt sig der. At derimod Jorden skulde dreje sig om sin egen Akse, er der ingen Grund til at antage, thi al anden Bevægelse paa Jorden er blot retlinet. Cirkelbevægelsen forekommer kun i de overjordiske Forhold. Og at Jorden skulde bevæge sig fremad i Verdensrummet, lader sig klart gendrive. Vi maatte jo i saa Fald til forskellige Tider se Fiksstjernerne i forskellige indbyrdes Stillinger, hvilket ikke finder Sted. Vi maa da slutte, at Jorden hviler i Verdens Midtpunkt.

Jordkuglen er de fire foranderlige Elementers Omraade. Ovenover og rundt om dette ligger den langt større Del af Verdenskuglen, Æterens rene, uforkrænkelige Omraade. Her hersker den fuldkomneste af alle Bevægelser, Kresbevægelsen. Kun Kresbevægelsen kan være evig, thi den gaar stedse tilbage i sig selv, fra ethvert Punkt gaar den til ethvert Punkt i Kresen. Klarest viser denne Bevægelse sig i den alt omsluttende Fiksstjernehimmels stille, uforanderlige Kresløb. Mellem Fiksstjernehimlen og Maanens Bane, der danner den indre Grænse for Æterens Omraade, bevæge Planeterne, Solen og Maanen sig. Alle maa de antages at sidde fastgjorte i solide, men gennemsigtige Sfærer, der dreje sig om deres Akse. At Planeternes Baner fra Jorden set tage sig uregelmæssige ud, lader sig forklare ved, at der er flere Sfærer end Himmellegemer. Idet disse paa en Gang er knyttede til flere Sfærer, hver med sin Kresbevægelse, fremkomme de sammensatte Baner.[2]

Aristoteles' Anseelse fastslog for et Tidsrum af over atten

hundrede Aar dette Verdensbilled som det rette.[1] Klarere, fyldigere og langt mere gennemtænkt end det assyrisk—babyloniske var dets Fortrin fremfor dette især indlysende ved, at det føjede den underste Halvkugle til, som før havde manglet. Derhos udmærkede Aristoteles' Forklaring sig ved en storladen Simpelhed og Ro, som virkede umiddelbart overbevisende. Hele Verden var en uhyre Kugle, Jorden det runde Midtpunkt heri. Saa simpel og klar en Form var den højeste Sandhed værdig.

Hvor sikkert Aristoteles' Forklaring havde ramt ogsaa det inderste i græsk Tankegang, fremgaar paa mange Maader. Alt det bedste af hans Forgængeres Tanker var jo optaget heri; Skønhedstrangen blev fremdeles stillet, selv Himmellegemernes underfulde Musik, Sfærernes Harmoni, var ikke i Strid med hans Forklaring. Men samtidigt dannede den en fast Form, der holdt igen, naar Tanken vilde altfor dristigt skumme over. Betegnende viste dettte sig i Forholdet til hans Efterfølgere. En af hans Tilhørere, Heraklides fra Heraklea ved det Sorte Hav, gav nemlig den Tydning af Planeterne Merkurs og Venus' skiftende Klarhed og Lysstyrke, at de vistnok befandt sig snart nærmere ved snart fjærnere fra Jorden og ikke bevægede sig om denne, men omkring Solen[2]. Og Tanken dreves videre. Aristark fra Samos, der levede omkring Aar 250 f. Kr., vovede endelig den Paastand, at ikke blot alle Planeterne, men Jorden selv bevægede sig om Solen som Midtpunkt.[3] Hvad der blandt andet ledte ham til denne Antagelse var, at Solen efter hans Beregning maatte være langt større end hidtil troet. Han anslog den til syv Gange større end Jorden. For vor Tid, der gaar ud fra, at Solen er tretten—fjorten hundrede tusinde Gange større end Jorden, synes Aristarks Syvtal kun ringe. Men det maa bedømmes efter, hvad man kort forinden havde troet, at man endda tog Munden lovligt fuld ved at anslaa Solen saa stor som Peloponnes.

Ad berettigede Slutningers Vej var man altsaa naaet til det koppernikanske System. I Løbet af hundrede Aar havde disse græske Tænkere tilbagelagt den Vej, hvortil det øvrige Evropa siden skulde bruge atten hundrede. Men her holdt Aristoteles' Forklaring igen. Ingen Græker kunde dog for Alvor være med til at sprænge den ædle Harmoni, berøve Jorden dens Stilling som Verdens Midtpunkt for at lade den suse om i den store Forvirring. Sligt

oprørte den græske Sans for Skønhed og Orden, saarede Stoltheden som Jordbeboer. Den offentlige Mening godkendte da ikke hin overbrusende Vildskab i Tanke. Selv Eftertidens største Astronomer som Hippark indlod sig ikke paa det rejste Spørgsmaal, men vendte sig til andre Opgaver.

Til dette græske Indtryk af Himmelforholdene maatte nødvendigt svare egen Opfattelse af Gud, Verden og Menneskelivet. Som hos andre Folk var ogsaa hos Grækerne den øverste Gud oprindeligt Solgud. Og som hos andre Folk udviklede der sig ogsaa her i Tidens Løb en Mængde af Guder, blandt hvilke naturligvis Havets Gud indtog en fremtrædende Plads. Men medens hos de fleste øvrige Oldtidsfolk Forestillingen om den guddommelige Kraft hyppigt iklædte sig Dyreformer, viste sig hos Grækerne en stigende Lyst til at give Guderne ren Menneskeskikkelse. Dyrehammen blev enten til en blot Forklædning eller svandt ind til en lille svag Antydning, der tilsidst ogsaa selv helt forsvandt. Den til Grund liggende Tanke var aabenbart den, at Mennesket var det ypperste Væsen, dets Skikkelse den skønneste af alle. Guderne selv blev efterhaanden til en Kres af glade Mennesker med blot rigere Vilkaar for Lykke end de rent menneskelige; den religiøs-kunstneriske Gengivelse af dem gik over til en Forherligelse af Menneskeskønhed. Men ikke blot Guder blev til Mennesker, alle Naturomgivelser blev det samme, Bølger, Træer, Floder, Bjerge, alt. Hvor man saa vendte Blikket hen, spejlede Mennesket sig selv. Mennesket var Livets Midtpunkt, ligesom Jorden var Verdens.

Folketroen og Kunsten blev staaende her; men Tanken søgte videre for at finde det inderste Guddommelige. Som Sjælen i Mennesket maatte det være noget usynligt. Herodot skimtede det i Historiens Gang som Ligevægt, Maadehold, det Overdrevnes Selvforfald, Nemesis; Sokrates i det enkelte Menneskeliv som umiddelbar Forvisning. Plato bestemte det som Ideen, Aristoteles som det Fælles i Mennesket, Verden og Gud: Tanken. Ad egne Veje var man saaledes naaet til Begrebet om en usyn-

lig Gud. Aristoteles' Lærling Alexander den Store, der paa sit Sejrstog viste Hensynsfuldhed mod saa mange Folkeguddomme, kunde uden at gøre Vold paa sig selv bøje sig ogsaa for Jødernes Gud i det tomme Tempel.

Og dog var der en Væsensforskel mellem Jødernes og Grækernes usynlige Gud. Det viste sig bedst i Guds Forhold til Verden. For Jøderne var Verden intet i sig selv, den var skabt af intet af den personlige Gud, og kunde atter blive til intet, naar Gud bød. Gud var alt, Verden intet. Men Grækernes Gud var ikke en personlig Gud. Han var den Verden iboende Sjæl, den Tanke, den Skønhed, der gennemstrømmede den. Thi Verden var et Kunstværk, derom var de alle enige: Pythagoræerne, Plato, Aristoteles. Saa lidt som man i en Statue kan skille den skønne Form fra dens Stof, saa lidt kan man sondre mellem Verden og Gud. De er inderligt forenede, og ikke blot i hvilende Ro, men i Live, thi Verdenskunstværket lever. Som hos den skønne Yngling paa Rendebanen Sjæl og Legeme gaa i ét i Kindens Rødmen, Øjets Glans, hver ædelt formet Muskels Spil og den iidfulde Tanke, saaledes strømmer ogsaa Form og Stof, inderligt krystende hinanden, gennem alt Liv. Hvo kan sondre, naar det vælder fra neden op gennem Planter, Dyr, Mennesker, Gud; gennem Barnedrøm, Mandens Tanke og den alt beherskende Fornuft; gennem Stenens Tyngde, den vingede Sky og Stjernehimlens vidunderlige Kresgang eller Fuglens Toner, Citerklang og Sfærernes gudberuste Harmoni? Det er alt kun ét og samme, den guddommelige Tankes herlige Form, thi Livet er Skønhed og Skønhed er Livet.

I denne Opfattelse af Verden steg Skønhedsfylden ligesom til Vejrs fra Verdens Midtpunkt og strømmede ud til Verdenskuglens Yderkres. Ja den straalede maaske rigest her oven fra i den klare Æterrenhed, i den ottende Himmels, Fiksstjerneskarens, funklende Kordans og disse vidunderlige Toner, der, som Vidne om Altings Harmoni, rytmisk klang fra de kresende Sfærer. Men Interessen sænkede sig atter og samlede sig om Kuglens Midtpunkt, naar Talen blev om Menneskelivets Betydning. Her staar vi ved et ejendommeligt Udtryk for græsk Tankegang, det Punkt, der maaske betegner dens vigtigste Tilskud til Menneskeaandens Udvikling, Grækerne vovede at tildele Mennesket en selvstændig, fyldig Opgave.

Betydningen heraf fremgaar bedst ved Sammenligning med

deres nærmeste Forgængere. For Assyrer, Babylonier, Jøder og Ægyptere havde denne Tanke ligget fjærn. For alle disse stod Mennesket snarest som en Marionetdukke, der ledes af Guds Haand. Staaltraaden fra oven var ligesom synlig i Stjernetydningen; den mærkedes af Jøderne som Rusk oven fra, naar Pagten brødes; hos Ægypterne brugte Osiris den mildt til at trække Mennesket op til sig af Dødsriget. Hos dem alle var Mennesket i sit Gudsforhold kun passivt. Derimod havde Trang til selvstændig menneskelig Opgave gjort sig gældende hos de indoevropæiske Folk. Hos Perserne gjaldt det om at tage et Tag med i Kampen for Lyset, og ved Arbejd, Offer og Vandel hjælpe Ormuzd til Sejr. For Buddha var Opgaven bleven negativ: at bore sig ud af Verdens glødende Fængsel og udbrændt blive til Intet.

For Grækerne var de samme Billeder — Kuglen med dens Midtpunkt og Kunstværket — der havde været de tilgrundliggende i deres øvrige Tankegang, ogsaa de ledende her. Jorden er Verdenskuglens synlige Midtpunkt, Mennesketanken dens usynlige. Men Kugle og Midtpunkt betinge gensidigt hinanden, Midtpunktet behersker Omkresen, Omkresen bestemmer Midtpunktet. Hvad er da Menneskets Opgave næst efter at erkende dette og beundre Verdenskunstværket? Selv at være Midtpunkt, at udforme Kunstværket i sit eget Liv. Ligesom Verden er det store Kunstværk, Kosmos, saaledes skal hvert enkelt Menneske, gennemtrængt og baaren heraf, udtrykke det samme ved at lade sit eget Liv være et Kunstværk, selv være Mikrokosmos.

Selvfølgeligt opstod Tanken om Menneskelivets Kunstværk, om Mikrokosmos, ikke straks hos Grækerne, men paa et senere Trin. Først maatte jo det klare Svar være givet paa, hvad Gud og Verden er. Fremdeles maatte den første Skønhedsrus og Videns Begejstring have sat sig, førend man kunde naa saa vidt. Det var næppe heller tilfældigt, at Alexander den Stores Erobring af den dakendte Verden gik forud. Medens kort efter hans Død Hærførerne kæmpede om Ordningen af hans Verdensrige, syslede hans aandelige Arvtagere med at finde, hvor-

ledes det at være Verdensborger rettest lod sig udtrykke i den enkeltes Liv. At Menneskelivet skulde svare til det store Verdenskunstværk, derom herskede der ingen Tvivl. Men om Maaden, hvorpaa sligt i det enkelte skulde gennemføres, delte Meningerne sig i to Hovedstrømme. Det var disse to forskellige Svar paa, hvorledes et Menneske bør leve, der kom til at udgøre det inderste personlige Eje, Kærnen i de bedste Grækeres og Romeres Sind i mere end et halvt Aartusinde.

Epikur[1] fra Samos (f. 342 f. K.) lærte sine talrige Tilhørere i Haven ved Athen, hvor han i fri Luft holdt sine Foredrag, da alle Læresale var optagne, omtrent følgende om Menneskelivet: Enhver stræber efter Lyksalighed. Lyksalighed er det samme som fortsat Nydelse, vedblivende Lyst. Men at søge blot Øjeblikkets Nydelse er uklogt, thi denne medfører ofte langvarig Smerte. Det gælder om at have Perspektivsans, at kunne, uafhængig af det nærmestes tilsyneladende Storhed og Overvægt, rolig afveje og beregne Nydelsens og Smertens virkelige Værdi. Her vil det da vise sig, at man stundom bør købe en større Lyst ved at finde sig i en mindre Smerte. Legemlig Nydelse er altid kortvarig og derfor af ringere Værd end aandelig. Ligesaa er legemlig Smerte ringere end aandelig. Den største og mest vedblivende Lyst, den sande Lyksalighed, faas gennem Venskabet. Her er nemlig den største Nydelse ligeligt bredt over den længste Afstand. Her er alt dit mit, og alt mit dit. I den Slave, Du giver fri, vinder Du selv Friheden. At paabyde Formuesfælleskab mellem Venner er unødvendigt, det er kun at udtale en saarende Tvivl. I Venskab er aandelig Sundhed og Skønhed tydeligst udtrykt. Derfor skal den Vise, naar Nøden byder, end ikke betænke sig paa at dø for sin Ven. — Hvo er min Ven? Først og fremmest den, til hvem jeg er knyttet ved den gensidige Forstaaelses Baand. Men ogsaa her gælder det ikke blot at søge Øjeblikkets hidsige Ophobning, men den ligelige, jævne Fordeling. En Ven har jeg overalt, hvor jeg til en Medrejsende i Livet kan give en Haandsrækning eller blot saa meget som et venligt Ord. Ingen er venneløs, der endnu har én, mod hvem han kan vise en Velgerning. Thi «lyksaligere er det at øve en Velgerning end at modtage den.»

Det var denne milde Lære, der drog en Mængde af Oldtidens dybeste Gemytter til sig og tegnede Omridsene af den

første bevidste Menneskelighed. Paa en ejendommelig, stilfærdig Maade gærede her Naturdriften af og satte Blomst som Velvilje og Glæde ved andres Lykke. Forfinet Dannelse og naturlig Godlidenhed indgik en inderlig Enhed, hvor ingen Plads lodes tilbage for Synd og det Onde. Derfor kunde heller ingen Østerlænder ret forstaa denne Tankegang, der helt og holdent hvilede paa Kunstværkets Forudsætning. Det var Kunstnerens Nydelse, der tog Smerten bort fra de frivillige Savn, det var Følelsen af den store Helhed, der lod den Givende faa Del i de Modtagendes Glæde. Her kendtes ikke til Frygt for Straf fra en højere Magt. Følgen af Fejl var blot Mangel paa Glæde. Guderne, hvis saadanne overhovedet var til, bekymrede sig i uforstyrret Salighed ikke om Menneskenes Færd. Og Døden var ingen Straf, men kun Ophør af al Fornemmelse, dermed altsaa af al Smerte.

Det gamle Spørgsmaal om Dag og Nat havde her faaet et nyt Svar. Dag var ikke, som Perserne antog, Godt, Nat Ondt. Men i Dagens Klarhed saas det grant, at det hele er ét og den enkeltes Lykke Bevidsthed om Parten i andres. Natten er ikke noget i og for sig, endsige noget Ondt, men kun Dagens Ophør, Kunstværkets Grænse. Døden er derfor ikke Livets Fjende, men Beseglingen af et uforkrænkeligt Sinds stille Fred, den skønne Stund, hvór Livets Kunstværk fuldendes.

Der hørte en egen blid Blødhed til, og derhos en gennem blegnende Magtforhold skolet Evne til Afkald, for at føle sig tiltalt og finde Ro i denne Lære. Der var Kølvands Favntag deri, ikke Forstavns Kløven. For alle — baade Grækere og især Romere — der endnu fornam den indre Trang til Bedrift brændende i sig, faldt det naturligt hellere at slutte sig til den modsatte Lære, en Tvillingbroder til denne, men fuld af indre Kraft, hvor hver Muskel var spændt og selv Ro kun var nedstrammet Handling.

Medens Epikur underviste Venneflokken i sin Have ved Athen, gik inde i Byen en fattigt klædt Mand op og ned i den saakaldte «brogede Søjlegang» (Stoa poikile) utrættelig, velvilligt for-

klarende, men altid kun ledsaget af to tre Tilhørere ad Gangen. Folkevittigheden kaldte dem efter Tilholdsstedet for «Stoikerne»[1], et Navn, der skulde flyve vide ud og faa Klang længe efter, at den tilfældige Anledning til dets Oprindelse var gaaet i Glemme. Manden i Midten hed Zeno, var født paa Cypern Aar 340 f. Kr., oprindeligt Købmand, idet han som ung havde drevet en efter Faderen arvet Eksport-Forretning i Purpur fra Fønikien til Athen. Ved et Skibbrud var han bleven berøvet alt, hvad han ejede, og havde da fulgt sin Lyst, opgivet Handelen og bosat sig i Athen for helt at dyrke Filosofien. I tyve Aar havde han som Lærling søgt de forskellige Skoler og, som det ondskabsfuldt hed, med fønikisk Handelssnuhed udsøgt sig hos hver især, hvad han kunde bruge, indtil han en skønne Dag selv optraadte som Lærer. Dette Træk blev betegnende for den hele Retning. Ikke fast afsluttet som Epikurs Lære i en enkelt Mands Udtalelser, men under bestandig Vækst fortsatte Stoicismen sit Liv Aarhundreder igennem, stadigt tilegnende sig nyt og dog væsentlig den samme. Medens man, fordi de Ældres Skrifter er gaaede tabt, kan være i Tvivl om, naar denne eller hin Fremstillingsmaade er opstaaet, kan man ikke tage Fejl af selve Grundopfattelsen i dens skarptskaarne Tydelighed. Der er indre Familielighed mellem hin nøjsomme, sædeligt rene, altid sunde og upaavirkelige Grundlægger, der som Olding frivilligt skilte sig ved Livet, og hans Efterfølger (Kleanthes) tungnem og retsindig, slidende med haardt Arbejde om Natten for at kunne undervise om Dagen, frivilligt endende sit Liv som Mesteren, og saa den lange Række Aarhundreder igennem af Grækenlands og Roms dygtigste Mænd ned til Kejser Mark Aurel, Stoikeren paa Tronen, indesluttet i sig selv og dog til enhver Tid lige aaben og offrende sig for alle.

Stoicismens Grundtanke var ligesom Epikurs, at Menneskets Maal er Lykssalighed. Kun om Maaden, hvorpaa denne kan naas, var de uenige. Stoikerne mente, at Lyksaligheden er det samme som Dyden. Men Dyd og Daad er ét, thi Godt og Ondt afhænger ikke af, hvad der vederfares mig, men af, hvad jeg virker. Alt, hvad der hænder en i Livet: Smerte, Lyst, Sundhed, Sygdom, Rigdom, Armod, Ære, Skam, Død er lutter ligegyldige Ting, «Adiaphora», blot Stof, der kan bruges til Godt eller Ondt. Derfor har Epikur saa grundig Uret i at bestemme Lyst, fortsat Lyst som Lyksalighed. Thi herved af-

stumpes netop det Inderste og Egentlige i Menneskets Væsen, dette forvandles fra handlende til lidende. Men Dyd er Daad.

Hvilken Daad er da Dyden? Den er den Virksomhed, hvorved Mennesket uafbrudt gør sit inderste Væsen, sin egen Natur gældende, og herigennem hævder sin Frihed. Det gælder da først og fremmest om at gøre sig uafhængig, saa at ens egen Natur kan komme til frit at raade. Dette sker ved at tøjle Lidenskaberne, der ikke er andet end løsslupne Drifter, ledte vild ved en Fejlslutning. Gerrighed f. Eks. beroer jo blot paa en fejlagtig Mening om Penges Værd. De Fejlslutninger, der lede Driften vild, kunne indslaa fire Veje. Ufornuftig Mening om et Gode fremkalder, naar dette antages for nærværende: Lyst, naar det antages for tilkommende: Begær. Ufornuftig Mening om et Onde fremkalder, naar dette antages for nærværende: Sorg, tilkommende Frygt. Men Lyst, Begær, Sorg og Frygt skulle alle kues, for at Menneskets egen Natur, dets egen Drift frit kan virke.

Hvad er da Menneskets egen Natur, Driften i hver enkelt? Den er ikke blot en tilfældig Drift, men en indre Lov. Thi hvert Menneske er en Del af den hele omgivende Natur, og for saa vidt det lystrer Fornuften i sig, følger sin egen Natur, lystrer det Fornuften i den store Natur, lystrer det Gud. Idet Mennesket gør sin egen Frihed gældende, er det ét med Gud. Dette er den højeste, den eneste sande Lyksalighed.

Denne Lyksalighed er sig selv nok, den fremgaar umiddelbart af at handle ret og kan end ikke øges ved at blive ved. Dydens, Lyksalighedens to almindeligste Yttringsformer er Retfærdighed og Menneskekærlighed. De bør, uafhængigt af Følgerne for os selv, vises mod alle. Thi alle Mennesker er Lemmer af ét Legeme, alle Mennesker er Brødre, idet de alle paa samme Vis have Gud til Fader. Ingen er da saa ringe, at han jo har Krav paa din Kærlighed og Retfærd. Selv Slaven er et Menneske og har sin Ret overfor Dig.[1]

Hele Verden udgør altsaa en Enhed. Gud er dens Sjæl, dens Fornuft, det overalt virkende Forsyn. Sjæl og Legeme er dog ikke her forskellige. Thi Verden er selv Gud, forsaavidt den kun er en Mangfoldighed af Former for det ene Urstof. Dette brændende Urstof, denne oprindelige Ild er Fornuftens Yderside, er Gud, thi der er ingen Forskel mellem Materielt og Aandeligt, Guds Aand er Flamme.

Idet Mennesket er sat som et selvbevidst Enkeltvæsen i denne Verden, har det en dobbelt Opgave. Dels skal det, saaledes som vi har set, bøje sig for Helheden, for den store Naturorden, Forsynets vise og kærlige Styrelse, der altid véd at ramme det Rette. Derfor skal Mennesket udbrænde hver uforstandig Egendrift i sig: Vellyst, Begær, Sorg og Frygt og roligt lægge alt i den store Faders Haand. Men desforuden skal det netop som selvbevidst Enkeltvæsen gøre sin Frihed gældende, i Daad øve Dyd, flammende udtrykke sit eget Væsen, der er ét med Guds Aand. Thi det enkelte Menneskes Liv er ikke blot bestemt af Forholdenes omgivende Kugle, men er som Midtpunkt deri selvvirkende og selvdannende.

Denne Menneskets dobbelte Opgave viser sig i sin Tilspidsning overfor et enkelt Forhold, Døden. Fra én Side sét er jo Døden den mest afgørende ydre Tilskikkelse, som Forsynet sender, og burde derfor afventes med selvhengivende Ro. Men fra en anden Side sét er Døden som Livets frivillige Afslutning den ypperste Frihedsytring, der staar til Menneskets Raadighed. At begaa Selvmord er Menneskets Forret frem for Dyret. Det, at berøve sig selv Livet, er da den højeste Prøve paa, hvorledes der er levet. Sker det blot i omsløret Rædsel, er det et Udtryk for et ubehersket Sinds Forvildelse. Men sker det efter moden Beslutning for at hævde sin Frihed, saa er det skønt og berettiget, som Kunstnerens sidste Mejselslag, hvorved han fuldender sit Kunstværk. Thi ligesom det er ædelt at ofre Livet for en anden, for en Ven, for Staten, saaledes er det ædelt at ofre det for sig selv. Til Grund ligger da en klar Forstaaelse af, at Livet ikke er et Gode i sig selv, men ligesom Smerte, Lyst og alle andre ydre Ting et Ligegyldigt, et «Adiaphoron».

Stoikerne gik vidt baade i Anvendelsen af dette Middel og i Godkendelsen af de Bevæggrunde, der maatte ansees for berettigede. Fra Stifteren Zeno og hans Efterfølger Kleanthes ned til Cato, Brutus, Cassius osv. strækker sig en lang Række af Mænd, som frivilligt valgte Døden. Seneca, der dræbte sig paa Neros Befaling og saaledes fik sit Ønske fra sine Velmagtsdage opfyldt: selv at maatte vælge sig den letteste Død, anfører som tilstrækkelige Grunde til Selvmord: Alderdomssvaghed, uhelbredelig Sygdom, Tyranni, som man ikke paa anden Vis kan unddrage sig, kort enhver ydre Hindring, der tilintetgør

vor sædelige Frihed. Under slige Forhold har man Lov at vælge sig sin Dødsmaade med samme Ret og Frihed som man vælger et Skib til Rejse, et Hus til Beboelse.[1] Man forlader Livet, ligesom man forlader et Gæstebud, naar man synes, at det nu er paa Tide; man skiller sig ved Livet som ved et Klædebon, der trænger til at aflægges.

Er der et Liv efter dette? Her skorter det Stoikerne paa klart Svar. Med lige Ret kan man antage, at den i Mennesket bundne Del af det Hele ved Døden atter glider over i dette Hele og altsaa udviskes som Enkelthed, eller omvendt, at den engang tændte Frihedsgnist fremdeles vedbliver at brænde som selvstændigt virkende, lille Midtpunkt. Seneca f. Ex. udtaler sig i begge Retninger. Han trøster en Moder, der begræder Tabet af sin Søn, med, at Døden gør Ende paa alt, ogsaa paa ens Lidelser, «den, der ikke længere er til, kan heller ikke være ulykkelig». «Døden er i sig selv intet, og gør alle Ting til intet.» Men længere hen i samme Brev siger han: «Nu er din Søn ført hen til de fjerne, høje Steder, hvor han taler med de salige Sjæle og er sammen med Scipioner og Catoner og andre, der have foragtet dette Liv. Der, Marcia! omfavner din Fader sit Barnebarn, glad ved at se ham omstraalet af Klarhed, og forklarer ham Stjernernes Løb» osv.[2] Og i et andet Brev til en Ven søger han at bibringe denne Glæden ved Livet, der forestaar: «Hin Dag, Du frygter som den sidste, er en Evigheds Fødselsdag, sku den frimodigt imøde! Tænk, naar engang Naturens Hemmeligheder ville oplades for Dig, Mørket briste, og Lyset, det reneste Lys, gennemstraale Dig! Da vil Du erkende, at hernede har Du levet i Mørke.»[3]

Denne Vaklen i Opfattelse bør dog ikke være et Udtryk for vekslende Frygt og Haab, men kun et Tegn paa, at Spørgsmaalet om Udødelighed egentlig er Stoikeren ligegyldigt. Det er ham nok at vide, at den Vises Lyksalighed ikke forøges ved at vare ved, Evighed er ikke rigere end Nuet, og at det inderste Selv i enhver er ét med Gud.

Ikke blot Mennesket bærer Præg af Forholdet mellem Midtpunkt og Hele. Det samme gælder Gud. Gud er paa éngang «Vor Fader» (parens noster), der er «hos og i os»,[4] men tillige den hele Verden. «Vil Du kalde ham Naturen — Du har ikke Uret.» Og ligesom Forholdet mellem Midtpunkt og Hele hos Mennesket tilspidses i Spørgsmaalet om Selvmord, paa lignende

Maade hos Gud. Thi Verdens Løbet er dette. Af Gud — hvad enten man nu tænker sig denne som «Logos», Ordet, det spiredygtige Skaberord eller Urflamme — udviklede Verden sig. Ilden udstraalede Damp, der afkøledes og blev til Vand, som bundfældede Jord, og lidt efter lidt dannedes saa hele Verden, der som en uhyre Kugle svæver i det tomme Rum. Alt er skønt og vist indrettet i denne Verden, Udtrykket for den guddommelige Fornuft. Men det gaaer Gud som Mennesket. Ligesom dette behersker sig selv ved at tøjle Lidenskaberne, brænde sig følesløs overfor dem, saaledes opsuger Gud bestandigt under Verdens Gang noget af sig selv i sig, indtil endelig engang, naar det saa er Guds Vilje, alt ved en uhyre Verdensbrand atter bliver ført tilbage til den oprindelige Enhed. Herefter begynder en lignende Udvikling forfra. Tidsrummet mellem Verdensbrand og Verdensbrand udgør et uhyre Spand af Tid, en Verdensalder, det store Verdensaar. Indenfor ethvert saadant sætter Gud sig som Midtpunkt for et Hele og tager sig i Frihed atter tilbage i sig selv.

Saa er Gud da som Mennesket det bestandigt vibrerende Vekselspil mellem Kuglens Midtpunkt og dens Omkres. I den selvbeherskede Sætten og Tagen af sig selv, i den rene Vilje, stærk i Fremfærd, stærk i Afkald, banker Livets Puls, ytrer sig Kunstværkets ædleste Skønhed. Dag er ikke Liv og Lykke, Nat kun Mørke, Død. Menneskelivet er Døgnet, baade Lysets straalende Viljesvæld og dets Tvillingbroder med den faste Beslutnings lukte Øje. Summen af alle de mange Døgn, den stærke Form, der som Aaret bærer dem alle, er Naturen, er Gud. Ogsaa Aaret har sin Gang, rinder ud for atter at begynde.

Alexander den Stores Erobring af hele den dakendte Verden blev af den største Betydning for Menneskehedens Udvikling. Ad denne Vej knyttedes et Nationernes Baand, der, stærkere end det overvundne store Perserriges, i over et halvt Aartusinde bragte Folkene hverandre i Tale. Virkningen tabte sig ikke ved, at de praktiske Romere politisk klogt benyt-

tede sig af Forvirringen og Skridt for Skridt bagfra erobrede de opløste Stater. Sejrherren droges selv med ind i Strømmen, og paa græsk Tungemaal fandt for første Gang den store Menings-Udveksling Sted mellem de forhen adskilte Folk. Platos og Aristoteles' Tanker mødtes med Assyrers og Babyloniers, med Ægypters, ja selv med det strengt afsluttede jødiske Folks, hvis hellige Skrifter blev oversatte paa Græsk. Den dannede Romer og den nyvakte Fiskerflok fra Galilæa udtrykte sig i Skrift paa samme Tungemaal. Med Rette blev den af Alexander den Store grundlagte By, Alexandria, Midtpunktet for hele dette nye Røre.

Fra én Side set var denne store Blanding kun en Forvirringens, en Forplumringens Tid. For den, der blot søger klare Standpunkter, maa den stille sig som en Forfaldsperiode i Tankens Historie. Thi paa en besynderlig Maade indgik her klare Tanker Enhed med dunkle, det Rene blandedes med fremmede Slagger, Livet saas gennem blændet, bedugget Rude. Men bagved denne foregik en egen Udvikling. Det var, som strøg der en Haand gennem alt det Hede og Kolde og blandede og lunknede Strømmen; det var, som fremgik der noget hidtil Ukendt af dette Sammenskud, hvortil ethvert Folk havde ydet sit Bedste, som duggedes Menneskehedens Øje af en ny Længsel.

Den rent ydre Sammenblanding falder først i Øjnene. Indvundne Erfaringer, Stumper af Livssyn, Gudeforestillinger, Gudenavne udveksledes mellem Folkene, fløj om og fangede Sind ved det Ukendtes og Hemmelighedsfuldes dragende Magt. Alt imellem foregik ogsaa mangen sund Forening, hvor manglende Stykker fandt hinanden. Allerede kort efter Alexander den Stores Død skrev saaledes den kaldæiske Præst Berosus paa Græsk sin Babyloniens Historie og holdt paa Øen Kos Forelæsninger over Astronomi. De to ypperste stjernekyndige Folk var mødtes. Babyloniernes trofaste Iagttagelser, ikke mindst deres i Aartusinder fortsatte Optegnelser om Formørkelser, blev nu Fælleseje og afgav værdifuldt Grundlag for senere Fremskridt. Det var f. Eks. for en Del paa babyloniske Forarbejder, at Oldtidens ypperste Astronom, Hippark, der virkede paa Rhodos 165—25, byggede sine to Hovedopdagelser, at Jævndøgnspunkterne stadigt rykke fremad og at Aarets Længde er flere Minuter kortere end de tidligere antagne 365 Døgn og 6 Timer.

Det var lettere for Østerlænderne at tilegne sig det græske Sprog end den græske Aand. Fornam de end dens klare, kølige Tankegang som en svalende Brise med Bud fra det Frie, saa virkede den dog nærmest som Vifteslag, efter hvilke den omgivende Hede blev dobbelt følelig. Skulde Regnestykket gøres fuldt op, var det vistnok den græske Tankegang, der paavirkedes stærkest fra Østerland. I hvert Fald syne Sporene af Blandingen tydeligst paa dens forhen saa blanke Flade. Dengang som længe tilforn og endnu længe efter var desuden Kulturvinden østlig. Med indre, uimodstaaelig Kraft drev de store Tanker vesterpaa. Fra Babylon kom Stjernetydningen, fra Persien Læren om Godt og Ondt, Gud og Djævel; over Ægyptens glødende Bund kogte Forestillingen om en treenig, usynlig Gud, der dog blev synlig, og om dennes to forskellige Naturer.

Grækernes Verdensbilled var som lagt til Rette for Stjernetydningen. Fra den Tid af, at man havde opgivet Pythagoræernes fantastiske Lære om en Centralild og en «Modjord», hvorved Sfærernes Tal ligesom Dagenes var bleven ti; fra den Tid, man med Aristoteles erklærede, at indenfor Fiksstjernehimlens Kuglerunding bevægede de syv Planeter sig i vidunderligt sammensatte Baner, havde man aabnet Døren paa vid Gab for Stjernetydningen med dens hellige Syvtal. Hvad var mere sandsynligt, end at disse syv Sfærer, hvis underfulde Toner, uhørligt for Mennesker, fyldte Universet og ombruste Livet, ligesaa uhørligt, men ligesaa sikkert anslog Samklangen mellem det enkelte Menneskeliv og Helheden, styrede dets Skæbne? Forgæves kæmpede Grækerne imod og bevarede længst af alle Middelhavs-Folk den ældgamle, simple Inddeling i ti Dage (Dekader). Stjernetydningen betvang dem og Planetugen fulgte efter.

Til denne Stjernetydningens hurtige Udbredelse mod Vest bidrog i ikke ringe Grad politiske Forhold. Da Alexander den Store havde udaandet i Babylon, var Byens Tid omme. Hans Feltherre og Efterfølger, Seleukus, der tilrev sig Babylonien som Kongerige, anlagde en ny Hovedstad Seleukia ved Tigris. De hjemløse Præster fra Bels Helligdom i Babylon, hvoraf snart, By som Tempel, kun Grushobe var tilbage, spredtes for alle Vinde, ikke mindst ad Lilleasien og Grækenland til. Overalt medbragte de deres fra Slægt til Slægt opsamlede Kundskaber og den brændende Tro paa Stjernetydningens Kunst, som de i

lykkelige Nætter havde øvet paa Templets Afsatser, medens Babylons gyldne Kupler dernede blegnede for Himmelkuplens stjernesaaede Pragt. Bedre Talsmænd kunde ikke tænkes, og de skaffede deres Kunst Fodfæste og Anerkendelse over hele Lilleasien og Grækenland, hvorfra den senere førtes til Italien og Rom. Det dæmpede ikke Bølgen, at den mødtes af et nyt Skyl af Stjernetydere fra Ægypten, der ogsaa vilde gøre Kunsten bekendt og frugtbringende. Og det kvalte end ikke Troen, men bredte den blot i videre Krese, da de hæderlige «Kaldæer» og «Matematikere», hvis Navne overalt endnu havde god Klang, efterfulgtes af en Flok Bedragere og Troldmænd, der kun havde aabent Øje for, at Horoskoper og Nativiteter var Guld værd.[1]

I Rom var Jordbunden forberedt for Stjernetydningen gennem Augurernes og Haruspicernes Virksomhed. Troen paa disse havde begyndt at tabe sig, men Trangen til Kundskab om Fremtiden var levende som forhen og Stjernetydningen kom her som det nye Evangelium. Uimodstaaelig banede den sig Vej. Hvad hjalp det, at gammeldags tænkende som Cato og Ennius fordømte den?[2] Før vor Tidsregnings Begyndelse var Troen saa udbredt, at Hvermand vidste Besked om Planetdagenes hemmelighedsfulde Virkning bagved den Tidsdeling, man selv til daglig brugte. Særligt var Frygten for Saturns Dag, eller som den hyppigt kaldtes Sabbaten, stærkt udbredt.[3] Den jødiske Historieskriver Josephus kunde misforstaaende og dog med Rette sige: «Der gives ikke en eneste, hverken græsk eller ikke-græsk By, hvorhen ikke vor Helligholdelse af den syvende Dag har bredt sig.»[4] I romerske Patricierfamilier var det Skik, naar der var Tale om Giftermaal eller naar et Barn var født, straks at lade en «Matematiker» stille Vedkommendes Horoskop.[5] Alle de første Kejsere stode i mere eller mindre aabenlys Forbindelse med Stjernetydere, Tiber studerede selv Kunsten for at kunne opdage og ombringe enhver, hvis Horoskop tydede paa en Medbejler til Kejsermagten.[6] Ganske som senere ligeoverfor Kristendommen rejstes en Række Forfølgelser mod Stjernetyderne; de forvistes fra Rom og Dødsstraf anvendtes mod dem og enhver, der raadspurgte dem.[7] Men af Martyrernes Blod spirede blot nye Troende frem. Stjernetydningen blev snart Folkereligion. Planetugen, Stjernetydningens Sejrstegn, med den forvredne Rækkefølge af de syv Planetnavne paa Dagene var ved Slutningen af det

andet Aarhundrede e. K. eneherskende i Romerriget.[1] Hvilken af de to Opfattelser af Planetuge der havde sejret, den, som havde haft hjemme i det undergaaede Babylon, eller den, som skrev sig fra Ægypten, hvor Alexandria nu højlydt forkyndte den for alle, derom kunde der ikke herske nogen Tvivl. «Solens Dag» var Herrens Dag, Ugens ypperste og første. Den onde, ulykkebringende Saturns Dag var Ugens sidste, hvorpaa ingen kunde fejre Fest. Aar 321 sloges den hele Synsmaade retsligt fast, idet der udgik kejserlig Befaling om, at paa Søndagen skulde alle Øvrighedssager, alle retslige og borgerlige Forretninger hvile.

Fra Rom trængte med de romerske Legioner de syv Planetdage videre nordpaa til Gallien, Britanien og Germanien.[2] Overalt opgav man den ældgamle Inddeling i fem Dage og bøjede sig ærbødigt for Stjernetydningen i dens almenfattelige Form: Læren om Soldagens Lykke, Maanedagens vekslende Spil og den smudsige, uheldbringende Lørdag. Kun ombyttede man nordefter, som Udtryk for fri selvstændig Tilegnelse, de ubekendte fem Planetnavne med nordiske Gudenavne. Mars blev til Tyr, Merkur til Odin, Jupiter til Thor, Venus til Freja. Blot i England bevaredes Navnet Saturnsdag; i Frankrig og delvis i Tyskland opkaldte man den sidste Dag efter Sabbaten: samedi, Sammstag (nu hyppigst Sonnabend); i Danmark blev den til «Løverdag», Vadskedag. Som en tætsluttet Flok stod Planetbenævnelserne og Gudenavnene paa Vagt, da senere Kristendommen naaede til Evropa og søgte at fortrænge dem. Kun én eneste af de gamle Betegnelser, «Herrens Dag», Dominica, dimanche, kunde Kirken godkende. De seks øvrige Dage burde kaldes den første, anden, tredie osv. efter Herrens Dag.[3] Men hvor berettiget denne Fordring end var, lykkedes det dog kun Romerkirken at faa den gennemført i Portugal og paa Island. Derimod opnaaede den græske Kirke at faa Østevropas Folk, særligt Russerne til at følge den kirkelige Betegnelsesmaade.

Mere skjult og maaske langsommere end Stjernetydningen, men ligesaa sikkert som denne, bredte den persiske Lære om Godt og Ondt, om Gud og Djævel sig vesterpaa. Den rørte ikke blot, hvor den kom frem, længst forglemte Sagn om onde Aander op paany. Den bragte Filosoferne i Alexandria til mørkere Grublen, den ormstak den græske Tanke om Verden som det skønne Kunstværk. Med stigende Iver krævede Stoikerne Svar paa, hvorledes Verdenskunstværket lod sig forlige med Sygdom og Hæslighed, baade legemlig og moralsk, hvis Tilstedeværelse i Verden jo dog ikke lod sig benægte. Seneca dreves til det mistrøstige Udbrud, saa stridende mod den græske Tro paa Form og Stof i jublende Favntag: «Der er en svar Strid mellem Kød og Aand».[1] Og «vi have alle guddommelig Naade behov, thi alle er Syndere».[2] Herfra laa Vejen aaben til med Jøderne at tænke sig Verden som skabt af Intet og derfor intet i sig selv overfor Gud, eller til at forestille sig Guds Naade under Form af, at Gud lod sig føde paa Jord. Ægypterne lærte jo fra gammel Tid, at den treenige Gud kom Menneskene til Hjælp ved at lade sig jomfruføde af en Ko og aabenbare sig i Skikkelse af Apis.

Forplumringen affordums klare Opfattelser, Sammenblandingen af Tanker fra nær og fjern, var da én af dette Tidsrums mest fremtrædende Ejendommeligheder. Gik Bevægelsen her nærmest fra Øst mod Vest, saa var der dog tillige en anden, der gik dybere og i modsat Retning. Sammen med hin frembragte den disse lunknende Strøg, der bragte Varmt og Koldt til at mødes og enes. Og af den hele Blanding fremgik der noget nyt, svagt vel endnu, mere alment og mere inderligt end noget af alt det tidligere.

Sagen var, at bagved den tilsyneladende Storhed og Sejr, som Alexander den Stores Verdens-Erobring udtrykte, laa der hos de enkelte en Sum af bristede Forudsætninger. Den Tanke, der hidtil havde besjælet hver en Græker og udgjort den inderste Grundvold for hans Moralitet, var, at han var Borger i sin Stat. Men hvor var de nu henne alle disse Enkeltstater, Sparta, Athen, Theben, Korinth og hvad de alle hed? Mejede af, faldne for Verdensrigets kolde Jern, det samme der havde omhugget hvert af de erobrede, fremmede Kongedømmer. Men dette Tab føltes bitrest og dybest mod Vest. For en Græker var det, som om hans Hjerterod var

overskaaren fra den Stund, hans Hjemstat gik under. Og med lignende Tab for de enkelte købtes siden Roms Storhed. Det var Republikens Kraft, det var Republikens Dyder, der havde overvundet Verden; men Republiken selv forvandledes netop ved disse store Landvindinger med indre Nødvendighed til sin Modsætning, til Kejserdømmets Tyranni. Forgæves myrdede Repulikanerne Cæsar. Det var Byen Rom som Verdensrepublik, der var en Selvmodsigelse. Selve den fuldbragte Tanke var forgiftet. Men dette maatte fylde enhver ædel Republikaner med den dybeste Smerte.

Fra Vest mod Øst var saaledes Fortidens Begreber om Ret og Uret blevne omhuggede. Det samme blev Tilfældet med enhvers Barnetro. Hvo kunde, naar han var naaet til aandelig Modenhed og dertil havde haft Lejlighed til at lære andre Landes Forhold at kende, længer for Alvor tro paa disse nationale Guder, der under de forskelligste Navne fra Zeus og Here til Astarte og Molok, Isis, Assur, Jahve, Baal osv. udtrykte menneskelige Svagheder, nationalt Snæversyn? Og hvo kunde have Tillid til disse Præster, der ufortrødent paastod, at Gud fandt Behag i Slagtning af Dyr, Røg af brændt Kød og Myrrhaduft fra Alteret, dog vel at mærke saaledes, at han som Gud lod sig nøje med det mindre, medens Broderparten af Offeret tilkom Præsteskabet.

I bitre Skuffelser gik Fortidens bedste Følelser under. Men netop denne Undergang var Betingelsen for Fremkomsten af noget nyt og bedre.

Hvori bestod det nye? Det bestod i den fremspirende Følelse af noget fælles Menneskeligt, noget af Forholdet til den enkelte Stat Uafhængigt. Det bestod i Følelsen af et stort Verdenssamfund, hvor alle var Brødre, hvor det ikke var afgørende, om man var Græker eller Barbar, Mand, Kvinde eller Slave, men kun kom an paa, at man var Menneske og følte sig som saadant overfor alle. Det var disse Tanker, der fik deres første bevidste Udtryk hos Epikuræerne og Stoikerne, besjælede i tre hundrede Aar med stigende Inderlighed de ædleste Aander i Grækenland og Rom, indtil de samme Tanker, drivende østerpaa, fandt et endnu mere brændende Udtryk i Jødeland. De tre Former, hvorunder Svaret gaves, lidt forskelligt stemte, men i det Væsentlige ens

betegne tilsammen Oldtidens rigeste Udbytte, den vaagnende Menneskeaands første, milde Smil.

Og i Samklang hermed gaves det religiøse Svar, Svaret paa Forholdet mellem Mennesket og Gud. Hvilket er det Offer, som Mennesket har at bringe som Gave til det store Ubekendte, hvis overlegne Magt han føler og ikke kan unddrage sig? Hverken slagtet Kvæg, Brændoffer, Madoffer, Røgelse eller Guld, men — sig selv. Kun Selvhengivelse er det ene værdige Udtryk for Menneskets Forhold til det Højere. I mærkeligt ens Ord toner dette éne og samme Svar fra Rom til Palæstina. Det gamle Præsteskabs, de ydre Templers Tid er omme; thi Du skal selv tjene Gud, i dit Hjerte er hans Alter. Og der var kun ringe Forskel paa de Former, hvorunder dette i Sandhed søgtes udført i Livet, hvad enten det nu kaldtes at danne sit Liv til et Kunstværk eller at hævde sin indre Frihed eller at gøre den himmelske Faders Vilje.

Saalangt naaede Oldtiden. Menneskehedens store Brodersamfund og den frivillige Selvhengivelse for andre som det ypperste Offer til Gud, det var de to store Tanker, der angive Oldtidens aandelige Højdemaal i den samlede Vækst opefter. Men disse Tanker blev forskelligt tænkte i Vest og Øst. Efter græsk Tankegang, der altid ubevidst beherskedes af Kuglens Billed, var hermed Svaret paa Livets Spørgsmaal givet klart og udtømmende. Den enkelte er altid Midtpunktet i det Hele, og idet han giver sig selv hen i Forholdet til alle andre, giver han sig selv hen til Gud. Thi det er ikke blot et fladt Cirkelforhold til Ligestillede; det Hele højner sig i Kuglerunding, hvor der kan drages mange Storcirkler, alle dog ens i Størrelse og Betydning, hvad enten man saa kalder dem for Menneskeheden eller Naturen eller Gud. Med kølig Ro kunde derfor baade Epikuræere og Stoikere standse paa dette Punkt og finde Svaret fyldestgørende. De nød dets buede Glathed, tændtes ikke i Glød af dets tirrende Tavshed. For dem var det nok, at Natur og Gud er ét; de sluttede fast og trygt fra den Halvkugle, der sés, til den, der ikke sés, og berørtes ikke af Brodden i, at det bekendte altsaa er lig det ubekendte.

Ganske anderledes hos Østerlændere. De kom aldrig ud over Forestillingen om den flade Jord med Himmelkuplen over. Selv om da i Jødeland de samme Tanker om Menneskenes Brodersamfund og den enkeltes Selvhengivelse for andre kom frem, saa var de ikke Forestillings-bygte paa græsk Maade. I Østerland stod alle Mennesker flokkede sammen, Hoved ved Hoved, et Ørkenhav af Ansigter saa langt Synskresen rakte. En flad Kres, hvor end ikke det Menneske, der ofrede sig for andre, ragede synderligt op, langt mindre da nogen Natur, der kun var det Jordsmon, hvorpaa man trampede. Men over det hele svævede den, paa hvis Bud man var mødt, den Guds Aasyn, for hvilket man var stedt. Som Himlen overgik Jorden, saaledes overgik han alle Mennesker, hans Tanker deres Tanker.

Naar da Svaret her var givet om det store Menneskesamfund, der stod i Kres, og den enkelte, «Offeret», der stod i Midten, saa manglede just det vigtigste, Svaret paa det ene afgørende Spørgsmaal om Gud. De to førte med Nødvendighed til det tredie.

Idet da i Galilæa de to samme Svar lød tre hundrede Aar efter, at de var givne i Grækenland, saa havde de ikke blot en anden Farvelød, andre Afstamningsmærker end hist, men de var først og fremmest ikke sig selv nok, de krævede med Nødvendighed et tredie. Røsten fra Gud. Og da den jødiske Stat gik under, Folket splittedes efter at have afsat sin ædleste Blomst, saa fuldbyrdedes her den vidt fremskredne Blanding, som Fremkomsten af det nye kun delvis havde holdt nede, i endnu voldsommere Form end vesterpaa. Der gik ikke blot Stjernetydning, men ogsaa persisk Djævlelære og ægyptisk Tro paa en treenig Gud, der lod sig føde paa Jord, i det nye Livssyn. Forgæves blev det paa sin Gang mod Vest lutret og prøvet gennem idelige Forfølgelser. De formaaede kun at adle og rense den enkeltes Kraft, ikke at befrie selve Blæsten fra Øst for alt det Smitstof og Tankesmuld, den førte med sig. Da endelig Kristendommen sejrede og blev det romerske Riges Statsreligion, saa var Oldtidens Timeglas med rette udløbet. Thi de to højeste Tanker, hvortil den havde hævet sig, var nu knækkede af og begravne under Sandflugten fra Øst. Læren om det store Brodersamfund og om den enkelte, der frivilligt hengiver sig selv, denne Lære, som Epikur mildt havde nynnet, Stoikerne mandigt forkyndt og Jesus

fra Nazareth gjort forstaaelig for Unge og Gamle i varme, levende Ord, beseglede med hans Blod, denne Lære var nu bleven forvandlet til sin egen Modsætning. Thi istedetfor det store Brodersamfund var der nu kommet et mindre, der paastod, at alt alene afhang af Tro paa en treenig Gud, der havde ladet sig føde paa Jord, hvorfor ogsaa alle Vantro burde tvinges til denne Tro eller lide timelig og evig Død. Og istedetfor den enkelte, der frivilligt hengav sig selv som Offer, var der kommen en Kirke, der paatog sig Besørgelsen af herhenhørende ved for Penge stadigt at gentage Ofringen af én og samme, der var død for flere Aarhundreder tilbage.

Besvarelsen af det tredie Spørgsmaal, om det højeste Væsen, var bleven skæbnesvanger. Stunden til dets Løsning var endnu ikke kommen. Gravstenstungt lagde sig over det døende Romerrige: Stjernetydning, Djævletro og Kirkedømme. Selv den græske, frejdige Kugletro tyngedes flad under Trykket.

I Jødeland samlede sig ved vor Tidsregnings Begyndelse den stærkeste Spænding mellem Tidens virkende Kræfter. Den store Sammenblanding og den genstridige Selvstændighed naaede her begge deres Højdepunkt. To Bølger mødtes fra Vest og Øst, og samtidigt skete et Udbrud fra neden, saa Folket rykkedes politisk løs fra Bunden og et Skumsprøjt af gamle og nye Tanker stod ud til alle Sider, hvis Virkninger mærkes i de kristne og muhamedanske Lande endnu den Dag i Dag.

Jøderne havde med vidunderlig Sejghed i 1500 Aar værnet om den fra Ægypten medførte Skat, Troen paa den éne, usynlige Gud. Men efter det babyloniske Fangenskab paavirkedes de i stigende Grad fra Babylon og Persien. Stjernetydningen fik vel ikke videre Indpas end i Tids- og Festinddeling samt det hellige Syvtal. Men Djævletroen vandt stærk Udbredelse. Ved vor Tidsregnings Begyndelse antoges Djævelen at have Verdens Kælder (Helvede) og Stuen (Jorden) inde, medens Gud blot havde Loftet, de syv Himle, tilbage. Forkyndelsen af en ny Tid maatte da antage Form af,

at nu var «Himlenes Rige kommet nær». Den Frommes Suk maatte blive: Gid Guds Vilje maa komme til at ske ogsaa paa Jorden, saaledes som den nu sker i Himlene! Samtidigt hermed var under det stigende ydre Tryk Folkets Fremtidshaab blevet mere levende. Politisk-religiøst formede det sig som Tro paa Messias' Komme, der skulde bringe Himlenes Rige til Jorden og skaffe Herrens udvalgte Folk Sejr. Personligt antog det Form af Tro paa et andet Liv efter dette, hvor der oppe i Himlene eller nede i Helvede skulde gives Efterløn for Livet paa Jorden.

Efter Alexander den Stores Tid gjorde sig ogsaa en Paavirkning fra Grækenland gældende. Den kom mere lydløst, men derfor ikke mindre betydningsfuld. Lidt efter lidt bredte sig Kundskaben til græsk Sprog, — Handels-, Rejse- og Lærdoms-Sproget. Hvis vi tør fæste Tillid til den gamle Tradition, var efter Jesus af Nazareths Død hans Disciple, skønt for en stor Del udgaaede af ringe Kaar, alle istand til at udtrykke sig skriftligt paa dette Sprog. Hele det nye Testamente, saaledes som vi nu kende det, er i hvert Fald, skønt forfattet af Jøder, affattet paa Græsk. Og græsk Tankegang hagede sig fast paa forskellig Vis. Rent udvortes synes den oftere at have givet sig til Kende i en vis nyerhvervet Manér, der mer eller mindre løseligt dækkede over det gamle jødiske. Et ydre Tilknytningspunkt fandt den i Folkets logiske Sans, der kunde gøre det svært nok at skelne mellem, om det var en Græker, der disputerede og udpindede en Sag i skarptskaarne Smaaudtryk, eller det var en Jøde, der gav sin altfor tunge Alvor draabevis Luft ved særskilt at mærke hvert enkelt Tilfælde. En indre Lighed endelig mellem græsk og jødisk Livssyn fandtes i hine spredte Bestanddele af det gamle Testamente, som vi ovenfor have betegnet som ægyptiske Minder, hvor en forunderlig Glæde ved Livet og tillidsfuld Slægtskabsfølelse overfor Gud ofte uventet giver sig Luft.

Medens saaledes Bølger fra Øst og Vest slog sammen over den gamle jødiske Grund, brød fra denne et nyt og hjemmefødt Væld frem i Jesus af Nazareth. Med ham skød ikke blot den jødiske Udvikling en ny og sælsom Blomst, men Tanker, der hidtil havde ynglet i Hellas og Rom, viste sig med ét her i en rigere, mere hjertevarm Form. Det er denne Geniets Befrugtning af ikke blot sit Lands, men hele sin

Tids største Ideer, der gør Forstaaelsen af dets Fremkomst saa vanskelig. Det bringer noget paa engang nyt og dog kun gammelt i ændret Form. For Jesus af Nazareths Vedkommende som for andre af Menneskehedens største Aander vanskeliggøres Forstaaelsen yderligere ved, at han ligesaalidt som Zarathustra, Buddha, Sokrates har efterladt sig noget skriftligt. Man er henvist til at maatte uddrage hans Billed af mangelfulde, modstridende, vistnok ofte misforstaaende Gengivelser. Under saadanne Omstændigheder maales Betydningen sikrest ved en Afvejen af de givne ydre Betingelser, sammenholdte med det vægtigste, mest centrale i det nye.

De givne ydre Betingelser er ikke opregnede med, at Jesus som jødisk Almuesbarn i den første Kejsertid nød det samme Friluftsliv, den samme lette Adgang til at høre sit Fædrelands Literatur oplæst og tolket og lidt efter lidt fyldtes med samme Tro paa en frelsende Messias, som var hans Land og Tid med dens politiske Tilbagegang egen. Hertil maa endnu føjes den mærkelige Dobbelthed, der ikke blot var tilstede i Jødernes historiske Udvikling og i den jødiske Literatur, men stadigt holdtes vedlige og maaske dybest bundede i selve Landets egen forskellige Natur.

Thi det strenge Babylon, hvorfra disse Semiter var udgangne, og det muntre Ægypten, hvor de en Tid havde haft Bo, den tørre, haarde Lov med lutter Trusler fra Jahve og disse spredte Røster fra en hel anden Verden, hvor alt var saare godt og Gud kun vilde elskes af Mennesket, der var skabt i hans Billede — det husedes altsammen indenfor Jødelands egne snævre Grænser i Form af den skarpe Modsætning mellem Landets dobbelte Natur og de to Arter Tankesæt, der herved fostredes. Mod Syd paa den golde, stejle Kalkklippe, hvor Jerusalem var bygt og hvor ingen Plantevækst indbød til Hvile og Skygge, dèr tørredes Tanken ind til Lovbud, dèr tændtes Tvist mellem Farisæer og Sadducæer, Solstraalerne slog tilbage som Selvfølelse og Had, saa der gik Ild og Hævn selv i Herrens Nidkærhed. Hvor skulde ikke Messias engang knuse disse Romere med deres Purpur og Søjler i Herodes' Palads! Hvor skulde ikke Zions Tempel atter stige mod Sky, splintrende som et Lyn al anden jordisk Pragt! Og hvor skulde ikke Loven, Herrens Lov, som man her havde opfyldt efter hvert dens Bogstav, smykke som Guldkrone Guds Udvalgte, men som glø-

dende Kul, som en ond Samvittighed til evig Tid brænde alle de øvrige Folk!

Helt anderledes mod Nord i Galilæa. Intet kunde lignes i Mildhed og Ynde med Naturen her, især paa en Vaardag. Det mylrede med Markblomster op ad hver en Bjergskraaning, blomstrende Hække slog Kres om Figentræ, Vin og Oliven. I det fjerne blinkede Gennezareths Vover mellem duftende Nerier. Muntre Gazeller og kukkende Gøg ved Tabors Fod, medens Toppen drømte i Sollys og Storken stille sejlede oppe i den dybe, blaa Luft.[1] I sligt et Paradis stemte Naturen selv til Glæde og Fred. Befolkningen var velstaaende, venlig, hjælpsom, havde kun faa Fornødenheder, ringe Afstand mellem fattig og rig. Under saadanne Forhold opfattes Gud som barmhjertig og god. Hørte man ikke stundom, naar Folk kom fra By, Tale om romerske Vagter og om uhyggelige Djævlebesættelser, saa trængtes her næsten ikke til nogen Messias. Thi heroppe var det, som om Messias alt var kommen, havde kærligt aandet paa alt, Mennesker, Dyr og Planter, saa det fuldttonende lød: Kommer hid til mig alle I, der ere besværede, her skulle I finde Hvile.

I Galilæa, den hidtil kun lidet paaagtede Del af Jødeland, voksede Jesus af Nazareth op. Først ved ham skulde dens Betydning brede sig over Verden. Og let forstaaeligt er det, hvorledes hans Indtryk, da de udvidedes fra Natur og Mennesker til hans Fædrelands hellige Skrifter, fulgte den af Forholdene anviste Vej. Barndomsvant, som de andre heroppe, til Venlighed og milde Blikke, var det ikke de strenge Bud eller Lovkløgt, der drog ham til sig. Han søgte bag ved alt dette for at finde det Hjerte, hvorfra disse Bud var udgangne, for selv at forstaa, hvorledes de lod sig opløse i Kærlighed. Og han anede en Forklaring i de spredte Ord, engang undfangne i et lignende Sind som hans eget, om Gud, der skabte Mennesket i sit Billed og i sin Barmhjertighed end ikke vilde, at noget Dyrs Blod maatte udøses. Han fornam, hvorledes den ganske Lov smeltede hen i de vidunderlige Ord i Mosebog: «Du skal elske din Næste som Dig selv,»[2] og de endnu dybere: «Her-

ren vor Gud, Herren er een. Og Du skal elske Herren din Gud af dit ganske Hjerte og af din ganske Sjæl og af al din Formue.»[1]

Og naar han saa, opfyldt af disse Indtryk, steg op i Ensomhed for at gruble herover, slog Naturen paany ind og bundfældede uformærkt i hans Sind sin dybeste Hemmelighed. Thi næppe noget andet Sted i Verden ser Øjet saa rig en Mangfoldighed saa mildt forenet som fra Galiæas Klippetoppe. Mod Nord Bjerglandskab med smilende Højder lige op til Hermons stille, snedækte Tinder. Mod Nordøst et Glimt af Gennezareth Sø; langt borte i Sydøst Ørkenens Sand. Mod Syd Esdralons store, frugtbare Slette med Kornmarker, saa vidt Øjet rækker. Mod Vest Karmelsbjerg i det Fjerne, saa Klitterne og endelig det blaa, uhyre Middelhav. Et Rundskue, mægtigt og dog saa blidt betagende. Den Gud, der havde skabt alt dette, maatte ogsaa ville, at alle skulde være Brødre. Var det tilfældigt, at Jesus, da det senere ikke længer forundtes ham at kunne blive i Nazareth, valgte til Opholdssted just Kapernaum paa Skraaningen ved Gennezareth Sø, det Sted hvor, ifølge Josefus, alle Aarstider og alle Former for Plantevækst mødtes?[2]

Disse vare de Forhold, hvorunder Jesus af Nazareth fremstod, de ydre Betingelser for, at han blev den, han blev. Det nye, han bragte, var i en vis Forstand kun gammelt og velbekendt. Det var sagt tidligere i hine spredte Ord i det gamle Testamente med det glade og varme Syn paa Livet. Det var ud fra andre Forudsætninger siden blevet udtrykt i anden Form, men dog væsentligt det samme, af Epikuræere og Stoikere. Og dog var det, Jesus bragte, noget nyt; ikke blot vokset paa egen Grund i et rent og ædelt Sind, der havde draget Næring af det bedste i sit Lands Natur og sit Folks Aandsliv, men noget virkeligt nyt og genialt, første Gang tænkt og sagt, med Livsværd for sene Slægter. Det fælles tidligere: Alle Mennesker ere Brødre, hver enkelts bedste Indhold er Hengivenhed for andre, var nemlig her bleven tændt i Glød i Personlighedens Form, havde faaet Livsmagt, saa at det spændte fra Gud til hver enkelt. Det lød nu saaledes: «Gud er Kærlighed, og naar vi elske hverandre, opfylde vi hans Vilje og kende, at vi ere Guds Børn». Ad den indre Erfarings Vej var Jesus af Nazareth saaledes naaet til i Kærligheden at finde Aandens Tyngde-

lov. Han blev herved ikke blot Grundlæggeren af Monoteismens dybeste Livsfortolkning, men bestemte tillige den Vægtenhed, der har størst Betydning som Værdimaaler for en hvilkensomhelst Form for selvbevidst Tilværelse.

Medens dette centrale i Jesu Opfattelse let lader sig paapege, stige Vanskelighederne og dermed Usikkerheden, naar man vil søge at blive hans personlige Udvikling vár. Manglen af direkte Meddelelse er her stærkt følelig. De opbevarede Beretninger gøre altfor ofte Indtrykket af at være enten for snæversynede eller for vidt svævende. Enhver Forstaaelse af Jesu Udvikling bliver derfor ifølge Sagens Natur kun en Gisning.

Alt tyder paa, at det var Messiastanken, der bragte Jesus af Nazareth paa Gled, ledte ham ind paa den Bane, der med Nødvendighed maatte føre til hans Død. Naar han grublende sad deroppe paa Bjergtoppen, kunde det endnu stille sig for ham, som om alt, hvad han tænkte, kun var, hvad han havde lært af Skrifterne. Disse Skrifter var hans Folks Eje, Vidnesbyrdet om dets Naade for Gud. Hvor elskede han ikke sit Folk, baade Gudsrøsten i dets Skrifter, hver enkelt, Broder som Søster, hvert «Faar af Israels Hus», og Landet, som det strakte sig solbelyst ved hans Fødder!

Men Land, Folk, Skrifter længtes inderligt efter Befrielsens Stund, efter Menneskesønnens Komme, som Daniel kaldte det,[1] den Stund, da «Dyrets» Magt skulde være omme. Hvad var «Dyret»? Var det blot politisk Tryk? Det føltes kun lidet heroppe i det frie, hvor man intet savnede. Ingen jordisk Magthaver var jo klædt som en af disse Markens Lilier, der her vokste vildt. Nej, «Dyret» var vist Menneskets Vankundighed og Sløvhed, det uopladte Øje for, hvad Skrifterne indeholdt, hvad Gud vilde. Messias' Komme maatte være en aandelig Befrielse; hvad Menneskesønnen bragte maatte være den gamle og dog nye Lære om, at enhver er Guds Søn. — Herligste Lod at bringe et sligt Budskab til sit Folk!

Hvorfor funklede alles Blikke, naar Jesus stundom i Synagogen var den, der tydede det oplæste? Hvorfor brændte det indeni ham, viftede om Kinden som Engles usynlige Vingeslag, naar han talte om, hvad han saa tidt havde tænkt paa: Guds Kærlighed, der skinner paa alle, Kærlighed til Næsten i hver af dens Afskygninger som Barmhjertighed, Blidhed, Sagtmodighed,

Langmodighed. Var han maaske selv Messias? — Formastelige Tanke. — Engang vakt fængede den dog, sluktes kun tilsyneladende, tændtes paany.

I Jødeland, hvor enhver havde Lov til at optræde som Lærer og Fortolker af Loven, var Skridtet herfra til at være Guds Udsending, Profet, Messias, sammensat af halvt umærkelige, smaa Overgange. Jesus gjorde Skridtet. Efter en Rejse ned til Judæa for at stifte Bekendtskab med en Kaldsfælle, Johannes den Døber, og anerkendt af denne, begyndte han sin offentlige Virksomhed i sin Hjemstavn, Egnene om Nazareth. Indholdet af hans Prædiken var Forkyndelsen af Kærligheds-Budet, det nye og dog gamle Middel mod alle Onder. Forkyndelsen kaldte han selv for «det glade Budskab» (Evangelium). Opraabet var ligesom Johannes den Døbers: «Himlenes Rige», «Guds Rige er kommet nær».

Denne Jesu Optræden i Hjemstavnen var hans Udfoldningstid, den morgenfriske Begyndelse. Intet tyngede endnu, hans Hverv var ham en Glæde. Naar han i begejstret Tro talte om Kærlighedens Lov og helbredende lagde Haand paa de Syge, saa var hans Ord og Gerning Fuldbyrdelsen af et og samme. Den unge Evne forvandlede Vand til Vin. End ikke Modstand mægtede at hemme ham. Da man i Nazareth, hvor Hvermand jo kendte ham, «Tømmermandens Søn», og hele hans Hverdagsramme, tilsidst forargedes over Misforholdet og stod ham imod, drog han blot nordpaa i Galilæa og begyndte fra Kapernaum, «hans egen By», en ny og rigere Virksomhed.

Her, hvor den frugtbare, kildevædede Jordbund og det indbringende Fiskeri paa Gennezareth Sø, med By ved By om de smilende Bredder, havde skabt en talrig, jævnt velstaaende og livlig Befolkning, her var den rette Modtagelighed for ham og hans Lære. Blandt disse brave Fiskere vandt han trofaste, inderligt hengivne Tilhængere: Brødrene Simon og Andreas, Brødrene Jakob og Johannes og deres Forældre Zebedæus og Salome. I begge Hjem var Jesus en hyppig og kærkommen Gæst. Ikke blot Børnene, men Salome fulgte ham til hans Død. Lidt efter lidt flokkedes denne voksende Skare, Mænd og Kvinder, der for-

lod alt for at følge ham; de velhavende sørgede for det fælles Underhold, alle «fattige i Aanden», «tørstende efter Retfærdighed», søgende «først Guds Rige». Med uforlignelig Højhed dannede Jesus Midtpunktet i dette Samfund, hans milde, hjertevindende Renhed lagde Uskylds Slør over Forhold, der maaske ellers kunde forekommet stødende, hans begejstrede Tro gød stadigt ny Styrke i alle. Og varmere og dybere klang Ordene paa Bjerg som fra Baad. Fra et uudtømmeligt Væld brød denne Billedtale frem, der paa engang lysnede vidunderligt op og brændte sig ind; ustandseligt strømmede helbredende Kraft fra hans Haand til de syge. Det var Blomstringens Tid. Hans Gerning skød alt nye Skud, da hans Apostle sendtes ud for i videre Krese at forkynde det glade Budskab: Himlenes Rige er nær. Lutter paalidelige Galilæer paa den ene nær fra hans onde Skæbnes Land, Judæa, Judas Iskariot. Pengekyndig blev denne senere Kassemester, men sveg først Kassen, saa Mesteren.

Dagen var lang, Middagsheden begyndte alt at brænde. Der kunde trænges til Hvile. Men ingen Hvile. Bestandigt nye Skarer, Slagskyggen af hans Ry. Nysgerrige, der vel begærede Ord, men først og fremmest Gerninger. Uforstaaende og utaknemmelige, der i bedste Fald for egen Fordels Skyld vilde kaare ham til Hersker. Aabenlyse Modstandere, hvem hans Held havde hidset, og som kun lurede paa hans Fald. Jesus begyndte at føle Tyngen af sit Hverv, fatte Forskellen mellem at bringe det glade Budskab og se det opfyldt, ane Afstanden mellem den Stund, da «Menneskesønnen» viste sig, og da «den Gamle af Dage» lod ham «give Riget, Magten og Æren».[1] Mon ikke Profetens Ord først skulde opfyldes om det «Smertens Menneske», der saa ud som slagen, ramt af Gud og ydmyget?[2] Burde det ikke Messias at være en lidende Messias?

Og Lidelserne voksede. Ikke blot de, der lod sig overvinde ved Medynk, Taalmod, Sagtmodighed. Nej, de, der aad sig ind og angreb Dele af hans eget Jeg. Han elskede sit Folk og var kommen for at bringe det Naadebudskabet fra Gud. «Han var jo kun sendt til de fortabte Faar af Israels Hus». Men hvad han lærte undergrov netop dette udvalgte Folk og dets Særstilling. Moselovens Forskrifter, Offeret, Sabbaten, Præsteskabet, Templet, hvad blev der tilbage af det alt, naar Kærlighedsbudet virkeligt gennemførtes og Faderen skulde tilbedes hverken paa Garizim eller i Jerusalem men i Aand og Sandhed? Idet han

omfavnede sit Folk, plyndrede han det. Kunde han lade være? Nej! Læren om den store Kærlighed — Guds til alle Mennesker, alle Menneskers indbyrdes og til Gud — maatte med Nødvendighed sprænge Jødedommen. Ifølge en højere Lov blev han da en frafalden, en Forræder mod sit eget Folk.

Den dybe, indre Modsigelse, hvori Jesus var stedt, traadte aabenlyst frem, da han mødte i Jerusalem ved den sidste Paaskefest. By, Tempel, Skrifter, Folk anklagede ham. De Skriftkloge var Folkets naturlige Talsmænd, de gennemskuede Følgerne af hans Færd og krævede hans Blod. Forgæves rensede Jesus Templet. Fra jødisk Synspunkt set var det Templet, der burde renses for ham. Der var kun én Sone: hans Dødsdom og Død. Men kunde, burde Jesus vige? Nej. Hans Lære var jo af Gud. Men saa maatte Modstanden herimod være fra Guds Modstander, fra Djævelen, den Onde, denne Verdens Fyrste! Derfor ingen Skaansel! Ordene skulde ramme som Lyn, dømmende, knusende, saaledes som de lød i det sidste, voldsomme Sammenstød i Jerusalem: «Ve eder, I Skriftkloge og Farisæer! I Øjenskalke! I lukker Himlenes Rige for Menneskene, thi I gaa ikke selv derind, og dem, som vil derind, tillader I det ikke. Ve eder, I Skriftlærde og Farisæer! I Øjenskalke! at I opæde Enkers Huse og paa Skrømt bede lange Bønner. Derfor skal I faa en desto haardere Dom. Ve eder, I Skriftkloge og Farisæer! I Øjenskalke! I drager om til Vands og til Lands for at vinde én Tilhænger, og naar han er bleven det, gør I ham til et Helvedes Barn, dobbelt saa meget som I selv er det. I Slanger! I Øgleunger! hvorledes kan I undfly Helvedes Dom?»[1] Derfor, naar Menneskesønnen kommer i sin Herlighed, skal han sige til Bukkene ved sin venstre Side: Gak bort fra mig, I forbandede! til den evige Ild, der er beredt Djævlen og hans Engle.[2]

Saaledes faldt Ordene, haarde, skarpe, fordømmende, medens Jerusalems hede Jord brændte under Fødderne. Men da Jesus i Aftensvalingen vandrede ud til Vennerne i Bethania, denne lille velsignede Plet, hvor Natur og Sind ligesom bragte Bud fra Galilæa, da hviskede Mindet vemodigt stille og Ord fra for-

dum lød, som om de græd: «Dømmer ikke, paa det I ikke selv skulle dømmes. Elsker Eders Fjender! Gører dem godt, som hader eder, velsigner dem, som eder forbande, paa det I maa vorde eders Faders Børn, som er i Himlene. Thi han lader sin Sol opgaa over gode og onde og lader regne over retfærdige og uretfærdige. Værer derfor fuldkomne, ligesom Eders Fader i Himlene er fuldkommen!»[1] Og dybere bøjede Jesus sig, han havde vundet den tungeste Forstaaelse af Ordet om «det Smertens Menneske». Ja: «slagen; ramt af Gud; ydmyget». Ak, hvor svagt er dog hvert Menneske, selv om det saa kalder sig med Hæderstitlen «Menneskesønnen»! «Ingen er god uden én, som er Gud».[2]

Ét stod endnu tilbage. Retfærdigheden maatte ske Fyldest, den jordiske, den himmelske. Dømt efter sit Lands Love til Døden, skulde han efter Profetens Ord: «saares for vore Overtrædelser, knuses for vore Misgerninger, Straffen ligge paa ham, at vi skulde nyde Fred».[3] Hvor maatte ikke Afslutningen staa for Jesus, der forudsaa sin Korsfæstelse, som et lysende Punkt, paa engang vinkende og skræmmende. Bag dette uundgaaelige var Befrielsen. Men det gjaldt om i al denne legemlige Pine at opfylde Ordene: «Han led, men han oplod ikke sin Mund som Lammet, der føres til Slagterbænken, som Faaret, der er stumt mod den, der klipper det.» Han var forberedt, om end han bævede i Bønnen: «Min Fader, er det muligt, da gaa denne Kalk mig forbi! dog ikke som jeg, men som Du vil!»[4] Men da alt samlede sig imod ham: legemlige Pinsler, alles Frafald, Synet af det forspildte Værk, da tømte han Lidelsens bitreste Kalk i Smerten over Gud. At Kærlighedens Gud, der blot ved et Ord havde kunnet fuldbringe sin Vilje, vilde tilstede alt dette! «Min Gud, min Gud! hvi har Du forladt mig!»

Jesus af Nazareth faldt som et Offer for Modsætningen mellem hans Lands dobbelte Natur, mellem hans Folks dobbelte Udspring, mellem den dobbelte Tankegang i dets Skrifter. Men hans Martyrium var videre end dette. Idet han gav Oldtidens inderligste Svar paa, hvad Mennesket er, rørte han ved og ramtes af den menneskelige Begrænsnings Smerte. Han blev saaledes en Menneskehedens Martyr. Thi han nøjedes ikke med at forkynde Kærlighedens glade Lære, han søgte selv fuldt at udtrykke den i sit eget Liv. Men ad denne Vej fornam han, at den fuldkomne Kærlighed ikke lader sig stænge i Menneskekaar. Den

ikke blot varmer og lysner til Liv, men den svider til Død. Menneskelænket brænder den sig ud i Smerte, Smerte over andre, Smerte over sig selv, Smerte over Gud.

Det er ifølge Forholdenes Natur umuligt at afgøre, hvor klar Jesus selv har været over sit Standpunkt og over de Følgeslutninger, som deraf kunde drages. Ingen formaar med Sikkerhed at sondre i det enkelte mellem, hvad Jesus selv har sagt og hvad blot Beretningerne har tillagt ham. Og det saa meget mindre, som der i Jesu eget Udgangspunkt, Guds Kærlighed, var sat noget i Sving, der truede med at rulle videre og tage Fodfæstet fra det rent menneskelige. Selv om vi da tænker os Jesus kun som den begejstrede Udøver af Kærlighed, som den, der troede sig selv at være Messias, «Menneskesønnen», der var sendt for at kundgøre, at alle var Guds Børn, og som den, der efter Tidens Skik mente sig i Besiddelse af Kraft til at øve Undergerninger, saa er hermed ikke udtømt det overleveredes hele Rækkevidde. Muligheden staar endnu tilbage for, at en Udvikling er begyndt allerede hos Jesus selv, den Udvikling, som vi ser i fuld Gang i det nye Testamentes Skrifter, og som den sejrende Kristendom viser os det sidste, afsluttende Udtryk for.

Det visse er, at i Løbet af kort Tid blev Jesu Lære forvandlet til Læren om Jesus, Livet i Kærlighed til Tvangstro paa en bestemt kristelig Gudelære. Lidt efter lidt blev da den enkeltes frie Samfølelse med Gud til Afhængighed af en Kirke med Templer, Gejstlighed, Gudstjeneste og Offer, saa fuldt som nogen gammel hedensk. Det er Spiren til alt dette, Overgangen fra Kærlighedens Hjertevarme til Jesus omstøbt i Gudeskikkelse, der ikke lader sig tidfæste. Maaske begyndte Størkningen alt hos Jesus selv, den var vidt fremskreden i hans nærmeste Tilhængeres Beretninger.

Hvad der foregik var, at den semitiske Tilbøjelighed til at se Sagen fra guddommeligt Synspunkt sejrede, og ind stormede fra alle Kanter de store Spørgsmaal, der var oppe i Tiden: babylonisk Stjernetydning, ægyptisk Treenighedslære og persisk Djævletro. De lagde sig over Kærlighedens unge

Tankegang, trængte ind i dens Spalter og hvirvlede tilsidst en Sandmile op over den, Graven for Oldtidens ædleste Tanke.

Indtil Jesu Tid havde Jødedommen tappert holdt Stand mod den egentlige Stjernetydning. Af Jesus selv er ikke opbevaret noget Ord, der kunde tyde paa Tilslutning hertil.[1] Men efter hans Død optog hans Tilhængere den. Som bekendt paastod Forfatteren til Matthæus Evangelium, at Jesu Komme var blevet varslet i Stjernerne og rettelig tydet af stjernekyndige i Østerland, der i den Anledning havde begivet sig paa Vej og ganske rigtigt ved Hjælp af Stjernen fundet Jesusbarnet i Bethlehem, hvor de havde tilbedt det.[2] Nogle har i denne Beretning kun set et fromt Sagn, af lignende historisk Værd som f. Eks. samme Forfatters Meddelelse om, at ved Jesu Død «opstod en Mængde hensovede helliges Legemer, gik ud af Gravene, kom ind i Jerusalem og blev sete af mange».[3] Andre, hvoriblandt Astronomerne Kepler og Ideler, har ment, at til Grund laa en virkelig Begivenhed, idet Planeterne Jupiter og Saturn i Aaret 6 før vor Tidsregning traadte i indbyrdes Konjunktion og maatte tage sig ud omtrent som én Stjerne. Hvis dette var den Begivenhed, hvortil der sigtedes, vilde heri ligge et Bevis blandt mange andre for, hvad nu almindeligt antages, at vor Tidsregnings Begyndelse er sat nogle Aar for sent. Hvad der ledede Kepler paa denne Forklaring af Jesu Fødselsstjerne var, at han selv Aar 1603 oplevede en lignende Konjunktion af de samme to Planeter, hvortil endnu kom den pludselige Tilsynekomst paa samme Plet af et af disse forunderlige, fiksstjerneagtige Legemer, der ligesom den af Tyge Brahe en 30 Aar tidligere iagttagne Stjerne steg til stor Klarhed og atter helt forsvandt. At dette maa have afgivet et sjældent pragtfuldt Skue, der nødvendigt maatte vække Opmærksomhed, er klart. Men selv om man med Ideler tænker sig kun de to Planeters Konjunktion som «Fødselsstjernen», saa stemmer Beretningen hos Matthæus vel med den astronomiske Beregning. Den 20de Maj Aar 6 f. Kr. kom nemlig de to Planeter i Konjunktion, idet de stod hinanden kun én Grad nær i Stjernebilledet Fisken, der efter Stjernetydernes Antagelse netop var det Himmeltegn, under hvis Regimente Jødeland stod. De viste sig dengang paa Morgenhimlen før Solopgang. («Vi have set hans Stjerne i Østen.») Og i Efteraaret gentog Konjunktionen sig den 27. Oktbr. og den 12. Novbr. ligeledes i Fiskens Tegn og med kun én Grads Afstand, men denne Gang om Aftenen paa

den sydlige Himmel. Hvis Østens Vismænd paa den Tid har opholdt sig i Jerusalem og faaet opgivet Bethlehem som det Sted, hvor Kristus skulde fødes, kunde det for dem tage sig ud, som om Stjernen, der nu atter viste sig, selv ledte dem mod Syd til Bethlehem.[1]

Men hvilken af disse Forklaringer man end vil holde sig til, staar ét og samme fast, at Forfatteren af Matthæus Evangeliet, i Strid med al gammel jødisk Skik, henter fra Stjernetydningen en Støtte for Betydningen af Jesu Komme. Og dette har saa meget mere at sige, som Forfatteren jo ikke skrev under det friske Indtryk af selve Himmelsynet, men mindst en 30—40 Aar efter, da saa meget andet var foregaaet i Mellemtiden og hin Begivenhed stod fjern og glemt for alle, der ikke havde Interesse for Stjernetydning. En omtrent samtidig Forfatter i Talmud udtrykker i Modsætning hertil gammeldags Tro kort og fyndigt: «Israel staar ikke under en Stjerne, men under Gud alene».[2]

Den Stjernetydning, hvortil de første Kristne sluttede sig, var ikke den gamle, babyloniske, men den yngre, ægyptiske. De valgte med andre Ord Solens Dag, Herrens Dag, til Ugens Festdag. Dette voldsomme Brud med det gammeljødiske kan forfølges tilbage til det nye Testamentes Skrifter. Johannes' Evangelium meddeler saaledes, at Jesu Disciple lige efter hans Død, «paa den første Dag i Ugen», var samlede inden lukte Døre, da Jesus med ét viste sig for dem. «Og otte Dage efter var hans Disciple atter derinde».[3] I Apostlenes Gerninger hedder det om Pauli Ophold i Troas: «Da vi nu paa den første Dag i Ugen var komne sammen for at bryde Brødet, holdt Paulus en Tale i Salen, hvor vi var forsamlede».[4] I Pauli første Brev til Korintherne anbefaler han følgende Maade at indsamle en Pengegave til de fattige i Jerusalem: «Paa den første Dag i Ugen lægge enhver af eder hos sig selv til Side og opbevare, hvad han maatte finde passende, for at Indsamlingerne ikke først skal ske, naar jeg er ankommen.»[5] Johannes' Aabenbaring indledes med: «Jeg var henrykt i Aanden paa Herrens Dag og hørte bag ved mig en Røst.»[6] Justinus Martyr endelig fortæller bestemt om de Kristne: «Paa den Dag, der kaldes Solens Dag, kommer alle i By og paa Land sammen. Dette sker, fordi det er den første Dag, den, paa hvilken Gud, idet han gav Mørke og Urstof Fylde, skabte Verden, og fordi vor Frelser,

Jesus Kristus, paa denne Dag opstod fra de Døde. Thi paa Dagen før Kronos' (Saturns) Dag korsfæstede de ham. Og paa Dagen efter Kronos' Dag, det er Solens Dag, viste han sig atter for sine Apostle og Disciple.»[1]

Med denne Overgang til den af de fleste andre fulgte Tidsdeling og Tro paa Stjernernes Betydning havde Jesu Tilhængere gjort et afgørende Brud med det gamle jødiske. Hvor stærkt det nye brød paa og hvor heftig Gæringen var, ogsaa indenfor de egentlige Jøders Kreds, giver sig tilkende paa mange Maader. Den jødiske Historieskriver Josefus vakler saaledes mellem begge Opfattelser. Snart berømmer han Førerne for Nationalpartiet i Kampen mod Rom, fordi de ikke lod sig narre hverken af sværdlignende Stjerner eller af Kometer til at opgive Kampen.[2] Snart dadler han Jerusalems Forsvarere, fordi de ikke agtede paa de synlige Tegn og Varsler om den kommende Ødelæggelse, vilde ikke tro derpaa, men var som forstenede, uden Sjæl og uden Øjne, døve for, hvad Gud viste dem.[3] Under Jødernes senere Opstand mod Hadrian kaldtes deres Anfører for «Bar Kokba»: Stjernens Søn; da Opstanden mislykkedes, haanedes han med Navnet Bar Korsiba: Løgnens Søn. For de Kristne var Loddet kastet med Antagelsen af Jesu Fødselsstjerne og Helligholdelsen af Solens Dag. Først da de senere selv havde vundet Magt, vaagnede de til Tvivl. Thi det var ikke saa nem en Sag at forlige Stjernernes Indflydelse med Guds Almagt, og de hedenske Dagsnavne syntes at staa i Strid med Kristentro.

Et endnu større Brud med det overleverede skete dog, da man erklærede Jesus for «Guds Søn». Man kom herved i Strid med det inderste og dybeste i hele den gamle Jødedom: Herren din Gud er én. Jesu egen Stilling til denne Sag er uklar. Der tillægges ham uforenelige Ytringer i begge Retninger. Lige saa sandsynligt som det er, at han begyndte med at betragte sig selv som «Menneskesønnen», der bragte det glade Budskab, at alle er Guds Børn, lige saa usikkert er det, om han har været i Stand til at fastholde dette Standpunkt rent og uforandret til det sidste. Thi netop Begrebet «Menneskesønnen», det engang saa klare Udtryk for Mennesket i

Modsætning til Gud, var selv begyndt at forvirres. Stormen udenfra var naaet ind og havde sat ogsaa dette i Bevægelse. Der er stor Forskel paa, hvad de to apokryfe jødiske Skrifter «Daniels Bog» og «Henoks Bog» forstaa ved «Menneskesønnen». Men Jesus kendte ikke blot det første Skrift; i de Taler, der i Evangelierne tillægges ham, ytres der tydeligt nok Kendskab ogsaa til det andet.[1]

For at forstaa hele den Omdannelse, der nu begyndte, maaske allerede hos Jesus selv, i hvert Fald pletvis i Literaturen før ham og aabenbart i det nye Testamentes Skrifter, hvorved det gamle Begreb om én Gud maledes til Intet for at afløses af et nyt, maa man lægge Mærke til, at Stormen kom fra to Kanter, om end begge mod Vest, fra Stoicismen og fra Ægypten.

Stoikerne havde for at vinde Forstaaelse af Guds Væsen ligesom spaltet det i to, sondret mellem det rene, hvilende Guddommelige og dettes første klare Form: Tanken, Fornuften, det spiredygtige Ord, Logos. Herved var der peget hen paa en Forhistorie forud for Verdens Tilblivelse, hint oprindelige Tidspunkt, hvor Gud ligesom saa sig selv, blev sig selv bevidst. Det er Forestillingen om denne første Todeling, der, da den naaede til Jødeland, gav sig Udslag i den nye Lære i Henoks Bog om «Menneskesønnens» Forudtilværelse. «Før Solen og Himmeltegnene blev skabte, før Himlenes Stjerner blev til, var hans Navn nævnet for Gud». «Han er bleven udvalgt og skjult før Verdens Skabelse». «Hans Stilling hos Gud har bestandigt overgaaet alt i Oprigtighed». «Hos ham bor Retfærdighed». «Hos ham bor Visdoms Aand» o. s. v.[2] Iblandt de nytestamentlige Skrifter fik denne stoiske Todeling sit klareste Udtryk i Johannes' Evangelium, hvor den græske Tanke om Logos og den jødiske om Messias forenes saaledes: «I Begyndelsen var Logos, og Logos var hos Gud og Logos var Gud». «Alle Ting er blevne til ved Logos og uden det er intet blevet til af det, som er. I Logos var Livet, og Livet var Menneskenes Lys. Og Lyset skinnede i Mørket, men Mørket begreb det ikke.» «Og Logos er bleven Kød og har boet iblandt os, og vi har set hans Herlighed, en Herlighed som den Enbaarnes af Faderen, fuld af Naade og Sandhed.»[3]

Det er sandsynligt, at Forfatteren til Johannes' Evangelium har kendt sin lærde Forgænger, der var Jesus af Nazareths lidt

ældre Samtidige, Jøden Filo i Alexandria.[1] Ogsaa denne var greben af den stoiske Todeling i Gud og havde søgt at udtrykke den omtrent paa samme Vis som senere Forfatteren til Johannes' Evangelium, idet han skelnede mellem Gud i og for sig og hans virkende Kraft, hvilken Filo havde kaldt Logos og betegnet som Mægleren mellem Gud og Verden, som Guds Stedfortræder. Men Filo var som bosat Jøde i Alexandria kendt ikke blot med Jødedommen og den græske Filosofi, hvilke to han søgte at samarbejde, men tillige med den ægyptiske Tankegang, under hvis Paavirkning han rimeligvis havde levet fra Barn af. Et af de ægyptiske Grundbegreber i Opfattelsen af Gud var imidlertid Treenigheden: Fader, Moder, Søn. Uvilkaarligt søgte da Filo at faa ogsaa dette Begreb med, og hvor stridende det end maatte være mod hans Bestemmelse af Gud sam en Tohed, lærte han tillige en Treenighed. Gud var Faderen, Visdommen Moderen, Logos Sønnen. Det gik den unge Kristendom som det var gaaet Filo. Den fra Alexandria udstraalende ægyptiske Paavirkning var for stærk. Ogsaa Kristendommen maatte lidt efter lidt bøje sig for Treenighedslæren, der endnu Aarhundreder efter, da Jerusalem forlængst var ødelagt, vedblev at strømme ud fra Skolen i Alexandria. Forgæves forsøgte senere en Skole i Antiochia at hævde det gammeldags, ædrueligere Syn paa Guddommen. De Vaaben, legemlige og aandelige, der stod til Ægypternes Raadighed, var de kraftigste. Treenighedslæren sejrede.

Det er denne Bevægelse, hvis første Spirer alt lader sig tilsyne i det nye Testamentes Skrifter. Skønt Overgangen fra Enhedslæren til Tohedslæren her er det mest fremtrædende Træk, og næppe nogen, der var ukendt med den senere historiske Udvikling, vilde falde paa at fremhæve Treenighedslæren som karakteristisk for det nye Testamentes Forfattere, saa spores her dog alt Paavirkning af den ægyptiske Trang til en Gudefamilie paa tre. Ligeledes er den ægyptiske Lære om, at Gud lader sig til Syne paa Jord og hertil benytter sig af Jomfrufødsel, allerede ved at trænge igennem. Derimod er der paa et enkelt Punkt en bestemt Indsigelse mod ægyptisk

Tankegang. Ingen af de tre Personer i Guddommen er en Kvinde, de er alle tre Mænd. Dette var uden Tvivl et Udtryk for en dybt indgroet, jødisk Utilbøjelighed til at tænke sig Gud som Kvinde eller Gud som staaende i ægteskabeligt Forhold til nogen. Denne Opfattelse var saa rodfæstet, at den ikke lod sig rokke og sluttelig gik af med Sejren. Det kunde muligt paa Græsk falde naturligt at kalde Visdommen, «Sophia», for Faderens Hustru. For Jøder var det umuligt at opfatte den hellige Aand som en Kvinde. Den maatte være en Mand. Det fik saa henstaa som en evig Gaade, hvorledes Sønnens Fødsel fra Evighed var foregaaet. At der dog ogsaa paa dette Punkt havde fundet en Kamp Sted, og at det lige i Begyndelsen var lykkedes Ægypterne at overmande Jøderne, kunde muligt fremgaa af et Brudstykke af «Hebræernes Evangelium», der er bevaret af Origenes. Her taler nemlig Jesus saaledes: «Den hellig Aand, min Moder, tog mig nylig ved et af mine Haar og bar mig til det store Bjerg Tabor».[1] Som det nye Testamente viser, sejrede dog sluttelig Jøderne fuldstændigt. End ikke ved Sønnens jordiske Fødsel kunde den jødiske Tanke forsone sig med nogen Delagtighed fra Faderens Side. Det er næppe tilfældigt, naar baade Forfatteren til Lukas' og til Matthæus' Evangelium angiver den hellige Aand som Jesu Fader. I Lukas' Evangelium siger Englen til Maria: «Den hellige Aand skal komme over dig og den højestes Kraft skal overskygge dig, derfor skal ogsaa det hellige, som skal fødes af dig, kaldes Guds Søn.»[2] Og i Matthæus' Evangelium hedder det endnu tydeligere: «Men Kristi Fødsel gik saaledes til. Da hans Moder Maria var trolovet med Josef, fandtes hun, førend de kom sammen, at være frugtsommelig af den hellige Aand.»[3]

Med Antagelsen af Jesus for Guds enbaarne Søn var hele hans Betydning forrykket. Tidligere havde denne bestaaet i hans Liv og i hans Lære, der begge handlede om ét og samme: Kærlighedens afgørende Magt, det Baand, der binder alle Mennesker til Gud. Nu kom det ikke længer an paa at følge hans Fodspor, men paa at tro paa ham. Tidligere var det Kærligheden, der aabnede Vejen til Himlenes Rige, nu blev det Troen. Og dette blev det i stedse højere Grad, jo mere man kunde holde den hele Sag ud fra sig, faa Blikket op for den i Sandhed verdenshistoriske Begivenhed, som her var foregaaet. Thi det drejede sig ikke om, hvorvidt du og jeg efter fattig Lej-

lighed søgte at vise Kærlighed, nej det, der var sket, var en uhyre Begivenhed, noget i Gud selv. Gud havde sendt sin eneste Søn til Verden for at frelse, hvad der kunde frelses, «paa det enhver, der tror paa ham, ikke skal fortabes, men have et evigt Liv». Ja, for den fjernest staaende af Jesu Tilhængere, den, der ikke havde kendt ham i Live, Paulus, blev hele hans Liv og Lære ligegyldig overfor den ene Hovedbegivenhed, hans Død.[1] Thi Gud havde ofret sin eneste Søn for Verdens Skyld; ved hans Død paa Korset var Retfærdigheden sket Fyldest, og Syndsforladelse erhvervet enhver, der, ved Tro herpaa, vilde tage Del i den himmelske Naade. Af egen Magt derimod formaaede man intet; Mennesket var ondt fra Fødslen af; det ene saliggørende var Troen paa Kristi Offerdød, og selv denne Tro var ikke af egen fri Vilje, men kun af Naade.

Hvilken uhyre Afstand mellem hin Kærlighedens glade Travlhed, Galilæerens milde Tale om den guddommelige Husholdning, hvor intet gaar til Spilde, men alt har Livskraft: Enkens Skærv, den fortabte Søns Anger, Arbejdet i den sidste Time, den faldne Kvindes tavse Ord, og saa denne nye Lære, hvor det hele var forvandlet til Teologi! Kun mod Forevisning af Troens uddelte Almissetegn fik man her Adgang til Livets Festspil. Og dette bestod i Synet af den gudommelige Gladiatorleg, ja end ikke af Legen selv, men kun af Kirkens store Panoramabilled deraf med den prangende Paaskrift: «Guds indre Historie, Verdens Løb».

Netop de dybere Aander maatte stærkest føle Manglerne ved det nye. Fra de to ædleste Fortolkere af det nye, Forfatteren til Johannes Evangelium og Paulus, stjæler sig derfor ogsaa stundom det dybeste Suk, Sukket over at have faaet Stene for Brød, Tro for Kærlighed. I Johannes-Evangeliet, — denne vidunderlige Fremstilling, hvor Fortællingen saa ofte svæver op fra Jorden og Tanken taber sig i Rytmer, medens bestemte Dobbelttoner: Lys og Mørke, Gud og Verden, Aand og Kød, som Klang af Kirkeklokker paa engang kalder og dysser Stemningen, — selv i denne Fremstillingsform, som skabt til at indringe det nye, bryder stundom et Virkelighedsglimt igennem, bortvejrer i et Nu al taaget Tale om Tro og besegler som i et Kys en langt dybere Forstaaelse. «Jeg giver eder et nyt Bud, at I skal elske hverandre, at ligesom jeg har elsket eder, skal I ogsaa elske hverandre. Derpaa skal alle

kende, at I er mine Disciple, naar I har Kærlighed til hverandre».[1]

Ligesom Forfatteren til Johannes-Evangliet her en kort Stund skyder alt til Side, aabner Troens Lukke for at indaande Luft, saaledes gør Paulus en enkelt Gang det samme. Ingen har som han kæmpet Troens Sag, med alle sine rige Midler søgt at vise denne Vej som den eneste Adgang til Gud, og dog undslipper der ogsaa ham i et ubevogtet Øjeblik en hel anden Bekendelse, den jublende Hymne til Kærlighedens Pris: «Talede jeg med Menneskers og Engles Tungemaal, men havde ikke Kærlighed, da var jeg et lydende Malm eller en klingende Bjælde. Og havde jeg Profetiens Gave og kendte alle Hemmeligheder og al Kundskab, ja havde jeg al Tro, saa at jeg kunde flytte Bjerge, men havde ikke Kærlighed, da var jeg intet. Og uddelte jeg alt mit Gods til de fattige og gav jeg mit Legeme hen for at brændes, men havde ikke Kærlighed, da gavnede det mig intet». — «Saa bliver da disse tre: Tro, Haab og Kærlighed, men størst af disse er Kærligheden.»[2]

Hvorfor slaar denne Opfattelse af Kærlighedens Værd ikke helt igennem? Hvorfor hæves ikke denne ædleste Rest af Jesu Tankegang, der mer eller mindre tydeligt blinker paa Bunden af hver Apostelforkyndelse, hvorfor hæves den ikke op over Troens skjulende Vande og kommer atter til Ære og Værdighed? Ganske simpelt, fordi dette er umuliggjort af den sejrende, persiske Djævlelære. Alle disse Forfattere, der i et enkelt lykkeligt Øjeblik aner Kærlighedens Magt, er først og fremmest gennemtrængte af Tidens store, tredie Yndlingstanke, den mest betagende af dem alle, Læren om det Ondes Magt, om Syndens og Djævelens Uimodstaaelighed. Naar Djævelen er denne Verdens Fyrste, naar «Verden» selv er bleven ond og alle Mennesker siden Syndefaldet gennem Arvesynden kun istand til at synde, hvorledes skulde saa nogen kunne vise Kærlighed selv i det mindste Stykke? Dette blev jo netop Kristendommens Grundforudsætning, at Ingen af sig selv kan gøre noget godt, men alt faas kun af Naade gennem Tro. Og dette var selvindlysende. Thi hvorfor skulde Gud ellers have behøvet at hengive sin enbaarne Søn for Verden?

Gennem denne Ringslutning udestængtes den oprindelige Tillid til menneskelig Godhed og Barmhjertighed. Kristi Guddommelighed forudsatte Djævelens Verdensherredømme og begge udelukkede Menneskenaturens Ufordærvethed.

Alexandria var Brændpunktet for alle Tidens Hovedtanker: Stjernetydning, Treenighedstro og Djævlelære. Herfra kogte de over, bredte sig og indgik særligt en inderlig Blanding med den unge Kristendom. En fjerde Tanke kom til, ligeledes over Ægypten. Rimeligvis efter indisk Mønster, hvor Buddha jo havde lært noget lignende, begyndte man at anse hvert Forhold til den onde Verden for en Synd og søgte en renere Form for Tilværelse gennem Livet som Eneboer. Herved grundlagdes den senere saa mægtige Klosterbevægelse.

I Jesu Lære om Kærlighed havde Oldtiden udfoldet sin skønneste Blomst. Epikuræernes og Stoikernes Opfattelse af Menneskeheden som det store Brodersamfund og den enkeltes Opgave at hengive sig selv som Offer havde her fundet sit reneste, sit inderligste Udtryk. Thi Epikuræernes Venskab og Stoikernes Pligtopfyldelse tændtes først indenfra ret i Brand ved Jesu Lære om Menneskets Kærlighed, der stammer fra Gud. Det er et Spørgsmaal, om ikke denne Jesu Tankegang maaske ved at være fremstaaet under lykkeligere Forhold vilde kunne have faaet en blidere Skæbne. Straks indpodet paa den græske Opfattelse af Verden som det skønne Kunstværk, vilde den maaske have været istand til at skabe en ny Art af Bevægkraft, til at udspænde og løfte Mikrokosmernes Kugleformer uden samtidigt at sprænge dem. Men det faldt i dens Lod at fremspire paa semitisk Grund og paa en Tid, hvor optrækkende Vejr fra tre Kanter hurtigt skulde tilfyge dens værnløse Voksested.

Det gik da Jesu Lære som det var gaaet ham selv. Ogsaa den blev korsfæstet, fordi den havde ment sig selv ét med Gud, korsfæstet, efter at først al Kærlighedens Indhold var brændt ud i Smerte, Smerte over Verden, Smerte over sig selv, det er: over Gud. Thi fra den Stund Guds Kærlighed under Datidens Forudsætninger blev betegnet som Lærens Indhold, var dennes Dødsdom udtalt. Naar nemlig uendelig Kærlighed hældtes i saa skrøbelig en Beholder som en Lysets Gud, der havde sin Modsætning i Mørkets Gud, Djævelen, saa maatte, selv om det hele tættedes ved Treenighedslæren, Indholdet bryde igennem og Formen

sprænges. Hvor maatte ikke en saadan Gud føle Smerte over sit eget ufuldkomne Værk, Verden, der var endt i Synd! Og det hjalp ikke, at han hengav sin Søn, sig selv, som Offer for at frelse den, thi Djævelen kunde dog aldrig vindes. Kunde han det, saa havde det hele jo kun været en Farce og Guds Menneskevorden unødvendig. Nej, naar Tanken om Gud som Kærlighed gennemførtes, maatte nødvendigt i den evige Kærligheds Indre bestandigt tone den bitreste Selvanklage, Skaberen maatte pines af Skrigene fra Helvede, den guddommelige Kærlighed selv brænde ud i Smerte, saalænge blot en eneste endnu kunde sige: Min Gud, min Gud, hvi har du skabt og forladt mig!

Naar Kærligheden var udbrændt, hang paa Korsets Stillads kun forkullede, udbrændte Fortidsrester tilbage, saaledes den ældgamle, raa Forestilling om en Hævnens Gud, der, da han ikke kunde faa Ram paa sin Modstander, Djævelen, dræbte sin egen Søn, for at — Retfærdigheden skulde ske Fyldest. Oldtidens Udvikling var hermed gaaet i Knude. Den var endt, hvor den var begyndt, med Menneskeoffer til Mørkets Magter, og denne Gang var det Gud selv, der ofrede sin menneskeblevne Søn til Sone for det Onde.

Her syntes ingen Udvej aaben. Thi enten var Gud almægtig, og saa var der ingen Djævel. Eller ogsaa var der en Djævel, men saa var Gud ikke almægtig. — Og Dag og Nat afløste uafbrudt hinanden, uden at give Svar. Lysets Gud forblev sammenkoblet med Mørkets.

Forgæves søgte fromme Mennesker at komme Gud til Hjælp ved at erklære hele Verden for et Intet, et Skin, der kun opretholdes ved Guds bestandigt gentagne Skaber-Bliv. Den sunde Fornuft saa Sagen klarere: Af Verdenshallens tre Bestanddele havde Gud fremdeles kun den ene, Himmelloftet, inde. Djævelen havde hele Stuen og Kælderen, Helvede, inde, og det var ikke lykkedes Gud ved at sende sin Søn til Jorden at opnaa nogen nævneværdig Forandring i denne Magtfordeling. Hvormeget Gud gennem Stjernernes Gang formaaede at udrette paa Jorden, fik staa hen. Men vilde han gøre sin Vilje for Alvor gældende hernede, var han henvist til det sidste og eneste Middel: at stikke Ild paa og brænde den ganske Verden af for herved muligvis at indebrænde sin Modstander.

Alle disse Tanker, der paa forskellig Vis maatte sysselsætte

de enkelte, stivnede og frøs fast som Skranker, da man, efter i Aarhundreder at have ladet de dannede saa nogenlunde raade sig selv i religiøs Henseende, atter indførte Kirketvang. Kristendommen blev Statskirke. Herved blev Bisperne mægtige Embedsmænd, Gentagelse af Kristi Offer et ansét Erhverv, Spørgsmaal om Treenighed og Kristi dobbelte Natur at afgøre ved Statskløgt og Hofintriger. Det var Oldtidens sidste Kuldegys; dens Tid var omme. Dens ædleste Tanker var spundne ind og vinterdækte. Folkevandringernes Storm og Slud begyndte.

Med Folkevandringerne indtraadte en Istid i den europæiske Aandsudviklings Historie. Medens nordfra kommende, raa Folk som stride Snefog og fremskydende Isbræer afskurede Europa, veg Vaartid og Blomstring til fjerne, lykkeligere Egne mod Øst. I Europa frøs Fortids Kulturformer bort. Kun en eneste Frugt blev hængende glemt tilbage. Bitter, runken, stærktfarvet. Det var Oldtidens bedske Høstbær, Kirken. Ganske naturligt vakte den de nye Folks Forbavselse. Dens Farveglød, dens fremmede Smag, dens sejge Haardhed fremlokkede Beundring. Og uvilkaarligt blev den sære Frugt et kosteligt Fund, et signet Bud fra Livets og Lysets Hjem.

Middelalderen i Europa frembyder da det Særsyn, at en enkelt, overgemt Rest fra en fremmed, vidt fremskreden Kultur blev de nye Folks mystiske Klenodie. Kirken — ikke et Udtryk for deres egen, hjemmevoksede Tankegang, længselsbaaren, sammensat og dog ensartet, men et fremmed, uforstaaeligt Brudstykke — Kirken blev den aandelige Leder og delvis den verdslige Herre. Herved undergik baade Folk og Kirke en Forandring. Disse Folk, der med stolt Mod havde traadt Romerriget under Fødder, disse Folk, hvis Styrke netop laa i deres fribaarne Selvtillid og Kraft, fandt sig med forunderlig Myghed i paa et afgørende Punkt at give Afkald paa deres hele Myndighed. De lod sig behandle som Børn, blev virkelig til Børn, der artigt lod sig anvise af Kirken, hvad de skulde bestille. De kunde surmule, naar den var for streng, juble, naar den gav Lov til at gaa paa Korstog og lege Røvere. Men de lystrede.

Omvendt blev ogsaa Kirken forandret. Det udlevede, bitre, paastaaelige, der havde udgjort dens Særpræg som Oldtidens svage sidstfødte, faldt bort eller dog dæmpedes. Den fik Fylde og Sødme ved Nattefrost; der lod sig lave Vin af dens Slaaen. Og frigjort for al Kontrol af jævnbyrdige Magter, strakte den sig nu frit, følte svunden Fortids Kræfter risle i sig. Den var ikke længer blot den kristne Kirke, men al Kirke lige fra den graa Oldtid. Den var atter de hemmelige Tryllemidlers, Besværgelsernes Hjemsted. Dens Naademidler var jo Trylleri, hvorpaa den selv troede, og i umærkelige Overgange gennem det fromme Bedrageri lige op til den henrykte Skuen af Gud strakte sig dens Væsen. Idet den stadigt gennem sine Tjenere rekrutedes fra de Folk, som den beherskede, blev den paa engang et ubevidst Udtryk for disses Trang og en skarp Modsætning til dem og deres. Den tog sig af dem, sørgede for dem, oplærte dem og blev selv næsten et glad Barn i dem. Men samtidigt var dens bitre Hemmelighed, at alt, hvad den saaledes udøvede, var Bedrag. Thi Verden og dens Goder var Intet, kun Djævelens Blændværk. Om man mættede den hungrige, klædte den nøgne, gjorde man dem derved ikke noget Godt. Og dog higede Kirken selv, med en hidset Oldings Begær, just i denne Verden efter Riget, Magten og Æren.

Den besynderlige Gamling, hos hvem Middelalderens Folk gik i Skole, var, hvad Lærdom angik, kun for en Degn at regne. Selv om han ved Flid og utrættelig Øvelse drev det til at kunne tage «Troen» paa enhver Led og skolastisk sønderdele den i alle dens Enkeltheder, saa indskrænkede hans Omraade sig hertil. Ladt alene tilbage, løsreven fra hele det Samfund, hvor han selv engang havde gaaet i Skole, savnede han Lejlighed og Evne til paa andre Omraader at kunne udvide sine Kundskaber. I Begyndelsen mærkedes dette maaske ikke saa meget, men bestandigt mere, jo længere Tid der gik. Med Skamme maatte han tilstaa, at han end ikke besad saa meget som Oltids-Præsternes Himmelkundskab. Romerkirken formaaede ikke selv at udregne Almanaken og bestemme sine egne Festtider. Den maatte sende Bud til Araberne i Spanien for at faa Oplysning om, hvorledes det hvert Aar stillede sig.

Var Kirkens Himmelkundskab saaledes kun ringe, saa svandt Afstanden mellem Himmel og Jord ind i Forhold hertil. Al-

drig havde der, end ikke i Jødernes Dage, været saa trangt i Verdensstuen, saa lavt til Himmelloftet, som i Middelalderen. De to Lamper i Loftet tændtes vel som sædvanlig Dag og Nat; og Kirken var vel ogsaa med til med Salmer, Løjer og Vievand at fejre Solens Genkomst og den længste Dag. Men de to Lamper var blevne saa underligt smaa. De fem andre, som man i Syden havde lagt Mærke til, synede mindre og mindre, jo højere man kom mod Nord. Og alle havde de skiftet Værdi, de gjaldt ikke mere end Jesu-Krybben, der stilledes op ved Jul, Helligtrekongers-Stjernen, Stagerne ved Kyndelmisse og alle de andre Sager, der gemtes Aaret rundt som andet Skrammel oppe paa Loftet. De var ligesom disse egentlig Ingenting i sig selv, men kun en kort Tid noget, naar de brugtes i Troessager. De hørte ligesom disse paa en Maade Degnen til, thi det var ham, Paven i Rom, der ejede Nøglerne til Loftet, til Himlen. Gud havde jo selv sagt: Hvad Du binder paa Jorden, skal være bundet i Himlen, og hvad Du løser paa Jorden, skal være løst i Himlen. Gud og Kristi Statholder paa Jorden var i enhver Henseende enige, naar det gjaldt om, hvem der skulde have Lov til at komme fra Jorden op i Himlen. Vejen gik over Rom.

Lavere end hos Jøderne, mere ubønhørligt end hos Kineserne laa da i Middelalderen Himlen ned over de evropæiske Folk. Og Rædslen blev heftig, Trangen til Forbedring indlysende, da man henimod Middelalderens Slutning mente at have opdaget, at der var Bedrageri med i Spillet. Som en uredelig Vært skulde Degnen have indrettet Himlen ligesom Loftet paa en Himmelseng til ved en hemmelig Mekanisme at kunne skrues ned og kvæle hver Gæst, der ønskedes ombragt. Man kom under Vejr med, at Bandbuller udstedtes i egennyttige Øjemed. Reformationen, Zwinglis, Calvins, Luthers, var indespærrede, frygtsomme Rejsendes Raab om Lys og Luft.

Medens der saaledes var lavt og kvalmt i Evropas snævre Skolestue Middelalderen igennem, trivedes Fremskridt og Friluftsliv andensteds. Det var det begavede arabiske Folk, der tog Arven op efter Grækere, Romere og Jøder og førte Menneskehedens fælles Sag et Par Skridt videre fremad.

Samtidigt indhegnede det et nyt Verdensrige, der, — omfattende alle Semiter og mod Øst desuden Perserne, mod Vest Spanien, — strakte sig i en lige Linie fra Indien til Atlanterhavet. Hvad der udgjorde dette Riges Styrke, trods Udstrækningen, var Ensartetheden af dets Himmelforhold. Det omfattede lutter Lande, hvor Maanen tog sig ens ud. Det blev Halvmaanens Hjem.

De Tanker, som Araberne arvede fra Oldtiden, var: Humanitet, Stjernetydning, Treenighed, Guds Menneskevorden og Djævlelære. Disse var, som vi have set, ved Oldtidens Slutning gaaede i Knude i den kristne Statskirke. Det blev Arabernes Fortjeneste atter at rede dem ud fra hinanden. Som næsten altid var det Himmelforholdene, der viste Vej.

Arabien er mere end de fleste andre Lande henvist til Himlen alene. Solen kan brænde som i Indien, men den fremkalder ikke som her en yppig Vegetation, den gløder kun et umaaleligt Sandhav. Landet er for største Del Ørken, ubeboeligt, en eneste Trang til et bedre Hinsidigt. Og dog maa det befærdes, gennemstrejfes paa de lange, møjsommelige Ridt fra de fjerne Oaser til de enkelte, spredte Byer. Der holdes Rast om Dagen. Først naar Maanen stiger frem, tegner den lange Karavanstribe sig, én for én og dog i Flok, hastigt og dog med Ro, mens Maanestraaler kysse Skyggerne bløde i det vigende Sand. Et saadant Land prædiker Nøjsomhed og Tro paa en anden Verden, alt imens det paa engang slapper og spænder Kraften.

Den anden Verden, hvorledes ser den ud? Natten viser jo dens Billed: en Himmelsal, højere, dybere end Dagens, maanebelyst, stjernebesaaet, og med de funklende fem paa straalende Vandring. Det er Allahs Sal. Og under den slaar engang hans troende Lejr, Telt ved Telt. Ikke som nu enten lummerhedt, med skoldet Kamelsved, eller bitterligt koldt imod Morgen. Nej, Luften er altid mild og sval, Bunden Grønsvær, Teltet skyggende Løvsal. Og mens friske Kilder risle, skaber Gud bestandigt paany af Mandens Ribben som i Tidernes Morgen den unge Kvinde, Mandens Lyst, Havens ypperste Frugt, den guddommelige Lædskedrik for Længsel og Attraa.

Af Billeder som disse var Muhamed og hans sejrrige Skarer fyldte, af Billeder som disse voksede Arabernes aandelige Syn frem. I Vesterland har man ofte vrangvilligt holdt sig til

enkelte Dele heraf for saaledes at faa lettere Ram paa det Hele. Man har søgt at drage Arabernes faste Tro paa et Hinsides ned ved at fremhæve den stærkt kødelige Farvetone, særligt Forestillingen om de evig unge Houris. Men var de samtidige kristne Forestillinger da renere? Fradrages den fælles Forestilling om at tilbringe Evigheden med Lovsang til Guds Pris, blev hos de Kristne den særlige Adspredelse tilbage at fryde sig ved de overvundne Modstanderes, de evigt fordømtes Skrig. Af disse to Forestillingsarter var Glæden over Houris vistnok den uskyldigste.

Retningen af det Fremskridt, som Menneskeheden gjorde under Arabernes Ledelse, lader sig kortest betegne ved: religiøs Tolerance. Dette var ogsaa det Punkt, hvor Datidens Begreb om Menneskepligt trængte stærkest til at eftergaas. Siden Kristendommens Komme havde saavel dens Modstandere som dens Tilhængere vænnet sig til at tage lige haardhændet og plumpt paa dette Forhold. Naar Araberne her slog ind paa en anden Vej og tog Grundforestillingerne op til fornyet Prøvelse, var det i Virkeligheden fordi deres Himmelsyn var forskelligt fra de Kristnes.

Kristendommens hvilede ensidigt paa Solen. Fra Ægypten, hvor Solen havde spillet saa enestaaende en Rolle, havde Kristendommen laant sin Lære om Treenighed (Sol, Maane, ny Sol) og om Guds Fødsel paa Jord (Sommersolhverv med Nilstigning). Fra Persien havde den hentet sin Lære om Godt og Ondt, Gud og Djævel, der jo var de indre sjælelige Aftryk af Dagens Sollys og Nattens Mørke. For Maanen var der kun en liden og ubetydelg Plads i disse to Himmelsyn, og den indsnævredes mere og mere. Derfor kunde ogsaa Gudmoder nogenlunde let skifte Køn ved Udvandringen fra Ægypten og blive til den mandlige Helligaand, den, som en Følge heraf, mindst tydelige Person i den kristne Treenighed.

Denne Kristendommens Grundforudsætning, Sol eller ikke Sol, Gud eller Djævel, slog bestandigt stærkere og stærkere igennem Læren. I dennes fuldt udviklede Form var det netop den skarpe Modsætning, der bar det Hele. Thi Guds Menneskevorden, Kristi Komme til Jorden, var betinget af, at Verden var bleven ganske ond. Og Djævelen selv var uforbederlig, Helvedpinslerne evige, thi ellers havde jo saa stor en

Foranstaltning som selve Guds Fødsel paa Jord ikke været nødvendig. Netop i Modsætningen i dens Skarphed laa Forklaringen. Kun i den Udspiling, der førte til den afgørende Brist, laa Sandheden. Enhver Art Tolerance var i sin Bund Fornægtelse.

Anderledes for Araberne. For dem var ikke Solen den absolut godtvirkende. Den sved jo Landet til Ørk. Saa var den mildere Maane langt at foretrække. Den blev Folkets virkelige Ven, efter den regnedes Aaret, Halvmaanen blev Muhameds Mærke. Heri laa der en vigtig Indrømmelse. Var Nattens Himmellegeme det kæreste, saa var den skarpe Modsætning mellem Lys og Mørke, Dag og Nat hævet. For Araberne bestod den heller ikke, men jævne Overgange betegnede Afstanden mellem Yderlighederne, fra svidende Sollys til mildt Maaneskin, til maanefri Stjernebelysning, til den i Arabien saa sjældent bælgmørke Nat. Men hermed var givet en Anvisning paa et dybere Syn, det Syn, som Kaldæerne havde anet men atter givet slip paa for at havne i blot Stjernetydning, det Syn, som Jøderne havde grebet, men saa ofte tabt paany for at nøjes med en blot Nationalgud, Synet af den høje Verdenssal, hvor hverken Lys eller Mørke, Sol eller Maane er øverste Herre, men alle kun Tjenere for den ene, usynlige, evige Gud.

Idet Araberne, efter at være vaagnede til selvbevidst aandeligt Liv, saa sig som Kaldæernes og Jødernes Arvtagere, rede til at løfte og frugtbargøre Fortids Skat, var det første de blev klar paa, at den ægyptisk-kristelige Tilføjelse til Gudsbegrebet var en Forvanskning af dette. Gud er ikke delt i tre Personer, og det er grov Sanseliggørelse at tro den usynlige Gud aabenbaret, ja født paa Jord i Menneskeskikkelse. Vil Gud aabenbare Noget paa Jord, forkynder han det simpelt hen igennem sine Profeter. Af saadanne har han sendt mange, ligefra Moses til Jesus af Nazareth og den sidste og største, Muhamed. Men der er kun én Gud, og Muhamed er kun hans Profet.

Og ligesaa let havde de ved at opdage den persisk-kristelige Forvanskning af Gudsbegrebet. Lys og Mørke, Dag og Nat, Gud og Djævel er ikke lige stærke Magter, lænkede med Ryggen til hinanden, som Siderne i et Blad dannende tilsammen det Hele. Nej, Lys og Mørke, Dag og Nat, Lønnens Englebud og Straffens Djævel, det er altsammen kun Tjenere hos den ene, usynlige, almægtige Gud. Kun Barnet og den Ukyndige falder paa at antage Slaven, der straffer de Skyldige med Stokkeslag, for Kalifen selv. Hver Forstandig véd, at det blot er en Tjener, der udretter Kalifens Befaling.

Svarende til det ændrede Himmelsyn undergik ogsaa Humanitetsbegrebet en Forandring. Det højeste Menneskelige blev hverken Epikuræernes Venskab, Stoikernes Pligtopfyldelse, Jesu af Nazareths Kærlighed eller de Kristnes Tro, men den praktiske Visdom, der mildt lod enhver ske lige Ret. Idealet blev hverken den fintfølende Ven, den trofaste Arbejder den opofrende Broder eller den stadige Bekender, kastet for vilde Dyr og disputerende Medkristne. Idealet blev den klartskuende Kadi, Dommeren, der retfærdigt, skarpt og dog mildt forstaar at ramme Sagens Kærne, sondre mellem de ofte saa forviklede Udtryk for det guddommelige som det menneskelige Væsen.

Sit mægtige Udslag gav hele dette nye Syn sig i den brede Bølge, der, strømmende ud fra Mekkas og Medinas hidtil ukendte Egne, i kort Tid satte Kristendommens gamle Stamegne saa vel som Kaldæernes og Persernes Hjem, Ægypten og hele Nordafrika, under Vand. Som en mild og svalende Væde forfriskede den den ophedede Jord. Den nye Tankegang virkede ikke som hidsende, berusende Vin, men klarede, livnede Sindet som Arabiens livsalige Mokkadrik. Naar man i Vesterland med Daddel har fremhævet, at den drog frem med Sværd, saa overser man, at dette er Verdensrigernes Værktøj. Men bagved Sejren viste sig et ejendommeligt Særsyn, nyt og ubekendt, endog hvor Striden kun har staaet mellem forskellige Troessamfund indenfor Kristendommens fælles Landemærke. Den sejrende Kirke anerkendte mildt og fredeligt de Overvundne, lod Kristne som Jøder uantastet beholde deres Tro, drog Tolerancens vide Grænseskel om alle, der blot var indenfor Monoteismen. Og i Samklang hermed spirede i Arabernes Fodspor en

Kultur frem, ædlere, mildere, mere fintformet end nogen tidligere af lige Udstrækning. Aldrig havde Spanien eller Sicilien været blot tilnærmelsesvis saa ypperligt opdyrkede som i Arabernes Tid. Medens Karl den Store døbte Sachser i tusindsvis ved at drive dem ud og drukne dem i Weser, trivedes forskellige Troessamfund fredeligt Side om Side i Cordova; medens Frankrigs Konge først som gammel lærte at skrive, herskede den fint dannede Harun al Raschid i Bagdad; medens i Vesterland Troen paa et Hinsides gjorde denne Verden plump eller øde, fostrede samme Tro hos Araberne en udviklet Kunst og Videnskab og et kraftigt Forsøg paa at se det Kommende som en Fuldendelse af det Nærværende. Kristendommen ofrede Verden for Gud, Araberne saa just i dens Liv en Afglans af Guds Fylde.

Et lille, men betegnende Udtryk fik den arabiske Tolerance i Forholdet til Stjernetydningen. Som Kaldæernes Arvtagere dyrkede de denne med stor Iver. De holdt sig imidlertid ikke blot til dens kaldæiske Form, men lagde sig ogsaa efter den ægyptiske. I Alexandria havde den store Forening af græsk og østerlandsk Stjernekundskab jo haft sit Hovedsæde, og den ypperste Astronom, Samleren af al Fortids og Samtids Viden, var Ptolemæus, der havde virket her omtrent Aar 150 e. Kr. Medens hans Navn nu er kendt af hver Skoledreng Verden over gennem den efter ham opkaldte matematiske Læresætning, var hans Ry og hans Værk dengang gaaet i Glemme. Det var Araberne, der reddede begge fra Undergang og oversatte Aar 827 hans store Astronomi fra Græsk til Arabisk. Til Minde herom bærer dette Skrift endnu i daglig Tale sit arabisk fordrejede Hædersnavn «Almagest» (af Artiklen «al» og «megistos» = størst).[1]

Men Ptolemæus gik paa græsk Vis ud fra, at Verden var en Kugle, i hvis Midte Jorden befandt sig. Skønt Araberne som alle Semiter var opfødte med Forestillingen om Verden som den kuppelhvælvede Sal over Jorden som Gulv, tog de dog ikke Anstød af Ptolemæus' Verdensbilled, men gav det tværtimod Anvendelse ved al videnskabelig Beregning. Det banede sig herigennem Vej til de dannedes Bevidsthed. Paa faa Punkter ytrede den arabiske Aands Ejendommelighed — dens Klarhed, dens Bøjelighed, dens Sans for det Hin-

sidige — sig saa smukt som her. Uden Støj og Strid opgav man, da man var overbevist, sin tidligere Forestilling som barnagtig og sluttede trygt fra den Halvkugle, der ses, til den usynlige tilsvarende. Ved denne Slutning betegnede Araberne maaske tydeligst Højden af deres Kultur.

2.

Bestanddelenes Blanding.

Hvad Araberne havde naaet gik ikke direkte i Arv til Evropa. Man betragtede dem her med fanatisk Foragt og tyede kun i Smug til deres Hjælp. Det var de unge evropæiske Folk forbeholdt, da Tidens Fylde kom, ved egen Kraft at sprænge Fængslet, ad egne Veje at naa videre frem, end Araberne kunde have ført dem. Dog laante de hos disse et betydningsfuldt Hjælpemiddel. Fra Spanien bredte sig Kundskaben om Matematik, baade som ren Regnekunst og i anvendt Form som Astronomi og den dermed forbundne Stjernetydning. Hermed var, uden at nogen af Parterne anede det, rakt de vaagnende Folk Nøglen til deres Fremtid. Og paa den blide, stilfærdige Maade, der var betegnende for den arabiske Kultur. Dens Mindesmærke i den evropæiske Regnekunst er det beskedne «Siffer»: O, paa engang intet og dog saa indholdsrigt. Det er ikke arabisk Opfindelse. Det skriver sig fra og er et Udtryk for Hinduernes dybe, bundløse Grublen. Men idet Araberne ligesom øste det op af Brønden, overførte de ikke blot til Evropa en af Østens dybeste Tanker, men gav selv praktisk Anvisning paa, hvorledes det baade i den højeste og i den dagligdags Regning lod sig benytte som uudtømmeligt Væld og til frugtbar Overrisling.

De evropæiske Folks aandelige Gennembrud, deres «Renæssance», fremkaldtes ved en Række af Begivenheder, der uden indre Forbindelse med ét skabte helt nye Betingelser for Udvikling. Aar 1453 erobrede Tyrkerne Konstantinopel. Omtrent paa samme Tid blev Bogtrykkerkunsten opfunden. 1492 opdagede

Spanierne Amerika, 1498 Portugiserne Søvejen til Ostindien. Med disse fire Begivenheder var der pludselig vendt op og ned paa Fortidens Forhold. Tidligere havde Kirken været eneste Læremester. Nu strømmede fordrevne græske Lærde til Italien, medbringende baade græske Haandskrifter og Begejstring for at tyde dem. Bogtrykkerkunsten gjorde det muligt at udbrede almindeligt Kendskab ikke blot til disse, men først og fremmest til Biblen og til de gamle latinske Forfattere. Den kendte Del af Jorden, der hidtil havde indskrænket sig til Evropa og Middelhavslandene, voksede med Kæmpeskridt, og snart førte Skibe, der sejlede ud mod Vest og vendte hjem fra Øst, det uomstødelige Bevis for, at Middelalderens Verdensbilled var fejlagtigt. Jorden var ikke Gulvet i en stor Stue, den var Midtpunktet i den uhyre Verdenskugle, thi Jorden var rund.

I Løbet af nogle faa Aartier var saaledes de evropæiske Folk — det vil sige de romanske, de gotogermanske og Polakkerne, thi de fleste andre Slaver, særlig Russerne, sov fremdeles — blevne ruskede op og stillede Ansigt til Ansigt med alle Oldtidens store Spørgsmaal. Ja overfor et enkelt af disse Spørgsmaal, Jordens Form, havde de uventet faaet et Forspring, der gav dem Plads langt forud for ethvert Oldtids-Folk, selv Grækerne. At alt dette maatte give Datidens Slægter et ganske eget Præg, er selvindlysende.

Den dybeste og bredeste Virkning, der ligger som et fælles Særkende over de evropæiske Folk i det 16de Aarhundrede, er en ejendommelig Levetrang og Levekraft. Der er tydeligt nok vakt en ny Livskilde i disse Mennesker. De er vaagnede til Forvisning om at besidde en hidtil uanet Livsværdi. Hvori denne bestaar, gør man sig ikke rede for. Det er nok at eje den umiddelbare Forvisning om noget rigt, stærkt, uudtømmeligt, baade inden i sig og til Raadighed uden for en. I Kraft af dette Nye virker, nyder, lever man paa en anden, en hurtigere, en voldsommere Maade end Slægterne tilforn.

Hvori dette Nye egentligt bestod vilde være faldet Flerheden dengang ligesaa vanskeligt at udtrykke, som det nu ligger os klart for Dagen. Det var Troen paa det Naturlige, dets Styrke, dets Ret, der nu med ét saa uimodstaaeligt gjorde sig gældende. I Aarhundreder havde man lært, at Verden var et

Intet, skabt af intet og i sig et intet, kun opholdt i hvert enkelt Øjeblik af Guds Almagt; at ens eget Legeme, ens naturlige Drifter var det, der skulde dødes, det syndige, det usande i en. Men nu med ét slog denne Tankegang klik. Som ny Livskraft, som varmt Mod og frejdig Trang rislede det Naturlige gennem alle legemlige og aandelige Fornemmelser. Og som rødmusset, vinkende Virkelighed laa hele Verden for en.

Hvorfor opstod denne Tro paa det Naturlige just nu? Der var to Grunde, som man straks bliver vár. Verden var med ét bleven saa stor og rig gennem alle de nyopdagede Lande og deres vidunderlige Frembringelser. Og samtidigt lærte man gennem den romerske og græske Literatur en fremmed Tankegang at kende, for hvilken det Naturlige stod som det i sig selv berettigede. Men under disse to iøjnefaldende Grunde laa der en tredie dybere. Disse to var kun de Draaber, der behøvedes for at bringe Bægeret til at flyde over. Thi selve den gammeldags Opfattelse var kun en kunstig, det var den gradvise Indsnævring og Opstemning, som Kirken gennem Aarhundreder havde gennemført lige overfor de unge Folkeslags naturlige Syn og Sans. Nu skete der mere end en Oversvømmelse; der foregik et Digebrud tillige. Ud strømmede med ustandselig Kraft, Evropa over, alle disse længe beherskede Drifter og neddæmpede Tilbøjeligheder. Som frit Brus, som Skumkog stod de op over alle Forhold, og medens Livet selv udvidedes, foer de udefter, opefter, et sprudlende Væld af nyvakte Kræfter.

Det er vanskeligt at samle hele denne Bevægelse i et fælles Billed. Netop Mangfoldigheden og det tilsyneladende uensartede er et Udtryk for den tilgrundliggende Kraft. Ofte ytrede denne sig ikke i selve det Maal, hvorefter der sigtedes, men blot i den Voldsomhed, hvormed man gik paa. For at nævne et Eksempel, saa var der ved første Øjekast stor Forskel, ja næsten Modsætning mellem den nyvakte Sans for det Naturlige og saa den Trang til at fly det virkelige Liv og ty til Bøgernes Verden, som Bogtrykkerkunsten havde fremkaldt. Og dog var der et tydeligt Udslag af Naturtrang i den hidsige Kundskabstørst, i den jublende Kundskabsglæde, hvormed man tog fat, saa uforstaaeligt for en senere forvænt Tid. Selv i det fjerntliggende, stilfærdige Danmark gav Trangen sig de heftigste Udtryk. Biskop Peder Palladius fortæller saaledes om Tilstrømningen til

Skolerne i hans Barndom ved det 16de Aarhundredes Begyndelse: «Den Tid, vi, som nu er Klerke, ginge til Skole og var smaa Sinker, da maatte vi gaa hen oven paa Skoleloftet. Saa mange Peblinge var der, at der var fuldt baade oven og neden: 700 udi Ribe Skole, 900 udi Roskilde Skole.» Og han giver os selv Midlet til at bedømme disse Tal ved i en anden Forbindelse at meddele, at senere, da Røret havde sat sig, ved det 16de Aarhundredes Midte, var Forholdene helt anderledes. Om Tilstanden i Hovedstaden oplyser han: «Der er halvtredie Hundrede dejlige Peblinge paa denne Dag i Københavns Skole».[1]

Men selvfølgeligt gav Trangen til det Naturlige sig hyppigst Luft paa de nærmest liggende Maader. Ikke blot fik i Gengivelserne Helgener, Engle og Jomfru Maria Kød og Blod, men først og fremmest følte Menneskene selv, at de var det samme. Der bredte sig denne overgivne Glæde og Tillidsfuldhed, der svarer til Beruselse ved Friluft.

Der er en synlig Forskel i denne Livsglæde, alt efter som man følger den hos Datidens Folk fra Syd til Nord. I Italien, hvor Udviklingen var mere fremskreden, Dannelsen rigere, gav Stemningen sig et mangfoldigere Udtryk. Den skaffede sig Luft i Farver, Toner, Former, en hel Kunstens Nyskabning, i enkeltes dristige Tankelyn, i en finere sleben Omgangstone, i et muntrere, mere spraglet Fællesliv. Imod Nord blev Ytringsformerne enklere og mere grovkornede. Kønsliv og Lyst til Mad og Drikke traadte utilsløret i Forgrunden. Det var som om Folkene, spægede siden Vikingetiden, nu vilde slaa sig løs tilgavns, som om Vikingen selv var landet, og led og ked af Smalkost ombord, gik ustandselig paa, gridsk efter Grød, Drik og Kvinder. Og dog vilde man mistyde Stemningen i Nord, hvis man her overhørte andre Toner. Man nøjedes ikke heroppe med, at Faste og Kloster afskaffedes, man nøjedes ikke med at efterligne fremmed Bygningskunst; men Navne som Koppernikus, Tyge Brahe og Shakespeare vidnede om, at der hos alle disse Folk fra Østersø til Vesterhav — Polakker, Germaner, Skandinaver og Englændere —, der nu var ved at blive fra Drenge til Ynglinge, var rige Muligheder tilstede, dybere Tanker end den blotte Lømmelalders.

Den nye Sans for det Naturlige kom som en pludselig Farsot over Evropa, fængede hos enhver og rev ved et umiddelbart Ryk alle med sig, Klerke som Lægfolk. Den stammede fra

Kilder, der laa dybere end den herskende Religions. I Begyndelsen var Glæden udelt over de nye Bøger, de nye Lande, den nye Natur. Kirken var med, eller saa dog glad forbavset til. Men det varede kun kort, saa opdagedes Modsætningen. Striden begyndte. Og herved blandedes en ny Farvetone ind i den Belysning, der i det 16de Aarhundrede laa over Livet.

Blandt de Bøger, som Bogtrykkerkunsten mangfoldiggjorde, var Biblen den vigtigste, særligt det nye Testamente. Det blev oversat paa alle Sprog og læstes nu i ét Aar af flere end vistnok alle Læserne tilsammen i de sidst forløbne tusind Aar. Men dette var en farlig Læsning. Man kom ved den ligesom bag ved Romerkirken, tilbage til den Tid, hvor denne ikke var til. Og med Forbavselse opdagede man, at det, der nu udgjorde det væsentlige i Romerkirken: Pave, Messeoffer, Skærsild, Aflad, overhovedet slet ikke fandtes omtalt i det nye Testamente. Det var en forfærdelig Opdagelse. Hovedbogen stemmede ikke med Kassebeholdningen. Her maatte være noget Galt paa Færde. Og det, der stod paa Spil, var alles ikke blot timelige, men evige Velfærd.

Spørgsmaalet om den evige Salighed blev saaledes med ét og paa den uhyggeligste Maade sat paa Dagsordenen. Just som alle havde gjort den behagelige Opdagelse, at det dog var en herlig Verden, man levede i, og at man havde saa mange Betingelser for ret at nyde den, blev der med ét raabt: Brand! Ildløsen var tydelig nok, den havde grebet stærkt om sig. Og den truede ens bedste Eje, baade den nuværende lille Stump Liv og hele det uhyre lange, der fulgte bag efter.

Enkelte dannede, der havde stiftet Bekendtskab med den romerske og græske Literatur, reddede sig over i Oldtidens Livsanskuelse. Med nogle faa Fornødenheder puttede til sig flygtede de hemmeligt bort fra Kirken med dens Lære om det Hinsides. Under Navn af Humanister fandt de et nyt Hjem i det Dennesides' mere beskedne Bolig med blændet Rude mod Fortid og Fremtid. Men rundt om fra alle Kanter lød Mængdens tusindstemmige, forfærdede Raab: Kirken brænder! Kirken brænder!

Slukning alene ved Menneskehjælp var umulig. Den kunde kun ske ved Anvendelse af Evighedens Midler. Men Arbejdet ledede ikke ensartet, der anvendtes forskellige Fremgangsmaader, og herved opstod den største Kiv og Forvirring. Da Ilden endelig sagtnede, viste det sig, at man havde reddet tre Stumper af den gamle Kirke; og tre Partier paastod, hvert især, at deres Stump var den hele.

De tre Hovedførere ved Slukningen stode i lige Linie nordefter: Paven, Calvin og Luther. Alle hentede de Vandet, men hver igennem sin Ledning, fra Salighedens Evigheds Hav. Pavens Løsen var: Ved hvem bliver man salig? Calvins: Hvorfor bliver man salig? Luthers: Hvorledes bliver man salig?

Naar Paven stillede Spørgsmaalet: «Ved hvem bliver man salig?» var Svaret naturligvis: ved Kristus. Men Kristus har overdraget sin Magt paa Jorden til Skt. Peder og dennes Efterfølgere. Paven er til enhver Tid Husets Chef her paa Jorden, i inderlig Forbindelse med og fuld Overensstemmelse med Husets Herre i Hjemlandet, Himlen. Naar da ukyndige have gjort Anskrig efter at have læst i Hovedbogen, og Mistro til Huset, til Kirken, herved har faaet Lov at blusse op, saa ligger Skylden hverken hos Paven, eller i Bogen, men ene og alene hos dem selv. De formaa enten ikke at tyde Hovedbogen, idet de ikke forstaa sig paa italiensk Bogholderi, eller de glemme den Magt, der er overdraget den jordiske Chef, til paa enhver Tid at handle efter bedste Tykke og Husets Tarv. Alt i mange Aarhundreder har Forretningsgangen været følgende: enhver, der har Daabens Indskrivningsbevis, kan gøre Indskud i Kirkens Bank under Form af gode Gerninger samt Betaling for Messe. De to Arter Mærker, der udleveres for Nadver og Messe, er lidt forskellige, for saavidt i Nadveren nyder man selv Kristi Legeme, i Messen derimod nyder Præsten baade det og Kristi Blod for én. Men dette er mindre vigtigt; det væsentlige er, at Kirken giver afgørende Vederlag ved hver Gang ifølge sin Magtfuldkommenhed at dræbe Kristus paany, gentage hans Offerdød til Gunst for Ejeren af Beviset. Ved et hemmeligt Tryk noteres dette samtidigt i Himlen, afstemples i Kristo. Herved er al Misbrug umuliggjort. Naar Ejeren af Beviset efter Døden vil indkassere sin Salighed, afkortes der ham ved Kontrollen i Skærsilden akkurat saa meget i den forud-

gaaende Renselses Pine, som svarer til hans indbetalte Indskud. — Alt er saaledes i den skønneste Orden, og der· er ikke Spor af Grund til at raabe Alarm. Kirken hviler nu som fordum og i al Evighed paa Herrens Klippegrund. Tider og Former skifte, men det guddommelige Indhold er det samme. Derfor er Svaret paa Livets det store Spørgsmaal: «Ved hvem bliver man salig?» — tilsyneladende forskelligt — dog det ene og samme: «Ved Kristus, ved Kirken, ved Paven, ved Messen».

I stik Modsætning til den romersk-katolske Verdens-Forretning tog Calvin sit Stade i Gud. «Hvorfor bliver man salig?» Grunden ligger aabenbart ikke i Mennesket selv, thi alle ere Syndere, og ingen kan ved egen Kraft blive salig. Hvor ligger da Grunden? I Gud. Gud har i Kraft af sin Alvidenhed forud vidst, at Menneskene vilde synde og derfor evigt fortabes. I Kraft af sin Retfærdighed lader han dette ske. Men i Kraft af sin Kærlighed, sin Naade, frelser han enkelte, ikke for deres egen Skyld, men trods deres Skyld, i Kraft af sin Naade. I Gud er al Grund. Vover Du med dristigt Tankemod at skue ned i Livets Brønd, da ser Du dybt dernede, omrandet af Nødvendighedens de skumle Sider, Gud som Altings Ophav. Hvorfor tumle I i Travlhed deroppe paa Kirkepladsen, løbe forvildede snart hist, snart her? Mærke I ikke, at det zitrer fra neden af op i Eder, Salighed i nogle, Fordømmelse i andre! Forgæves eftergøre I Bevægelsens Stillinger. I er alle naglede til Pletten, fra Evighed naglede dertil. «Kirken brænder!» Ja vist brænder den, nu som fordum og i al Evighed. Se, hvor de to Taarne gløde! Det ene, rosenrøde er Naadens Taarn, hvorfra de Salige juble. Det andet, flammende er Retfærdighedens Taarn, hvor de evigt Fordømte hvirvles om i Pine paa Urskivens Marterhjul, medens den glødende Mur brænder dem, og Djævelen brøler, spiddet som Fløjstang. Det er altsammen Kirken, Guds Alvidenheds Slot med den uforrykkelige Grundvold og de to mægtige Tvillingtaarne.

Luther endelig tog sit Stade hverken i Kirken eller i Gud, men i Menneskesindet, idet han spurgte: «Hvorledes bliver man salig?» Svaret lød: Ved Troen alene. Hermed var han

i et rask Sæt ude af Romerkirkens Tilbygning med de gode Gerninger. Han stod atter i det nye Testamentes Forgaard. Men der var tomt og koldt derude. Ikke uden Grund havde Paven i sin Tid sørget for de unge Folk ved at føje en Sidefløj til Kirken ved Læren om de gode Gerninger. I denne Fløj var der Lys og Varme, her havde den egentlige Opdragelse fundet Sted. Thi lærtes her vel ikke Jesu rene Lære om Kærlighed, men kun Lydighed mod Kirken, saa taltes her dog Ord, som et sundt og barnligt Sind kunde forstaa. Her var hin Kraft bleven næret, der bestandigt paany havde fylket Rækkerne, djærve Viljer, rede til som en Kristoforus med Kristusbyrden paa Ryggen at stride sig gennem den rivende Strøm. Men nu gik hele denne Fløj op i Luer, Luther havde Ret, den kunde ikke staa for Biblens Dom. Der var da ikke andet for de nordiske Folk at gøre end, naar de var trætte af at varme sig ved Baalet og se paa Skæret, atter at iføre sig deres Dragt. Det var jo koldt, og der var ingen, der mere som Kristoforus skulde ud at vade. Og Dragten laa der, det Naturliges Dragt, den gamle kendte fra Hedenskabets Dage. Ja, se den var smykket paany, forvandlet fra Hverdagsdragt til Festdragt, et lifligt Vink om Mad og Drikke, Svir og Kvinder.

Blev Luther og hans Tilhængere da Hedninger paa ny og forlod Kirken? Paa ingen Maade. De blev troligt ved Brandstedet, alle kendelige paa, at de bar Troens Brandskilt skjult under Dragten. De var jo Kirkens Brandfolk, Mandskab ved Rettroenhedens Slange, der rakte lige op til Himmelvældet. Da Luther havde klemtet, fordi Paven havde stukket Ild paa, var de alle som én mødt. Kunde vel nogen nægte dem en Hjertestyrkning under Arbejdet? Hvad de nød, var jo desuden alligevel prisgivet og skulde gaa til Spilde. Thi kristeligt set var en Kande Øl, en Svir og en Svingom ganske uden Værd.

Det var klart, at Modsætningen mellem Paven, Calvin og Luther maatte føre til Strid, aandelig og legemlig. I hundrede Aar skulde der føres blodige Krige i England, Frankrig, Tyskland om den sande Kirke. Resultatet blev, at medens de romanske Folk saa nogenlunde bevarede Romerkirken, skilte de gotogermanske sig herfra og oprettede calvinske og lutherske Landskirker. Dette var et korrekt Udtryk for Bevægelsens Karakter. Thi skønt ved Reformationen Kirkens gamle Sten var

begyndt at hugges til Skærver, splittes i Landskirker, var man dog endnu ikke kommen ud over, at disse Stene var Brød. Man var ikke naaet længer tilbage i Oldtiden, end til den kristne «Kirke», ikke op til Jesu af Nazareths varme Lære om Kærlighedens Magt, der bringer hver enkelt til at ofre sig for andre til Gud. Man følte sig endnu kun som værende til i knippevis, den egentlige Livsens Traad laa i Kirkesamfundets omvindende Bast. Da derfor i Norden den første Rædsel efter Overgangen fra Pavedom til Lutherdom omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte havde sat sig, følte man sig atter tryg. Rystedes man end siden kirkeligt, var det stadigt i Bundt med alle de andre. Det var nu Øvrigheden, Kongen, der bar det egentlige Ansvar. Og ham fik man efterhaanden at vide om, ligesom det i sin Tid havde været Tilfældet med Paven, at han var i Pagt med Gud. Der var da ingen Grund til at nære Bekymring for det kirkelige. Gud og Kongen skulde nok vide selv at sørge derfor.

Kirkeforandringen føltes da, hvor dybt den end skar igennem, for Skandinaverne i det 16de Aarhundrede nærmest som en blot forbigaaende, kortvarig Skræk. I det almindelige Velbefindende, som Glæden ved det Naturlige havde vakt, dannede den ikke noget væsentligt Afbræk. Den blev blot en let Kuldegysning. Inden Aarhundredet var omme, virkede den snarest som en pirrende Fornemmelse af Spændstighed og Kraft.

Livet laa da forsaavidt fremdeles i farverigt Sollys for hine Slægter. Men hvad Kirkebrudet ikke havde formaaet, det mægtede et enkelt, halvglemt Punkt i Kirkelæren. Næppe er nogen anden Tid, før eller efter, bleven i den Grad skræmmet, saa rædselsrystet, som det 16de Aarhundrede. Det skete ved Djævlelæren.

Idet Renæssancen gennem den nyindvundne Literatur kom i nærmere Forhold til Oldtiden, stødte den ogsaa paa alle de store Spørgsmaal, der saa levende havde sysselsat hin Tid. Humanitets-Spørgsmaalet, Tanken om det store menneskelige Brodersamfund var man endnu ikke fuldt i Stand til at fatte. Treenighedslæren og Guds Menneskevorden antog man ubeseet, paa

Kirkens Ord. Hvorledes Stjernetydningen kom til at virke, skulle vi straks se. Saa var der endnu Læren om det Onde og om Djævelen tilbage.

Begge disse Tanker skrev sig jo fra det gamle Persien, hvor de havde tjent til at forklare Nattens Mørke i Modsætning til den klare Dag. Men for hine utrættelige Persere i det tempererede Klima, hvor alt prædiker Haardførhed og Arbejde, havde denne Livets Tvedeling ikke virket skræmmende. Den havde kun indeholdt en Opfordring til én og hver om at tage et Tag i med til Gunst for Lyset, for Dagen, for Gud. Ved fælles Arbejde skulde det nok lykkes engang at faa hele Jorden opdyrket, hvert Sind renset, saa Gud kunde sejre, Djævelen, Mørket og det Onde lænkes og brændes.

Paa sin Vandring mod Sydvest var imidlertid Djævlelæren ved at omplantes i semitiske Sind bleven mere bitter, skaanselsløs og dyb. Fra Babylon svirrede Djævlene ud som Fluer og kastede sig over Tilværelsens Aadsel. Verden var fortabt; alle Mennesker onde. Og i den ældste Kristendom, hvor de ægyptiske Tanker om Treenighed og Guds Menneskevorden var blevne optagne, havde disse indgaaet en inderlig Enhed med Djævlelæren. Denne var bleven en nødvendig Underbygning for dem. Guds Søns Komme og Djævelen betingede gensidigt hinanden. Uden Djævel ingen menneskevorden Kristus.

Men i Middelalderen var denne bitre, skarpe Lære atter tildels bleven udvandet. Opstaaet under helt andre Kulturforhold, som et stærkt Kryderi til en Aartusinder gammel Moral, egnede den sig ikke til Børnelærdom for unge, aabne Sind. Ganske naturligt omdannedes da Djævlelæren lidt efter lidt i Middelalderen. Kristus og hans Befuldmægtigede, Paven, traadte i Forgrunden, medens Djævelen blegnede. Enhver, der fromt gjorde, hvad Paven og Kirken bød, var sikker paa at frelses fra Djævelens Efterstræbelser. I Sydevropa, hvor nye Former for Kætteri og Frafald dog af og til fremkom, vaktes den gamle Lære om Djævelen vel engang imellem op paany. Men i Nordevropa var den næsten helt gaaet i Glemme. Her var Fanden kun en Dumrian, hvem den himmelsk-jordiske Kirke holdt for Nar. Mens han stod udenfor og ventede paa den fortabte Sjæl, puttede man den ved Hjælp af Messen blot gennem Hullet i Væggen fra Kirkens jordiske Filial ind i Himlens Ho-

vedkontor. Til Spot for alle stod han saa udenfor og lurede. Man kunde nu næsten fristes til at have Medlidenhed med ham, aflægs som han var bleven, saa at han altid kom tilkort. Nu vankede der ikke blot svidende Stænk af Vievand, naar en Kirkens Mand var efter ham, men tørre Prygl og Hammerslag, naar han kom i Kast med en forslagen Bonde eller Landsbysmed.[1]

I hele denne Opfattelse kom der Røre og Forandring ved Læsning i det nye Testamente. Forbavset fik man Øjet op for, at det ikke forholdt sig saa. Djævelen var saa langt fra en sølle Stakkel, at han tværtimod var den mægtigste af alle Fyrster, denne Verdens Herre. En Stund mødtes denne nye Tankegang og brødes med den anden nysvakte, friske, Troen paa det Naturlige. Mere fuldblods sejrede vel tilsyneladende det Naturlige, men Djævlefrygten borede sig fast og fulgte med som Skyggen. I Slægt med Natten som denne, kunde den krympe sig sammen ved Dagslys, men listede dog bestandigt med, sky, grim, og uafrystelig, indtil det Baghold, hvortil den gav Tegn, Mørket, overvældede en. Den satte Plet paa Glæden.

Men langt værre blev det, dengang da Bruddet indenfor Kirken foregik og Kirkeforandringerne gennemførtes. Hvert af de nye Kirkesamfund, Romerkirken ikke undtagen, søgte at være saa bibelret som muligt, og pirrede med Flid op i alle de sorte Tanker, der for fjorten, femten hundrede Aar siden havde bundfældet i Kristentroen. Der var Brug for dem nu. Thi med ny Kraft trængte et gammelt Spørgsmaal sig frem og krævede Svar: Hvad er det Onde? Selve Forholdene stillede det. Alle disse nye Kirkesamfund havde jo det Onde til indbyrdes Grænse. Og i selve Bruddet med det gamle laa med en ængstet Samvittigheds Svie det blottede Spørgsmaal: Hvad er det Onde?

Det Onde var først og fremmest Frafaldet fra Gud og den rette Kirke. – Frafaldet; men kom det af sig selv? Biblen lærte jo om Slangen i Paradis, der var Manddraberen fra Begyndelsen, og om Fristeren, der lige siden da havde søgt at

fange enhver, selv Guds enbaarne Søn. Det Onde var da Djævelen i Virksomhed. — Men Bibelen lærte jo tillige, at Djævelen og hans Betjening var i uafbrudt Virksomhed. Det vrimlede af Smaadjævle, talrigere end Støvgran svirrede de om, fyldte alt som Midder, for at lokke, besmitte, besætte, fordærve dig, mig, os alle. Hele Verden var et forfærdeligt Rum, hvor den sande Seende som en Deliriumssyg saa Fluer, Satans Fluer, enkeltvis og i Klump allevegne.

Med indre Nødvendighed og hurtig Fart havde denne fortvivlede Forklaring af Livet udviklet sig. Hvad var det, her var foregaaet? Overse vi hele Udviklingen, var det simpelthen, at de unge Folk for første Gang havde søgt at tænke paa egen Haand og forstaa den Verden, der omgav dem. De havde først spurgt: Hvad er det Gode, det Behagelige? Og de havde svaret: Det Naturlige, alt dette, som Middelalderen havde erklæret for et Intet, Verden, Menneskenaturen, Livet. Og i Samklang med dette Svar var hele den friske Glæde og nybaarne Kraft rullet gennem Evropa, enstemmigt havde man sagt Ja til Biblens Ord: Gud saa alt, hvad han havde skabt, og se, det var saare godt.

Men derpaa havde man ligesaa naturligt spurgt: Hvad er da det Slemme, det Onde? Og vejledt af Biblen, ydre Forhold og følgerigtig Slutning var man endt med at antage Alting opfyldt af Billioner og atter Billioner ondsindede Djævle. For vor Tid, der har et andet Verdenssyn, staar denne Forklaring som fremmed og uforstaaelig. Og dog har netop vor Tid givet ganske det samme Svar paa det tilsvarende Nutids-Spørgsmaal. Sygdom er i vore Dage bleven forklaret som Virkning af visse Bakterier og Baciller, der i uendeligt Tal fylde Luften og vort eget Legeme, smittebringende, rede til Fordærv.

Enhver, der vil søge at tænke denne Tanke til Bunds og leve derefter, sætter Fod paa Rædslens og Vanvidets Tærskel. Vi undgaa kun Følgerne ved i Tide at dreje af, dels letsindigt glemsomt, dels ved at forudsætte, at et tilsvarende Antal Sundhedstropper, f. Eks. de hvide Blodlegemer eller lignende vel nok holde Sygdomsdjævlene Stangen. Vi overlade med andre Ord en højere Magt, Naturen, at klare den Sag, vi i de allerfleste Tilfælde er ganske ude af Stand til at magte.

Anderledes hin Tid. Dette var dens første Opdagelse, der derfor overvældede alle, Lærd som Læg. Enhver var derhos

NY SUBSKRIPTION

PAA

FOLKENES HISTORIE

FREMSTILLET AF NORDISKE HISTORIKERE

UNDER REDAKTION AF

JOHAN OTTOSEN

Da Folkenes Historie under *Johan Ottosens* Redaktion for et Par Aar siden udsendte sit første Hefte, vandt Planen for Udgivelsen straks en ualmindelig Tilslutning gennem et meget stort Subskribentantal. Det viste sig derved tydeligt, at der virkelig havde været Trang til en saadan stor, moderne, illustreret Verdenshistorie, der paa ethvert Punkt stod paa Højde med Resultaterne af vor Tids Forsken, og fremstillede disse klart og anskueligt for alle. Heller ikke den udmærkede Stab af Medarbejdere, hvoraf kan nævnes: Dr. phil. *Aage Friis*, Professor *Gertz*, Dr. phil. *Anna Hude*, Dr. phil. *Moltesen*, Dr. phil. *P. Munch*, *Th. A. Müller*, Dr. phil. *H. L. Møller*, *Niels Møller*, Dr. phil. *A. Ræder* o. s. v., eller det usædvanlig store og smukke Billedstof med rig Anvendelse af Farvetryk har været uden Skyld i Værkets Held.

Efterhaanden som Udgivelsen er skredet fremad, har de enkelte Afsnit været Genstand for megen Opmærksomhed i

Pressen og for en saa uskrømtet Anerkendelse, at Værdien af det hele Værk tør betragtes som fastslaaet. Hele femte Bind (Enevældens Tidsrum) og betydelige Partier af andet, tredje og fjerde Bind foreligger nu og har dannet Grundlaget for den omtalte Bedømmelse.

Under disse Omstændigheder har Forlaget tænkt sig, at mange, som tidligere af den ene eller anden Grund holdt sig tilbage, nu kunde ønske at træde til ved

en ny Subskription,

som det derfor herved indbyder til.

Den ny Subskription vil ligesom Hovedsubskriptionen udkomme i 7 Bind, hvert paa lidt over en Snes Hefter (à 3 ottesidige Ark foruden Bilag)

à 50 Øre.

Subskriptionen, der er bindende for hele Værket, modtages hos enhver Boghandler.

GRÆBES BOGTRYKKERI · KJØBENHAVN.

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

7. HEFTE 50 ØRE

GYLDE

Nr. 23

Udkommen er:

SKOL

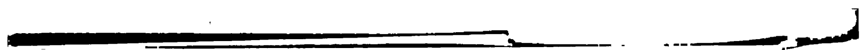
Vægtavler

Sidste Uge udkom:

Carl Ewald: M
Kr. 3.00. Kierke
pirer ved Rapha
3.00. Harald H
nyere Filosofis H
2. Udgave. Kr. 1
omkring 1789 ve
Kr. 3.00.

Louis Levy:
en Ark —". Kr.

Man kommer stra
af denne Bog, fordi
noget for sin Forfatt
uklart, famlende, so
en romantisk Klagely
og sikkert, netop saa
foreligger for hans
er en Bog, i hvilke
Jøde paa fuldt mo
bleven sig sin Race
den griber én saa st

fyldt af det Naturliges Kraft og voldsomme Trang til Virken. Endelig var den Sag, hvorom det drejede sig, endnu mere personligt spændt end det blotte Spørgsmaal om Sundhed og Sygdom. Det drejede sig jo om Godt og Ondt, om Gud og Djævel, altsaa for hvert enkelt Menneske ikke blot om timelig Liv og Død, men om evig tillige, om Salighed eller Helvede. Alt var da lagt til Rette til, at her maatte komme til at staa *en Strid saa heftig som ingensinde før, gennemrystende det hele Samfund.*

En sidste, svag Mulighed var endnu tilbage, den, at Kirkemyndighederne kunde, ligesom Paven ved Middelalderens Begyndelse, have taget Sagen i deres Haand og selv alene sørget for Djævelens Fortrængelse. Men nu var jo Kirkemyndigheden ikke som i Middelalderen samlet paa én Haand, Pavens. Der var opstaaet en Mængde Statskirker med nye, uøvede, verdslige Myndigheder, der først skulde tjene deres Sporer. Og alle var de Børn af Tiden, gennemtrængte af Farens Storhed, opsatte paa at slaa. *Kampen begyndte da med indre Nødvendighed, og heftigst netop i de nye Statskirker.*

Kampen stod imellem Samfundet og Djævelen; den gik ud paa at hindre Smittens Udbredelse; Hovedmidlet, der anvendtes, var *Desinfektion ved Brand.*

Enhver, der nu til Dags gennemlæser blot nogle faa af Datidens *Hekseprocesser*, oprøres og fyldes med Gru ved alt det forfærdelige, man her bliver Vidne til. Man véd ikke, om man mest skal gyse over den Blindhed, Raahed og Grusomhed, der fyldte Jagtherrerne, gejstlige og verdslige, eller over Klappernes udtænkte Ondskab og aldrig trættede Angiveri, eller over selve Vildtets fortvivlede, lidelsesfyldte Vanvid. Baal ved Baal rejstes der i By og paa Land, i Nordevropa, i Mellemevropa, i Sydevropa.[1]. Gamle og unge, Mænd og Kvinder knebes med Tænger, straktes paa Stige, brændtes levende, Djævelen til Afbræk, Herren til en sød Lugt. Det var, *som om Djævelen selv var* faret i Menneskeskikkelse og, klædt i Kirkeskrud, *spottende udlagde Tanken: Mennesket skal ofre sig selv til Gud.*

Og dog er alt dette kun den fjerne, dæmpede Brusen af de Tanker og Stemninger, der gennemsydede Tiden. Det er Viserens Gang, Uhrets Slag og Lægens Forskrifter med deres Anvendelse, men ikke Sygdommen selv. Den fyldte alle, ikke blot hine ulykkelige, om hvis Lidelser de gulnede Blade tilfældigt give os Melding, men alle. Thi enhver, og netop i højere Grad jo bedre han var, følte Smerten, Rædslen i sig ved Djævelens bestandige Anløb. I Drømme, i vaagen Tilstand, i hver opstaaende Lyst eller fattet Beslutning, var Djævelen én nær. Han stod bag Døren, laa skjult under Sengehimlen, vimsede i Forstuen, stod lige bag ens Ryg, fløj paa én som en Flue. Det var ham, der bragte det Nøgle Garn til at trille netop hen paa ens Fod, det var ham, der hindrede den sortblissede i at malke, dinglede Tyvekroppene i Galgen i Takt og mjavede som en Kat om Aftenen i Gaarden. Og hvo kunde undgaa ham, naar han indsvøbt i et ondt Menneskes Bønner, i Form af Forgørelse slog ned! Et Haar, en afklippet Negl, blot en Sømstump kastet paa Bislaget var nok til at give ham Magten. Her hjalp ingen Troesbekendelse eller Skriftsted, de gav i hvert Fald ikke det, man trængte til: sikker Forvisning. Tro stod blot mod Tro, Haab mod Frygt. Og det var Djævelens mindste Kunst at svare: Amen.

Men saaledes svækkedes uformærkt selve Kirken. Den ydede ikke den Hjælp, den var kommen for at bringe. Det gik i Norden med dens Hjælp som med dens Gudstjeneste. Én Dag om Ugen strømmede alle til Kirke, følte sig sikrede bag dens Mure under Værn af den fælles Bekendelse. Men de seks øvrige Dage var man prisgiven Djævelen. Og hvo borgede for, at ikke dette Forhold i Tal skulde blive det samme engang med Hensyn til Himmel og Salighed. Det varslede ikke godt, at Kristus selv havde sagt: Mange ere de kaldede, men faa ere de udvalgte.

Saa delte da Livet for Slægterne i Norden i Slutningen af det 16de Aarhundrede sig i to skarpt adskilte Dele, den ubændige Glædes og den sorte Fortvivlelses, den genopvaagnede Naturs og Djævelens Del. Og denne Dobbeltbelysning over Livet vekslede ikke jævnt som i Naturen selv, en Dagside og en Natside, med halvt umærkelige Overgange. Nej, de var rystede sammen, stod med skarpt afskaarne Sider, som Brud i Glar, lige op ad hinanden. Midt paa Sommerdagen,

midt i Glæden, Jublen, Festen kunde man gribes af den forfærdelige Vished om Djævelens Nærhed. Og uundgaaeligt fortabt plumpede man ned i Mørket, i Helvedkvalernes, de timeliges, de eviges altomklamrende Gru. Som Skyggen af Møllevinger jog Djævlefrygten hen over Sindets solbelyste Vindue, uroligt, uafladeligt, til at blive gal over.

Det var netop det bratte i Overgangene, der nærmere sét udgjorde Uhyggens værste Part. Thi alt, hvad der ellers kan tage Stød af og bære oppe — ens egen Følelse af at have handlet ret, andres skærmende Omhu, Kæres Medfølelse — det brast i et Nu som skøre Baand, saa saare man hældede ud over Afgrunden. Forholdet slog om med samme meningsløse Pludselighed som den, hvormed Negre jublende holde Fest og i samme nu grusomt styrte sig over den iblandt dem, hvem Loddet rammer til Slagtning. Den hvem Djævlefrygten stemplede, stod med ét svigtet, skyet, udstødt af alle. Var det end ens egen Fader eller Moder, Søskende, Ægtefælle, Barn, saa sitrede Baandet over af Rædsel fra det Øjeblik, man i dem opdagede Djævelen og hans udstrakte Klo efter én selv. Og Vanvid truede hver den, der ærligt saa til i sig selv og genkendte ham af og til ogsaa i sit eget Indre. Ikke uden Grund antog da Livet stundom Præg af hine Bakkanalier under Pesttid, hvor alle Baand er opløste og enhver feberhed skynder sig at sætte Nydelsens Bæger for Munden, førend det er for silde.

En valnere Eftertid vil med mild Værdighed maaske bebrejde hine Slægter, at de ikke søgte Religionens Trøst. De var jo dog Kristne, og i Troen findes Lægedom mod alle Onder. — Men hertil vilde hine Slægter kunne svare: Berøv os ikke vor Hæder! Deri ligger netop vor Ære og vor Fortjeneste af Menneskehedens Udvikling, at vi tog Sagen for ramme Alvor, at vi virkeligt troede. Vi plukkede ikke lidt Godtkøbstrøst i Form af beroligende Skriftsteder ud af det ny Testamente og erklærede dette for hele Kristendommen. Vi forsøgte ærligt og redeligt at tro paa alt, hvad der staar deri, ikke blot om Gud og om Kristus, men ogsaa om Djævelen, den lyslevende Djævel, der gaar rundt som en brølende Løve, rede til at opsluge os alle. Idet vi følte ham nær, søgte vi efter Evne at holde ham fra Livet, bekæmpede ham med alle de Midler, Gud har stillet os til Raadighed. Men jo mere vi kæmpede, desmere gennembævedes vi af Rædsel, Rædslen for det

evige Fortabelsens Svælg, hvorover vi alle hænge. — Føle I Eder nu sikre paa Eders Salighed, saa enten tænke I ikke saa skarpt som vi, eller Eders Kristendom er ikke det nye Testamentes.

Spændingen mellem det Naturliges Lyst og Djævletroens Nød skulde synes at maatte sprænge et almindeligt Menneskesind. Mod Syd, hvor dog Romerkirken ydede bredere og mere hævdet Værn mod Djævlefrygten, drev ogsaa Spændingen mange ud af Kirken over i de gamle Grækeres og Romeres mildere Livssyn. Romerkirkens Kamp mod Djævelen fik herved et større Virkelighedspræg, idet den blev til en Forfølgelse af Kættere, virkeligt frafaldne. I Skandinavien derimod hørte bevidst Frafald fra Kirken til Sjældenhederne. Man søgte efter Evne at rumme de to stridige Elementer, Naturglæde og Djævlefrygt, i samme Bevidsthed. Naar dette nogenlunde lykkedes for Flertallet, uden at Sindet sprængtes i Vanvid, saa laa en Hovedgrund hertil vistnok i det træge, hærdede Stof, der udgjorde Bevidsthedsbeholdningens Ydersider. Gennem Aartusinder havde Naturforholdene heroppe gennem Nedarving formet Sind, skikkede til sejgt at omslutte.

Naturen selv, med dens langstrakte Overgangs-Aarstider, fyldte med Graavejr, Slud og Kulde, var jo som en tyk Beholder for Aarets to smaa Kerner, virkelig Sommer, virkelig Vinter. Selv hver enkelt Dag havde sit lange, dobbelte Tusmørke. Trods den drævende Tværhed var dog alt omskifteligt, intet til at lide paa. Midvinter kunde med ét blive solblank og med maanebelyst Sne; Midsommerens Fryd gaa tabt i graasløret Regntid. Fra Slægt til Slægt gennem umindelige Tider var man saaledes bleven vænnet til aldrig at stole for sikkert paa noget, hvad Vejrlig angik. En vis graa i graa veg og tykskindet Nøjsomhed var bleven Grundpræget i Sindet. Og oven over dette Grundpræg laa som mer eller mindre bevidst Tro, trængende igennem hvilken Religion, man end bekendte sig til, en Forvisning om, at alt gik, som det skulde. En egen dunkel, stærk, dvask Magt, en Skæbne eller hvad man vilde kalde det, styrede alt. Det var den,

der gjorde selv den sikreste Beregning af Vejrlig og alt andet Udfald til Skamme; det var den, der godlidende kunde pynte et fattigt Øjeblik med Solskær, satte Maal for Lykken, Grænse for Pinen. Alt eftersom denne Tro var groet paa Klippegrund, Sletteland eller en Blanding af begge, gav den Sindets sejge Sider Haarhed eller Bøjelighed, gjorde det graablaa Blik hvast eller mildt udvandet. Men alle Sind gav den ligesom en dobbelt Bund, en øverste nær Overfladen og en anden dybt nede, i Pagt med det Uudsigelige.

Denne nordiske Form for Sind var særligt skikket til at huse Tidens to modsatte Former for Tankegang. De behøvede ikke at støde sammen, saa længe de var anbragte paa rette Maade, Naturglæden ved Overfladen, Djævlefrygten nede i Tungsindets Dyb. Naturglædens Ild blev herved gennemfugtet af det Dagligdags' Vandtunghed. Og nede i det dunkle Dyb gled selv Djævlens mørke Skikkelse stundom i ét med Skæbnens ubestemte Graa. Faren indtraf kun, naar Rædslen, vakt ved en uvant Omstændighed, skød op som et Lyn, styrtede Ligevægten over Ende og fyldte Overfladen med giftblaa, onde Tanker. Men den Form for Kirkeforandring, som havde sejret i Norden, den lutherske, var rigtignok ogsaa i særlig Grad tilbøjelig til at skræmme Djævlefrygten til Vejrs.

Det er da et Spørgsmaal, om selv den nordiske Sindsbygning alligevel i Længden vilde have været i Stand til ved egen Kraft at udholde det indenfra kommende, voldsomme Tryk. Man naaede imidlertid ikke til den yderste Prøve. Thi i Norden som over hele Evropa viste sig, just da Faren var størst, en himmelsk Forsoner. Det var den gamle, bestandigt unge Stjernetydning. Stammende fra Babylon, som Djævletroen fra Persien, begge i Aartusinder trofaste Følgesvende Verden over, uden dog nogensinde ret at have forstaaet hinanden, skulde de nu for sidste Gang mødes, blusse op i Ungdomskraft og kæmpe om Herredømmet. Tordensvanger og opfyldt af Svovldunst som Luften var, maatte blot Synet af Stjernehimlen ovenover virke beroligende. Og Stjernetydningens ædle Kunst gav Sind og Tanker en ny og højere Retning paa tværs af Djævlefrygten. Overalt bragte den da Trøst og Beroligelse, intetsteds dog maaske i saa høj en Grad som dér, hvor der trængtes mest til den, i Norden. Heroppe, hvor dog alle Naturforhold var saa lidet gunstige for dens Op-

komst og Fremme, lagde den sig som svalende Dug over Sindene og fremkaldte i den ufrugtbare, nordiske Jordbund saa skøn og sælsom en Blomst som Tyge Brahe.

Araberne anede ikke, da de i Spanien blev de evropæiske Folks Læremestre i Astronomi, hvor stor en Skat de herved lod gaa i Arv til disse. Stjernekundskaben blev for Evropa i det 15de og 16de Aarhundrede et afgørende Middel til at be vare, hvad der var naaet, en Lægedom mod Nuets Plager og en Nøgle til den Dør, bag hvilken en rigere Fremtid laa gemt.

Allerede i det 13de Aarhundrede begyndte denne arabiske Indflydelse at sætte Spor. Da Kejser Frederik den Anden Aar 1224 grundede Universitetet i Neapel, oversattes her flere arabiske Skrifter paa Latin. Omtrent samtidigt lod Kong Alfons den Tiende af Kastillien i det nys fra Araberne erobrede Toledo en mærkelig Kommission sammentræde. Den bestod af halvt hundrede arabiske, jødiske og kristne Stjernekyndige, og dens Opgave var at udarbejde nye paalidelige Planettavler, hvorefter man til enhver Tid med Lethed kunde bestemme, hvor paa Himlen hver Planet befandt sig. Da de færdige Tavler overraktes Kong Alfons ved hans Tronbestigelse Aar 1252, skulle de efter Sagnet have kostet ham 400,000 Guldstykker. Og de kom til at koste ham mere, idet de besynderligt forviklede Baner, som man lige siden Ptolemæus' Tid tillagde Planeterne, skal have aflokket Kongen den uforsigtige Ytring: «Hvis Vorherre havde taget mig med paa Raad ved Verdens Skabelse, vilde jeg have anbefalet en større Simpelhed.» Paa Grund af disse og lignende Ytringer blev han anklaget for Gudsbespottelse og 1282 afsat som Konge.[1] De Alfonske Planettavler blev snart uundværlige for enhver Astronom og bevarede deres Ry, lige indtil Koppernikus indførte den «større Simpelhed», der havde kostet Kong Alfons hans Trone og som let kunde være kommen til at koste Koppernikus hans Liv.

Sin ypperste Betydning naaede dog den arabiske Arv først, da den i det 15de og 16de Aarhundrede blev det forløsende Ord

paa de tre mest afgørende Omraader. Stjernekundskab viste sig med ét lige uundværlig for de søfarende Opdagere, for Kirken og for den vaagnende Videnskab.[1] Alles Øjne rettedes nu, om end af forskellige Grunde, mod Himlen og i dette opladte Blik ytrede sig de unge evropæiske Folks første, tydelige Opvaagnen.

Under deres utrættelige Forsøg paa at sejle ned langs Afrika havde Portugiserne naturligvis haft stor Nytte af det Instrument, som Araberne havde lært Evropæerne at kende, Kompasset. Men hvor vigtigt dette end var, saa viste det sig dog ikke tilstrækkeligt paa saa vidtstrakte Søture. Og Savnet af Hjælpemidler maatte blive endnu mere føleligt, naar Rejserne ikke længer blot gik fra Nord til Syd, men som Spaniernes fra Øst mod Vest til Amerika, ja over det uhyre «Stillehav» tværs over Jordkloden. Her var en Søfarts-Astronomi absolut nødvendig, med Raad og Vejledning til at maale, hvor man overhovedet befandt sig. Og politisk set var den lige saa nødvendig til at finde den tænkte Skillelinie, som Paven havde draget hen over det ukendte Verdenshav som Skel mellem portugisiske og spanske Besiddelser. Endelig var en saadan Astronomi det eneste Middel til at holde Styr paa det Utal Løgne, der i Form af Kort over opdagede Vidunderlande væltede ind over Evropa. Her var en Opgave saa storladen og paatrængende, som ingensinde før: Ved Hjælp af Himmellegemerne at tage Maal af hele den uhyre Jord, tegne Landene, tidmærke Havet og i Landkorts Form tvinge hele den vældige Kugle i Knæ paa en Flade. Med dristigt Mod og enig Kraft gik alle de nyvakte Folk løs paa denne Opgave.

Men ved Siden heraf meldte der sig for Kirken en Opgave af lignende Natur. Aaret var løbet løbsk. Den kirkelige Tidsangivelse svarede ikke længer til den virkelige Tid. Dette viste sig paa dobbelt Maade. Jævndøgn indtraf nu hver Vaar og Høst ti Dage før, end de skulde. Det blev Jævndøgn allerede den 11te Marts, skønt det først skulde være det den 21de. Og der gik nu bestandigt fire Døgn hen mellem, at Kirken havde erklæret det for Fuldmaane og at denne virkelig indtraf. Dette sidste var saa meget værre, som jo de store kirkelige Fester, Paaske og Pinse, ansattes efter Maanen. Siden Konciliet i Nicæa Aar 325 havde det været fælles vedtagen Regel: Paaske skal fejres af alle Kristne den første Søndag efter den første Fuldmaane efter Foraarsjævndøgn.

Grundene til disse Forstyrrelser er nu lette at indse. Man

havde lige siden Cæsars Tid stadigt regnet Aaret for $365^{1}/_{4}$ Døgn, skønt det mangler nogle Minuter i at være saa. Og disse Minuter var voksede op i Aarhundredernes Løb til en Afvigelse paa ti Døgn. Maaneberegningen havde man i umindelige Tider anstillet ikke efter den virkelige Maane, men efter en saakaldet «Maanecirkel», ifølge hvilken Fuldmaane igen skal indtræffe paa de samme Dage efter nitten Aars Forløb. Ogsaa dette var imidlertid kun delvis rigtigt, idet der ogsaa her stadig var en lille Fejl paa nogle Minutter, som i Aarhundredernes Løb var voksede til fire Døgn. Men begge disse Fejl, der nu voldte den største Forvirring, kunde kun udredes og rettes af en Stjernekyndig. Kirken saa sig da nødt til at fremme og værne om astronomiske Studier. Der blev blandt andet stillet den lærde Stjernekyndige Regiomontanus et Bispedømme i Udsigt til Løn for Hjælp ved Forbedring af Kalenderen. Sagen ordnedes dog først endelig 1582 ved Indførelsen af den gregorianske Kalender.

Man maatte altsaa tye til Stjernekundskab for at forstaa Rummet og for at forstaa Tiden. Men hvad mere er, man søgte ogsaa til Stjernerne for at forstaa selve Livet. Stjernetydning blev Datidens Grundvidenskab, Forudsætningen for alle de andre. Det er i vore Dage blevet Mode at se haanligt ned paa hele denne Bevægelse. Det første, man nu til Dags søger overfor hin Tids berømteste Astronomer, er at rense dem for Mistanke om at have hyldet denne Samtidens Overtro. Man har endog ment at gøre dem en Tjeneste ved at fremstille dem som Bedragere, naar blot man herved kunde undgaa, at de selv skulde have været bedragne. Slutninger af denne Art røbe imidlertid ufærdig Tankegang. Man er aabenbart endnu for nær ved hin Tid, alt for rystet af Overraskelsen fra dengang, da alt dette brast og maatte vige for et helt andet Syn, til at man endnu kan dømme billigt om Stjernetydningen. Et Par hundrede Aar er kun et ringe Spand af Tid i den fælles menneskelige Udvikling, især naar det gælder Dommen om en Opfattelse, der har haft Aartusinder til at brede sig og vokse sig fast. Stjernetydning maa endnu formumme sig for at passere uanfægtet.

Hvis derimod en Tænker i Nutiden vilde paastaa, at alt, hvad vi kalder Liv, lader sig føre tilbage til Æthersvingninger, vilde han rimeligvis være sikker paa at vinde en Del Meningsfæller. Dette er imidlertid kun det moderne Udtryk for omtrent samme Forestilling, der ganske vist i noget naivere, plumpere Form laa til Grund for Stjernetydningen. Saaledes som denne var dukket op i Babylon, havde hentet Kraft fra Aristoteles, ligget i Vinterhi i Middelalderens Evropa, nydt Frihed hos Araberne og nu med ungdommelig Fyrighed og Kraft brød paa hos de nyvakte Folk, var den et fælles Forsøg paa at forstaa Livet som en Enhed, som en fra oven af nedefter virkende Bevægelse.

Fra hvem udgik Bevægelsen? Selvfølgeligt fra Gud. Tronende ovenfor den ottende Himmel, Fiksstjernehimlen, satte han denne og hermed alle de syv andre Himmelsfærer i Sving. Herfra forplantede Bevægelsen sig videre ned efter til Jorden i Verdens Midte, til de fire Elementers Verden, og fremkaldte her alle de uendeligt mange Bevægelser, der lige fra Aarstidernes Vekslen og Ebbe og Flod til Livssafternes Stigen og Fald i Mennesker, Dyr og Planter betingede det, man kalder Livet. Alt var kun én Brusen af den fra Himlen udstrømmende Musik, Livet var den Vibreren, hvori den, ind mod Verdens Midtpunkt bestandigt trægere og stædigere, Masse blev sat af denne fra Gud udgaaende Bevægelse. For Mennesket, hvis Sjæl var iklædt de fire Elementers Dragt, det jordiske Legeme, var det den skønneste Opgave: fra Tilværelsens Bund at stige ad Erkendelsens Vej op til Livets Ophav, til Gud. Den højeste af alle Videnskaber, den, der kastede Lys over og udgjorde det inderste Liv i alle de andre, var da Astronomien. Og med grundigt Kendskab til denne var det muligt at sondre de enkelte Akkorder i den himmelske Musik, udskille Tonestillingerne, bestemme, hvad jordisk Bevægelse, Sammensætning af Elementvædsker og hermed altsaa af jordisk Form for Liv der hver Gang var anslaaet med det himmelske Anslag. Stjernetydning var Mennekets højeste, ædleste, guddommelige Kunst

Man kalde dette Livssyn for religiøst, videnskabeligt, fantastisk, hvad man vil. Vist er det, at det var den Rus, de unge evropæiske Folk drak, da de satte den iskænkede Blandingsdrik for Munden — den nye Sans for Naturen, Oldtidens Dannelse, Arabernes Arv — Alt rystet sammen. Det var under denne Be-

gejstring, at den videnskabelige Metode blev undfangen, der den Dag i Dag udgør de evropæiske Folks Styrke: den erfaringsmæssige Prøven, den Naturen adspørgende Forsken. Det var endelig i Kraft af denne lykkelige Tro, at de formaaede at bære den vistnok tungeste af alle Byrder, der har været lagt paa nogen Tidsalders Skuldre: den uforfalskede Djævlelære i levende Renkultur.

Thi dette Livssyn indeholdt en kraftig Indsigelse imod Djævelens Eneherredømme, hans Herskermagt som denne Verdens Fyrste. Hvad Kirken ikke havde formaaet at holde nede, det dæmmede Stjernetydningen op for. Ikke af Djævelens Forførelse, ikke af Satans List og Vold afhænger Jordlivets Gang og dets Udfald. Det stammer fra Stjernernes Bevægelse fra de syv Himle, fra «Himlenes Rige», og ikke Satan selv formaar at sætte Stop for det store Verdens Møllehjul, som Vorherres Livsstrøm har sat i Gang.

Saaledes mødte Stjernekundskaben i sin tredie Form — ikke blot som Hjælp til at forstaa Rummet og til at forstaa Tiden, men som Forklaring paa selve Livet — som det 16de Aarhundredes ypperste Bundsforvant, Menneskeaandens bedste Forkæmper. Stjernetydningen fra Babylon rejste sig i sin ædleste Skikkelse og drog, mægtigere end nogensinde før, alt det Ypperste og Bedste i Mennesket, alt det, hvortil der knytter sig Stræben og Haab, frem til Modstand. Ligeoverfor den stod dens Tvillingbroder fra Persien, den sorte, trøstesløse Nat uden Stjerner, Djævlelæren. De havde fulgtes ad fra Barndommen, var vandrede Verden rundt sammen, men havde aldrig forstaaet hinanden. Nu mødtes de atter som voksne. Og Striden begyndte, thi hver forlangte alt. Det 16de Aarhundrede er denne Kamps Historie. Der er kun faa ydre Spor af den. Forgæves vil man lede efter mange og store Skrifter derom, endsige efter Minder om udvortes Strid og Blodsudgydelse. Kampen stod i det Indre, i hver enkelts Sind, mer eller mindre klart bevidst efter Vedkommendes forskellige Dannelsestrin, men lydløst, stille som den Nat, der skulde forklares.

I denne Strid bundede en af Tidens dybeste Rørelser. Stjernetydningens lædskende Drik nødes af feberhede Sind fra Middelhav til Nordkap. Og særligt i Norden havde Drikken en egen, hjemlig Smag. Det var som gamle Minder, der kom i

ny og venlig Form, som om, hvad her hed Stjerner og Guds Vilje, havde man drømt om før under Navn af Skæbne eller Det, der nu engang skulde ske, skulde saa være. Med en ubestemt Fornemmelse af Velbehag lukkede i Norden sig Sindet over dette sit dybeste, paa ny bekræftede Eje. Men i Nord som i Syd spejlede Bevægelsens Styrke sig i Mængden af dem, der tyede til den store Stjernetydningskunst, i den Iver og Alvor, hvormed den dyrkedes, og i de afgørende Resultater, hvori den bekræftede sin egen Sandhed.

Naar man nutildags med egne Øjne ser tilbage paa Stjernetydningen i det 16de Aarhundrede, altsaa uden at lade sig blænde af en senere Tids Forsøg paa at tilsløre og forvanske de virkelige Forhold — er det første Indtryk, man modtager, Forbavselse over den uhyre Rolle, som Troen paa Stjernernes Indflydelse dengang har spillet. Det var ikke blot den uvidende Hob, der troede herpaa, det var saa godt som alle, der overhovedet havde nogen Betydning. Vil man rent udvortes danne sig et Indtryk, se man blot hen til Massen af de Skrifter, der i det 15de og 16de Aarhundrede er udgivne om Stjernetydning. Alene de af dem, der endnu findes paa de to store Biblioteker i København, udgøre ansélige Stabler. Rent udvortes maalt veg ikke Stjernetydningen for nogensomhelst anden Videnskab i Datiden. Og det var ikke ubekendte Folk, der forfattede disse Bøger, det var Tidens betydeligste Mænd. I Skandinavien f. Eks. kan ingen Navne i det 16de Aarhundrede naa frem i Række med disse to: som ypperste Repræsentant for ren Videnskab, Tyge Brahe; og som ypperste Indehaver og smagfuldeste Fremstiller af Datidens samlede Dannelses Indhold, den lærde, fintslebne Statholder i Slesvig og Holsten, Henrik Ranzau. Men begge disse vare netop tillige begejstrede Tilhængere af Stjernetydningen. Tyge Brahe dyrkede den praktisk til det sidste, og hans hele videnskabelige Færd var fra en vis Side sét viet dens Fremme. Henrik Ranzau har udgivet to fortræffelige Lærebøger i Astrologi, en historisk Fremstilling af dens Udbredelse og en vidtløftig Udvikling af dens Lære paa ikke mindre end 384 Sider.[1] Desuden lod han natur-

ligvis som rig og omhyggelig Fader alle sine Børns Horoskoper stille og indførte dem selv i en endnu bevaret, mærkelig Familiebog, der efter Udstyret at dømme og som Himmelvejviser for Slægten tydeligt nok har nydt ganske særlig Ærefrygt.[1] I en lignende, prægtigt udstyret Bog har han nedskrevet, hvad han kunde overkomme af berømte Samtidiges Horoskoper, den hemmelige Hovednøgle til hele Datidens Historie.[2] Blandt Tysklands Lærde lyse Navne som Melanchthon og Kepler. Melanchthon holdt ved Universitetet i Wittenberg Forelæsninger over Stjernetydning, der gjorde saa megen Lykke, at de udkom i fornyet Udgave 1559.[3] Slige Forelæsninger var iøvrigt ikke noget for Wittenberg ejendommeligt. Ved Universiteterne i Bologna og Padua var særlige Lærerposter i Stjernetydning. Kepler forfattede Almanakker med Vejrforudsigelser og historiske Spaadomme efter Stjernerne, og lige til sin Død vedblev han at stille Horoskoper; et af de sidste han stillede var Wallensteins.[4] Tyge Brahes berømteste danske Efterfølger, Longomontanus vedblev at drive Stjernetydning indtil han i sin Alderdom, 1645, endelig afslog at stille flere «Nativiteter», da han «havde lagt det bort for nogle Aar siden.»[5] Ganske som Forholdet var i Skandinavien og Tyskland, var det ogsaa i England, Frankrig og Italien. Selv da Bacon, den store Herold for den nye Tids Naturerkendelse, Aar 1623 udtalte sig om Stjernetydning, forkastede han den ikke men krævede den blot reformeret. Han bekæmpede bl. a. den hidtil brugte, vilkaarlige Beregningsmaade, der bestemte Planeternes Virkninger efter de enkelte Ugedage og Timer i Døgnet. Men han benægtede ikke Muligheden af, at større, jordiske Begivenheder som Oversvømmelse, Pest, Slag, Oprør, Kongers Død og Folkevandringer kunde staa i Forbindelse med Planeterne og altsaa maaske lade sig beregne.[6]

Det vil allerede af det meddelte være sandsynligt, at Stjernetydningen nød Støtte hos Datidens regerende Fyrster. Dette fandt ogsaa Sted i en overordentlig Grad. Kejser Carl den 5te omfattede den med Interesse. Kejser Rudolf den 2den søgte at drage de berømteste Stjernetydere til sit Hof. I Frankrig var Frants den 1stes Moder, Louise af Savoyen, en begejstret Tilhænger; Katharina af Medicis havde megen Tillid først til den italienske Stjernetyder, Cosimo Ruggieri, derefter til den endnu berømtere franske, Michel Nôtredame. Denne nød derfor ogsaa stor Anseelse under hendes Søn Carl den IX, hvis Liv-

læge han blev. Henrik den Fjerde lod Stjernetyderen Larivière kalde til Ludvig den 13des Fødsel; og da senere Anna af Østerrig fødte Ludvig den 14de, var Stjernetyderen Morin skjult tilstede i Værelset for at sættes istand til at stille det paalideligst mulige Horoskop[1]. I Danmark var Frederik den Anden den rundhaandede Ynder af Tyge Brahe. Ved kongelig Støtte rejstes det prægtige Uranienborg, og her udarbejdede Tyge Brahe til Tak de tre bedste Gaver, han kunde give igen: et Horoskop for hver af de kongelige Sønner der fødtes. Disse Horoskoper[2] — nogle af de faa bevarede Minder fra Uranienborg — vidne endnu ved deres Udstyr, deres omhyggelige Udførelse og vidtløftige Beregninger om den Iver og Flid, hvormed Tyge Brahe har omfattet dette sit Arbejde, der sikkert ogsaa hver Gang er blevet imødeset med spændt Forventning. Ogsaa den svenske Kongefamilie henvendte sig til Tyge Brahe. Da den senere Gustav Adolph var bleven født 9de December 1594, anmodede Faderen, Hertug Carl, Tyge Brahe om at stille Barnets — efter andre baade Faderens og Barnets — Horoskop. Tyge Brahes Svar, at vedkommende engang skulde blive Sveriges Konge, bidrog vistnok sit til, at denne Sidegren af Familien rejste sig til Oprør og fordrev Hovedlinien.[3]

Var Tilliden til Stjernetydningen saa stor blandt Fyrster, spillede den naturligvis en lignende Rolle hos deres Omgivelser og i Samfundets Lag ned efter. Hvo, der havde Raad dertil, lod tage sit og Nærpaarørendes Horoskop, eller dog blot ved Fødselsdage beregne Udsigterne for det kommende Aar. Enkelte saadanne Aarsberegninger er for Danmarks Vedkommende endnu bevarede.[4] Alle Lande vrimlede af trykte Almanakker med Vejrangivelser og enkelte historiske Spaadomme for det kommende Aar. Og snart blev det ogsaa Skik at meddele Forudsigelser blot om de kommende historiske Begivenheder. Mest bekendt af saadanne er den Frankrigs Fremtidshistorie paa Vers, som Michel Nôtredame udgav 1553 i Lyon under Titlen «Centuries». Den vakte uhyre Opsigt og dens Ry var grundfæstet, da Forudsigelsen om Henrik den Andens Død og Dødsmaade virkelig Aar 1559 gik i Opfyldelse. Bogen er bleven udgiven mange Gange siden Nôtredames Død, 1566, stadigt med nye Tilføjelser og Forbedringer, hvad Folketroen forklarer ved, at han bestandigt selv arbejder videre paa den i

Graven.[1] Endnu i Aaret 1781 fandt Paven sig foranlediget til at forbyde den, da den forudsagde Romerkirkens Undergang. Ved Siden af Nôtredames Værk blegner naturligvis, hvad der blev frembragt i andre Lande. Her nøjedes man vel hyppigst med at blande nogle historiske Antydninger og religiøse Advarsler ind i Aarets Vejrforudsigelser. Dog vovede man sig ogsaa af og til videre frem. Eksempelvis kan nævnes en endnu bevaret, haandskreven, latinsk Spaadom for Aarene 1559—65. Den angiver sig selv at være forfattet 1558, har vistnok Tyskland til Hjemsted og forudsiger, at 1563 — det Aar, da den nordiske Syvaarskrig begyndte, — vil blive et meget bevæget Aar. Efter det pragtfulde Udstyr at dømme synes dens nordiske Ejermand at have skattet den højt.[2]

Det Udtryk for Stjernetydningens Udbredelse og Betydning, der hurtigst overbeviser Nutiden, er dog maaske det, der mest minder om vore egne Forhold. Man anede dengang den offentlige Menings Magt. Men ukendt med Aviser, Telegrammer, Bladkorrespondancer osv. søgte man ved vigtige Lejligheder at paavirke den ved Hjælp af — Stjernetydning. Under de fire store Krige mellem Kejser Carl den 5te og Frants den 1ste af Frankrig hvervede begge Fyrster Stjernetydere til at overbevise Verden om, at deres Part skulde seire. Og i Italien i det mindste var man saa fremskreden, at man, lige som i Nutiden ved Væddeløb, spillede om Penge ved samme Lejlighed, idet man «holdt paa» de forskjellige Stjernetyderes Udsagn. Den franske Filosof Montaigne beretter saaledes, at der i Rom, hvor man var uvilligt stemt mod Frankrig, blev tabt store Summer paa Forudsigelser om de Franskes Tab.[3]

Oplysninger som disse vise ikke blot Stjernetydningens Udbredelse og Betydning, men ogsaa, at den blev benyttet til Bedrageri. I det daglige Liv forekom der naturligvis utallige Beviser for det samme. Det gik da dengang som alletider: Indtryk af Misbrugene kunde svulme op, saa at man herover tilsidst glemte Sagens indre Værd og de hæderlige Undtagelser. Den ene Fløj af Datidens Angreb paa Stjernetydning i det Hele dannes netop af disse stadige Klager over al den Humbug og Bedrageri, som skjulte sig under dens Navn. Saadanne Klager lød ofte højlydt just fra Kunstens ypperste Udøvere, Tyge Brahe og lignende, Hjertesuk paa engang over Charlatanernes Mængde

og over de uhyre Vanskeligheder, der stille sig i Vejen for en sikker Beregning. En Eftertid, der ønskede at misforstaa, har herfra hentet sine talrigste, men altfor let købte, Beviser for, at Tidens største Mænd i deres Hjerter ikke selv troede paa deres Kunst. Man har overset, at ogsaa den kyndigste og mest samvittighedsfulde Læge i Nutiden vilde kunne udtrykke sig paa ganske lignende Maade om den Kunst, som han har viet sit Liv.

Den anden Fløj af Angrebene paa Stjernetydningen nøjedes ikke med at paavise dens Misbrug, men søgte at godtgøre selve Kunstens Umulighed eller dog Ugudelighed. Angreb af denne Art strakte sig i en lang Linie lige fra Kirkefædrenes Dage ned til den sidste berømte Modstander, Grev Pico af Mirandula[1] [1463—94], den saa tidligt afdøde Forkæmper for en dybere Religiøsitet. Om ham bruger Tyge Brahe de hædrende Ord, at han er den eneste virkelig kyndige Modstander, der har søgt at angribe Stjernetydningen ud fra dens egne Forudsætninger. Men, føjer Tyge Brahe til, Lucius Bellantius har i et dygtigt Skrift gendrevet hans Indvendinger; og Pico Mirandula selv har mod sin Villie ved sin Død bekræftet den Stjernetydning, han bekæmpede. Thi han døde, som tre Stjernetydere havde forudsagt ham, netop i sit 32 Aar, i den Stund, hvor i Følge Beregningerne Planeten Mars truede hans Liv.[2]

I disse Tyge Brahes Ord er Tilstanden i det 16de Aarhundrede kort og klart beskrevet. Man ansaa Invendingerne mod Stjernetydningen for sejrrigt gendrevne. Og dens Sandhed bekræftedes ved selve Udfaldet af dens Forudsigelser.

Det har sin Interesse nærmere at se, hvorledes en saadan Overbevisning tog sig ud. Vante som vi er, til at betragte Stjernetydning som dum Overtro, har vi ondt ved at fatte, at den i saa nær en Tid har udgjort et af Videnskabens berettigede Gennemgangspunkter, staaet for hin Tidsalder med samme selvindlysende Sikkerhed og erfaringsmæssige Begrundelse som enhver af Nutidens paalideligste Forklaringer. Kun ad denne Vej kunne vi naa til at fatte Værdien af den Lettelse, som Stjerne-

tydningen formaaede at yde hin Tidsalder under dens fortvivlede Uro, Styrken af det Straalebundt, som den gød i hine Slægters Livsbelysning, køligt tindrende men dog trøstefuldt baade for Dannede og Udannede.

Vi vil da søge at gøre os en saadan Overbevisning klar ved at samle Udtalelser fra Tidens betydeligste Mænd, ikke Enkeltudbrud, men om muligt Fællesudtryk, hvori Tidens samlede Forstaaelse var ligsom kommen til Ro.

Tvivlen eller rettere Uklarheden over Grænsen, saaledes som den endnu stundom kunde opstaa hos en nidkær Gejstlig, er træffende udtalt af den bekendte Hofpræst og Historieskriver Anders Sørensen Vedel: «Hvad som Himlens Løb og Stjernerne er anrørendes, kan vel ingen nægte, at saadanne store Legemer skulle jo virke i det, som de finde for sig her paa Jorden. Men hvo er derpaa fuldkommeligen udlært? Om endskønt nogen vil fordriste sig til at tillægge Himlen nogen Kraft og Forarbejdelse ikke aleneste udi umælende Kreaturer men ogsaa udi Menneskene, saa have vi dog Guds Ord, vore Fødders Lys, at rette os efter, saa vi kunne ikke gaa der tværtimod at tilregne Stjernerne det, som Skriften lægger vore Synder til som en fortjent Straf af Guds retfærdige Dom og Vrede. Ringere er Planeters Magt end menneskelig Fornuft, og mere ligger Magt paa menneskeligt Liv og Endeligt, end at Gud vil overgive Regimentet, som han selv har alene over det, og antvorde det hen udi noget Kreaturs Hænder».[1]

Hvad der her falder Vedel vanskeligt, er at bestemme Grænsen mellem Stjernernes Indflydelse, menneskelig Frihed og Guds Vilje. Hvorledes kan man f. Eks. paa engang erklære Døden for Syndens Straf og dog antage den for en Virkning af Stjernerne? Hvor er det tænkeligt, at Gud skulde have givet Magten over Liv og Død fra sig og overdraget den til en skabt Stjerne?

Det er alle disse Former for teologisk Tvivl og Usikkerhed, som vi finde løste af Tidens største Mænd. Næsten enslydende har Tyge Brahe, Henrik Ranzau, Philip Melanchthon og mange andre stillet sig selv de samme Spørgsmaal og beroliget sig selv med samme Svar.

Maa overhovedet et Menneske give sig af med Stjernetydning? Ja, svarer f. Eks. Melanchthon, Biblen oplyser os om Guds Vilje i saa Henseende. Det hedder nemlig i 1. Mosebogs første Kapitel, at Stjernerne er skabte ikke blot for at vi kunne

skelne mellem Aar, Maaneder og Dage, men ogsaa for at de skulle «vorde os til Tegn.» Naar da Gud altsaa har villet, at de skulle give os Tegn om noget, saa har han dermed ogsaa tilladt os ad Erfaringens Vej at udforske, hvad for Udfald de skulle give os Tegn om. Og naar der staar skrevet hos Jeremias: «I skulle ingenlunde frygte for Himlens Tegn», saa bekræftes Stjernetydningens Kunst netop gennem disse Ord. Han kalder dem jo Tegn. De angiver altsaa noget. Men Gud trøster sin Kirke, at den ikke skal tro sig viet til Undergang sammen med Menneskeheden og dens Elendighed, men vide, at Gud har Omsorg for den, bønhører og hjælper den, selv om de sekundære Aarsager svigte.[1] Endnu klarere udtrykker Henrik Ranzau samme Tanke i følgende Ord: «Jeremias siger i sit 10. Kapitel: Frygter ikke for Himlens Tegn, dem frygter Hedningerne for. Men fordi den hellige Aand saaledes forbyder at frygte dem, ophører derfor ikke Stjernerne og andre af Gud indsatte Tegn at besidde deres Kraft. Thi Kristus byder os jo ogsaa at være rolige og uden Frygt over for Djævelen og Tyranner, der kun kunne ihjelslaa de frommes Legemer; men heraf følger paa ingen Maade, at der ingen Djævel og Verden er med Magt og Evne til at skade.»[2] Hvor Tyge Brahe er inde i samme Tankegang, er der en lille, men betegnende Forskel i Udtrykket. Uden rigtig Plads for Djævelen i sit Himmelsystem, undgaar han ogsaa her at anføre ham, men former sit Eksempel saaledes: «Med fuldkommen Ret kunde man jo sige: Kristne bør ikke frygte Tyrker og Tyranner. Men heraf følger ingenlunde, at Tyrker og Tyranner ikke kunne gøre Kristne Skade».[3]

Langt dybere skar dog den Form for Tvivl, der alt var udtalt af Kirkefaderen Basilius den Store, bestandigt vendte tilbage paa ny og lød omtrent saaledes: Er det Stjernerne, der fremkalde Tilbøjeligheder hos Menneskene, og Menneskenes Tilbøjeligheder er onde, saa maa Gud jo være Syndens Aarsag, thi han har skabt Stjernerne og indlagt i dem Kraften til at fremkalde de onde Tilbøjeligheder.

Nej, svarer hertil Melanchthon,[4] Basilius har Uret. Slutninger af denne Art kunne kun overbevise Hedninger. Men vi have i Kirken den sande og klare Løsning. Sagen er simpelthen saa: Hvis Menneskenaturen var forbleven ufordærvet, saa vilde det guddommelige Lys have funklet i den og styret alle Tilbøjeligheder, og Stjernerne vilde have haft helt andre Virkninger

i den ubesmittede Materie. Nu er i alt dette Smuds deres Virkninger ofte ulykkebringende, og hint Lys, der skulde have styret alle menneskelige Bevægelser, er slukt. Men derfor modbevises ikke Stjernernes Kraft ved hin Indvending. Det er kun os, der mindes om det Afgørende: Tabet af vort Lys og vor Retfærdighed, som vi engang besad, men som gik tabt, da vi og Verden fordærvedes. Lad os begræde disse Onder, men derfor ikke fornægte Stjernernes Kraft.

Samme Tankegang er endnu stærkere udtrykt i et Skrift om Stjernetydning af Valentin Nabod: Mennesket havde oprindeligt faaet af Skaberen et udødeligt Legeme og en Sjæl fuld af det guddommelige Lys. Men ved sin Ulydighed ikke blot mistede det sin oprindelige Fuldkommenhed, men blev ogsaa ynkeligt saaret, forgiftet og hjemfalden til den rædselsfulde Død. Naar da Himlen nu stundom indgyder Mennesket slette Tilbøjeligheder, saa maa dette Onde ikke tilregnes Stjernerne — thi disse kunde i Menneskets oprindelige, ufordærvede Natur kun vække idel Godt — men det maa tilregnes Menneskets egen Natur, der ved den uhyre Brøde er bleven helt vanartet.[1]

Teologiske Udmaalninger af, hvad der vilde have været Tilfælde, hvis Eva og Adam ikke havde spist af den forbudne Frugt, var ganske i Tidens Aand. Men Spørgsmaalet var for afgørende, det maatte kræve et Svar uden Omsvøb: Er Gud virkelig Aarsag til Menneskets onde Handlinger, idet han gennem Stjernerne paatvinger det de slette Tilbøjeligheder? Hertil svaredes der et fuldttonende Nej, der faar saa meget mere Vægt, som samme Tid jo dog gennem Læren om Arvesynden lod en fjern Udstraalning med Guds Billigelse forvandle alle nyfødte til evigt fortabte Syndere. Man ledede med andre Ord den paapegede Vanskelighed over i Spørgsmaalet om Arvesynden for at kunne befri Stjernernes Indflydelse for Skyld. Melanchthon siger saaledes: Stjernerne er ikke Aarsag til onde Handlinger. Ganske vist fremkaldes der af Stjernerne i den urene Materie slette Tilbøjeligheder, men det er ikke disse, der er de første og egentlige Aarsager til mange Handlinger, men derimod den frie Vilje, som baade kunde og burde holde

Tilbøjelighederne i Ave. Vi antage nemlig ikke en fatalistisk eller stoisk Nødvendighed, men Viljen bevarer sin Frihed til at øve sin Tugt.[1]

Og Tyge Brahe vender med Forkærlighed oftere tilbage til dette Emne. I Christian den Fjerdes Horoskop forklarer han saaledes Frederik den Anden og Dronning Sophia, at vi ikke med Nødvendighed er prisgivne Stjernernes Indflydelse. Thi der er i Menneskets Indre noget Guddommeligt, der er hævet over Stjernernes Kresgang. Hvo der forstaar at anvende dette, er mindst undergiven Stjernernes Magt.[2] Og i sin mærkelige Tale ved Københavns Universitet 1574 siger han: «Astrologerne binde ikke Menneskets Vilje til Stjernerne, men indrømme, at der er noget i Mennesket, der er ophøjet over Stjernerne, i Kraft af hvilket det kan overvinde Stjernernes uheldbringende Inklinationer, dersom det vil leve efter det sande og oververdslige Menneske. Men dersom det foretrækker at leve som et Dyr, i Blinde følge Drifterne og indgaa Enhed med det blot Kreaturlige, saa maa man ikke regne Gud for Aarsag til denne Forvildelse, Gud har jo netop dannet Mennesket saaledes, at det kan, hvis det vil, besejre Stjernernes uheldbringende Inklinationer.»[3]

Og just fra denne Side set er Stjernetydningens Kunst en af de ypperste, idet den yder Mennesket en afgørende Hjælp. «Thi,» siger Tyge Brahe, «stor er Glæden og Nytten af at kunne forud nogenlunde kende Menneskers forskellige Tilbøjeligheder og de Omskiftelser, der er i Vente baade med Hensyn til Helbred og alle andre Forhold i Livet, som er Forandring underkastede. Sligt medfører, at enhver kan tage sine Forholdsregler, førend det, der er bestemt, indtræffer. Er det Lykke, der varsles os, kunne vi bekvemmere udnytte den. Er det Ulykke, kunne vi tage os i Agt og ved anspændt Flid undgaa den.»[4] «De, der derimod er uvidende om, hvad der er bestemt i Stjernerne, forøge netop i deres Blindhed ofte Stjernernes Virkning. Under lykkelige Forhold anlægge de en saadan Selvsikkerhed, at de paadrage sig den Overmodiges Straf. Det er lige svært at bevare Standhaftighed og Ligevægt i Lykke og Ulykke. Men de, der forud vide, hvad Fremtiden bringer, have lettest herved.» Som Eksempel paa forstandig Brug af Stjernekundskab anfører Melanchthon Kejser Frederik III, Faderen til Kejser Maximilian. Skønt hans Magt var saa stor, vilde han dog ikke indlade sig i

Slag med Kong Matthias af Ungarn, fordi han kendte dennes medfødte Held og vidste, at Mars havde indtaget en uheldig Stilling ved hans egen Fødsel. Han foretrak derfor at naa til Maalet ved kloge Underhandlinger. Og paa samme Vis brød han Karl af Burgunds Magt.[1]

Men maa Gud dog ikke siges at miste en Del af sin Frihed og Almagt, naar det er Stjernernes Veje, der foraarsage, hvad der sker, og bestemme Menneskenes Kaar? Nej, svarer Tyge Brahe, det er jo Gud, der selv har givet Stjernerne denne Kraft, og han bindes ikke, udover sin Vilje, af sekundære Aarsager. Naturlovene er satte af ham selv, netop derfor omstøder han ikke Naturens Orden, men bevarer den. Her hæver Tyge Brahe sig uformærkt til en Naturbetragtning, der laa over hans Samtids og ikke ejede synderlig Plads for Guds stadige Indgriben ved Mirakler, langt mindre for nogen Djævels selvbestaltede Forstyrrelser. Gud kunde selvfølgelig godt, siger Tyge Brahe, have udført alting umiddelbart. Han kunde have skaffet Lys uden Solen, væde Jorden uden Regnskyl, nære os uden Spise og Drikke, værne os mod Kulde uden Klæder. Men i Følge hans uudgrundelige Visdom har det behaget ham at lade alt, hvad der sker i Verden, kun middelbart fremgaa af ham. Selv Menneskeslægtens Genløsning kunde han i Kraft af sin Almagt have fuldbyrdet umiddelbart. Men han har villet, at den skulde ske ved et Mellemled, Sønnen. Men naar Gud saaledes altid virker middelbart — ikke fordi han ikke kunde gøre det umiddelbart, men fordi han ikke vil — er der da noget ugudeligt i at antage, at han styrer denne lavere Verden gennem den højere? Nej, tvertimod, de, der nægte Stjernernes Indflydelse paa denne Verden, komme i aabenbar Strid med den guddommelige Verdensordning og det guddommelige Forsyn.[2]

Der er tydeligt nok i Tyge Brahes Verdenssyn en begejstret Skønhedsglæde i Slægt med Grækernes. Den fra oven udstraalende Kraft er Lysbud fra Gud til hans Afbilled Mennesket. I Stjernestraalernes Tøjler kører Gud det jordiske Forspand. Derfor lader Tyge Brahe sig stundom rive hen til meget kætterske Udtryk i Strid med Læren om Arvesynd: Mennesket bestaar ikke blot af de fire Elementer, men har Del med i Æterens uforkrænkelige Verden. Derfor kaldes det Mikrokosmos. Og just paa Grund af sin himmelske Del er det fremfor andre undergivet Stjernernes Indflydelse.[3] Uden at Tyge Brahe

selv har udtalt det eller vel er bleven sig det fuldt bevidst, er i Følge hans Opfattelse Naturens Forløsning fuldbyrdet gennem Stjernernes Indflydelse, og Stjernetydningen er Udtrykket for den frie, bevidste Selvhengiven i Gud. Her er ingen Plads for Djævelen. Tyge Brahe synes derfor ogsaa paa dette Punkt at have været forud for sin Tid. Det var næppe tilfældigt, at efter hans Fald blev ogsaa hans Præst paa Hveen fordreven, til Straf fordi han havde udeladt Djævlebesværgelsen ved Daabshandlinger.[1] For Tyge Brahe var Menneskets Natur klart angiven ved dets mod Himlen vendte Aasyn. Gud havde selv dannet det til at hente sin Glæde, sin Trøst, sit Haab fra den vidunderligt skønne, langt større og bedre Verden for oven.[2] Tyge Brahe mente sig selv i Overensstemmelse med Kristendommens Væsensindhold og skyede udæskende Ord mod Kirken. Men han besad Forudsætningerne til at forstaa, naar en humanistisk Ven i Udlandet skrev saaledes til ham: «Jeg synes, at intet er mere i Strid mod Kristendommen (med alle dens i Tid og Rum saa snævert indsnørte Trossætninger) end selve Himlens uendelige Højhed og Storhed.»[3]

Medens Tyge Brahe indtog et yderligt Standpunkt, holdt den almindelige Overbevisning sig noget mere tilbage. For denne var der en dobbelt Strøm af virkende Kræfter, en fra oven ned efter og en anden nedenfra opefter. Gud kørte vel gennem Stjernernes Liner de fire Elementers Verden med de jordfødte Menneskers Kaar. Men her nedefra virkede igen opefter ikke blot Elementernes træge Stædighed, men Djævelens Modstand og de forpinte, frelsesøgende Menneskers Bønner. Smukt er dette Vekselspil mellem Verdens nedadstigende og opadstigende Kræfter udtrykt af Henrik Ranzau ved Sammenstilling af to Verslinier. Den første kunde ogsaa Tyge Brahe fuldt ud godkende: *Astra regunt homines, regit astra Deus* (Stjernerne styre Menneskers Kaar, men Gud styrer Stjerner). Den anden vilde Stjernetyderen paa Hveen, selv om han som Barn af sin Tid ikke kunde modsige den, dog ikke ret kunde gøre til sin, fordi den kom i Strid med hans andre Forestillingsformer: *Cedunt astra Deo, precibus Deus ipse piorum* (Stjernerne vige for Gud, men Gud for de Troendes Bønner).[4]

De hidtil omtalte Spørgsmaal og Tvivl om Stjernernes Magt var alle af teologisk Natur, angik Overbevisningens mod Gud vendte Side. Men den havde ogsaa en Side, der vendte mod det ydre, virkelige Liv.

Ingen har her saa veltalende og begejstret forkyndt Stjernetydningens Pris som Tyge Brahe i hans skønne Indledningstale ved Københavns Universitet. Hvo der nægter Stjernernes Indflydelse, siger han, forkaster Guds Visdom og Forsyn og modsiger den mest indlysende Erfaring. Det vilde jo være ganske urimeligt at antage, at Gud skulde have skabt alle Himlenes vidunderlige Kunstværk, de straalende Stjerners Skueplads, til ingen Verdens Nytte. Selv det dummeste Menneske har en Tanke med, hvad han gør. Man svarer: Himlene er Aarets, Maanedernes, Dagenes Ur. Ja, men hertil behøves kun Sol og Maane. Hvorfor bevæge da de fem andre Planeter sig i deres særskilte Sfærer, den langsomme Saturn, der bruger 30 Aar til sit Omløb, den funklende Jupiter, hvis Bane er 12 Aar, den toaarige Mars, Merkur og den yndige Venus, Solens Ledsager, nu Aften-, nu Morgenstjerne? Og hvortil hele den ottende Sfære, Fiksstjernehimlen? Husk, at blandt disse utallige Fiksstjerner er selv de mindste nogle Gange større end Jorden, de største mere end hundrede Gange større. Og alle disse skulde være skabte af Gud uden Tanke, uden Hensigt! Og dog har den samme Gud ikke skabt det ringeste Mineral, den mindste Urt her i de fire Elementers Verden, uden at jo hver af dem har sin særskilte Kraft, sin Sum af Egenskaber, en Visdomsfylde, som selv det største menneskelige Snille endnu ikke har formaaet at udtømme?

Men selve Erfaringen viser da ogsaa, at Himmellegemerne er udstyrede med Kræfter, der virke paa Jorden. Solen fremkalder de fire Aarstider. Med tiltagende og aftagende Maane tiltager og aftager Dyrenes Hjerne, Knoklers og Træers Marv, Krebses og Snegles Kød. Og med ustandselig Kraft rejser Maanen Tidevandets Flodbølge, forøger den ved Solens Hjælp, men maa slappe Taget, naar Solen virker modsat. Naar Mars og Venus mødes, fremkalde de Regn, Jupiter og Merkur Storm og Uvejr. Og naar Planeterne vise sig i bestemte dertil svarende Fiksstjerners Tegn, skærpes Virkningerne. Thi Fiksstjernerne er som Mødre, der selv er ufrugtbare, med mindre de paavirkes og befrugtes af Planeterne. Naar da Planeter, der bringe Væde, mødes i fugtige Tegn, saa fremkaldes langvarig

Regn, og naar tørre Planeter mødes i hede Tegn, da fremkaldes Tørke. Dette viser daglig Erfaring. Derfor var Aaret 1524 saa regnfuldt, fordi den store Konjunktion fandt Sted i Stjernetegnet Fiskene. Og Aaret 1540, hvor der først var Solformørkelse i Vædderen, saa Konjunktion af Saturn og Mars i Vægten og endelig af Solen og Jupiter i Løven, udmærkede sig ved en forfærdelig hed Sommer.[1] Og hvo husker ikke Virkningen 1563, da Saturn og Jupiter mødtes i Løvens Tegn nær ved Krebsens taagede Stjerner? Alt Ptolemæus har kaldt disse for kvælende og pestbringende. Og i Samklang hermed rasede der ogsaa i de følgende Aar Evropa over en heftig Pest, der lagde Tusinder i Graven.

Men udøve Stjernerne ogsaa deres Virkninger paa Mennesket? Ja, og ganske naturligt. Thi dets Legeme er jo sammensat af de fire Elementer. Af den forskellige Maade, hvorpaa det Fyrige, det Kolde, det Tørre og det Fugtige er blandede i et Menneskes Natur, afhænger dettes Temperament og Væsen, dets Anlæg for Sygdomme, dets Liv og Død. Og den forskellige Blandingsmaade, det Præg, som Stjernernes Stilling paatrykte Barnet i Fødselsøjeblikket, ændres aldrig senere. Næring og Vækst udforme det blot, men omforme det ikke.[2] Der er visse Blandinger, der ligefrem umuliggøre Liv. I saa Fald fødes Barnet dødt. Naar f. Eks. Sol og Maane staa ugunstigt, Mars er i Opgang og Saturn befinder sig i Dyrekresens ottende Hus, bliver Barnet saa godt som altid dødfødt.[3] «I Reglen bliver det svage og kortlevende Børn, der fødes, naar Solen og Maanen er i Konjunktion, især naar det er Maanen, der gaar imod Solen. Selv om dette Onde stundom mildnes ved andre gunstige Stjerners Hjælp, medfører det dog altid Ulemper. Dette er i den Grad velbekendt, at ikke blot Aristoteles har udtalt, at Legemer, fødte i Solens og Maanens Konjunktion, blive svage, men selv erfarne Jordemødre og Mødre gaa i Frygt for de Børn, der er fødte saaledes, paa Grund af den Svaghed, der maa ventes. Og Grunden er ikke svær at fatte. Thi som bekendt har Maanen en overordentlig Kraft og behersker Vædskerne hos Barnet, der fødes. Naar den nu ikke gyder sit Lys i det Legeme, der fødes, er det klart, at Vædskerne i dette Legeme maa blive ganske fortørrede, og det «sangvinske Temperament» med dets heldige Virkninger næsten helt gaa tabt. Heraf opstaar forskellige Sygdomme, som Tæring, Spedalskhed og lignende, især naar Saturn og

Mars er stillede saaledes, at de blande ogsaa deres Gift i med. Denne fysiske Aarsag er let at forstaa.»[1]

Den Virkning, som Maanen udøver, antog man yderligere forøget ved, at dens Stilling formentlig var den samme ved Barnets Undfangelse og ved dets Fødsel. Herved vandt man en ny og dybere Forstaaelse af det Bud i Mose Lov, der forbyder ægteskabelig Omgang med en Kvinde i den Tid, hun er uren. Dette Tidspunkt skulde nemlig i Reglen falde sammen med Solens og Maanens Konjunktion, og let forklarligt var det, at et Legeme, dannet af de slette, urene Vædsker, maatte blive svagt.[2]

Hvor dybt grundfæstet denne Overbevisning om Maanens Indflydelse paa Legemets Vædsker var, ses af, at alle Forfattere — Tyge Brahe, Henrik Ranzau, Melanchthon osv. — omtale det som en aldeles sikker Erfaring, at Legemets fugtige Dele: Blod, Hjerne, Marv osv., tiltage og aftage med Maanen. Hele Datidens Sundhedspleje var indrettet herefter: Ikke blot Aareladning og Udrensning, men selv Klipning af Haar og Negle. Baade Henrik Ranzau og Melanchthon henføre Sygdommenes saakaldte kritiske Dage, paa hvilke Omslag til det bedre eller værre finde Sted, ligeledes til Maanens Virkninger, da det er ejendommeligt for disse Dage, at de enten er den syvende eller dog svare til et Tal, hvori syv gaar op.[3] Ingen anden lignende Tro har holdt sig saa haardnakket ned til vore Dage, som Troen paa Virkningerne af tiltagende og aftagende Maane. Kun lidet agtet af Nutidens Videnskab staar den endnu som en sikker Erfaringssag for Folkenes brede Lag overalt i Evropa. Om Inderligheden af denne Tro paa Nymaanens Magt vidner, at den i Norge f. Eks. endog har tilegnet sig Skriftens Ord: Uden nogen bliver født «paa ny», kan han ikke se Guds Rige.[4]

Solens og Maanens Virkninger ændredes ved, hvad de øvrige fem Planeter føjede til eller trak fra. Og Summen af det Hele afhang atter af, om den af Dagens tolv Timer, den af Aarets tolv Maaneder eller rettere det af Aarets tolv Dyretegn, hvori Fødselen foregik, bidrog til at styrke eller til at svække de tilstedeværende Planeters Virkning. Thi Dagens og Nattens tolv Timer, Dyrekresens tolv aarlige Tegn, var som et sælsomt slynget Baand, hvorigennem de syv Planeters Kraft, snart svagere, snart stærkere, glimtede frem. Og det samme gjaldt selve det menneskelige Legeme. Hver enkelt af dets Hoveddele svarede til sin Planet: Varmekilden, Hjer-

tet, til Solen; Hjernen til Maanen; Leveren til Jupiter; Nyrerne til Venus; Milten, «som gemmer den sorte Galde», til Saturn, «Melancholiens Herre»; Galdeblæren til Mars; Lungerne til Merkur.[1] At dette forholdt sig saa, kunde let paavises i det daglige Liv ved at lægge Mærke til de samme Legemsdeles højst forskellige Modtagsomhed overfor Sygdom eller blot overfor Aareladning, alt eftersom deres herskende Planet i Øjeblikket var ved Magt eller ikke.

Stjernetydningens Kunst blev saaledes et meget vanskeligt Regnestykke. Der krævedes et genialt Blik og megen Kundskab, megen Flid for at regne rigtigt. Men gjaldt ikke ganske det samme Lægekunsten? Og Stjernetydningen havde den Fordel, at de Forudsætninger, hvorpaa den hvilede, var umiddelbart indlysende. Kun ved at gaa ud fra Stjernernes Virkninger, kunde man naturligt forklare det gaadefulde, som Livet ellers frembød. Thi at f. Eks. samme Par Forældres Børn var indbyrdes forskellige i Ydre og af vidt forskellige Tilbøjeligheder; at i en By med tusind skønne Kvinder den enkeltes Tilbøjelighed kun vaagner til en ganske bestemt af disse, det kunde kun forklares ud fra Stjernernes Virkning.[2]

Denne Stjernetydningens dobbelte Stilling — dens Vanskelighed og dens selvindlysende Sandhed — gav den, just fordi den jo angik Livets vigtigste Spørgsmaal, en dobbelt Form for Tiltrækning. Den drog baade overfladiske og dybe Naturer til sig, fristede baade til Misbrug og Brug. Medens Bedragere gjorde Opsigt og ved Hjælp af den gik paa Jagt efter Penge, dyrkede ædle Mænd den stille og samvittighedsfuldt, viede troligt et helt Liv til dens Fremme. Thi det maatte staa klart for enhver, der formaaede at tænke, at her stod man ved den højeste af alle Videnskaber, ved selve Livets Kilde. Den sikre Tro herpaa kunde hos en Tyge Brahe veje op mod alt, hvad Livet ellers besad, bære ham over Tabet af Formue, Slægt og Venner, Fædreland. Selv da han forarmet, forhaanet, fordreven af den ubetænksomme, unge Konge, hvis Fremtids Hæder han havde forudsagt og hvis ypperste Hæder det vilde have været at værne om ham og hans Værk; selv da han syntes svigtet af alt, svigtede han ikke Stjernerne, men saa i Samfundet med dem fremdeles Livets højeste Gode, det sikre Pant paa at være Gud nær.

Faa egne sig derfor saa godt som Tyge Brahe til at klare Datidens Forhold til Stjernetydningen. Han frembyder den tilsyneladende Modsigelse, hvoraf en Eftertid har ladet sig skuffe. Man kan hos ham finde de haardeste Domme, ikke blot over de ukyndige, der misbruge Stjernetydningen, men over den ringe Grad af Paalidelighed, hvortil selv den omhyggeligste Tydning overhovedet kan naa. Dette er imidlertid saa lidt et Udtryk for hans Vantro, at det netop betegner Inderligheden af hans Tro. Han kan ligesom en Maler fortvivle over det vanskelige i at gengive Sollyset, men tvivler dog derfor intet Øjeblik paa, at det er til og skænker Alt sin Farvepragt. Indtil det sidste fastholdt han Troen paa Stjernetydningen, dadlede dem, der benægtede den — «hvad der undskylder disse Folk, især Teologerne og Filosofer, er, at de baade er ganske uvidende om selve Kunsten og savne almindelig, sund Dømmekraft»[1] — syslede stadig med Tanken om at skrive et Forsvarsskrift, stillede Horoskoper indtil sin Død, men søgte først og sidst at finde bedre og paalideligere Fremgangsmaader.[2]

Hele hans Livsgerning var paa en Maade viet til Stjernetydningens Forbedring. I sin Tale ved Københavns Universitet anbefalede han den Fremgangsmaade at sammenligne Horoskopet med Livets virkelige Udfald og ved Hjælp af dette, altsaa ad Erfaringens Vej, rette Horoskopets muligt fejlagtige Angivelse af Fødselsøjeblik og Stjernestilling.[3] Senere blev han klar over, at de sædvanlige Tabeller over Planetbevægelserne var fejlagtige. I mange Aar arbejdede han da paa paalideligere Bestemmelser af Planetbanerne. Da han fremdeles blev opmærksom paa, at Planeternes Stedbestemmelse kun ufuldkomment lod sig angive efter de gamle, unøjagtige Stjernekort, udarbejdede han med utrættelig Flid sit paalidelige Kort over 1000 Fiksstjerners Stilling. En sidste teknisk Vanskelighed naaede han ikke selv at overvinde. Uhrenes usikre Gang. Det var først hans Discipel Kepler, der Aaret efter hans Død, i Prag hos Kejser Rudolf, kom til at nyde godt af her at virke sammen med Opfinderen af Penduluhret, Sveitseren Bürgi.[4] Men fra først til sidst var Tyge Brahe sysselsat med ad egen Erfarings Vej at prøve og rette den nedarvede Lære om hver enkelt Planets Maade at virke paa. Og her følte han mere og mere med Aarene, at Grundlaget var usikkert og at Stjernetydningen ligesom Lægekunsten

ikke blot beroede paa en Sum af erhvervede Kundskaber, men fuldt saa meget afhang af det geniale Blik, altsaa var den enkeltes Hemmelighed.[1]

Hvad der overbeviste Mængden mere end noget andet, var dog selvfølgeligt hverken den enkelte Stjernetyders Færd eller den hele Forklarings Evne til at løse Livets Vanskeligheder, men simpelthen Forudsigelsernes Udfald. I saa Henseende havde Stjernetydningen overordentlig Held med sig. En stor Mængde Forudsigelser gik virkelig i Opfyldelse.

Vor Tid, der staar kold overfor Sagens egentlige Kerne, har ondt ved at tage dette Forhold paa rette Maade. Vi søge at bortforklare det ved at henvise til, at rimeligvis et Utal af falske Spaadomme er ladt uomtalt, medens kun de enkelte, der tilfældigvis sloge til, ere rygtedes viden om og blevne mindede. Fremdeles henvise vi til, at ifølge Lovene for Sandsynlighedsberegning maa af et vist, ringe Antal Tilfælde hvert enkelt oftere vende tilbage og saaledes kunne kaste Skær af Forudviden over, hvad der kun var Gætning. Naar man spiller «Plat eller Krone», har man Udsigt til at vinde det halve Antal Gange ved stadigt at gætte: Krone. Endelig egnede Datidens ofte forblommede Spaadomme sig langt mere til at erklæres for at være gaaede i Opfyldelse end klare, simple Svar, saaledes som vi f. Eks. nu kræve dem, naar Talen er om videnskabeligt begrundede Forudsigelser.

Alt dette indrømmet, naa vi dog ikke videre end til kun at godtgøre vor Ret til ikke at overbevises af Stjernetydningens Forudsigelser. Derimod kunne vi ikke godtgøre Datidens Uret i at lade sig overbevise. Tværtimod maatte for hin Slægt Sagen stille sig ganske paa samme Maade, som den stiller sig for Nutiden med Hensyn til dennes Forklaring af Verdensforholdene: Hver enkelt, rigtigt indtruffen Forudsigelse bekræfter den. Og Stjernetydningen havde her en Sikkerhedsventil, der let udelod Tvivl og berettigede Indvendinger: den indrømmede selv, at den kun var søgende og at den mindste Fejl, f. Eks. urigtigt opgiven Fødselsstund eller lignende, kunde forstyrre hele

Regningen. Omvendt forlenede netop de forblommede, elastiske Udtryk Spaadommene med en Spændvidde og Styrke, som det i de fleste Tilfælde var umuligt at gøre sig uafhængig af. Udtrykkenes Uklarhed vakte ingen Betænkelighed hos en Tid, der var vant til de gammeltestamentlige Spaadomme, og som Søndag efter Søndag hørte det bebrejdet Jøderne, at de ikke havde forstaaet at rette sig derefter.

Af rigtigt indtrufne Forudsigelser, der løb Europa rundt og var i alles Munde, kan, foruden den ovennævnte om Pico de Mirandulas Død som ung, eksempelvis anføres følgende: Den bekendte Astronom Rodrigo Faleiro, der lærte sin Ven Magellan Længdeberegning, undslog sig for at følge ham paa hans Jordomsejling, da han i Stjernerne havde læst, at den Astronom, der gik med, vilde dø undervejs. Hans Stedfortræder, Astronomen Andreas de San-Martin fra Sevilla, blev myrdet paa Øen Zebu.[1] Den store Konjunktion af tre Planeter i Stjernetegnet Fiskene 1524 var i Tide forudsagt og udlagt. Den vilde medføre Regnflod og Opløsning af Magtforhold baade mellem Fyrster og Folk og mellem Folkenes enkelte Dele. Overalt øsede det ned den hele Sommer. Præsidenten i Toulouse havde endog, da Stjernetyderen Stoffler havde udtalt Frygt for, at det maaske vilde udarte til en Gentagelse af Syndfloden, itide bygget sig en Noahs Ark.[2] I Frankrig, Tydskland og Norden rasede Borger- og Bondekrige. Christiern den Anden var fordreven, Frantz den Første blev fangen, København erobret af Frederik den 1ste, Rhodus belejret af Tyrkerne osv., alt formentlig som en Følge af Himmeltegnene.[3]

Den berømte Michael Nôtredame havde længe tilforn forudsagt Franskmændenes Nederlag ved St. Quentin 1557, hvor Konnetablen Montmorency, Marskalken St. André og en Mængde andre faldt saarede i spansk Fangenskab.[4] Samme Nôtredame havde i sin «Centuries» ogsaa forudsagt Henrik den Andens Død og Dødsmaade. Efter hvad Bacon under sit Ophold i Frankrig hørte fortælle,[5] skulde Henrik den Andens Dronning først under et falsk Navn have skaffet sig sin Husbonds Horoskop, og lét ad, hvad det heri hed, at han skulde blive dræbt i Duel, da hun mente ham som Konge hævet over at duellere. Men det indtraf dog, da han saaredes dødeligt ved en Landsespids i Øjet under Turneringen 1559. — Altfor tjenstivrig var Michael Nôtredames Søn af samme Navn, ligeledes Stjernetyder. Da han havde for-

udsagt, at Byen Pouzin vilde brænde af, og det ikke skete, hjalp han selv Stjernerne ved at stikke Ild paa Byen, men blev greben og henrettet 1575.[1]

Aar 1573 forudsagde Stjernetyderen Junctinus Kong Henrik af Polen, at han ifølge Stjernebilledet den «lille Hund»s Stilling i hans Fødselsøjeblik vilde blive Konge i et større Rige end Polen. Aar 1574 blev han Konge i Frankrig.[2] — Selv den tarveligste Stjernetyder kunde forudse, at der maatte forestaa Menneskeheden noget Ondt i Aaret 1580. Thi først skulde der være en Maaneformørkelse den 31te Januar, medens Solen stod i et af Dyrekredsens Menneskeregn [Tvillingerne, Jomfruen, Skytten eller Vandmanden]. Saa var der Konjunktion af Mars og Saturn i samme Menneskeregn i Marts, Opposition af Jupiter og Mars i Menneskeregn i September, paany Opposition af samme Planeter i samme Tegn i Oktober, og i denne Maaned viste sig endelig, da det kom til Stykket, tillige en Komet. Den Farsot, der var forudset, ytrede sig som en Feber med Hoste og Katarrh, der bortrev alle med svagt Bryst. Den kom fra Asien over Konstantinopel til Sicilien og Italien, gik derpaa til Tyskland, hvor Kejser Rudolf og hele hans Hof blev angreben, videre til Danmark, hvor Frederik den Anden og alle hans Mænd blev syge, videre til Sverige og Preussen, slutteligt til Rusland, hvor Kong Stephan af Polen laa i Krig, og han med Ryttere og Fodfolk alle blev et Bytte for Sygdommen. «Min Søn Gerhardt, som i Juli Maaned drog fra Rom, har fortalt mig, at Paven da gav Befaling til at tælle alle de Syge i Staden, og det viste sig, at der var 40,000 angrebne.» I Oktober Maaned, da Kometen virkede med, «var der 8000 Syge i Lybæk, ikke færre i Hamborg og ligesaa i Bremen, hvor jeg var i Besøg hos Erkebispen. I Holsten var der en Tid knap det Hus, hvor ikke Soten rasede».[3]

Af heldige Stjernetydere i Norden var der to, hvis Ry langt overgik andres; det var den holstenske Adelsmand Ditlev Reventlov og den danske Tyge Brahe. Ditlev Reventlov forudsagde, endnu medens Christiern den Anden herskede, baade Frederik den Første og Christian den Tredie, at de skulde engang blive Konger i Danmark og Norge, samt opgav dem forskellige Sejre, som de skulde vinde. Ligeledes angav han med Hensyn til deres Børn, straks efter disses Undfangelse, rigtigt baade af hvad Køn, de vilde blive, samt paa

hvilken Dag, de skulde fødes. I det Rantzauske Bibliotek paa Bredenberg gemtes som en Relikvie Ditlev Reventlovs egenhændigt nedskrevne Horoskop for Andreas von Barby. Heri var forudsagt, saa vel at denne skulde blive Biskop i Lybæk som rette Aar, Maaned, tilligemed Sygdomsaarsag, hvoraf han skulde dø. En af Reventlovs sidste rigtige Spaadomme var, da han forudsagde Kejser Carl den Femte det uventede Udfald, som hans, i Begyndelsen sejrrige, Kamp mod Protestanterne skulde faae.[1]

Om Tyge Brahes heldige Forudsigelser har Rygtet, baade Samtidens og Eftertidens, haft saa travlt, at det kan være vanskeligt nok her at skelne Sandt fra Falskt. Selv om vi imidlertid se bort herfra og alene holde os til, hvad Nutiden fuldt kan bedømme, hans efterladte, skriftlige Horoskoper, saa stiller ogsaa Forholdet her sig mærkeligt gunstigt. Som ovenfor omtalt bestilte Frederik den Anden hos Tyge Brahe et «Nativitet» for hver af sine tre Sønner, Christian, Ulrik og Hans, efterhaanden som de fødtes. Disse tre «Nativiteter», der udregnedes straks efter Fødselen og som forefindes endnu, de to ganske de samme i grønt Fløjel og Guldsnit, som de udgik fra Uranienborg, et af dem endog renskrevet af Tyge Brahe selv, det tredie i talrige, indbyrdes ens Afskrifter uden Spor af senere Ændringer — alle disse tre afgive det paalideligst mulige Middel til at prøve Tyge Brahes Kunst. Og Prøven falder heldigt ud for ham. Thi vel kom den lille Ulriks senere Liv til kun svagt at stemme med Beregningen fra Uranienborg. Men de to andre stemmede desbedre. Det vilde ikke være let, selv med Kendskab til Christian den Fjerdes fuldt afsluttede Liv, i faa Ord at male ham tydeligere, end Tyge Brahe gjorde det ved hans Fødsel: Krigslysten, kvindekær, med levende Retfærdighedssans og Interesse for gejstlige Sager, hvilken Interesse dog skal bringe ham i stor Fare [Trediveaarskrigen], af godt Humør, kunstforstandig, pragtlysten, musikalsk, heldig i Bjergværksdrift men udsat for stor ægteskabelig Tvedragt.[2]

Og den lille Hertug Hans, hvem Stjernerne kun varslede et kort Liv og et skrøbeligt Helbred, hvad Tyge Brahe havde ondt nok ved at udtrykke paa éngang skaansomt og dog tydeligt for Forældrene, der for fuldt at forstaa Spaadommen havde forlangt en tilføjet tysk Oversættelse af den latinske Beregning —

denne Hertug Hans' Levnedsløb kom paa en forunderlig Maade til at bekræfte, hvad Tyge Brahe havde læst i Stjernerne.

Der blev i Beregningen gjort opmærksom paa, at da Fødselsøjeblikket ikke var opgivet ganske nøjagtigt, kunde der muligt i de følgende Aldersangivelser være en Fejl paa et Aarstid. Derpaa hedder det: «Omkring hans attende Aar varsles der ham en uhyre Livsfare.» Idet Tyge Brahe søger at bestemme denne Fares Natur, siger han, at den er af forskellig Art. Den stammer tildels fra Mars; ligeledes er der Farer paa Havet, men da Hertugen paa samme Tid opnaar en gunstig Stilling af Venus (Veneris benevolæ præsentiam), ville disse mindre kunne skade ham. Hovedfaren stammer fra Saturn i Form af kolde, fugtige, melankolske Sygdomsanfald, parret med Sjælslidelser, Forstyrrelser og nedslagent Sind. Kun ved et Under, mod al Forventning, hvis Gud maatte ville gribe ind og bevare ham, vil Hertugen kunne slippe ud af alle de Farer, der have sammensvoret sig mod hans attende, nittende Aar. Tyge Brahe drager vel derpaa Linierne videre og viser, hvorledes hans Liv vil kunne blive, hvis han overlever dette Aar, men det er tydeligt nok, at dette kun gøres for at trøste Forældrene, og at Tyge Brahe selv ikke tror derpaa.[1]

Det var da ret naturligt, at de Indviede var i Spænding, da Hertug Hans, atten Aar gammel, drog udenlands og deltog paa spansk Side i Belejringen af Ostende. Herfra kaldtes han tilbage og drog med en Flaade til Rusland, da Christian den Fjerde havde faaet aftalt et Giftermaal mellem ham og Zarens Datter. Under Taarer skiltes Brødrene. Og intet Under. Thi vel var Faren for Mars overstaaet og Farerne paa Havet kunde vel opvejes ved, at Hertugen nu havde opnaaet Veneris benevolæ præsentiam. Men Hovedfaren truede endnu fra Saturn. Og den udeblev ikke. Thi da han efter en møjsommelig Rejse endelig naaede til Moskov, hvor han modtoges venligt af Zaren, gik Tiden hen med vidtløftige Formaliteter. Hertugen blev syg, Zaren plagede ham ved Bud paa Bud med Forespørgsler til hans Befindende, og den 28de Oktober 1602 udaandede han uden endnu at have set sin Brud, fjernt fra Hjemmet, fjernt fra Slægt og Venner. Saturn havde sejret. Da istedetfor Efterretning om Bryllupshøjtidelighederne Dødsbudskabet langt om længe naaede Danmark, kunde ingen Forstandig være i Tvivl. Tyge Brahe havde tydet Stjernerne ret.

Samle vi alt, hvad vi nu har set, viser det sig, at den Belysning, der i det 16de Aarhundrede laa over Livet i Norden, ikke var en enkelt men en firdobbelt sammensat. De gamle Spørgsmaal om Dag og Nat, Lys og Mørke, og om Afstanden mellem Himmel og Jord havde faaet et nyt, ejendommeligt Svar.

Den første Del af Svaret var hint Lysbud, der tændte alle modtagelige Sind, da Kendskab til den græsk-romerske Naturopfattelse genvaktes og samtidigt Verdensopdagelserne godtgjorde, at Jorden var stor, rund og skøn. Det var, som om et Øjeblik Natten og Mørket helt veg bort, som om Tanken kun fulgte Solens Vej i den bestandige Dag Jorden rundt. Hvor blegnede og veg ikke Middelalderens Forestilling om Verden som et Intet, der bestandigt maatte indblæses nyt Liv ved Guds uafbrudt gentagne Skaberord. Solbelyst og blussende laa hele den prægtige Jord, og ud strømmede hos enhver i Drift, i Forestilling, i Tanke en Fornemmelse af Velvære, en Levelyst, en Virketrang, ubunden af Skranker. Det var de unge Folks Genfødelsesstund, glade slog de Øjet op, saae Naturen og omfavnede den.

Et saadant Syn paa Livet er ifølge Sagens Natur forbigaaende, lader sig hverken fastholde i Længden eller gentage uden at tabe sin umiddelbare Sikkerhed og Farvepragt. Naar Renæssancens Livssyn alligevel holdt sig i Norden i omtrent hele det 16de Aarhundrede, saa laa Grunden dels i Gennembrudets egen indre Kraft og Berettigelse, dels i de mange forudgaaede Aarhundreders Modstand og herved opsparede Livstrang. Naturglæden mødte ved Livets Fest med en Spareskilling, og Fornemmelsen heraf gjorde den dobbelt rig og glad.

Man vilde misforstaa dette nye Naturforhold, hvis man opfattede det som fuldt selvbevidst. Særligt for Nordens Vedkommende var der saa godt som ikke Tale herom. Kun nogle faa Fremskredne som f. Eks. Tyge Brahe havde maaske en Anelse om, at deres Opfattelse paa enkelte Punkter betegnede et Brud med det gamle. Men det langt overvejende Flertal levede paa blot umiddelbare Indtryk, uvilkaarlige Udslag af det fælles, der fyldte dem, men hvorfor de ikke gjorde sig Rede. Der laa ligesaalidt selvbevidst Forstaaelse til Grund, naar f. Eks. Christian den Fjerde som Barn skrev om Koldinghus' skønne Omegn «dette er et lystigt Sted», som naar Bygherren nød Synet af sit Taarnspirs forgyldte Fløj sejlende oppe i den blaa Luft, eller naar

Skoggerlatter, Sang, Trommer og Piber lød støjende ud fra et Bryllupshus. Det højeste, som Folk i Almindelighed drev det til, var i et klart Øjeblik at søge Ly bag et Skriftsted: Gud saa alt, hvad han havde skabt, og se, det var saare godt.

At der var blevet højere til Himlen og at denne ikke længer laa tung og trykkende ned over én som i Middelalderen, det fornam enhver. Det var nu højt Vejr, friskt og let at aande. Men atter her nøjedes de fleste med den blot umiddelbare Fornemmelse. Færre var de, der blev sig Aarsagen bevidst, indsaa, at den gamle Opfattelse af Verden som en Stue, hvor Himlen var Loft, Jorden Gulv og Helvede Kælder, nu var brudt, og at Jorden fra den Stund, den var bleven omsejlet, bevisligt var rund og svævede i Verdens Midte med Himmel til alle Sider. Og de allerfærreste havde Øjemaal for Højden som Tyge Brahe og andre, der vovede at tro, at de tindrende Stjerneprikker var Kloder, hvoraf selv de mindste var større end Jorden.

Men selv om man ikke var sig alt dette klart bevidst, dreves man dog af Strømmen, bares af den til Grund liggende Stemning og førtes med Nødvendighed mod det ene og samme Punkt. Dette afgørende Punkt var Bruddet med Paven. Der laa i Luften en Fornemmelse af, at man tidligere var bleven narret. Og uvilkaarligt blev Paven den Syndebuk, mod hvem alle Bebrejdelserne rettedes. Den nyfundne Bibel afgav Vaabnet, i den taltes der jo hverken om Pave, Aflad eller Messe. Medens de romanske Folk skaffede sig Afløb for deres Overskummen ved Erobring og Befolkning af de nyopdagede Verdensdele og herved vandt Ligevægt til hjemme at beholde deres egen Kirkefyrste, gik det omvendt hos Gotogermanerne. Uden synderlig Lod i de nyvundne Eventyrlande, følte de alle desmere en ubestemt Harme over den fremmede Bedrager, der i saa langsommelig en Tid havde holdt dem for Nar. Hvormeget end Luther og de andre Reformatorer i Norden — selv jo alle Gotogermaner — religiøst drev Stemningen op, saa laa der dog desuden i det enstemmige og ustandselige Folkebrøl mod Paven et selvfølt Udtryk for Uvilje. De naturvakte Gotogermaner rystede Paveaaget af sig.

Intet viser maaske stærkere Dybden af Renæssancens Naturtrang i Tyskland og Norden, end at den var i Stand til at forme Reformationen efter sig. Disputmæssigt stod vel Striden mellem Luther og Romerkirken om Retfærdiggørelse

af Troen alene. Men rent socialt drejede det sig om Berettigelsen af Kirkens gamle Naturanklage, altsaa om at slippe for Faste og gejstligt Dovneri, maatte spise Kød, naar man vilde, og alle indgaa Ægteskab. Da Reformationen sejrede i Norden, var det kun faa, der forstod hvad Retfærdiggørelse ved Troen alene egentlig betød, men enhver kunde være med til Sulemad, Øl og det Gud velbehagelige Giftermaal.

Den anden Del i Sammensætningen af Livsbelysningen i Norden i det 16de Aarhundrede var da den, der stammede fra Reformationen. Det Lys, som herfra udgik, var af en egen, paa engang nytændt og dog sikkert tindrende Art. Flammen næredes, som vi have seet, af den givne Naturtrang, men idet denne brændte paa ny, kirkelig Væge, blev dens Lys et andet. Der blussede i den en kæk Fornemmelse af at have været med til noget Afgørende. Kunde Frygt ville trænge sig frem, toges den straks tilbage i Forvisningen om, at her havde Konge og Øvrighed handlet, hvis Magt var fra Gud. Og rødligt varmt strømmede atter Lyset tilbage fra de guddommelige Højder, lagde sig over Livets daglige Forhold, indrammede mildt i ét et uklart Billed, hvor Brudefærd og Børnestøj, kraftig Salmesang og en Taar over Tørsten gled over i hinanden.

De to første Bestanddele af Livsbelysningen i Norden i det 16de Aarhundrede havde begge noget venligt og godmodigt ved sig. Var end her Spændingen mellem Yderleddene — mellem genial Forstaaelse og blot dyrisk Stemthed — ringere end i Syden, og kunde det hele heroppe flygtigt sét tage sig ud som om alle, uden at gøre sig Rede hvorfor, kun mødtes i en vis glad Oplagthed, saa var til Gengæld denne unge Fornøjelighed mere fælles og jævnt udbredt her end andetsteds. Selv Kirkeforandringen kostede ikke en Blodsdraabe. Livet syntes lyst og let at leve. Der var endnu ingen Slange i dette Paradis.

Til Gengæld var Norden det Sted, hvor de to andre Bestanddele af den i Evropa fælles Livsbelysning viste sig mest udpræget og vistnok brændte sig stærkest ind. Det nye Testamentes Lære om Djævelen som denne Verdens Fyrste, Troen paa, at man kunde slutte Pagt med ham, og

Øvrighedens Pligt til med Sværd og Baal at forfølge saadan Brøde, den værste af alle, det var næsten helt nye Lærdomme i Norden. Andetsteds var man dog tidligere bleven opskræmt og tildels vænnet til Tanken. Allerede ved Tempelherrernes Fald i Frankrig 1307—13 havde man her i større Omfang hørt Tale om denne Art Forbrydelse. Pigen fra Orleans var 1431 falden som Offer for samme Beskyldning. Og Pave Innocens den Ottendes Bulle af 1484 mod Hekse havde højt op i Tyskland sat Sindene i Røre. Men til Skandinavien kom Troen paa alt dette først sammen med Lutherdommen. Man havde tidligere levet i lykkelig Uvidenhed. Des stærkere blev Indtrykket.

Al den Mørkerædhed og Spøgelsefrygt, der hidtil havde holdt til i Sindets Kroge, bredte sig nu, fortættedes og gnistrede Smerte. Der gik Religion i det alt. Thi ligesom hos de nordiske Folk Naturtrangen var bleven til Religion — «Gud saa alt og se, det var saare godt» — og Bruddet med Paven var bleven til en ny Religion, Lutherdommen, saaledes blev ogsaa Djævletroen til Religion, den farligste af alle. Thi den var saa selvindlysende sand. Medens i Lutherdommen de gode Gerninger var bortfaldne, Mirakler ikke længer foregik dagligdags og Gud var bleven en fjern Taageskikkelse, saa blev det modsatte Tilfældet i Djævlereligionen. Her var den onde Gerning just det afgørende, Trolddom og Undere forekom dagligt, og det Lodne, Sorte, Forfærdelige, selve Mørket, kunde hvert Øje se. Djævelen var den stærkeste. Han stod tilbage som den sorte Prik for Øjet, naar det var træt af at spejde efter Lysets Gud. Den onde Gerning blev igen, da den gode var bortfalden, Djævlelæren tog uformærkt Magten fra Lutherdommen, blev ligesom Skindforet deri, hvor hvert Haar vendte indad og brændte.

Netop derfor var de nordiske Folk saa ilde stedte. Paven paastod dog, og hans Tilhængere troede det, at han som Kristi Statholder var Djævlens jævnbyrdige Modstander, og at Treenigheden og han nok i Forening skulde skaffe hver Sjæl, som han udpegede, Indpas i Paradis. Selv naar Kættere og Troldfolk brændtes i Syd, var det dog altid under Formularen, at Kirken bad om Naade for dem, og blot overgav dem til den verdslige Øvrigheds Straf, paa det at deres Sjæle maatte blive frelste. Men i Norden var der ingen, der troede, at Luther, Frederik den Anden, Christian den Fjerde, Erik den Fjortende og hvad de enkelte Konger hed, var Djævelen lig i Magt. Hjælp kunde

kun ventes fra den fjerne Kristus gennem Troen. Og gjorde man blot det mindste for at bringe ham nær, om det saa kun var, at man gemte Nadveroblaten og lagde den f. Ex. som Forladning for at sikre sit Skud eller lignende, i samme Øjeblik var man evigt fortabt, ubønhørligt hjemfalden til Djævelen.

Det var fortvivlede Forhold i Norden. Kirkens nye Kar var, skønt justeret af Øvrigheden, ikke istand til at holde tæt og rumme Livets to Bestanddele, Dag og Nat. Dagsiden løb bestandig ud af Revnerne, kun Nattens sorte Slam blev tilbage i Bunden. Forgæves forklarede man, at det just var, fordi Karret stod i Guds klare Solskin, at det sprak. Forgæves postede tusinde Præster hver Søndag Rettroenhedens Vande paa. Her var ingen virkelig Trøst at hente, Rædslen var det sidste Svar. Her var kun ét at gøre: at dulme, at glemme Rædslen ved at slaa løs paa Djævelen og hans Anhang. Det gjorde da Kirken og Øvrigheden af ganske Hjerte.

Og som det gik Kirken, gik det hver enkelt. Af Bevidstheds-Indholdets Dag og Nat løb bestandigt Dagsiden fra og lod kun Nattens sorte Slam tilbage. Thi naar et alvorligt Sind saa ind i sig selv, hvad blev der saa tilbage? Kun Synd og Brøde. De fortjenstlige gode Gerninger var jo afskaffede. Kun de onde Gerninger blev igen. Hver Attraa, hver Fornemmelse var, ærligt set, kun en Finger rakt til Djævelen. Og han var stedse og overalt tilrede til at gribe den hele Haand. Her var ligeledes kun ét at gøre, at dulme Rædslen — Rædslen for Livet, Rædslen for den lange, lange Evighed — ved at slaa løs paa Djævelen og hans Anhang for blot at glemme det Forfærdelige, at han ogsaa var i én selv.

Den tredie Bestanddel, som Djævletroen tilførte Livsbelysningen i Norden i det 16de Aarhundrede, var da af en egen Art. Det var ikke en Skygge, der kom udenfra, dæmpede Lyset, tog for en Stund Skæret af Farverne eller lagde dem taagesløerede til Ro. Det var noget, der kom indenfra. Som en pludselig Feberskælven brød det frem, sortnede for Øjet, rystede hele Verden, saa at den plumrede sort, og alt, én selv og alle Omgivelser, i et nu forvandledes til Gift. Det var en Art af Fortvivlelsens Vanvid, en Sindets Mørkefeber, som «Evangeliets klare Lys» havde medbragt som Smitstof, men som Kirken ikke selv formaaede at besværge.

Hvad Kirkens Himmel ikke mægtede, det maatte den virke-

lige Himmel til for at klare. Himmellærens dybeste Indhold, Stjernetydningens Sandhedskærne, var jo, at Dag og Nat, Lys og Mørke ikke er selvstændige Forhold paa Jorden, men stammer fra Himlen, fremkaldes ved Himmellegemernes Gang. Stjernelærens Lys blev den fjerde Bestanddel i den nordiske Livsbelysning i det 16de Aarhundrede. Som et køligt lindrende Middel virkede den beroligende. Den hævede ikke Sygdommen, men lærte den Forpinte tillidsfuldt at slaa Øjet op. Og netop i Norden, hvor Trangen var størst, var den bedste Pleje ogsaa nærmest. Næppe tilfældigt frembragte nordiske Forhold nogle af Stjernelærens ypperste Dyrkere.

Det gik Stjernelæren som de tre andre, den blev til Religion. Dens religiøse Indhold var, at Djævelen umuligt kunde have sit Frispas i Elementernes Verden og handle med Menneskenes Skæbne, som han vilde. Verdens samlede Uhrværk var jo indrettet af Gud. Idet Gud drejede de store, yderste Hjul, satte han tillige de mindre nedefter i Gang og forplantede saaledes sin Vilje ned i de jordiske Begivenheder. «Ske din Vilje, som i Himlene saaledes og paa Jorden!» At Verdensmaskineriet var indrettet saaledes, med Himmel over Himmel, derfor borgede Biblens Ord. Apostlen Paulus havde jo selv engang været «henrykt til den tredie Himmel.»[1] Hvad der foregik i Verden var da saa langt fra at være Djævelens Værk, at det tvertimod stod til at læse i Stjernerne foroven, var Guds forudbestemte Vilje.

Men netop paa dette Punkt, hvor Stjærnelæren var lige ved at gøre det af med Djævlefrygten, turde den ikke gøre Skridtet fuldt ud, men veg tilbage for sine egne Følgeslutninger. Den erklærede vel Dag og Nat, Lys og Mørke, Liv og Død for Virkninger af Guds Vilje. Men da den kom til Mørkets Aftryk, det Onde, turde den ikke erklære ogsaa dette for en Virkning af Gud. Den søgte at slippe fra det ved at henvise til Menneskets Frihed, der selv maatte træffe Valget mellem sine gode og onde Tilbøjeligheder. Men idet den herved rensede Gud for Delagtighed i det Onde, prisgav den uformærkt atter Mennesket til den Magt, hvorfra det nys syntes befriet. Allerbagest i Stjernelæren var der et utilsyet Hul. De Stjernekyndige kaldte det menneskelig Frihed og paastod, at her var Flyvestedet for Menneskets ypperste Kraft. Men nedenfra sét havde

Teologerne mærket det «Arvesynd». Og herigennem plumpede man atter ned til Djævelen.

Livsbelysningen i det 16de Aarhundrede i Norden naaede da ikke til at komme i Ro. Ligesom dens fire Bestanddele ikke var fordelte i forskellige Personer eller i forskellige Aldere, men som Regel samlede tilstede hos den enkelte, saaledes var de hos denne i stadig indbyrdes Overgang, i stadig Strømning. Livsmod, Lutherdom, Djævlefrygt og Stjernetro bølgede over i hinanden, dannede et bestandigt pulserende Kredsløb.

Denne Uro og denne Slægtens Helhedsbevægelse udgør et af Tidens mest betegnende Træk. Noget lignende vil næppe for det første kunne gentage sig. I vore Dage og saa langt frem, som Øjet rækker, er nemlig Fordelingen en anden, idet i hvert enkelt Slægtled de allerfleste er blot sysselsatte med at gennemløbe Menneskehedens tidligere Udvikling, befinder sig altsaa aandeligt bagefter dem, i hvem Tidens egentlige Tanker røre sig. Anderledes i det 16de Aarhundrede. Her slog Samfundets Hjerter i Takt, det var samme Trang, samme Forestillingsarter, samme store Spørgsmaal, der mere eller mindre klart bevidst satte alle i Uro. Sligt finder kun Sted, hvor en lang Periode i Menneskehedens Udvikling er naaet til Afslutning, hvor Aandens Vindfang ikke sætter blot de øverste Lag i Bevægelse, men hvor hele Samfundet staar i Kog, Top ved Top af bundoprørte, stride, korte Bølger, alle trængte af den hindrende Dæmning. Alt synes spærret, kun en usynlig Magt har stille afmærket det Sted, hvor Slusebruddet skal foregaa, Fremskridtet ske.

Et saadant afsluttende Punkt i Menneskehedens Udvikling var det 16de Aarhundrede. Aartusind gamle Tanker blussede her op med fornyet Kraft, lyste, efter at have gennemtrængt alle, nu for sidste Gang. Djævletro og Stjernetydning satte alt i Røre, idet de som to vældige Fortidsuhyrer skød op fra Bunden og rejste sig i Kamp. Det Skud, der fældede dem, afsluttede en lang og mærkelig Periode i Menneskehedens Udvikling og indviede den nye, paa hvis Tærskel vi staa.

Hvorfor maatte det 16de Aarhundredes Livsbelysning ophøre? Hvad gav Stødet til det aandelige Gennembrud, hvorfra vi med Rette datere den ældgamle Tankegangs Fald, en ny Hovedperiodes Begyndelse? Hvis vor oprindelige Paastand holder stik, maa den dybeste Grund være at søge i et nyt Syn paa Himmelforholdene, et nyt Syn paa Lys og Mørke, paa Afstanden mellem Himmel og Jord.

Man har ment at finde dette nye Syn i Koppernikus' store Opdagelse, at Jorden bevæger sig omkring Solen. I dette den slaviske Stammes eneste, men afgørende Bidrag til Renæssancen — Koppernikus var nemlig født 1473 i den under polsk Overhøjhed staaende By Thorn ved Weichsel, var selv af polsk Slægt og fik sin Uddannelse ved det polske Universitet i Krakau, men tidligt led han den Skæbne, der ogsaa trehundrede Aar efter ramte hans Fødeby, at blive inddraget af Tyskland[1] — i dette Polakkernes mægtige Bidrag til Menneskehedens Historie har man ment at finde det 16de Aarhundredes forløsende Ord. Vi skal undersøge, med hvilken Ret.

Det var Koppernikus' geniale Tanke, paa hvis Udarbejdelse han anvendte hele sit Liv og hvis Følgeslutninger han klogeligt opsatte til det sidste at meddele offentligt, at Planetbanerne ikke vare saa uregelmæssige, som de i Aartusinder havde gældt for. Sete fra Jorden tog de sig ganske vist højst besynderlige ud. Men tænkte man sig at betragte dem fra Solen, maatte de vise sig som Cirkler. Han drog heraf den naturlige Slutning at Planeterne ikke svirrede ubestemt omkring Jorden, men bevægede sig i regelmæssig Kredsgang om Solen. Herfra ledtes han videre til den langt dristigere Slutning, at det var Solen, der udgjorde Verdens Midtpunkt, og at Jorden kun var en Planet som de andre. Det var da ikke Solen, der hver Dag, naar den «stod op» og «gik ned», bevægede sig omkring Jorden. Det var Jorden selv, der hvert Døgn drejede sig engang rundt i sit rullende Aarsløb omkring Solen. Verdenskortet kom da altsaa til at tage sig saaledes ud: I Midten den uhyre Sol. Nærmest om den kredsede Merkur, saa Venus, derpaa Jorden med Maanen, derefter Mars, udenfor den atter Jupiter og endelig yderst Saturn.

Koppernikus var sig fuldt bevidst, hvor stor en Revolution hans Lære om Planetbanerne («De revolutionibus») betegnede. «Ikke i ni Aar, men i fire Gange ni Aar har jeg holdt mit

Skrift tilbage hos mig selv, indtil endelig fremragende lærde Mænd trængte ind paa mig og foreholdt mig, at jeg ikke længer af Frygt burde vægre mig ved at offentliggøre det». Saaledes udtrykte han sig selv i den Fortale, der iøvrigt ved Trykningen blev udeladt og erstattet med en anden af Udgiveren, hvori Bogens Resultater forsigtigt betegnedes som blot «Hypotheser». Paa sit Dødsleje 1543 modtog Koppernikus det første rentrykte Ark af sit Skrift, men kaldtes derpaa lykkeligt bort fra al den Strid og Forfølgelse, som hans nye Lære maatte medføre.

Thi skønt han selv havde tilegnet Paven sin Bog, og skønt Melanchthon havde anbefalet den til Udgivelse, kunde det ikke i Længden forblive skjult, at den var i Strid med Biblens Lære. Luther udtalte straks de tydelige Ord: «Den Nar vil vende op og ned paa hele Astronomiens Kunst. Men den hellige Skrift siger os, at Josva bød Solen staa stille og ikke Jorden.» De Reformerte fremhævede ogsaa som Modbevis Beretningen om Josvas Daad samt Ordene i Psalme 93: «Nu er Jordens Grundvold fæstet, ikke skal den rokkes». Og i Rom afgaves 1616 følgende Kendelse: «At paastaa, at Solen staar ubevægelig i Verdens Midtpunkt, er absurdt, filosofisk falskt og formeligt Kætteri, da det er i udtrykkelig Strid med den hellige Skrift. At paastaa, at Jorden ikke staar i Verdens Midtpunkt, ikke er ubevægelig, men har endog en daglig Omdrejning, er absurdt, filosofisk falskt og i det mindste en fejlagtig Tro.» Som en Følge heraf blev Koppernikus' Bog indført paa Listen over de forbudne Skrifter og dette forkyndt for hans berømte Tilhænger Galilæi. Da denne desuagtet senere søgte at udbrede den nye Lære, blev han tvungen til at afsværge den og fra den Tid behandlet som Fange.[1]

Kirken havde utvivlsom Ret, naar den i Koppernikus' System saa en Opfattelse, der ikke blot var i Strid med det gamle Testamentes Ord, men ogsaa maatte ende med at underminére selve Kirkens Lære. Thi den kristelige Mytologi med dens Forklaring om de guddommelige Foranstaltninger til Jordens Frelse hvilede paa den stiltiende Forudsætning, at Jorden var det, hvorom alting drejede sig, var Verdens Midtpunkt. Idet Jorden fortrængtes fra denne Særstilling og svandt ind til en lille Planet, der som saa mange andre kredsede omkring Hovedlegemet Solen, forflygtigedes i samme Grad Sandsynligheden for, at det skulde være dens Udviklings-

historie, der havde fremkaldt Guds Historie, medført Guds Menneskevorden. Der blev noget skævt i den hele Tankegang. Verdensskuespillet tabte i Betydning ved at opføres paa et blot Provinstheater. Og at tænke sig det gentaget paa forskellige Kloder, forvandlet til et rejsende Gæstespil, var en nedværdigende, en bespottelig Tanke, hvorpaa man hverken vilde eller kunde indlade sig.

Koppernikus' Lære indeholdt altsaa en vaagnende Indsigelse mod den gamle Tankegang. Der rørte sig i den en anden Art Liv end i dens Omgivelser. Men den var sig ikke selv Forskellen fuldt bevidst, endsige istand til helt at gøre sig gældende. Her var samme Misforhold tilstede som mellem Fugleungen, der vakt til Liv og bestemt til fri Bevægelse, endnu befinder sig indenfor Æggets snævre Fængsel. Koppernikus' System i dets Fremkomst i det 16de Aarhundrede svarer til den Mellemtilstand, hvor Menneskeaanden, vakt til ny Forstaaelse, højere Art Liv, begyndte at ane sig i Fængsel, men endnu ikke formaaede at hugge Hul paa Verdensægget.

Det tydeligste Udtryk for denne Uformuenhed er den fortsatte Stjernetydning. Som bekendt var det især de fem Planeters vildsomme Veje, der i sin Tid hos de gamle Kaldæer havde fremkaldt Tanken om, at Jordlivets Mønster vævedes fraoven og lod sig tyde gennem Iagttagelse af alle syv Planeters Stillinger. Det er jo muligt, at hvis Kaldæerne havde kendt Koppernikus' Forklaring, hvorefter de vilkaarlige Bevægelser i Virkeligheden kun var Kredse om Solen, vilde Stjernetydningen overhovedet slet ikke være opstaaet. Men vist er det, at da Koppernikus' Forklaring endelig kom, var den ikke længer i Stand til at stoppe Stjernetydningen. Denne hvilede nemlig nu paa et nyt Forestillings-Grundlag, Datidens kæreste Tanke, det store Uhrværk.

Ud fra Forestillingen om Verden som det uhyre Uhrværk, der var lavet af Gud og holdtes i Gang af Gud, var der ikke noget Forstyrrende i den nye Forklaring, hvormed Kopper-

nikus kom. Den var blot et højst sindrigt Forsøg paa en bedre Forstaaelse af Uhrværkets Gang. Thi hvad enten Solens Sfære drejede sig om Jorden, eller Jorden selv sad paa en Sfære og drejede sig om Solen, var det altsammen kun Hjulgang i Guds vidunderligt vise Verdensmekanik. Som bekendt foreslog Tyge Brahe en ny Forklaring, hvorefter alle de øvrige Planeter vel, som Koppernikus havde lært, skulde bevæge sig om Solen, men denne atter krese om Jorden, der altsaa befandt sig i Verdens Midtpunkt. Tyge Brahes Bevæggrunde hertil var dels religiøse, dels videnskabelige. Med Rette, i det mindste ud fra Datidens Forudsætninger, indvendte han, at, hvis Jorden skulde bevæge sig i den uhyre Kres omkring Solen og altsaa om Efteraaret staa Millioner af Mile borte fra det Sted i Verdensrummet, hvor den befandt sig i Foraaret, saa maatte ogsaa Fiksstjernehimlen, den yderste, den ottende Sfære tage sig forskelligt ud Foraar og Efteraar, da man jo paa Jorden til hver af de to Tider befandt sig i højst forskellig Nærhed af dens enkelte Stjernegrupper. Hverken Tyge Brahe eller nogen anden anede den Gang, at de uhyre Afstande, hvorom her i Virkeligheden er Tale, ganske afkræfte hans tilsyneladende saa berettigede Indvending.

Kepler opgav Tyge Brahes Forklaring og sluttede sig helt til Koppernikus. Ved Hjælp af Tyge Brahes efterladte, nøjagtige Planetiagttagelser lykkedes det Kepler at fastslaa sine tre berømte «Love» for Planeternes Bevægelser, hvorved han i saa afgørende en Grad underbyggede og bekræftede Koppernikus' Lære. Tyge Brage og Kepler betegner altsaa overfor den koppernikanske Verdensforklaring Tvivlen og den endnu sikrere begrundede Forvisning, men begge vare de lige fuldt — ivrige Stjernetydere. Og med Rette. Thi naar Guds Vilje forplantedes mekanisk ned efter i Verdens-Uhrværket, ligefra det yderste, uhyre Drivhjul ned til en sølle Krebseklo eller Vædskernes Fordeling i en nyfødt Hundehvalp, saa var — hvad enten nu Hjulgangen var denne eller hin — i Mangel af virkelig Viser Guds Viljes Taktgang tydeligst at iagttage i de yderste, store Tandhjul. Det var forholdsvis ligegyldigt, om Jorden sad her eller hist paa Drejeværket. Det afgørende var, at alt var i indre Forbindelse, alt dannede en Enhed. Hvor tilsyneladende vildt end Avnerne fløj og Melet føg, medens Livet malede rundt,

det var altsammen den lukkede Verdensmølle, der gik og gik, medens Guds Vilje brusede over Drivhjulet.

Men hvad enten man nu blot agted paa Hjulenes Gang og troligt skøtted sin Gerning, eller man grubled over den hemmelighedsfulde Puslen, der stundom lod sig høre, det uhyggelige Spøgeri, naar Mørket faldt paa og Sækkene aabnedes af en usynlig Haand, mens det gnistred som med Katteøjne i Mulmet — Dagene gik, Dag ud, Dag ind. Der blev i Længden trangt i den Mølle.

Koppernikus' Lære blev det første Udtryk for, at Møllen var et Fængsel. Netop ved at tale om en anden Art Møllegang end den tidligere antagne, drog den Tanken hen paa selve Møllegangen, kom til at gøre opmærksom paa, at Livet, Verden kun var en Møllegang. Var der da slet intet udenfor Møllen? Utaalmodigt trippede Meneskeaanden som Fugleungen i Ægget. Der maatte være noget udenfor Skallen. Der inde var trangt og indelukket, ikke til at aande. Overladt til sig selv alene kunde Koppernikus' Lære dog ikke bane sig Vej ud, den trippede kun rundt, rundt.

Da lød med ét en sælsom Lyd. Fyldt af ny Drift huggede Menneskeaanden pludseligt Næbet mod Verdensskallen. Den gav efter og brast. Og ud trimlede Fangen, fortumlet, begejstret, nyfødt, i den store vidunderlige Verden, hvor alt var fremmed, isnende fremmed.

Hvo var Menneskeaandens Befrier? Hvo sprængte Verdensægget? Det var den, der først udtalte Tanken: at Fiksstjernehimlen, den ottende Sfære, ikke dannede Verdens Grænse. Der var overhovedet slet ingen Hvælving, slet ingen Fiksstjernehimmel, det var altsammen Rum og Kloder, Rum og nye Kloder, thi Verden er ikke endelig, men uendelig.

Aldrig er nogen bleven dømt med mere Føje end Giordano Bruno, da han Aar 1600 dømtes til Døden. Efter at have holdt ham syv Aar i Fængsel og forgæves søgt at overbevise ham, overgav Romerkirken ham endelig til den verdslige Myndighed med kærlig Anmodning om at «behandle ham mildt og uden Blodsudgydelse». Dette betød i Datidens Rettergangssprog, at han ønskedes levende brændt. Den 17de Februar Aar 1600 be-

steg han med roligt Mod og i Tillid til sin Overbevisnings Sandhed Baalet paa Pladsen Campo di fiore i Rom. Da Baalet var slukt, kastedes Asken af den Brændte i Tiberen, paa det at hvert Spor af ham maatte vorde udslettet.[1] Straffen var haard, men fra Dommernes Synspunkt retfærdig. Thi Giordano Bruno var en falsk Vejviser. Ved at følge ham, vilde alle Tidens store Tanker, ikke blot Djævlelære og Stjernetydning, men Treenighed, ja, Kirken selv fare vild og styrte ud over Brinken i det sorte Dyb. Thi alle disse Tanker blev til Smaating og blev borte i Forhold til den nye svimlende: *en uendelig Verden, en uendelig Gud.* Med Føje berøvede da det Bestaaende sin argeste Modstander Livet.

Men der var det underlige ved hint Baal den 17de Februar 1600, at skønt det Blik, der tillidsfuldt vendtes mod Himlen, brast i Død, og den Haand, der havde peget mod nye Veje, forvandlet til Aske, splittedes i Tiberens Vande, saa var det dog ikke det nye, men det gamle, der gik op i Luer. *Usynligt fængede Giordano Bruno's Tanker i de gamle Omhæng.* Og uden at nogen af de Tilstedeværende anede det, var det den Dag den gamle Verdensopfattelse, der dømtes til Døde, Aartusend gamle Forestillinger, hvis Baalfærd begyndte. Langsomt, men sikkert. Thi den nye Tanke, der var saa stor og dristig, at end ikke Kepler mægtede at hæve sig til den, har bredt sig siden da. I vor Tid strøes den uskaansomt ud til Hvermand, spirer i unge Barnesind. Mangen af os mindes hin forfærdelige Stund, da den første Gang paatrængte sig os, da den hyggelige Forestilling om Himmelhvælvingen brast, og Tanken om det uendelige Rum, den uendelige Verden, rev os omkuld. *Fra den Stund var vi mærkede.* Selv om vi i lange Tider kunde glemme Smerten, var Gennembruddet sket og vi lænkede til en Tanke, som vi aldrig mere kunne slippe og som aldrig mere slipper os. Thi man kan ikke mere vende tilbage. *Den gamle Periode i Menneskeaandens Udvikling er afsluttet. En ny og ubekendt er begyndt. Vi staa paa dens Tærskel.* Tre hundrede Aar synes lang Tid for os, men er kun ringe, hvor det drejer sig om de vældige Tidsrum i menneskelig Udvikling. Forhænget er faldet til bag os. *Med blændet Blik stirre vi fremad.*

3.

Opløsning og Nydannelse.

Er det ikke en Fejltagelse, naar man regner en ny Periode i Menneskeaandens Udvikling fra den Stund, da Tanken om en uendelig Verden opstod? Alt gaaer jo dog i vore Dage sin rolige Gang som forhen. Endnu ligger Kirkens gamle Bom paa Hovedvejen til Himlen. Stat og Kirke forkynde endnu ofte i Fællig, at ingen bliver salig uden i Troen paa den treenige Gud samt ved Hjælp af Kirkens Naademidler. Trindt om lyder endnu den gamle Lære om Djævel og evigt Helvede. Ikke mindst i Norden viser denne Lære fremdeles sin betagende Magt over Mængdens Sind. Ja, selv den gamle Stjernetydning, der dog af de fleste troedes død, giver endnu Livstegn fra sig. Aar 1892 udkom saaledes i København en Bog,[1] hvori Landets senere Historie forklares simpelthen som Følge af Stjernerne. Stjernebilledet Vægten er Danmarks Tegn. Da Planeten Uranus første Gang i det 19de Aarhundrede, Marts 1801, traadte ind i dette Tegn, fremkaldtes Slaget paa Rheden, anden Gang, Oktober 1884, Kristiansborgs Brand. Da Saturn traadte ind i Vægten 1863, medførte dette Frederik den syvendes Død og Krigen med Preussen og Østerrig. Naar denne Konge havde været to Gange ulykkeligt gift, men tredie Gang lykkeligt, hidrørte dette fra Stjernestillingen i Parrenes Fødselsøjeblik. Den var kun gunstig i tredie Tilfælde. «Thi Frederiks Maane var netop i Grevinde Danners Sols Grad, som var den anden udi Tyrens Tegn» o. s. v.

Forhold som disse er imidlertid let forklarlige. Thi kun langsomt vige Safterne fra gamle Overbevisninger, selv om deres Rod er overskaaren, saa at der ikke tilføres dem ny Kraft. I Forholdet til Samfundets Lag gaar det dem saaledes, at de først topvisne, derpaa ganske langsomt tørre nedefter. Aarhundreder er her et ringe Spand af Tid. Men hertil kommer endnu, at alle hine Tanker jo ikke have været tilfældige, men dybt begrundede i den menneskelige Natur. De danne fremdeles Gennemgangsled for Udviklingen. Vistnok i lange Tider vil de maatte gennemleves af enhver, der skal naa til fuld Udvikling. I Fortællinger som den om Adam og Eva i Paradisets Have eller om Gud, der sendte sin Søn til Verden for at frelse den, ligger der aandeligt Næringsstof endnu for mange Slægtled.

Men de udgør ikke længer Udviklingens Højdepunkt. Om end den Aldersklasse, hvem de tilfredsstille, stadigt er den talrigste, har Menneskeaandens Udvikling lagt en Aarring uden om dem, og dette kan spores. De har tabt deres tidligere absolute Myndighed. Samfundet har mer og mer vænnet sig til at se enkelte leve paa andre Livsværdier end disse. Og uvilkaarligt har disse selv formet sig efter de nye Forhold. De har ligesom tabt Glassuren, er blevne mere aabne og porøse, saa at de kunne tjene som Gennemgang for Næring til et ydre Livslag. Der er ingen af de store, gamle Tanker, uden at den jo nu har et Hul.

Thi Troen som Eneveksel paa Salighed har tabt sin fordums Værdi. Selv om man ømmer sig ved at tilstaa det, har Lutherdommen som de andre svigtet Kirkens oprindelige Lære. Der er overalt gaaet Moral i, hvad der nu kræves af en Kristen.

Og selve Læren om Guds Søn, der ved sit Komme til Jorden blev Verdens Frelser, den mister sin fordums Bærekraft, udtømmes som ad et usynligt Hul, saa saare et Nutids Menneske for Alvor vil tænke derover. Thi hvad er «Verden»? Det er jo dog ikke blot denne lille Pjalt Jord og dens nærmeste Omgivelser, men Billioner og atter Billioner af Kloder i det uendelige. I hvert et Nu udstraaler der nye Kloder, befolkes det grænseløse Rum med nye Verdener, fremgaaede af den uendelige Gud, langt, langt ud over, hvad en stakkels Mennesketanke kan fatte. Og denne Gud skulde have «en Søn», om hvis Komme

til Jorden hele Verdens Gang fra Evighed til Evighed skulde dreje sig! Enhver, der aandeligt er kommen til Skelsaar og Alder, føler ved slige snævre Forestillinger Vægten af Pauli Ord: «Saalænge jeg var et Barn, talte jeg som et Barn, tænkte jeg som et Barn, dømte jeg som et Barn. Men da jeg var bleven voxen, aflagde jeg det barnagtige.»[1]

Og dernæst Læren om Djævel og Helvede. Den uendelige og almægtige Gud skulde have et ondt Væsen til Modstander, der kunde modvirke hans Vilje! Men herved ophører jo Gud med at være uendelig og almægtig. — Og den Gud, om hvem det læres, at han ikke blot er kærlig, men er Kærlighed, skulde ville straffe sine Skabninger, sine Børn, for deres Genstridighed med evige Pinsler i Helvede! For ethvert nogenlunde udviklet Nutidsmenneske, der selv i al Skrøbelighed har følt, hvad Kærlighed er, er Svaret paa at nære slige Forestillinger om en Fader i Himlen kun ét: Skam dig!

At endelig Læren om Stjernetydning er bleven gennemhullet fra den Stund, Forestillingen om den ottende Himmel som Verdens Grænse brast, er indlysende for enhver.

Men brister saaledes de gamle Tanker, hvilke er da Tidens nye, der ere i Færd med at afløse dem? For saa vidt som det overhovedet er muligt allerede nu at tage et Skøn af den ny Periodes Særpræg, saa synes dette hidtil først og fremmest bestemt af den ene Grundtanke: Verden er uendelig. Hermed er givet et nyt Svar paa Afstanden mellem Jord og Himmel, paa Forholdet mellem Dag og Nat, Lys og Mørke.

Er Verden uendelig, saa vil dette med andre Ord sige, at Afstanden fra Jorden opefter, udefter, nedefter ogsaa er uendelig. Der gives overhovedet ingen Himmel. Hvad vi kalde Himmel, er kun det blaa Billed, der danner sig i vort Øje som Indtryk af Jordens Dunstkres, der er omgiven af det uendelige Rum. Jorden er kun en lille bitte Del af Verden, et forsvindende Fnug, og hver enkelt af os atter et uendeligt lille, forsvindende Væsen paa den lile Jord.

Den første Virkning af denne Tanke er en isnende For-

nemmelse af Kulden, der strømmer ind fra det uendeligt store Rum, en Gysen ved at føle sig saa forfærdelig ringe. Her er ingen Naade. Med det uendelige Rums høje Kuldegrad, ligegyldig for jordisk Liv, omslutter denne Fornemmelse os, bortfryser vor tidligere Følelse af egen Betydning, vor Barnetro paa, at Alting kun ser paa os, drejer sig om os. Ad denne Ydmyghedens Port maa alle ind.

Denne Gysen for det uendelige har sat sine tydelige Mærker paa den nyere Tid. Medens Videnskaben gjorde sine store Fremskridt i Himmelkundskab, medens Newton fandt den bærende Kraft, der holder Himmellegemerne i deres Baner, medens Laplace opdagede, hvorledes et Solsystem som vort bliver til, har samtidigt den almindelige Bevidsthed i Evropa sky vendt sig fra Betragtningen af Nattehimlen, Uendelighedens Billed. Ingen anden Tidsalder har været saa blottet for direkte Himmelindtryk som vor. I London, Paris, København o. s. v. véd ikke en af Hundrede, om det er Nymaane eller Fuldmaane og hvor Karlsvognen i Øjeblikket staar. Nattehimlens Lys er blevet en blot dekorativ Bestemmelse, der en flygtig Stund kan fængsle ved en pikant Belysning med ejendommelige Slagskygger, men iøvrigt ikke spiller nogen Rolle i vor Bevidsthed. Vor Kundskab om Stjernehimlen hviler i Reglen paa andenhaands Indtryk, faaes gennem Læsning og andres Fremstilling. Vi unddrage os, ifølge Vane og en halvt ubevidst Sky, det umiddelbare, stærke Indtryk. Thi fra den Stund vi lærte, at Hvælvingen og Stjernetæppet kun var Bedrag, blev Nattehimlen til det uendelige, det bundløse Dyb, der suger os i sig, og hvorfra de talløse, funklende Blikke spotte vor Lidenhed.

Og som det gaar Nattehimlen gaar det ogsaa tildels, om end i ringere Grad, Daghimlen. Solens Virkning i Form af vekslende Aarstider er for afgørende til, at vi ganske kunne se bort fra den. Men den daglige Spænding mellem Lys og Mørke, Dag og Nat søge vi at udjævne. I Løbet af de sidste Hundrede Aar er der gjort rivende Fremskridt i at forvandle Nat til Dag. Olielamper med Glas, Petroleumslamper, Gas, elektrisk Belysning betegne lige saa mange Trin paa Vejen til at eftergøre Dagslyset. Medens de uomtvisteligt have deres store Betydning som Udslag af Menneskesnille, tjene til mangehaande Nytte og kraftigt bekæmpe Overtro og Mørkefrygt, saa har de jævnsides hermed en anden Betydning, som vi knap

skøtte om at gøre os Rede for. Gennem disse Opfindelser har Menneskehedens ledende Del i Nutiden, Bybefolkningen, søgt at forputte sig for Himmelindtrykkene, skabt en egen lille Verden, skikket til Fest og polstret mod Uendelighedspust.

Menneskeaanden vilde dog ikke være sig selv, hvis den nøjedes med blot skræmt at gemme sig overfor det ny og store. Nyfigen og kæk har den ogsaa stukket Hovedet ud for at se sig om. Og indenfor den ny Periode har den begyndt at finde sig til Rette ad to Veje.

Det altfor tunge Tryk af den uendelige Verden over os lader sig bringe i Ligevægt ved et tilsvarende Tryk nedenfra af en anden uendelig Verden. Ettallet ligger akkurat midtvejs mellem de uendeligt store Tal og de uendeligt smaa Brøker. Paa lignende Maade maatte Mennesket kunne komme til at flyde, vinde Ligevægt, hvis der under det kunde opdages en Verden af det uendeligt smaa. Har det skræmmet os at se med Kikkerten op iblandt de talløse Kloder, vel an, saa vend til en Afveksling Mikroskopet mod Jorden og dig selv!

Ad denne Vej har Menneskeaanden naaet sin første Form for Befrielse. Det uendeligt smaa har i den nyeste Tid spillet en Rolle som ingensinde før. Paa Forudsætningen om det uendeligt smaa og dets afgørende Betydning hviler hele Nutidens Livssyn. Hvad er Sundhed efter vor Tids Forklaring andet end de talløse Blodlegemers utrættelige Virksomhed! Hvad er Sygdom og Smitte andet end Virkning af de utallige Bakterier og Baciller! Selve Livet, vor Klodes som det enkelte Menneskes, er i sig kun Summen af de talløse, uendeligt smaa Overgange. Thi ingen ydre, voldsom Vilje har efter vor Opfattelse til Tider utaalmodigt grebet ind og pludseligt enten stillet Brikkerne op eller slaaet Spillet overende. Stille og halvt umærkeligt, gennem uendeligt smaa Overganges talløse, taalmodige Smaadryp, har vor Klode udviklet sig, levet sit Liv lige fra det første løse Taagevæv indtil den faste Form, hvori den nu ruller, skilt fra Solen, isdækt mod Nord og Syd, midtvejs blinkende Have om vidtstrakt Land med Skove og Menneskevrimmel. Gennem de uendeligt smaa Overgange har paa Jorden atter Livet spaltet sig i et Utal af Former, stærkt adskilte, stammebeslægtede. Gennem de uendeligt smaa Overgange udvikler endelig hvert enkelt Menneske sig fra Spirecellen i Modersliv; tjenende sig op gennem Fostertilstandens Plante- og Dyreformer naaer det

endelig til — stadigt gennem lutter smaa Overgange — den Tankeklarhed, der kaldes Selvbevidsthed, denne belagte Gennemsigtighed, hvori Livet spejler sig. Thi Alting strømmer, hvert Nu dirrer Forskel, selve Livet er Vækst og Udvikling.

I Tanken om Udvikling har Menneskeaanden i den nu begyndte Periode naaet sin næste og højere Form for Befrielse. Ad det uendeligt smaas Vej er man naaet til at sé og føle sig selv som Ener, har vundet Ligevægt og faaet Fodfæste. I Begrebet om Udvikling vover man herfra at kigge udefter og opefter mod den uendelige Verden, den uendelige Gud.

Ogsaa her er den første Fornemmelse Gysen. Hvor forsvindende er ikke et Menneskefnug imod den uendelige Verden, hvor umuligt er det ikke for et endeligt Væsen at fatte det Uendelige! Og hvo formaaer her at sondre? Er der overhovedet nogen Forskel mellem Verden og Gud? Denne uendelige Skaberkraft, der hvert Øjeblik udstraaler Millioner og atter Millioner nye Kloder, er den selv andet end blot Verdensgryden i Kog, Livets Gæringsproces, et hensigtsløst Fyrværkeri, hvor utalte Sole sprude Ildregn, men du og jeg og vi alle blot lyse i et Nu for atter som slukte Gnister at synke i intet?

Langsomt og frygtsomt famler her Menneskeaanden sig frem. Begrebet om Vækst og Udvikling er dens Støttestav. Thi er Livet virkelig en Vækst og en Udvikling, saa er det mere end Tilfældighedernes blændende Skiftespil, saa er der Tanke og Hensigt deri. Men denne Tanke, denne Hensigt er netop Gud. Hvor beskeden end min Plads er i Verden, hvor ringe min Virken, saa har jeg dog en ganske bestemt Plads at fylde, en for det Hele nødvendig Virken at udføre. Jeg har Lod med i Udviklingen, Part i det evige. Thi selve Livet er en Vækst i Gud op imod Gud.

Det lyder ganske smukt, men synes i næste Nu kun tomt Klingklang. Hvo borger for det første for Sandheden heraf? — Ingen. Nu som fordum hviler det hele kun paa min egen Tro, mit eget Haab. — Men er der da ingen anden Gud end

denne Udviklingens Trappetrin? Hvor er vor Barndoms Gud, Menneskehedens Barndoms Gud, hin Gud i Himlen, der styrede alt, og mod hvem Verden var et Intet? Er den nye uendelige Gud ikke en personlig Gud? — Derpaa kan ikke svares, thi herom vide vi intet. Den endelige Mennesketanke er for begrænset til at fatte en uendelig Gud, endsige en uendelig Gud, der tillige er en personlig Gud. — Har den uendelige Gud da ikke som hin givet sig tilkende for Menneskene, har han ikke aabenbaret sig? — Jo, i Verden og i dig selv.

At granske over Guds Aabenbaring i den uendelige Verden fører os ikke videre end før, kun til mulig Tro paa Udviklingen og den deri tilstedeværende Tanke. Vende vi os da til Guds Aabenbaring i os selv, opleve vi en ny Skuffelse. Thi det vil hurtigt vise sig, at alt, hvad Mennesket mener at vide om Gud, kun er en Afspejling af det selv. Enhver har kun den Gud, han kan rumme. Derfor er vort Gudsbegreb forskelligt i de forskellige Aldere. Derfor er Menneskehedens Gudsbegreb forskelligt i dens forskellige Aldere og forskellige ydre Forhold. Alle hine Religioner, som vi nys have sét, er ikke andet end Virkningerne af forskellige Naturindtryk paa forskelligt Menneskesnille. Her har Persiens Klima, hist Nilen, her Jotunheims Klippevægt, hist Indiens Glød formet Gudsbegrebet. Fra Sjælene, hvori det er indbrændt, kastes det atter som Lysbillede paa Himlen. De tro at se Gudeskikkelserne. Men vi forstaar, at det kun er dem selv, der spejler sig i Fetischen, i Tordenguden, i Planetgudernes Skæbnevæv. Hvad er Nirvāna andet end det forpinte Sinds Trang til Fred? Hvad er Kristi Menneskevorden andet end menneskelig Trang til Selvhengivelse, tegnet paa Himmelbaggrund? I de højeste Religioner se vi de reneste Udtryk for Menneskets Smerte over Endelighedens Skranker. Men vi se kun det selv. Thi selv den højeste Religion er kun et Udslag af menneskelig Følelse og Trang. Vi kommer aldrig ud over os selv. Al Religion er til syvende og sidst kun Sjælelære.

Atter staa vi tilbageviste, og bitrere end nogensinde før. Thi isnede allerede den første Uendeligheds Forestilling i os, og var det en selvopgivende Vished paa engang at være overbevist om Verdens Uendelighed og samtidigt som endeligt Væsen ikke at kunne rumme Tanken — saa er dog den største menneske-

lige Nød at tabe sin Gud, just idet man trænger haardest til ham. Det endelige Menneske kan ikke gribe den uendelige Gud. Og det opdager til sin Forfærdelse, at det, som det kalder Gud, kun er en vekslende Dannelse i dets egen Bevidsthed.

Her ligger Smerten i Nutidens Verdenssyn tydeligst for Dagen. Vi maa indrømme, at vi selv kun ere endelige og meget ufuldkomne. Og naar vi ville søge at tænke os det uendelige og fuldkomne, formaa vi kun at fastholde det som det tomme. Vi aande kun med Gæller. Ophold i Uendelighedens rene Luft er for os kun Tomhed, Smerte, Død. Saa synes da Nutids Menneskets højeste og eneste Forret at være Retten til at fortvivle. I saadanne Øjeblikke hjælper ikke Udviklingstanken længer. Hvad er den andet en Gudstanken? Menneskets Hjerteblod udgydt i det tomme Rum. Et skuffet Haab, den bitreste Anklage mod den Verden, hvori vi, mod vor Vilje er fængslede paa Livstid.

Synes Nutidens Bevidsthed her at maatte sprænges af sit eget Indhold, saa afværges dog dette ved Ejendommeligheden af dens Form. Vor Bevidsthed viser sig nemlig ved nærmere Eftersyn at være særlig afpasset efter de vanskelige Livsvilkaar, hvori den er anbragt. Den er udstyret med to mærkelige Evner, Evnen til at glemme og Evnen til at tro og haabe. Hin første Evne er som Trangen til Søvn, som Saarets Tilbøjelighed til at læges, en Naturgave, hvis Virkninger vi ikke kunne unddrage os. Den styrer Flugten bort fra det, vi ikke magte, medens Troens og Haabets Vingepar fører os fremad. Det hjælper ikke, at vi stritter imod. De virker uvilkaarligt. Vor nærmeste Forklaring paa, hvad vi selv er, bliver derfor: et fornemmende Væsen, der troer og haaber og kan glemme.

Trods alle de Vanskeligheder, hvori vi er stedte ved Forvisningen om vor Endelighed i Modsætning til det uendelige, der omgiver os, besidde vi altsaa dog en umiddelbar Evne til at flagre os fri. Hvad skader det, at vi har indsét, at Tro

og Haab kun er Bevidstheds Føletraade med Fornemmelser, hvortil der maaske slet intet ydre virkeligt svarer? Vi tro dog, og maa tro, paa en Verden om os og noget, der giver den Værd; vi haabe dog, og nødes til at haabe, paa at den er styret af en højere Magt end Tilfældet. Gennem disse to Fordringer aander vort Væsen. Borttages de, vokser de ud paany, medens Glemsomhed bringer Saaret til at læges.

Og uvilkaarligt melder for Nutidstanken paany sig den ene og samme Forklaring. Under Billedet af Udvikling og Vækst viser Tilværelsen sig for os paany. For alle hine Aartusinder, der troede paa Verdensstuen, var Gud den Magt, den Haand, der greb fra oven ned og ordnede alt. For det 16de Aarhundredes Tankegang og dens Afkom var Verden et Uhrværk, sat i Gang af Gud, Mesteren for den himmelske Mekanik. For vor Tids Tankegang er, uden at vi selv kunne gøre os Rede hvorfor, Bevægelsen bestandigt fra neden af opad, Verden en Vækst, en Udvikling opefter. Uvilkaarligt antager hvert Nutids Forsøg paa at tænke over Tilværelsen denne Form.

Har man da overstaaet den første Fortvivlelsens Smerte, har man vænnet sig til den Forsagelsens Smalkost, der bestaar i Visheden om, at al vor Kundskab om den uendelige Verden og den uendelige Gud kun er Slagskyggen af vor egen Tro og vort eget Haab, — saa sænker sig just under Billedet af Vækst og Udvikling en ny Art Fred over det søgende Sind. Den enkelte fornemmer en Dugg over Væksten fra oven, en Udviklingens Spirekraft i sig, der som en bred, uimodsigelig, hellig Trang skyder ham opad. Det er Forstaaelsens Gudbeaandelse, den egentlige inderste Kærne i den nye Periodes Grundsyn. Gud leder vel ikke, som forhen antaget, Mennesket ved Haanden gennem en umiddelbar, historisk given Aabenbaring. Men Mennesket vandrer derfor ikke paa maa og faa. Det vakler, som Barnet, der skal lære at gaa, sine første Skridt mod Guds usynligt udbredte Faderfavn. Det mærker for første Gang den bærende Kraft, ikke i noget udvortes, men som indre Mod og Evne.

Hermed er den anden Halvdel givet af Nutidens Svar paa Afstanden mellem Jord og Himlen. Den første skræmmende Halvdel af Svaret lød jo: Der er uendeligt langt til «Himlen», thi Verden er uendelig. Men den anden Halvdel, det varmt

befrugtende Svar, er dette: Der er ingen Afstand til Himlen og dens Gud, thi naar Gud er uendelig, saa er han allevegne, ogsaa i dig, i din Vækst, i din Udvikling. Hans Kraft i dig er din Vækst, den voksende Fornemmelse heraf er din egen Udvikling.

Det er denne Forvisning, der er det egentlig bærende i den nye Forklaring, dens inderste Livsfrø. Og ud fra denne følger med Nødvendighed et nyt Svar paa det gamle Spørgsmaal om Forholdet mellem Dag og Nat, Lys og Mørke, godt og ondt. Naar Gud er allevegne og alt er i Gud, er der ikke Plads til noget ondt Mørkets Væsen, en Djævel. Troen herpaa opstod af den Tro, at Natten, Mørket, det onde var noget i og for sig, noget selvstændigt. Men hvad er Natten andet end Jordens fra Solen i Øjeblikket bortvendte Side? Hvad er Mørke andet end Uoplysthed? Hvad er det onde andet end det ufuldkomne? Vi kende jo kun det onde saaledes, som det viser sig blandt Mennesker. Men hvor findes nogen Synd, noget ondt, nogen Forbrydelse, som ikke er et simpelt Udslag af enten det dvaske Vegetative eller det Dyriske i Mennesket? Enhver, som har staaet ved sit Barns Side og med Smil været Vidne til dets første vegetative Livsyttringer, enhver, som har lét ad dets Graadighed, naar det sulten greb efter Føden, bør ikke pludseligt savne Forstaaelse overfor det samme, blot fordi Aldersforskellen forrykkes. Den, der vilde finde det latterligt at dømme en Kat for Tyveri og Mord, den, der selv som Barn har rapset en Frugt og vist Grusomhed ved at dræbe et Insekt, bør ikke være ude af Stand til at forstaa, at det samme kan foretages af Børn i Sind, om end voksne i Skind. Betragt din egen Udvikling opmærksomt, og du vil blive vaer, at dine bedste Tanker og Handlinger i én Alder vare saadanne, at du i en anden vilde skamme dig over de samme. Godt og ondt er relative Størrelser. Ved Vintertid eller paa Bjergtop er fem Graders Varme varmt, ved Sommertid og i Dal er det samme koldt. Men det er samme Luft, hvori de findes. I Gud vokser Planter, Dyr og Mennesker, skilte og forenede; der er Forskel paa Alder, Aarstid og Højde, og dog rummes det alt og mere til i én og samme Gud.

Er da den nye Tids Løsen: Ligegyldighed for, om noget er godt eller ondt? Svaret ligger i dens alt beherskende Tanke: Udvikling. Udvikling er en streng Herre overfor den,

hvem den har grebet. Selv om den maa lempe sig efter de jordfødtes Vilkaar, der stadigt trænge til Søvn og Hvile, er den dog uafbrudt vagtsom og nøjeregnende. Og den véd at ægge — baade opmuntre og udskamme — ved det stærkeste Middel: Bevidstheden om, at det alt foregaaer i den Højestes Nærværelse, i hans Navn, i ham. En ypperligere Spore til kraftig og dog glad Selvtugt synes ikke at kunne gives.

Jævnsides hermed afføder den nye Forstaaelse et nyt Blik, en ny Maalestok over for al Form for menneskelig Virken og Overbevisning. Det absolutes Herredømme er forbi, baade i Moral og i Religion. Disse snævre og ubeherskede Begreber, fra hvilke du nu med Afsky vender dig, hos Enkeltmand eller hos lavere Folkeslag, det er, mer eller mindre, dine egne fra da du var Barn. Troen paa Mørkets Guder, paa Nilens Magt, paa den menneskefødte Guddom, det er altsammen Forestillinger, hvortil du i bedste Fald selv vilde være naaet, hvis du havde levet under de tilsvarende Vilkaar. Vor Tankegang er Udtrykket for den Jordbund, hvori vi er vokset. Foragt og Spot overfor andres er kun Tegn paa en Mangel hos en selv. Den sande Indsigt, den sande Overlegenhed véd sig i Slægt med ethvert Udviklingstrin. Det er jo Hensigten med den Undervisning, hvorpaa Nutiden anvender stundom en Snes Aar af den opvoksende Ungdoms Liv, at lade hvert Slægtled gennemleve de tidligere Slægters Udvikling, for saaledes at stille det nye fuldt rustet til at gaa videre. Kun én Følelse er berettiget overfor andre Udviklingstrin i Fortid eller i Samtid, det er Respekt og den dermed følgende Taalsomhed. Enhver anden Følelse, især Vrede og Spot, røbe netop, hvad de ønsker at skjule, Vedkommendes egen Mangel paa Forstaaelse.

Det kunde synes, som om dette maatte føre til fælles, selvgod Forsumpning. Men i den fulde Forstaaelse er der endnu en Bestanddel, den egentligt spiredygtige. Det er Medlidenhed. Medlidenhed med alle andre, Medlidenhed med sig selv, Følelsen af det endeliges Smerte i dets Afstand fra det uendelige.

Det er denne Følelse, der er det sugende i Udviklingen. Det er Menneskets Gudside. Ustandseligt drager den opad. Saa langt Øjet rækker tilbage i Tiden, findes den igen. Den besjælede en Buddha, den besjælede en Jesus af Nazareth. Den besjæler i højere eller ringere Grad enhver, der uden egoistisk Bagtanke giver sig selv hen i Kampen for Fremgang.

Vi staar her ved det Punkt, hvor Oldtid og Nutid rækker hinanden Haanden. Alle hine store Spørgsmaal, der i sin Tid som mægtige Skyer lejrede sig over Middelhavslandene: Stjernetydning, Djævlelære, Treenighedstro og Guds Menneskevorden, er nu begyndt at lette og at have tabt i Vægt. Kun ét Spørgsmaal staaer endnu livskraftigt tilbage, har vokset sig stærkere, ikke mindst ved vort Aarhundredes forøgede Nærhed mellem alle Folkeslag: det er Spørgsmaalet om Menneskehedens store Brodersamfund. Oldtidens dybeste Svar var som bekendt: Det er Menneskets højeste Opgave at give sig selv hen som Offer. Epikuræerne kaldte denne Selvhengivelse Venskab, Stoikerne Pligtopfyldelse. Jesus fra Nazareth bestemte den som Kærlighed til Næsten, vakt ved Guds Kærlighed til os. Nutidens Svar, at den store Medlidenhed er Udviklingens fremad drivende Kraft, er samme Tanke. Kun slutter Nutiden omvendt af Jesus. Han lærte: Gud elsker os som Fader, derfor skulle vi elske hverandre som Brødre. Nutiden siger: Den højeste, bedste Følelse, som vi kunne opdage i os selv, er Medlidenhed med eller Kærlighed til andre. Lad os da følge denne Følelse, der synes at være den ypperste Form for vort Væsen.

Her standser Nutidens Erkendelse med et Ryk og siger: Videre véd vi ikke og kunne vi ikke vide. Thi Mennesket er endeligt, Gud er uendelig. Men lønligt titter Menneskesindet opad og drømmer: Er Kjærlighed det højeste i Menneskets Væsen, den eneste Følelse, der varm og selvlysende formaaer at hæve sig over de jordiske Vilkaar, mon den da ikke er Spiren til en højere Tilværelse, den næste efter Plantens, Dyrets og Menneskets? Kærligheden kræver ikke Løn, den er sig selv nok. Men mon den blotte Fornuft i Udviklingen er i Stand til Slægt efter Slægt at sætte Blomst og blusse af i Kærlighedsgerninger? Maa ikke Kærlighed selv stamme fra Kærlighed? Troen tror det gerne. Haabet haaber det. Kærligheden mener at føle det.

Men saaledes som vort Væsen er formet, er just her ved dets Rodpunkt Grænsen sat. Vi kan ikke trænge tilbage. Bundstykket i vort Væsen er Uvidenhed. Hvormeget end vor Længsels Sprængkraft brænder paa, vi naa ikke hjem ad den Vej. Her er Vejen spærret. Vi drives i modsat Retning, fremad gennem Livets snævre Løb, afmærket med Haabets og Troens Riffelgange, ad Menneskehedens den lange, trange Udviklingsvej fra Mørkets Guder til en Lysets og Mørkets Gud, og videre saa langt vort Sind formaar. Kærlighed kan mildne Banen og fredlyse Fremtidens store Ubekendte. Men den kan ikke heller, som den saa gerne vilde, flyve forud og vedvarende blive ét med sit Ophav. Ethvert Forsøg herpaa ender med, som det gik Jesus: Menneskets den endelige Kærlighed brænder ud i Smerte, Smerte over andre, Smerte over sig selv, Smerte over Gud. Den jordbundne Kærlighed er kun i Stand til at naa Medlidenhedens Form. Vil den stræbe højere, gaar det den som Jordvarmen, naar den straaler opad og vil stige til Vejrs. Den mødes tilsidst af en isnende Kulde og synker tilbage som Taage og Regntaarer.

Menneskets ypperste Indhold, Kærligheden, er da saaledes stillet: Den kan stundom naa til at føle sig som den bærende Kraft i den enkeltes Liv, og den kan naa til at føle sig selv baaren af en uendeligt større Kraft, sit Ophav, Livets ukendte Magnet. Men den kan dog ikke løftes op til dette sit Ophav, naa til blivende Enhed dermed eller blot til Selvsyn deraf. I denne Mangel bunder den dybeste Smerte. Den bærende Kraft er, menneskeligt sét, sin egen Baare.

Og dog maa der leves paa disse Vilkaar. Det magnetstrøgne Menneskesind faar nøjes med det Gran af Evne, det fik, nøjes med, i sit Inderste som paa Naal, blot at pege som et Kompas med sine Yderled, Haab og Tro.

Dette er, saavidt man endnu kan skelne, Hovedtrækkene i den nye Periodes Livssyn, der er ved at afløse Fortidens. At vende tilbage, er ikke længer muligt. Det gamle Verdensæg er uigenkaldeligt bristet. Der vil imidlertid sikkert gaa Aarhundreder, ja vel Aartusinder hen, førend den nye

Forstaaelse helt er kommen til Orde og fuldt har faaet udfoldet alt, hvad den bærer i sit Skød. Ikke blot nu i Begyndelsen, hvor det nye endnu brydes med det gamle, vil da Livsbelysningen ofte være ret broget og sammensat. Ogsaa Fremtiden aabner Muligheder i saa Henseende, som vi ikke kan overskue.

Er den nu begyndte Tydning Menneskehedens sidste og højeste Svar paa Livets Gaade? Maa denne siges vistnok i det væsentlige at være løst ved de ny Synsmaader: Udvikling, uendelig Verden, uendelig Gud? De begejstrede haaber det. Men selve de store Spørgsmaal: Dag og Nat, Lys og Mørke, Afstand mellem Himmel og Jord pege fremdeles ud over fjærne, fjærne Fremtids Baner. Nøgternt sét staa vi endnu kun ved Svarets Begyndelse. Det er atter engang lykkedes at finde et nyt og sandsynligere Svar paa Forholdets: Hvorledes? men vi er end ikke naaet til Sagens: Hvorfor?

Thi endnu har intet Menneske kunnet besvare: Hvorfor er Tilværelsen som den er? Hvorfor lider vi Smerte? Buddha, Sokrates, Jesus, Giordano Bruno har paa dette Punkt ikke formaaet at løfte blot en Flig. Og for Nutidens Tanke staar Forholdet lige saa uforklaret som fordum. Forgæves tilslører vi Sagen ved at tale om Udvikling, Opdragelse og det endeliges Stræben imod det uendelige. Men hvorfor er der Afstand? Hvorfor skal Jorden have en Natside, Mennesket være undergivet Søvn, Slaphed, Sygdom, Død? Udtrykkene Udvikling, endeligt, uendeligt forklarer ikke det bitterste i saa Henseende. Hvorfor en Udvikling, der kun sent og med Smerte nærmer sig sit Maal? Hvorfor skørner stadigt det Uendelige i endelige Verdener og Enketvæsner? Ethvert Menneskeforsøg paa at besvare dette er hidtil, fra hvilken Side det saa har søgt at stige op, vingeskudt og blødende, atter styrtet ned fra Højden: Er Tilværelsen og dens Smerte Tilfældets Værk? — Endnu mere gaadefuldt end selve Tilfældet. — Er den en Virkning af Fornuft? — Ufatteligt. — Er den fremkaldt af Kærlighed? — Evige Kærlighed, hvor kunde du nænne det!

Det er muligt, at Menneskeheden aldrig skal naa til fyldestgørende Svar paa sine Spørgsmaal. Maaske er det dens Lod, som Blodlegemer i Aarenættet over den gamle, endnu unge Jord, altid at have en Hinde imellem sig og Lys og Luft. Selve Jorden naaer jo ogsaa kun til bestandigt at krese om den Ild, hvor-

fra den stammer. Men sikkert vil Menneskeheden uafbrudt stræbe efter Svar paa de Spørgsmaal, som selve Tilværelsen stiller til den. I denne bestandige Stræben vil dens Livsløb tegne sig. Og af de skiftende Svar vil den skiftende Livsbelysning afhænge.

Med denne lange Vandring for Øje falder der et nyt Skær over Livstoget, som det bugter sig frem, ungt, kækt og broget, i det tyvende Aarhundredes Morgengry. Det uendeliges Luftning har frisket de forrestes Blik; det store Ubekendtes Brusen summer forude. Nu som tilforn forstaa kun de færreste hinanden, saa lidt som sig selv. Men mens Blikket med Spænding iler fremad mod det, der bruser dem i Møde, toner endnu tillidsfuldt det gamle Feltraab gennem Rækkerne, om end med forskellig Tydning: «Saa bliver da de tre, Tro, Haab og Kærlighed, men størst af disse er Kærlighed».

Henvisninger og Anmærkninger.

Paa Grund af Emnets Natur gør efterfølgende Henvisninger intetsomhelst Krav paa Fuldstændighed. En fyldig Række Henvisninger vilde baade indtage en uforholdsmæssig stor Plads og ikke være til synderlig Nytte hverken for den lærde eller den læge Læser. Frasét de egentlige Citater har jeg indskrænket mig til kun at anføre andre Forfattere, enten hvor jeg følte mig i særlig Overensstemmelse eller Uoverensstemmelse med deres Tankegang, eller hvor samme Emne var let tilgængeligt behandlet paa Dansk. Selv inden for denne snævre Ramme har jeg dog næppe gennemført nogen ganske ensartet Fremgangsmaade, endsige tilstræbt Fuldstændighed.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 11. [1] Hermann Oldenberg: Die Religion des Veda u. d. Buddhismus. Deutsche Rundschau. Novbr. 1895. S. 202.

S. 12. [1] P. D. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte. I (Freiburg i. B. 1887) S. 52.

S. 13. [1] The Zend-avesta. Part II translated by James Darmesteter. (Oxford 1883) pag. 90, Anm. 5. (Max Müller: The sacred books of the east. vol. XXIII.) — [2] «Fimt» — Norges gamle Love I 342. 346. 351. — Háva-mál 73: «Der er mange Slags Vejr i fem Dage, men flere i en Maaned». — [3] John Crawfurd: History of the Indian archipelags. I (Edinburgh 1820) S. 289—90.

S. 14. [1] Om den kinesiske Deling i 60 Dage, 6 × 10, «Kiah-Taze» se H. Fritsche director of the Russian observatory at Peking: On chronology and the construction of the calender (Sct. Petersburg 1886) S. 3—6. — [2] Alex. Humboldt: Vues des Cordillières (Paris 1813). Folio. S. 128: «Chaque mois mexicain de vingt jours étoit subdivisé en quatres petites periodes de cinq jours.» — [3] Zelia Nuttal: Note on the ancient Mexican

calendar system, communicated to the tenth international congress of Americanists. (Sthlm. 1895.) — Cyrus Thomas: The Maya Year. (Washington 1894.)

S. 15. [1] Hermann Oldenberg: Die Religion des Veda. Deutsche Rundschau Novbr. 1895. S. 204. Anm. — Om «Deva» ogsaa paa Ægyptisk og muligt som Fællesbetegnelse baade hos Indoeuropæere, Ægyptere og Akkader-Semiter se J. Lieblein: Gammelægyptisk Religion I (1883) S. 28—31.

S. 16. [1] L. Ideler: Handbuch d. mathematischen u. technischen Chronologie. I (Berlin 1825) S. 491—92.

S. 17. [1] Den følgende Fremstilling støtter sig til spredte Afhandlinger i Tidsskrifterne: Transactions of the Society of Biblical Archæology (særligt vigtig er Sayce: The astronomy and astrology of the Babylonians i 3die Bind 1874). — The Babylonian & Oriental record. Vol I—VIII. — Journal Asiatique. — P. Jensen: Die Kosmologie der Babylonier. (Strassburg 1890.) — Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I 331—40. — Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie I 455—61.

S. 18. [1] F. Lenormant: La magie chez les Chaldéens et les origines Accadiennes. (Paris 1874.)

S. 19. [1] Sayce i Transactions of the Society of Biblical Archæology III (London 1874) 151—52. — [2] 1. Mosebog 11te Kapitel.

S. 20. [1] Cicero: De divinatione I 19. II 46. — C. Plinius: Historia naturalis VII 57. — [2] Herodots Historie II 109. — G. Bilfinger: Die babylonische Doppelstunde (Stuttgart 1886). — Om Babyloniernes matematiske Kundskaber og 60-Talsystem se H. G. Zeuthen: Om den hist. Udvikling af Mathematiken (1896) S. 4. — [3] Journal Asiatique 1871 XVIII 67. — [4] Transactions of the Society of Biblical Archæology 1874. III 150. — [5] Samme Skrift V (London 1877) S. 426.

S. 21. [1] J. Epping: Astronomisches aus Babylon. S. 10. 40—42. 168. 172. 179. (Stimmen aus Maria-Laach. XIter Ergänzungsband. Freiburg i. Br. 1889.) — Om Tidspunktet for Dyrekresens Opdagelse se: Sayce i Transactions of the Society of Biblical Archæology III (1874) 237. — Robert Brown junior i The Babylonian and Oriental record I (1886—87). 33. — Smlgn. hermed dog P. Jensens Antagelse, at Dyrekresen maa være funden, da Jævndøgnspunktet var i Tyren. (Die Kosmologie der Babylonier. Strassburg 1890. S. 317.) — [2] Samme Skrift. Se Billedet.

S. 22. [1] Samme Skrift S. 269. fgg. — Transactions of the society of Biblical Archæology. V (1877) 426.

S. 23. [1] Diodorus Siculus: Bibliotheca historica II 30.

S. 24. [1] Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie I 252.

S. 25. [1] Transactions of the society of Biblical Archæology III (1874) 208—9. — [2] Samme Skrift V (1877) 426. — [3] Boscawen: The Babylonian & Oriental record IV (1889—90) 36.

S. 26. [1] Sammesteds S. 35. — [2] Fritz Hommel i The Babylonian & Oriental record VI 1892—93) 169—72. — Transactions of the society of Biblical Archæology III (1874) p. 167. — [3] Alfred Maury: La magie et l'astrologie (Paris 1860) p. 28—29.

S. 27. [1] Herodots Historie I 98. — [2] Dio Cassius: Hist. Roma-

narum quæ supersunt XXXVII 18—19. — [3] J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie Indienne et sur l'astronomie Chinoise (Paris 1862). p. 100. — [4] Ifølge velvillig Meddelelse fra Dr. Angul Hammerich stemmer dette nogenlunde vel med Tonerækken: c. f. h. (= b quadratus) e. a. d. g. c.

S. 30. [1] Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte II (Freiburg i. Br. 1889) S. 1—56. — Edv. Lehmann: Om Forholdet mellem Religion og Kultur i Avesta 1896.

S. 33. [1] C. Plinius secundus: Historia naturalis XXX 1—2. — [2] Alfred Maurey: La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge. (Paris 1860.) p. 61 fgg. — [3] Edv. Lehmann: Om Forholdet mellem Religion og Kultur i Avesta. S. 73.

S. 36. [1] Den følgende Udvikling støtter sig nærmest til Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I 345 fgg.

S. 37. [1] Herman Oldenberg: Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde. (Berlin 1881.)

S. 39. [1] Samme Skrift S. 116. — [2] Chantepie de la Saussaye's ovennævnte Skrift I 382. — Om den indiske Stjernetydnings ringe videnskabelige Grundlag og dens Anvendelse lige ned til Nutiden se H. R. Hoisington: The oriental Astronomer (Jafna 1848.) — [3] J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie Indienne et sur l'astronomie Chinoise (Paris 1862). p. 95—97. — [4] Forfægteren af denne Opfattelse er den afdøde engelske Lærde: Terrien de Lacouperie. Hans Hovedfremstilling heraf er: The languages of China before the Chinese. (London 1887.) Desuden en Række spredte Afhandlinger i det af ham udgivne Tidsskrift: The Bablonian & Oriental record. I—VII, særligt Vol III (London 1888—89).

S. 40. [1] Om den kinesiske Opfattelse af Karlsvognen se John Chalmers: Appendix on the astronomy of the ancient Chinese. (James Legge: The Chinese classics III 1, 93—94).

S. 41. [1] Abbé J. M. F. Guerin (astronomie Indienne Paris 1847, p. 158—69) holder paa, at Kina har lært dette og meget andet af Forindien. — J. B. Biot (Etudes sur l'astronomie Indienne et sur l'astronomie Chinoise. Paris 1862. passim.) mener, at Indien har modtaget Læren fra Kina. — Terrien de Lacouperie (The languages of China before the Chinese. London 1887. § 210. — The Babylonian & Oriental record. Septbr. 1889. p. 218) udleder alle tre Former fra en fælles oprindelig i Khorashmia. — [2] John Chalmers: Appendix on the astronomy of the ancient Chinese. (James Legge: The Chinese classics III 1, 94—95.) — [3] Terrien de Lacouperie: The languages of China before the Chinese. (London 1887) § 210.

S. 42. [1] Le Tchéou-Li ou rites des Tchéou, traduit par E. Biot. II (Paris 1851) p. 112—16, livre XXVI cap. 15—26. — [2] J. B. Biot: Etudes sur l'astronomie Indienne et sur l'astronomie Chinoise. (Paris 1862) p. 331. — [3] John Chalmers: Appendix on the astronomy of the ancient Chinese. (James Legge: The Chinese classics III, 1 96.) — [4] James Legge: The religions of China (London 1880). — P. D. Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I (Freiburg i. B. 1887) S. 240 fgg.

S. 46. [1] Gustav Bang: Marco Polo. 1895. S. 100 og 125. — [2] Samme Skrift S. 91—92.

S. 48. [1] Om Ægypternes Religion se J. Lieblein: Gammelægyptisk Religion I—III (Kristiania 1883—85.) — P. Pierret: Le panthéon égyp-

tien. (Paris 1881.) — H. Brugsch: Religion und Mythologie der alten Aegypter (Leipzig 1888). — Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I 272 fgg. — Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie II 1024 fgg. — [2] Herodots Historie III 12.

S. 50. [1] Valdemar Schmidt: Assyriens og Ægyptens gamle Historie II 1045.

S. 51. [1] Herodots Historie II 4. — [2] Geminos: *Εἰσαγωγὴ εἰς τα φαινόμενα*. Cap. 6. (de mensibus).

S. 52. [1] Herodots Historie. II 142. — [2] L. Ideler: Handbuch der Chronologie I (Berlin 1825) 138.

S. 53. [1] Valdemar Schmidt: Asssyriens og Ægyptens gamle Historie II 1025—28. — [2] Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte I (1887) 284.

S. 54. [1] Dio Cassius: Historiarum Romanorum, quæ supersunt 37, 18. — [2] Herodots Historie II 82.

S. 55. [1] Fr. Hommel i The Babylonian & Oriental record. VI (London 1892—93) 162—72. — [2] Dio Cassius: Hist. Roman. 37, 18. — L. Ideler: Handbuch der Chronologie I (Berlin 1825). 180.

S. 59. [1] Josva Bog 10, 8—14. — [2] Anden Mosebog 32, 1—6. — [3] Første Kongernes Bog 12, 28—29.

S. 60. [1] Femte Mosebog 4, 19 og 17, 3. — Anden Kongernes Bog 17, 16. 21, 3 og 23 Kap. — Anden Krønikernes Bog 33, 3—5. — Jeremias 8, 2.

S. 61. [1] Femte Mosebog 16, 12. — [2] Tredie Mosebog 23, 42—43.

S. 62. [1] Første Mosebog 2, 4 b—25. Denne Fortælling begynder saaledes: «Paa den Dag Gud Herren gjorde Jorden og Himlen» o. s. v. — [2] Første Mosebog 1, 1—2 4 a. (Om Skabelseshistorien se af danske Forfattere A. C. Larsen: De fem Mose-Bøger S. 157.) — [3] Især Anden Mosebog 20, 11. — [4] Femte Mosebog 5, 15. — [5] Se især Tredie Mosebog 23. — «Ugernes Fest» Anden Mosebog 34, 22 og Femte Mosebog 16, 10. — [6] Første Mosebog 4, 24 og 5, 31.

S. 63. [1] Salme 96, 5. 115, 4—8. 135, 15—18. — Jesaias 44, 10—20. — Jeremias 10, 3—5. 51, 17—18.

S. 64. [1] Første Mosebog 11, 1—9. — [2] Første Mosebog 6—9 Kap. — (A. C. Larsen: De fem Mose-Bøger S. 298—304.) — [3] Første Mosebog 6, 1—4.

S. 65. [1] George Smiths Chaldäische Genesis, übersetzt v. H. Delitzch (Leipzig 1876) S. 75—87. — C. A. Riehm: Handwörterbuch des Biblischen Alterthums I—II 2te Aufl. (Bielefeld u. Leipzig 1894.) «Eden». «Paradies». «Schlangen» o. s. v. — [2] Fjerde Mosebog 21, 9 og Anden Kongernes Bog 18, 4. — [3] Første Mosebog 1—2, 4 a.

S. 66. [1] Første Mosebog 2, 4b—3 Kap.

S. 68. [1] Zacharias 3, 1—2. — [2] Visdommens Bog 2, 21.

S. 69. [1] Pauli Brev til Epheserne 1, 21 — til Colossenserne 1, 16 og 2, 10. — Peters 1ste Brev 3, 22.

S. 70. [1] A. C. Larsen: Profeten Daniel og Esthers Bog S. 3—47. — [2] Salme 6, 6. — [3] Daniel 12, 1—3 og 13.

S. 73. [1] Th. Gomperz: Griechische Denker. I (Leipzig 1896) 39 fgg. 425 fg. — Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) S.

24. — Hugo Berger: Geschichte der wissenschaftlichen Erdenkunde der Griechen. I (Leipzig 1887) 104—5.

S. 74. [1] A. Schwegler: Geschichte der griechischen Philosophie (Tübingen 1859) § 13 med de dèr anførte Citater. — Th. Gomperz: Griechische Denker I (Leipzig 1896) S. 81—98 432—36. — Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) S. 25—31. — Hugo Berger: Gesch. d. wissensch. Erdenkunde der Griechen I 14. 43. II 1—15.

S. 76. [1] H. Berger: Gesch. d. wissenschaftlichen Erdenkunde der Grichen II 12—13. — Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie. (München 1877) S. 31—35.

S. 77. [1] Aristoteles' Metaphysik I 5. — [2] Aristoteles: Om Universet (*Περὶ οὐρανοῦ*. De caelo.) I 3. 8. 9. II 1. 4. 6. 14.

S. 78. [1] Harald Høffding: Den nyere Filosofis Historie I 71—75. [2] E. Zeller: Die Philosophie der Griechen II 1 (2te Aufl. Tübingen 1859) S. 685—89. — Th. Gomperz: Griechische Denker I (Leipzig 1896) S. 98—99. — [3] Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) S. 36—37.

S. 82. [1] E. Zeller: Die Philosophie der Griechen III 1 (2te Aufl. Leipzig 1865) S. 341—434.

S. 84. [1] Samme Skrift S. 26—340.

S. 85. [1] Samme Skrift S. 278—79.

S. 87. [1] Seneca: Epistolæ 17, 9. 58, 32 ff. 70, 11 ff. 98, 16 ff. — De ira III 15, 3 ff. — [2] Seneca: Ad Marciam de consolatione. Cap. 19 og 25. — [3] Seneca: Epistolæ no. 102, 24—28. — [4] Seneca: Epistolæ no. 41, 1 og no. 110, 10 — samt: de beneficiis II 29, 4.

S. 91. [1] L. F. Alfred Maury: La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge. (Paris 1860) S. 61—85. — [2] Cicero: De divinatione I 58. — [3] Tibull's Elegier I 3, 18. — Ovid: Ars amandi I 415—16 og remedia amoris 220. — Persius: Satirer V 184. — Suetonius: Augustus cap. 76. — [4] Josephus: Contra Apionem II 39. — [5] L. Apuleius: Apologia sive de magia c. 56 og metamorphoseon s. d. asino aureo II 12. — [6] Tacitus: Historia I 22 og 25 og Annal. VI 20. — Suetonius: Augustus 95. Tiber 14. Caligula 57. Nero 36. — Dio Cassius: Histor. Roman. 55, 11 og 56, 25. — [7] Tacitus: Annaler II 32. — Suetonius: Nero 36. Vitellus 14. — Dio Cassius: Histor. Roman. 49, 43 og 52, 36.

S. 92. [1] Dio Cassius: Histor. Roman. 37, 18. — [2] Om Ugedagenes Navne se Jacob Grimms vidtløftige Undersøgelser i Deutscher Mythologie 4te Ausg. I (Berlin 1875). J. G. hævder, at de maa være trængte ind før Kristendommen, vistnok i det 4de eller 5te Aarhundrede. (S. 106.) — [3] Som en af de ældste og mildeste Udtalelser herom kan anføres den spanske Biskop Isidorus' fra c. Aar 600, aftrykt i L. Ideler: Handbuch der Chronologie. II 179.

S. 93. [1] Seneca: Ad Marciam de consolatione 24, 5. («animo cum hac carne grave certamen est»). — [2] Seneca: de ira I 14, 3. («nemo, inquam, invenietur qui se possit absolvere») og Epistolæ 41, 2 («bonus vero vir sine deo nemo est».)

S. 100. [1] Om Galilæas Naturforhold se Vald. Schmidt: Rejse i Grækenland, Ægypten og det hellige Land (1863) S. 378. — Chr. Richardt: Det hellige Land (1870) S. 168. — Alfred Flinch: Minder fra Østerland (1870) S. 241. — Henrik Scharling: En Pilgrimsfærd i det

hellige Land (1876) S. 264 og: Rejsestudier fra Ægypten og Palæstina (1892) S. 286. — Fr. Buhl: Gennesaret Sø og dens Omgivelser (1889). — [2] Tredie Mosebog 19, 18.

S. 101. [1] Femte Mosebog 6, 4. — [2] Josephus: De bello judaico III 10, 8.

S. 102. [1] Daniel 7, 13.

S. 104. [1] Daniel 7, 9 og 13—14. — [2] Jesaias: 53, 3—4.

S. 105. [1] Matthæus: 23, 13—15. — [2] Matthæus: 25, 31. 41.

S. 106. [1] Matthæus 5, 43—48. 7, 1. — Lukas 6, 27—28. 37. — [2] Matthæus 19, 17. — [3] Jesaias 53, 5—7. — [4] Matthæus 26, 39.

S. 108. [1] Jesu Ord: Lukas 21, 25. Matthæus 24, 29—30 og Markus 13, 24—25, er for almindelige til, at deraf kan drages nogen Slutning med Hensyn til Tro paa Stjernetydning. — [2] Matthæus 2 Kap. — [3] Matthæus 27, 52—53.

S. 109. [1] L. Ideler: Handbuch der Chronologie II (Berlin 1826). S. 399—409. — [2] Nedarim 32. Sabbath 156 a. (citeret efter J. Hamburger: Real-Encyclopædie des Judenthums I. Strelitz i. M. 1896. Artiklen: «Sterndeutung»). — [3] Johannes' Evangelium 20, 19 og 26. — [4] Apostlenes Gerninger 20, 7—8. — [5] 1. Korinthier Brev 16, 2. — [6] Johannes' Aabenbaring 1, 10.

S. 110. [1] Justinus Martyr: Apologia 1, 67. — [2] Josefus: de bello judaico IV 5, 3. — [3] Josefus: Antiquitates judaicæ 18, 6. 9.

S. 111. [1] R. H. Charles: The book of Enoch. (Oxford 1893.) p. 42 fgg. — [2] A. C. Larsen: Paulus og Kristus S. 63—66. — [3] Johannes' Evangelium 1, 1—5. 14.

S. 112. [1] J. Drummond: Philo judæus or the jewish alexandrian philosophy (London 1888) I—II. — E. Zeller: Die Philosophie der Griechen III Theil 2te Abtheilung (2te Aufl. Leipzig 1868.) S. 230 og 293.

S. 113. [1] Origenes: Commentarium in Joannem. Tom. II Cap. 6. (Scripta omnia: Tom. IV. Paris 1759.) Pag. 63—64: «Quod si quis Hebræorum Evangelium proferat, in quo Servator ipse hoc dicit: Modo accepit me mater mea, sanctus Spiritus, uno capillorum meorum et me in montem magnum Thabor portavit». — [2] Lukas 1, 35. — [3] Matthæus 1, 18.

S. 114. [1] A. C. Larsen: Paulus og Christus.

S. 115. [1] Johannes' Evangelium 13, 34—35. — [2] Pauli 1ste Brev til Korintherne 13, 1—3 og 13.

S. 125. [1] Om «Almagest» og Arabernes astronomiske Literatur se Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie (München 1877) S. 66—77 og 197—208.

S. 130. [1] Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Sv. Grundtvig S. 75—76.

S. 137. [1] G. Roskoff: Geschichte des Teufels I—II (Leipzig 1869).

S. 139. [1] Om Djævlefrygt og Trolddom i det 16de Aarh. se: Soldans Geschichte der Hexenprocesse. Neu bearbeitet v. H. Heppe. I—II. (Stuttgart 1880.) — G. Roskoff: Geschichte des Teufels. I—II (Leipzig 1869). — Thomas Wright: Narratives of sorcery and magic. I—II second edition. (London 1851.) — Jules Garinet: Histoire de la magie en France. (Paris 1818.) — Verner Dahlerup: Hexe og Hexeprocesser i Danmark (Kbhvn. 1888).

S. 144. [1] Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomi (München 1877)

S. 77—80. — Hugo Gyldén: Die Grundlehren der Astronomie nach ihrer geschichtlichen Entwickelung dargestellt. Deutsche erweiterte Ausg. (Leipzig 1877.) S. 121.

S. 145. [1] E. F. Apelt: Die Reformation der Sternkunde (Jena 1852) S. 69 fgg.

S. 149. [1] Henrici Ranzovii catalogus imperatorum, regum ac virorum illustrium, qui artem astrologicam amarunt. 4to. (Lipziæ 1584.) — Tractatus astrologicus de genetliacorum thematum judiciis, pro singulis nati accidentibus. Ex vetustis et optimis quibusque auctoribus industria Henrici Ranzovii producis Cimbrici collectus. (Francofurti 1593) 8vo.

S. 150. [1] Thottske Haandskriftsamling no. 287 800. (Store kgl. Bibl. Kbhvn.) — [2] Thottske Haandskriftsamling no. 248. Folio (Smstds.) [3] Philip Melanchthon: Initia doctrinæ physicæ, dictata in academia Vuitebergensi. (iterum editæ Witebergæ 1559.) — [4] Rudolf Wolf: Geschichte der Astronomie. (München 1877) S. 284—86. — [5] Brev fra Ericus Olai til Oversekretær Otto Krag. Udateret. 1645. I Samlingen «Indkomne Breve til det danske Cancelli». D. R. A. (Velvilligt meddelt mig af Dr. Johan Scharffenberg i Norge.) — [6] Fr. Bacon: De dignitate et augmentis scientiarum. lib. III cap. 4.

S. 151. [1] L. F. Alfred Maury: La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen âge. (Paris 1860.) pag. 214—15. — [2] Gammel kongelig Samling 4to. no. 1820. 1821. 1822. og 1823. Hertug Ulriks (no. 1822) er skrevet med Tyge Brahes egen Haand. Baade denne Bog og Hertug Hans's Horoskop (no. 1823) er med Guldsnit og i grønt Fløjl. — [3] Johannis Messenii: Scondia illustrata. Ed. Joh. Peringskiöld. Tomus VIII. (Stockholm 1702) p. 26 Folio. — [4] Hr. Mogens Gyldenstjernes «Revolution». 1559 og 1560. — Fru Anna Sparres «Revolution». Ny kongelig Samling. 4to no. 297 c. — [5] Nouvelle biographie générale. 38 • tome. (Paris 1862.) «Nôtredame». — Ludovic Lalanne: Dictionnaire Historique de la Françe (Paris 1872).

S. 152. [1] Ny kongelig Samling. 4to. no. 296. h. (St. kgl. Bibl.) — [2] Montaigne: Essais. livre I. cap. 11.

S. 153. [1] Joannis Pici Mirandulæ: omnia opera. Adversus astrologos. libri duodecim. — [2] Tychonis Brahei: De disciplinis mathematicis oratio, publice recitata in academia Hafniensi anno 1574. Editio Conradi Aslaci Bergensis. (Hafniæ 1610) pag. C 4.

S. 154. [1] A. S. Vedel: Den XC. Psalme. Prentet i Ribe paa Lilie bjerget 1593. Den femte Prædiken Bl. G.

S. 155. [1] Philip Melanchthon: Initia doctrinæ physicæ, dictata in academia Vuitebergensi, iterum edita. (Witebergæ 1559) lib. II Bl. 143. — [2] Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum, regum ac virorum illustrium, qui artem astrologicam amarunt. (Lipsiæ 1584) S. 112. — [3] Tyge Brahes ovenanf. Tale. Bl. C. 1—2. — [4] Melanchthons anførte Skrift. Bl. 145.

S. 156. [1] Valentinus Nabod: Enarratio elementorum astrologiæ (Coloniæ 1560). Epistola dedicatoria. γ. 2.

S. 157. [1] Melanchthons anførte Skrift. Bl. 145. — [2] Gammel kgl. Samling 4to no. 1821. S. 3—4. — [3] Tyge Brahes anførte Tale. Bl. C. 2. — [4] Chr. IV's Horoskop. Gl. kgl. Samling. 4to. no. 1821. S. 3—4.

S. 158. [1] Melanchthons anførte Skrift Bl. 147—48. — [2] Tyge

Brahes anførte Tale Bl. 1—2. — [3] Gammel kongelig Samling 4to. no. 1821 (Chr. IV's Horoskop) S. 1—2.

S. 159. [1] Danske Magazin II 317. — [2] Tyge Brahes anførte Tale Bl. A. 6—7. — [3] Brev fra Hieronymus Wolf til Tyge Brahe 1575. — [4] Henricus Ranzovius: De conservanda valetudine (Lipziæ 1576) p. 9.

S. 161. [1] Melanchthons anførte Skrift Bl. 137. — [2] Valentinus Nabod: Enarratio elementorum astrologiæ (Coloniæ 1560) Epistola dedicatoria γ. 2. — [3] Henricus Ranzovius: Tractatus astrologicus. (Francofurti 1593) 8vo. p. 177—78.

S. 162. [1] Melanchthons anførte Skrift Bl. 137—38. — [2] Smstds. — [3] Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum, regum etc., qui artem astrologicam amarunt. (Lipsiæ 1584.) 4to. Bl. B. 3. — Melanchthons anførte Skrift Bl. 138—39. — Nærværende Skrift VIII 26.

S. 163. [1] Tyge Brahes anførte Tale Bl. B. 4. — [2] Melanchthons anførte Skrift Bl. 139.

S. 164. [1] Gammel kongelig Samling 4to no. 1823. (Prins Hans' Horoskop.) 1583: ... etsi vero non ignorem, plurimos, non solum inter theologiæ professores sed etiam philosophiæ addictos, has prædicationes ab Astris petitas allevare, omnemque illis efficaciam et veritatem derogare, nec Sydera quicquam in ipsum hominem agere, audacter asseverare: tamen, cum non sit hujus loci longiorem de his veritatis inquisitionem instituere, nec ille illorum argumentationibus nunc sit respondendum, sed alibi tum ab aliis sufficienter id factitatum sit, tum etiam a nobis suo loco et tempore, Deo volente, perficietur, relinquamus illis suas opiniones, suaque decreta pro veris habeant: siquidem non rectius intelligant, aut aliter scire expetant, excusante eos partim artis ignorantia, partim judicii imbecillitate. Nos autem manifestæ experientiæ, cui contradicere temerarium est, quæ etiam suis fundatur rationibus, insistentes non dubitamus asserere, Sydera in hominem plurimum efficaciæ obtinere, ejusque corpus, vitam, mores, actiones, fortunam, variosque rerum eventus horum influentiæ non minimum esse obnoxios. (Præfatio fol. 2.) — [2] Petrus Gassendus: Tychonis Brahei vita (Hagæ-Comitvm 1655). pag. 184—86. — [3] Tychonis Brahei oratio. edid. Cunrad Aslacus Bergensis. (Hafniæ 1610) fol. B. 7. — [4] Rudolf Wolff: Geschichte der Astronomie (München 1877) p. 272—76.

S. 165. [1] Petrus Gassendus: Tychonis Brahei vita (Hagæ-Comitvm 1655) p. 184—86. («Testatus interim semper est, velle eam [aliam Astrologiam] sibi soli habere».)

S. 166. [1] E. F. Apelt: Die Reformation der Sternkunde (Jena 1852) S. 60—61. — [2] Encyclopædia Britannica. 9 edition «Astrology». — [3] Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum, regum etc., qui artem astrol. amarunt. (Lipsiæ 1584.) p. 211. — [4] Samme Skrift p. 191. — [5] Bacon: Essay of Prophecies cit. i Encyclopædia Britannica. 9 edition. «Astrology».

S. 167. [1] Ludovic Lalanne: Dictionnaire historique de la France. (Paris 1872.) Nôtredame. — [2] Henricus Ranzovius: Catalogus imperatorum etc., qui artem astrologicam amarunt. (Lipsiæ 1584.) p. 191. — [3] Samme Skrift p. 79—83.

S. 168. [1] Samme Skrift p. 185—86. — [2] Gammel kongelig Samling 4to. no. 1821. S. 84—105.

S. 169. [1] Gammel kongelig Samling 4to no 1823. A. 7—8. B. 3—4.

S. 175. [1] 2. Korinth. Brev 12, 2.

S. 177. [1] Rud. Wolf: Geschichte der Astronomie. (München 1877.) S. 222—24. — Leopold Prowe: Nicolaus Coppernicus. (Berlin 1883—84.) — M. Curtze: Nicolaus Coppernicus. (Berlin 1899.)

S. 178. [1] Om Romerkirkens Kendelser og Galileis Forhold se Henri de l'Epinois: Galilée, son procès, son condamnation, d'après des documents inédits (Paris 1867) pag. 34 fgg. — Emil Wohlwill: Der Inquisitionsprocess des Galileo Galilei. (Berlin 1870).

S. 182. [1] H. Brøchner: Giordano Bruno (Det nittende Aarhundrede 1875).

S. 183. [1] Brachma: Udøve Stjernerne nogen skjult Indflydelse paa Begivenhedernes Gang? (Kbhvn. 1892.)

S. 185. [1] Pauli 1ste Brev til Korintherne 13, 11.

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

XIV

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

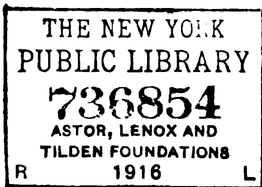
I DET 16DE AARHUNDREDE

14. BOG: LIVSAFSLUTNING

FOLKEUDGAVE

KØBENHAVN
GYLDENDALSKE BOGHANDEL, NORDISK FORLAG
GRÆBES BOGTRYKKERI
1904

Døden, Livets Afslutning, er ikke det mindst uforklarlige ved den store Gaade, vi kalder «Livet». Muligt vilde Livet forekomme os endnu mere gaadefuldt, hvis der ingen Død var. Men Døden staar i hvert Fald for os som Gaadens ukendte «Løsning», hvad enten den antages at «løse» som Sværdhugget den gordiske Knude, eller at danne Indgang til en ny Art Liv.

Denne Dødens afgørende Betydning skulde man tro maatte give Menneskelivet dets væsentligste Præg. Uberegnelig, uundgaaelig, alt afbrydende, maatte den synes hos ethvert Menneske med en Smule Eftertanke at skulle forrykke alle Synsmaader og Værdibestemmelser, omdanne hver Livsanskuelse til en blot Dødsanskuelse. Dette finder imidlertid kun i ringe Grad Sted. Forholdet er tværtimod omvendt. Det er ikke Døden, der kaster sit Skær over Livet, men Livet, der kaster sit Skær over Døden. Vi udmaler os den efter Livets Mønster enten som en Nattesøvn uden Drømme eller som et Dagværk. Den nye «Dag» forestilles af nogle som en Helligdag med Højtidsro og bestandig fortsat Kirketjeneste, af andre som en Hverdag enten med Kamp og Sul i Valhal, eller med Jagt paa større Vidder, eller med en moderne Tænkers fortsatte Stræben efter fuldt at fatte. Overalt gør Livet sin Ret gældende, spejler blot sig selv i den ubekendte Død og styrker den enkeltes Kraft til at leve. Thi Livet vil leves. Det nytter ikke, om vi stritter imod. Det banker i vor Puls, gynger i vort Aandedræt og snurrer os rundt i skiftende Forhold og Indtryk. Vi nødes til at gribe for os for ikke at falde. Uden Vanskelighed indøves enhver af os i, at det er en daarlig Elev, der kun vil sidde og drømme om, hvad han skal bestille i næste Klasse.

Men derfor er Døden ikke ophørt. Den er der alligevel. Og den befaler stadigt sit Stop! med samme Myndighed. Det virker som et Ryk, en Opstemning af Livsforhold hos de efterlevende, thi den, hvem den rammer, er tavs med det samme. Det gentager sig her, hvad der er fælles for alle Menneske-Livsvilkaar: Det, vi helst vilde vide, faa vi ingen Besked om. Hvad er jeg? Vi sér kun en Række brogede Billeder, men mit Jegs Livstraad, hvorpaa de er trukne, er usynlig. Hvem har dannet mig? Jo skarpere vi spejder, desmere forstaa vi, at vor egen Tanke om Gud er det hele, hvortil vi med vor Tanke kan naa. Hvad er Døden? Den døde svarer ikke; vi opfanger kun Støjen af de efterlevende, der stimler sammen om ham.

Døden er saaledes kun Livets opsigtvækkende Ophør. Mere faar vi ikke at vide derom. Men just dette har til alle Tider givet alt, hvad angaar Død og Begravelse, sit Præg: en tætpakket Stimmel af Virkelighedsforhold, der, latterlige forsaavidt de skal gælde for en Forklaring, ubønhørligt stoppes op af en uforklarlig Skranke. Heraf denne underlige Trippen, det skiftende Lys paa korte, toppede Bølger. Heraf denne skarpe Modsætning mellem næsten forargelige, virkeligheds-struttende, ja glade Udtryk for Savn og Tab. Heraf denne til alle Tider herskende Tilbøjelighed til at lade Begravelsesskikkene veksle i ustandselig Fart.

Thi skønt hver Slægt indbilder sig det modsatte og delvis finder Trøst i, at Skikkene ved Jordefærd er de samme som fordum, skifter de netop med en feberagtig Hast. Ingen mærker det. Uroligt indvæver hver Slægt nye Billeder paa gammel Grund. I København f. Eks. har saaledes i det 19de Aarhundrede følgende Begravelsesskikke hurtigt afløst hverandre: Først samledes et indbudt Følge af Mænd i den afdødes Hjem og fulgte til Vogns Kisten fra Hjemmet til Kirken. Saa samledes det indbudne Følge blot i Kirken. Saa ophørte Indbydelserne; hvo, der vilde, fulgte, dog blot Mænd. Senere blev det almindeligt, at ogsaa Kvinder var tilstede i Kirken, først skjulte i Pulpituret, saa aabenlyst i Koret, tilsidst i Følget til Kirkegaarden. Saa forlagdes Højtideligheden hyppigt fra Sognekirke til Kapel paa Kirkegaarden. Fra en ringe Begyndelse, et Par Blomster i Kisten og paa dens Laag, voksede Skikken op at sende Kranse, der tilsidst blev saa talrige, at de kunde dække ikke blot Kisten, men Gulvet foran den og Stolestaders Indgang fra Kor til Kirke-

dør. Samtidigt holdt levende Planter deres Indtog som Altarsmykke ved Siden af sorte Drapperier og Flor, og uden at man mærkede det, skiftede Kisten Farve, fra sort til gul. Sluttelig genopstod den ældgamle Begravelsesskik, Ligbrænding.

Det er disse Ejendommeligheder, vi maa have i Erindring for ikke at gøre Fortiden Uret, naar vi i det følgende skal betragte Forholdene i Norden i det 16de Aarhundrede. Hvad vi vil faa at sé er det almenmenneskelige, at just ved Død og Jordefærd trænge Livets mest brogede, virkelighedsmætte Forhold sig sammen i Opløb, ude af Stand til at forklare, blot for at spørge. De faar intet Svar. De søger at skjule Tomheden ved ceremonielt at ordne. Medens Skik hurtigt afløser Skik, gentager enhver af dem med Værdighed: Saa gjorde vore Fædre.

Daare da den, der vilde tro, i en Tidsalders Døds- og Jordefærdsskikke at finde nogen Oplysning om, hvad Døden i sig er. De indeholder højt regnet et forvirret, uklart Forsøg herpaa, hvar Gammelt og Nyt broget mødes. De minder i bedste Fald om, hvad der foregaar den Dag i Dag i vore Kirker, naar Kisten bæres ud. Foroven bruser Orgelets Toner ud gennem Kirken, brede Bølger, der ruller over den Døde, som sænktes i Havet. Forneden Kisten mellem Tilskuerne i Stolestaderne; Vemod, Anstand, Ligegyldighed, smukke Blomster; «hvem mon den Mand er derovre»! «Hvadbeha'r? Jo, Pengeforholdene skal være nogenlunde». «Saa fik det da en Ende, og man kan komme ud!» — Men hvor Sjælen er, om den sluktes i Død eller vaagnede til nyt Liv, derom faaes intet at vide.

Hvorfor da dvæle ved al denne Tomhed? Historisk sét kan Emnet ikke forbigaas, thi just dette Skuespil har hos enhver Slægt med fuld Ret lagt i høj Grad Beslag paa alle de Levendes Tid og Opmærksomhed. Livsafslutning har, selv om den intet kunde melde om Døden, altid stærkt baaret Vidne om Livet. Keder det dig at sé menneskelig Naragtighed ufrivilligt stillende sig selv i Gabestokken ved en Lejlighed som denne, saa læg heller Bogen straks fra dig! Eller hvis du foretrækker og formaar det: Læs den med Deltagelse! Spor i disse ofte saa besynderlige Skikke bristende Forsøg paa at tyde det ubekendte! An bag disse Virkeligheds Udtryk et Hjerte, der banker som dit eget, uroligt, uden Svar paa: Hvad er Livsafslutning?

1.

«Mens det saa er, at intet er vissere end Døden, og intet uvissere end Dødens Time, thi skikker jeg mit Testamente af det Gods, som Gud har mig forlenet.» Saaledes lød — oprindeligt paa Latin, senere paa Dansk — den gamle sædvanlige Indledning til Datidens Testamenter.[1] Hvad et «Testamente» er forstaaer i Nutiden Hvermand: en Ejers skriftlig udtalte Vilje med Hensyn til hans Eje efter hans Død. Men for det 16de Aarhundrede var Betydningen ikke fuldt saa klar. Sprogbrugen svingede endnu, eller rettere, selv om Ordets juridiske Betydning var klar nok, foresvævede der dog de fleste ved Lyden af dette Ord tillige noget andet og mere. Dette vekslede imellem: en Gave til Gud og en Levnedsbeskrivelse; som det dengang hed: en «Sjælegave» og et «Testimonium». Det var Eftervirkninger fra den Tid, da Katolicismen endnu var Landets Religion.

I den katolske Tid havde det nemlig været Skik, at Gejstlige var de vejledende og førte Pennen, naar Testamente skulde affattes. Ganske naturligt var Følgen bleven den, at kirkelige Hensyn og Interesser ved denne Lejlighed traadte i Forgrunden. Kunde en Mand eller Kvinde ved Tanken om Døden bevæges til at skænke alt sit Gods til Gud, saa at Testamentet forvandledes til et Gavebrev til Kirken, saa var dette naturligvis det bedste. Men selv om man maatte unde Arvinger efter verdslig Lov ogsaa nogen Part, saa var der dog endnu et vidt Spillerum tilbage. Kirkelig sét, — og med Tanken om Døden var enhver gerne villig til at sé med sin aandelige Formynders, Kirkens Øjne — var Sagen klar nok. Hvem ejer Godset og hvem bør have den mest mulige Fordel deraf? Du selv, min Ven! Velan, saa tag det da med dig og brug det som Tærepenge paa den lange Rejse, der forestaaer! Thi snart, maaske i næste Øjeblik, er du i Skærsilden, hvor dit Legeme skal pines, for at Sjælen maa lutres ren. Pinen er lang, men kan forkortes. Har du Vidnesbyrdet, Testamentet i Orden, Beviset for at du har betænkt Kirken og de fattige, saa er det «Sjælegave», Betaling for, at din Sjæl hurtigere maa slippe ud af Luerne. Hvorledes kan dette ske? Ganske simpelt: Gaven, din gode Gerning, og Kirkens dermed betalte Messe for din Sjæl letter denne, saa

INDHOLD AF 13. BOG:

II. *Bestanddelenes Blanding.*

III. *Opløsning og Nydannelse.*

SUBSKRIPTIONSINDBYDELSE

PAA

JULES VERNE

EVENTYRLIGE REJSER

MED MANGE HELSIDES-ILLUSTRATIONER

JULES VERNE har forlængst vundet fast Fodfæste indenfor vor som indenfor hele den øvrige Verdens Litteratur. Unge og gamle har ladet sig forfriske af hans Fantasis rigt strømmende Væld. Kvinder og Mænd har han med Bog efter Bog vist at holde i aandeløs Spænding, og stadig læses han med lige usvækket Interesse. Betegnende for hans Popularitet er det ogsaa, at engelske Skolebørn for kun et Par Aar siden foretog en Penny-Indsamling for at kunne sende en Gave til den gamle franske Digter som en Tak for al den Glæde, hans Bøger havde skaffet dem.

Med Romanen «Fem Uger i Ballon» slog Jules Verne først ind i den Genre, der skulde skaffe ham Læsere uden Tal i alle Verdensdele. Det var noget nyt saaledes at fremstille den moderne Videnskabs Resultater i den letteste Romanform. Man forbavsedes dengang og man forbavses endnu over den store Viden, han sidder inde med, og endnu mere over den Behændighed, hvormed han forstaar at behandle den. Thi Jules Vernes digteriske Evne er mindst lige saa stor som hans Videnskabelighed; det, der gør hans

Bøger evig unge, og det, der forklarer deres store Udbredelse, er fremfor alt hans storslaaede Fantasi, der virker med en saadan Friskhed og Vælde, at man uden Tøven lader sig føre endog helt ind paa det umuliges Omraade.

Jules Vernes «Eventyrlige Rejser» byder som faa andre Romaner underholdende og belærende Læsning. De vække Interesse for Naturen og Beundring for det menneskelige Snille, der har forstaaet at gøre sig den underdanig, og de beretter i spændende, digterisk Form om Menneskers Anstrengelser, Kampe og Sejre. De sprudler af Sundhed, Liv og Handlekraft.

En billig og smukt udstyret Udgave, der samler en Række af de bedste Fortællinger, og hvori det unødvendig brede er bortskaaret, kan derfor være sikker paa at naa vidt ud. Det Udvalg, som nu paabegyndes, vil i Bearbejdelse indeholde dels et Par af de Romaner, der allerede er kendt som nogle af Jules Vernes bedste, nemlig *Fem Uger i Ballon*, *En Verdensomsejling under Havet*, *Den hemmelighedsfulde Ø* og *Jorden rundt i 80 Dage*, dels flere der ikke tidligere har været oversatte, skønt de dog hører til de mest spændende, f. Eks. *Slottet i Karpaterne* og *Den indiske Arv*.

Jules Vernes Eventyrlige Rejser, der bliver forsynet med et halvt Hundrede som Bilag trykte Helsidesillustrationer foruden et Farvetryk til hver Fortælling, vil antagelig udgøre 5 Bind, hvert paa ca. 10 ugentlige Hefter à

25 ØRE.

Subskription modtages i alle Boglader.

GRÆBES BOGTRYKKERI - KJØBENHAVN

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

18. HEFTE **50 ØRE**

at den paa Forbøns Vinger svinger sig hurtigere op af Skærsilden. Det er i Sandhed vel anvendte Penge i Tide at købe sig Kirkens Sjælemesse og fattiges Forbøn.

En Tankegang som denne, ikke tilhvisket af en Bedrager, men udtalt med alt det bestaaendes og overleveredes fulde Myndighed, overbevist og overbevisende, maatte sætte dybe Spor i Folkets Bevidsthed. Kirkens stadigt voksende Rigdom blev det ydre Udtryk herfor, Brugen i daglig Tale af Ordet «Sjælegave» i Betydning af Testamente blev det blot sproglige Udtryk for det samme. Og her som altid viste sig Kirkens Frisind og Barmhjertighed fremfor den verdslige Øvrigheds. Et «Testamente» i blot verdslig Forstand lod sig ikke skrive, naar først den paagældende var død. Saa var Fristen uigenkaldelig omme. Men Kirken var villig til, selv om en var død i Synd og Glemsomhed, at give efter for hans Kæres Bønner og af dem modtage «Sjælegave» for ham, saa Sjælemesser læstes og Forbønner lød for ham som for andre.

Med Urette vilde Nutiden trække paa Smilebaandet ad Datidens testamentariske Gavmildhed overfor Kirken. Rent nøgternt sét var hin Tids Skik ikke blot smuk, men hensigtssvarende. Den katolske Kirke var mindre ublu i sine Betalingskrav end et Begravelsesvæsen i Nutiden. Den sørgede for Støvets Fred paa en billigere, hensynsfuldere og langvarigere Maade end nogen Institution nutildags vil eller kan gøre. At den tillige sørgede for Sjælens Fred var naturligvis i Troendes Øjne et Fortrin, som ikke kunde vurderes højt nok. Men ganske praktisk sét var tillige Kirken den paalideligste Legatbestyrer, der dengang fandtes. Vor Tid, der hvad Anvendelse af efterladte Midler angaar er vendt tilbage til hin Tids Tankegang, Ønsket om at «gøre godt» dermed efter Døden, sér ikke med Beundring paa de mellemliggende Aarhundreders Oldtidsdrift. Nutiden bliver ikke mere varm ved Tanken om at anvende de efterladte Penge til en Begravelse og et derpaa følgende Skrald, der skal spørges vidt og mindes længe, den Døde til Ære.

Trangen til at mindes og hædres efter Døden er dog en menneskèlig. Mange vilde maaske mene at finde dens Spor ikke blot i Lysten til en opsigtvækkende Begravelse, men ligesaa vel i Testamentets Legatbestemmelser. Denne Trang syntes lovligt knapt aflagt i den katolske Tid ved Gaver til Kirken. Man

søgte da at imødekomme den ad dobbelt Vej. Dels blev de i Testamentet bestemte «Sjælegaver» uddelte til de fattige eller af Kirken selv modtagne saa højtideligt og opsigtvækkende som muligt, ligesom «Sjælemesserne», der læstes til Tak herfor, ofte flere Aar i Rad gentoges paa den paagældendes Fødselsdag eller Dødsdag. Dels blev Testamentet selv oplæst i Kirken ved Begravelsen. Dette var uden Tvivl en Skik, hvorved Romerkirken i sin Tid havde føjet sig efter ældgamle, nordiske Retssædvaner med Hensyn til Betingelsen for Testamenters Gyldighed. Men anvendt i Kirkens Haand virkede denne Oplæsning ved Graven mægtigt. Den blev en offentlig Hædersbevisning for den Afdøde, tildelt af den højeste Myndighed under gribende Omgivelser. Vel lød her ikke Bifaldsklap, som naar ved Brylluper en gavmild Skænk til de nygifte opraabtes. Men den højtidelige Oplæsning, der ofte ledsagedes af en kort Beretning om, hvem den afdøde var og hvad han havde virket, lød med en egen betagende Magt, en Ære for den afdøde, Lægedom for Afsavn hos efterlevende, æggende som et godt Eksempel for hver i Følget. Testamentets Oplæsning i Kirken blev da det afgørende Vidnesbyrd, det Kirkens «Testimonium», hvormed den ledsagede Sjælen fra denne Verden over i den næste. Intet Under at «Sjælegave» og «Testimonium» stod i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede for de flestes Sind som det væsentlige ved et Testamente.

Det lykkedes ikke de nærmest efterfølgende Slægter at frigøre sig herfor. Vel afskaffedes Katolicismen, og Lutherdommen blev Statskirke, men stadigt famlede man, hvad Testamenter angik, om de gamle Forestillinger.

Det hørte da i hele det 16de Aarhundrede med til ethvert sømmeligt Testamente, at deri bestemtes Gaver til Kirke, Præster og de fattige. Gamle, ivrigt katolske Slægter, som f. Eks. Billerne, havde efter Reformationen ondt ved at holde Trit med de nye Forhold. Det var ikke blot Mogens Bille, der i sit Testamente af 1537 endnu betænkte en hel Del forskellige Klostre, hvad der efter Reformationens Indførelse maatte synes urimeligt, da de jo nu ikke længer skulde tjene de gamle Øjemed. Rigshofmester Esge Bille gjorde Aar 1551 ganske det samme. Han ikke blot skænkede Gaver til adskillige Klostre, men tilføjede: «Skal Priorissen i Vor Frue Kloster i Roeskilde have 1 Nobel og hver Klosterjomfru sammesteds 1 rhinsk Gyl-

den. Ligesaa i Sct. Peders Kloster i Lund».[1] Andre Folk havde lettere ved at finde mere tidssvarende Udtryk. Da f. Eks. Ludse Hans Prytz'es laa syg i Helsingør 1592 og tilkendegav for Øvrigheden, at hun gerne vilde gøre Testamente, forklarede hun de fire Mænd, der i den Anledning sendtes til hende, «at hun til et evigt Testament vilde efter sin Død udgive» 100 Daler til Sct. Nicolai Kirke, 100 Daler til de fattige Husarme, til Magister Søren Sogneherre og til Hr. Anders Kapellan 20 Daler til hver, til Skolemesteren og Hørerne 10 Daler, og 10 Daler til alle Peblingene tilsammen.[2] Helt moderne, om end maaske ikke fuldt saa kærkommen, var følgende Bestemmelse i Mogens Henriksens Testamente af 1566: «Først giver jeg Helsingørs Sognekirke opera Philippi Melanchthonis (Melanchthons Værker), som er 4 volumina (Bind), og jeg selv har hørt dem mesten, under alles vores Lærefader og Skolemester Philip Melanchthon. Samme Bøger skulle lægges aabenbare i Koret i Kirken og i smaa Lænker forvares. Kirkeværgerne skulle passe flittigt paa, at de ikke bliver Kirken forvendte».[3]

Derimod tabte sig hurtigt en Gaveform, der i den katolske Tid havde været meget almindelig og indbringende for Kirken. Det hed den Gang hyppigt i Testamenter som saa: «Jeg giver til Vor Frue Kirke i Ribe, hvor jeg ønsker min Grav ved Siden af min Broders, min graa Hest med Bidsel, Saddel og Tilbehør».[4] «Jeg vil begraves i Sct. Halvors Kirke i Oslo og lade indride med mit stakkede Harnisk og en Hingst, og skulle mine Arvinger løse den Hest og Harnisk med 40 Mark, om de ville, det halve til Kirken og det halve til Klerkerne. Til Vor Frue Kloster giver jeg to lødige Mark og at ride derind med en Hest og den Redskab dertil hører, som mine Arvinger kunne løse for 30 Mark. Til Vor Frue Kirke giver jeg to lødige Mark og at ride ind med min Hingst, mit Orlogs Harnisk og al Redskab, som dertil hører, og skulle mine Arvinger kunne løse det for 40 Mark. Og vil jeg, at mit Skjold og min Hjelm skal ophænges i Hellig Korses Kirkekor, der hvor den unge Kong Haagen hviler».[5] Saadanne Bestemmelser om at «lade indride» i en eller flere forskellige Kirker og lade Arvingerne løskøbe Hest og Vaaben for en angiven Sum havde været meget almindelige i Katolicismens Dage. Olaus Magnus omtaler Skikken som sædvanlig i Sverige.[6] Men efter Reformationen forsvandt Bestemmelserne herom fra Testamenterne. Dette betød ikke, at Skikken

selv afskaffedes. Men man ophørte blot at yde Vederlag herfor til den enkelte Kirke, der jo paa Landet nu hyppigt tilhørte selve Arvingerne.

Skønt den Skik at betænke Kirken i sit Testamente holdt sig det 16de Aarhundrede igennem, var den dog tydeligt nok i Tilbagegang. «Kirken» var jo ikke længer en Person som i den katolske Tid. Og de enkelte Kirker var svundne ind fra at være Dag og Nat befolkede og oplyste Rum, med Messer aarle og silde, til blot Forsamlingshuse uden Vært, hvor der var øde de seks Dage om Ugen, og man selv maatte sørge for Haandværksfolk for at faa det mindste udført. Den lutherske Gejstlighed gjorde dog, hvad den formaaede, for at bevare den gamle Skik med Sjælegaver. Biskop Peder Palladius paalagde f. Eks. Provsterne at paasé, at «enhver, hvem Gud har undt og givet noget i Hænderne, bør i sin sidste Tid, om han ellers vil tænke sig ret om, give i sit Testamente til Kirken, Sognepræsten, Degnen og de fattige Folk i Sognet, som af Arilds Tid har været skikket til en Bekendelse og Taksigelse for det fremdragne Levned her i Verden».[1] Og paa sine Visitatsrejser i Sjælland lagde han selv Menigheden paa Sinde: «Fire ere I pligtige at give til i Eders Testamente, I som have noget at give af: til Eders Sognekirke (som Eders Forældre har givet til før Eder), til Eders Sognepræst, til Eders Sognedegn og til de fattige i Eders Sogn».[2]

Det var en overordentlig vanskelig Stilling, hvori den lutherske Gejstlighed her kom. Det drejede sig om en af Kirkens og Gejstlighedens tidligere største Indtægter, som det i de nuværende knappe Tider dobbelt galdt om at bevare. Men dens Forudsætning, de gode Gerningers Værd, skulde man jo nu paa det ivrigste bekæmpe. «Sjælegave» var ikke og kunde ikke længer være Gave for nogen Sjæl. Peder Palladius smuttede uden om dette afgørende Punkt ved at begrunde Skikken i, at «Eders Forældre have givet før Eder», og at det «fra Arilds Tid har været skikket til en Bekendelse og Taksigelse for det fremdragne Levned her i Verden». «Sjælegave» blev altsaa til en nedarvet Sædvane, der udtrykte Trosbekendelse og Tak for

Livet. Det var alt, hvad den kunde pustes op til, men dog for lidt til virkelig i Længden at bevare dens gamle Førlighed.

Den lutherske Gejstlighed kæmpede ivrigt i det anviste Spor. At det ikke var Smaating, hvorom det drejede sig, viser talrige Eksempler. I Ludse Prytz's ovennævnte Testamente var det 20 Daler til Sognepræsten og 20 Daler til Kapellanen. Fra Aar 1559 haves en Kvittering fra Professor Klaus Lauritsen Skavbo paa 100 Daler, som Johan Oxe «gav mig paa sit Yderste i Testament til Sjælegave».[1] Paa Landet var det baade i Danmark, Norge og Sverige i Reglen en Ko, der var bleven givet og endnu stadig blev givet i Sjælegave. Ifølge gammel Skik blev den ofte trukket med i Toget ved Bønders Begravelse. Men det nærliggende Spørgsmaal maatte under de forandrede Forhold nødvendigt rejse sig: Hvem skulde nu have den? og hvorfor skulde den egentlig nu gives? Den lutherske Gejstlighed mente selvfølgeligt: Koen til Sjælegave skal Præsten have som Betaling for hans Ulejlighed ved Begravelsen. Men de nye verdslige Kirkeejere mente, at den tilkom dem. Heraf opstod, som vi senere i Enkelthederne skulle sé, en meget varm Strid.

«Sjælegave-Koen» eller «Udfærdskoen», som den kaldes i Norge, har i Aarhundreder maaske Aartusinder spillet en Rolle i den nordiske Bevidsthed. I den hedenske Oldtid synes det at have været Skik, at den døde droges til Graven af en Ko, Høvdinger af en Hest, der ofredes og fortæredes ved Gravøllet. Dunkle Spor af samme Skik kunne følges ikke blot i Tyskland, men helt over til Indien.[2] I den katolske Tid tilfaldt Koen og Løsesummen for Hesten Kirken og Klerkerne til Deling. Efter Reformationens Indførelse søgte Præsterne og Kirkeejerne hver især at hævde sig Eneret til Koen. Da den herom opstaaede Strid endte med, at denne Form for Sjælegave bortfaldt, forsvandt dog «Udfærds-koen» ikke derfor. Nutildags eller dog for faa Aar siden fortæredes den i Danmark ved Begravelsesgildet. Det hedder herom malende i en Beskrivelse af «dansk Bondeliv», som det i Mands Minde førtes i Vestjylland: «En gammel Aftægtsmand i Kvong lod Præsten føle paa en Stud, der skulde bruges til hans Jordefærd, og spurgte, om den ikke var fed og god. Han glædede sig daglig over, hvor godt den trivedes, og at den skulde blive spist ved hans Begravelse. Det skete ogsaa».[3] I Løbet af et Aartusinde eller to har Skikken saaledes

drejet sig rundt, og Koen er endt som den var begyndt med at fortæres ved Begravelsesgildet.

«Gejstlighedens Sjælegave» var et dobbelttydigt Udtryk, især efterat Reformationen havde forvandlet Præsterne til Mennesker som alle andre. Christian III var i sin Universitets Fundats ubarmhjertig nok til at vende det mod de lutherske Præster selv ved at forordne, at enhver Præst eller Vikar skulde ved sin Død efterlade Universitetet en Daler eller rhinsk Gylden i «Sjælegave».[1] I Universitetets Regnskaber efter Aarhundredets Midte ses denne Afgift at være bleven opkrævet med Omhu og have indbragt ikke saa lidt.[2] Men den var vanskelig at faa inddreven og af flere Grunde ilde set.

«Sjælegave» til de fattige var et saa nærliggende Udtryk for en menneskelig Følelse, at den naturligt holdt sig i Testamenterne ogsaa efter Reformationens Indførelse. Dog ændredes lidt efter lidt Formerne. Den simpleste Form var den: «Giver jeg saa og saa meget at skifte blandt de fattige udi Kirken efter min Jordefærd (1558)».[3] Eller: «det er min Vilje og Begæring, at der gives en Almisse-Gift til de fattige her i Byen med seks Tønder Øl og Smør og Brød, som dertil hører. Item giver jeg og Degnene her udi Skolen to Tønder Øl, for de skulle følge mig til Graven og mit sidste Lejested (1574)».[4] Da Lensmanden paa Bergenhus Erik Rosenkrans 1562 mistede sin ældste lille Søn, der begravedes den 11. Novbr., hedder det 13. Novbr. i en Dagbog fra Bergen: «Paa denne Dag lod Erik Rosenkrands uddele rundeligen med Mad, Drikke og Penninge paa sin Gaard paa Strand, og Hr. Jørgen, hans Prædikanter, var en af dem, som uddelte».[5]

Derimod tabte sig mere og mere Bestemmelserne om, at den afdødes «Sjæledag», Aarsdagen efter hans Død, skulde fejres paa samme Vis. I den katolske Tid havde dette været meget almindeligt. Denne Fest med Gaveuddeling kaldtes «Aartid». Aar 1530 skrev saaledes Fru Anna Rud til sin Svigersøn Esge Bille: «Maa I og vide, kære Søn! at jeg gjorde igaar «Aartid» efter min kære Husbond. Gud være ham naadig og miskundelig»! Datteren maa have svaret med en Opfordring til i denne Anledning at uddele Penge til de fattige, thi i det næste Brev fra Anna Rud hedder det: «Kære Datter! som du skriver, at jeg skal «gøre godt» for hans Sjæl, saa maa du vide, kære Datter, at jeg har gjort det yderste, jeg vidste ham kunde være bistan-

dig [ɔ: til Bistand] paa Sjælens Vegne. Og naar Gud vil, at Esge og du kommer ned, hvad eder da tykkes ydermere at gøre, vil jeg altid ganske gerne hjælpe til og tillade».[1]

Man ophørte da nu med saadanne Bestemmelser som f. Eks. i Domprovst Hans Urne's Testamente af 1503: «fattige Peblinge og fattige Folk giver jeg, i tre Aar omkring, fire «Gifte» med Flæsk, Brød og Smør». Eller i Biskop Lage Urne's af 1529: «Til evig Tid skal der hvert Aar efter min Død paa min Sjæledag uddeles 30 Almisser med Mad og Øl, Sko og Klæder».[2]

Ligeledes, om end tildels af andre Grunde, ophørte en anden «Sjælegave» til de fattige. Det var de saakaldte «Sjælebade». I Middelalderen havde det været almindelig at bestemme i sit Testamente, at saa og saa mange fattige skulde til bedste for éns Sjæl have gratis Bad i en af Byens offentlige Badstuer. Otto Meyer i Lybek f. Eks. affattede 1460 sit Testamente saaledes: «Det første Aar efter min Død skal paa den første Dag i hver Maaned 13 fattige Mennesker, der lide Nød, have Bad, og efter Badet skal man føre dem til mit Hus, give dem at æde og drikke et redeligt Maaltid, og efter Maaltidet give hver af dem to Penninge i Haanden». Aar 1539 bestemte Henrik Carstens sammesteds: «Kort efter min Død skal man holde tre Sjælebade, og enhver af de arme, der kommer i Badstuen, skal man give en Kande Øl, en Bolle og en Penning».[3] I de to ovennævnte Testamenter af Hans og Lage Urne var der med Uddelingen af Mad efter deres Begravelse tillige forenet «Badstuegang». Domprovsten gav kun Flæsk og Smørrebrød til Sjælebadet, men Biskoppen bestemte ikke mindre end to Læster Øl til Uddeling, hvilket maa kunne have frembragt mange glade Sjæle.

I det 16de Aarhundredes andet og tredje Aarti gik imidlertid de offentlige Badstuer i Danmark meget tilbage. De misbrugtes til Svir, blev farlige som Smittebringere og en Mængde af dem maatte lukkes. Dette blev den ydre Foranledning til «Sjælebadenes» Ophør, som vel ogsaa af religiøse Grunde ellers vilde have tabt sig. Den sidste enlige Fugl, der endnu holdt paa Sjælebade, var en Mand fra en svunden Tid, Kanniken Hr. Jens Jørgensen i Roskilde. Han bestemte i sit Testamente 1558: «femten Mark at skifte blandt de fattige i Kirken efter min Jordefærd, item en Badstuegang med en runder Udgift». Hvor «rund» Udgiften end er blevet beregnet, har her dog næppe vanket noget, der kunde sammenlignes med hvad Skik var i

gamle Dage. Testamentet antyder selv Overgangen til den tørre Tid: «Item til Sko, Vadmel og Lærred at give til fattige Folk i Guds Navn 100 Mark».[1] Det var uden Tvivl yderst fornuftigt. Men hvor forskelligt dog fra den gode, gamle Tid, hvor nyvadskede Oldinge, Krøblinge og Landstrygere gladeligt i Badstuen drak salig Bispens Sjæls Skaal, til skrøbelig Tynge maaske for dem selv, men til Lettelse for hans Sjæl i Skærsilden. Man gled nu ind i den alvorlige, den «Satans Tid», hvor det skulde kaldes Godgørenhed: «Fremmede Stakler lod han fordre Præsten til i deres Sygdom, og efter deres Død beskikkede han dem en hæderlig Jordefærd med Kiste og andet».[2]

En Maade at betænke de fattige paa, der derimod synes at have været i Tiltagende i det 16de Aarhundrede, var den at bestemme Sjælegaver til alle dem, der stod i Tjenesteforhold til én. Nu, da «Kirken» ikke længer paatog sig Omsorgen for de fattige i samme Grad som hidtil, faldt det naturligt, at man især tænkte paa de trængende, der havde staaet én selv nær. Det blev almindeligt at give sine Folk et halvt eller et helt Aars Løn. Fru Sidsel Bryske bestemte f. Eks. i sit Testamente af 1571, at Skolemester Lucas og alle hendes Svende skulde have til Sjælegave efter hende «et Aars Løn baade Klæder og Penge.» Hver af hendes Fruerstupiger skulde have seks Alen Engelsk til en Kaabe, «lille Karen» elleve Alen Engelsk til Kjole og Kaabe, «lille Maren» tre Alen Engelsk til en Kjortel osv. Derhos skulde «fattige Folk her i Sognet» have 100 Alen Blaargarn, 100 Alen Vadmel og 100 Par Sko.[3] Under saadanne Forhold kunde den, der gjorde Testamentet, især naar han var syg, let komme til at glemme enkelte. Det blev da Testament-Udførerens Sag at efterhjælpe sligt. Mogens Billes Testamente f. Eks. var vel meget udførligt. Men dog maatte hans Brødre Ove og Knud paa Svanholm 1538 udbetale baade Løn og Sølvskeer som Sjælegave til ikke saa faa Personer, om hvilke det hver Gang tilføjes: «thi Hr. Mogens havde inte betænkt ham udi sit Testamente».[4]

Den største Post blandt Gaver til Undergivne blev dog, hvor Jordegods-Ejere eftergav deres Bønder Afgifterne. Hr. Mogens Bille eftergav saaledes i sit Testamente 1537 sine fleste Bønder et halvt Aars Landgilde, «mine fattige Tjenere i Sonnerup og Englerup et helt Aars Skyld og Landgilde».[5] Fru Pernille Oxe, Otto Ruds Enke, eftergav 1576 sine Bønder et halvt

Aars Skyld og Landgilde.[1] Fru Sidsel Bryske 1571 eftergav alle sine Tjenere et Aars Landgilde.[2] Rigens Hofmester Hr. Esge Bille (1551) satte endelig vistnok den højeste Rekord i følgende Bestemmelse: «Alle mine Ugedagsmænd for alle mine Hovedgaarde giver jeg frit og kvit for deres rette Landgilde de to første Aar.»[3]

En ganske egen Art testamentariske Gaver dannede Erindringsgaverne. I denne Henseende grebes det 16de Aarhundrede af en Lidenskab, der kunde blive besværlig nok for den, der ved Begravelsen skulde oplæse Testamentet, og næppe heller var de rette Arvinger kærkommen. Man følte den mest ustyrlige Trang til at uddele Mindegaver. Al den Gavmildheds Strøm, der tidligere bred og dyb var runden ud i Kirken, spittedes nu, da den mødte Hindring, i et Delta af Smaagaver til verdslige Personer. Ingen Slægtning, Ven eller Bekendt, høje og lave, fra Kongen til den ringeste, ingen Moderssjæl kunde vide sig sikker for at blive betænkt med en Mindegave af en Fjerntstaaende i hans Testamente. Skikken har utvivlsomt haft sit Forbillede i Forhold fra den katolske Tid, men den naaede en vild Overdrivelse i den lutherske.

De Gaver, der uddeltes, var i de allerfleste Tilfælde, Guld- eller Sølvgenstande, meget ofte slet og ret Pengestykker. Rige Folk borttestamenterede Guldmønter, Portugaløser, Rosenobler, Henriksnobler, Engeloter, ungarske Gylden, rhinske Gylden og deslige, — mindre Velstillede blot Sølvmønter — Dalere, Marker, Hvider osv. Det kom ikke saa meget an paa Mindegavens Størrelse som paa Mængden af dem, der ramtes. Som de efterlevende i Nutiden sende Visitkort om efter Begravelsen, sendte man dengang selv, i levende Live, Hilsen pr. Testament. Det kom til at virke paa lignende Maade, idet Testamentet, naar det oplæstes efter Kistens Nedsænkning i Graven, bar Vidne om, at den afdøde med Tak havde tænkt paa hver enkelt.

Den, der hyppigst betænktes, var Kongen. Fortegnelserne over Christian IIIs og Frederik IIs Sølv-Bordtilbehør[4] med de omhyggelige Opgivelser af, hvorfra hvert Stykke stammede, viser os den mest brogede Stimmel af Kredentser, Kander,

Kruse, Stobe fra alle Landets Hjørner, Arvegods efter Undersaatter, der havde betænkt Kongen. Det forarbejdede Metal bevaredes i det mindste for en Del i Sølvkammeret. Derimod tog Landsfaderen selv de rede Penge og brugte dem paa de salig Sjæles Velgaaende. Den naive Skik blev nemlig almindelig, at man foruden Sølvgenstanden tillige gerne gav Kongen nogle Guldskillinger. Den første lutherske Bisp i Bergen, Mester Geble, testamenterede saaledes Christian III en Sølvkande og 4 Henriksnobler i Sjælegave.[1] Ove Bille bestemte 1554, at Kongen, Dronningen og Prins Frederik skulde hver have efter ham et forgyldt Stob med Laag. Men i et senere Testamente Aaret efter gav han desuden Kongen ti ungarske Gylden, Dronningen og Prinsen hver otte.[2] At i en snever Vending ogsaa mangt et bulet Sølvkrus fra Smaafolk gik fra Kongen videre til Smeltediglen i Mønten for at gøres i Penge er let forstaaeligt. Tiden under den nordiske Syvaarskrig betegnede i saa Henseende en hel Folkevandring.

Det synes, som om Mand og Mand imellem har Bekendtskabets Grad været Maalestokken for Mindegavens Pengeværdi. Efter Kannik Jens Jørgensen i Roskilde fik saaledes flere af hans gejstlige Venner Guldpenge, Præsten Hr. Anders Madsen og to Borgemestre og flere andre, som det synes fjernere, kun en Sølvdaler hver.[3] At Kongen fik det bedste Stykke Sølvtøj var i sin Orden. Men man faar Indtrykket af, at det var et ikke sjældent forekommende Snobberi; ved en Gudskilling til f. Eks. Herluf Trolle, Peder Oxe, Christoffer Valkendorff eller lignende Standspersoner at antyde et intimere Forhold til dem, end der egentlig havde fundet Sted. Muligt har sligt ærgret en eller anden i Følget. Den, der var betænkt, indkasserede velvilligt Mindetanken og Mønten.

Bedst var det naturligvis hvor Mindegaverne foruden Metalværdi tillige havde anden, der hindrede Sammenligning. Det var f. Eks. meget vanskeligt at sige, hvem der fik mest efter Fru Sidsel Bryske enten Iver Lunge, der skulde have en hvid Oddertunge med en Guldkrone over, og tre Stene og det Stob, Uglen staar paa; eller Folmer Rosenkrands, der skulde have baade en graasort og en graa Oddertunge; eller Tønne Bryske, der fik en Sølvflaske; eller Birgitte Gøye, der skulde have «den Penge, som min salig Broder gav mig, som er gjort efter de Penge, Vorherre blev solgt for».[4]

Paa Afstand set, hvor et længere Tidsrum kan overses, kom der ved disse Forhold et eget Præg over Datiden. Medens Personerne skiftede og de enkelte Ejere gik til Hvile, blev Familiestykkerne, Arvestykkerne ligesom det egentlig bestaaende og levende. Det var dem, der «byttede Gaarde» og i Tidernes Løb spandt et underligt Fletværk mellem Slægterne, idet de som en Slags «Vandrepokaler» stadigt gik videre. Genslag galdt dog i denne Leg. «Giver jeg alle Hr. Esge Billes Sønner tilsammen den Guld Kæde, deres Fader gav mig i sit Testamente», hedder det i Biskop Ove Billes sidste Vilje.[1]

Igennem disse Mindegaver havde «Sjælegaverne» uformærkt skiftet Karakter. Dette træder endnu tydeligere frem, naar vi lægge Mærke til andre Smaatræk. I Mogens Henriksen Rosenvinge's Testamente f. Eks. (1566) gav han sin Broder Niels «den Sølvske, som tilhørte min salig Farfader» og sin Søster «en lille Guldring, der tilhørte min Farmoder», osv. Men skøndt hans Forældre skulde arve alt hans Eje, gav han dog «til et Kærligheds Tegn» Faderen udtrykkeligt en dobbelt Rosenobel og en dobbelt Dukat og Moderen ligesaa en dobbelt Dukat samt en «Guldpenge som C. Augustus har ladt sla».[2] Det var ikke Brugsgenstande eller Pragtsstykker, men ligefrem Pengestykker, han saaledes gav dem, et Udtryk for at «Sjælegave» nu var blevet til noget andet, end hvad det havde været i den katolske Tid. Den var ikke længer en Gave «for» Sjælen, men «fra» Sjælen, en «Mindepenge». Den galdt ikke Betjeningen i den Verden, man gik til, men Betjeningen i den Verden, man forlod. Man opgav Tærepenge til Rejsen for at kunne give rigeligt Drikkepenge ved Afskeden. Til en standsmæssig Afsked krævedes nu i Aaringer at have forsynet sig med de dertil behørige Pengestykker.

I Løbet af det 16de Aarhundrede var da paa Sjælegavernes lille Omraade det samme blevet fuldbyrdet som paa Reformationens det store. Man forholdt sig ikke længer gennem Kirken til Gud, men følte sig som Led i Menigheden i Pagt med ham. Fortidens store Gaver til Kirken var nu blevne splittede i et Utal af Mindegaver til Paarørende, Bekendte og Trængende. Og ligesom fordum Kirkens den «døde Haand» unddrog det til den skænkede Jordegods fra Handel og Vandel, saaledes laa nu Mindepengene hyppigt ørkesløse, kun rede til Spring som Sjælegaver ved Dødsfald.

Ordet «Testamente» havde jo foruden «Sjælegave» endnu en anden Biklang fra Katolicismens Dage. Det betød noget som: Levnedsbeskrivelse, Testimonium, en kirkelig Lovprisning af den døde. Ogsaa i denne Henseende foretog man Forandringer med det Overleverede i Samklang med, hvad der var sket med Sjælegaverne. Man opgav paa ingen Maade at roses ved Graven. Tværtimod. Man besørgede blot, som vi siden nærmere skal se, nu selv det herhen Fornødne og lod det oplæse i Menighedens Paahør. Thi, som det hed i en Ligprædiken 1596, «det er en lovlig og kristelig Vis og Skik, at man giver gudfrygtige Mennesker, som er døde i Herren, et ærligt Vidnesbyrd, naar de stedes til deres Lejersted, dem selv til en langvarig Amindelse hos Efterkommere og andre til et godt Eksempel».[1]

2.

Der er altid noget trist ved en Sygestue, naar det gaar ned ad Bakke med Hovedpersonen. For det 16de Aarhundrede galdt dette i en særlig Grad. Allerede rent udvortes var Indtrykket nedslaaende og stemmende for Aandedrættet. Datidens Begreber om Sygdoms-Aarsag og Smitte krævede, at Luften i den Stue, hvor den Syge laa, skulde være varm og fri for hver Fornyelse, der saa let kunde hidse Feberen. Vinduer og Døre holdtes derfor omhyggeligt lukkede. Kun Kaminen forbarmede sig over de Indestængte og vovede at aande Køling selv til den Døende med Nathuen i den dynefyldte, korte Seng. Usynligt var derhos tilstede en uhyggelig Gæst: den siden Reformationen vakte Frygt for Djævelen, og Følelsen af nu med svagere Midler end fordum — dengang havde man jo trygt overladt alt sligt til den rige, mægtige Kirke — selv at skulle hjælpe den Døende paa Vej til Paradis. Intet Under, at her behøvedes mange til Hjælp.

En Sygestue, hvor Døden ventedes, blev da i det 16de Aarhundrede noget vidt forskelligt fra, hvad man i Nutiden vilde finde heldigt. I Husets eller Gaardens eneste Dagligværelse, der jo brugtes baade til Spisestue, Dagligstue og Sovekammer, samledes om den Syge de hidkaldte Slægtninge og Venner, Præsten og stundom, men dog sjældnere tillige en Læge, der Dag og Nat med stigende Iver, som Sygdommen tiltog, søgte at vende

den Døendes Tanker i én og samme Retning, mod Livets Afslutning, Afsked med Jammerdalen, Sjælens Frelse. Det var Slægtens, Egnens, Menighedens Deltagelse, der udtryktes. Uden den kunde ingen Sjæl fare hæderligt hen i Fred. I den katolske Tid havde Kirken haft Myndighed nok til at holde denne Sammenstimlen borte, eller dog til at drive dem alle ud, naar dens Udsending kom for at høre den Døendes sidste Vilje og give ham den sidste Olie. Romerkirken havde haft Magt nok til at lade en Syg dø i Fred i dens Skød. Nu vaagnede Oldtidens Begreber om Frændskabs og Samlags Pligter, den nye lutherske Lære bød paa Prædiken og Salmesang ved Sygeleje. I Forening skabte de en ny Skik, hvor Gæster fra alle Sider føg sammen i Hob, dannende en Børs af Folk uden Nerver. Skikken opstod først hos Adelen i det 16de Aarhundrede. Den har delvis holdt sig endnu hos Nordens Bondebefolkning ned imod vore Dage. Fra Thelemarken f. Eks. hed det endnu lidt før Aar 1800: «Naar én skal dø, maa en Mængde Folk være nærværende at se Dødsfaldet.»[1]

En underlig Forsamling. Mænd og Kvinder, der ofte med ikke ringe personlige Ofre og Forsømmelse af andre Pligter holdt Vagt Dag ud, Dag ind, knap undende sig Føde og Hvile. Hensynsfuldhedens hensynsløse Riddervagt. Tre Emner drøftedes i denne Forsamling med særlig Iver om end med forskellig Stemmehøjde.

Det første var: hvad skal det blive til? Rundtom hviskedes om Varsler og Vartegn. Helhestens underligt hoppende Trin,[1] Hundes «Heltuden», Lys fra usynlige Ligtog. Det var forbavsende, saa mange der med ét var blevne «synske». Ikke enhver havde vel heller ved Daaben faaet Vandet i Øjnene, saa den oprindelige Synsevne var svækket. Og alle var de lydhøre. Selv den ivrigste Samtale kunde ikke overdøve et «Dødningeuhrs» Dikken, en Faarekylling i Væggen, et fjernt Ugleskrig. Hvor døsigt end Talglyset brændte i den tunge Luft, hvor sén og søvnig man end var til at standse dets Osen ved at pudse det, enhver var dog straks vaagen og lagde Mærke til, naar den lange, nedhængende Tande brændte Lyset skævt og fremkaldte paa den ubrændte Side af Lyset en krummet Højning i Talgen, en «Høvlspaan», der varslede Død. Alle disse Former for Gru og Uhygge, der nu som sky Puslinger sneg sig frem og overlistede hemmeligt hver enkelt, var Aartusinder gamle. I omtrent

den samme Dragt havde de samme Forestillinger overværet Dødsfald og Ligfærd i Kæmpehøjenes Dage. Lyssky, skyggerappe havde de siden da holdt til i mørke Kroge i den dunkle Natur, forfaldne Boliger, forskræmte Menneskesind. Lykkeligt havde de undgaaet Daaben, da Landet blev kristnet. Lavmælt drøftedes de nu af den hele Forsamling, stod som Damp over Eng, mindende om den Tid, da her havde været først Sø, saa Mose.

Det andet Emne, der behandledes, var Familieinteresserne og Samlags Kravene. Her taltes bredt og højlydt og her var meget, der skulde forhandles. Slægt, Venner og Standsfæller var jo komne sammen for at yde Støtte, vise Ære, tage Afsked. En vidste det Raad, en anden et andet. Tre Aareladninger og et Afføringsmiddel, der gav seksten Stolgange, havde skaffet gamle salig Hr. Holger sin Helsen igen. Røgbad af tørrede Urter paa Gløder i et Bækken, anbragt under den Legemsdel, hvori det værkede, var langt at foretrække. Mod Trykken for Brystet og Svimelse hjalp sodede Kamilleblomster. Hønsekød og Grisetær var lind Mad, som enhver kunde faa ned, og en kostbar Sten paa Brystet trak Vædskerne fra Hovedet. Dog, hvi søge Lægemidler andetsteds end der, hvor den ene rette Lægedom var at finde, i Guds det højærværdige Sakramente! Sagde ikke «Syrach, at man i sin Sygdom skal først bede og takke Gud og gøre Pønitentse og lade af at synde og siden lade Lægen komme til sig. Thi naar man med Kong Assa søger ikke Herren i sin Sygdom, men Læger, da vil der gerne følge Døden og Guds evige Vrede derhos.»

Det gik da i Reglen som med Præben Evertsen Bild, der da han for Sygdom «maatte gaa til Sengs, straks sendte Bud efter Sognepræsten i Skjern, hæderlig Mand Hr. Mogens Gregersøn, og begærede at trøstes med Guds Ord og Vor Herres Jesu Kristi Nadveres Delagtighed. Forligte sig saaledes først med Gud i Himlen og siden noksom brugte med hans Venners Raad de Midler, som han vidste sig til hans Sygdom at fordrive kunde tjenlige være.» Eller som med Kristoffer Knudsen Urne, der, «da Sygdommen haver angrebet hannem den 27. August, lod skikke Bud til velvis, agt og velfornemme Mand Peter Schøn, velforordnet Apotheker udi Nakskov, som og med det snareste kom til hannem. Dog vilde han ingen legemlig Medicin bruge, før han havde brugt Sjælens aandelige Medicin. Sendte derfor sin Tjener hen til hans Sognepræst, hæderlig og

vellærd Mand Hr. Søren Morsing udi Hundseby, at han om Søndagen den 30. August vilde komme at gøre Prædiken for hannem og meddele hannem Jesu Kristi sande Legeme og Blod.» Eller som med Fru Birgitte Brahe: «Der jeg havde meddelt hende det højærværdige Sakrament, sagde hun: Nu haver jeg adspurgt Gud; nu vil jeg sende Bud efter Doctoren.»[1] Det er samme Opfattelse, der paa Landet i Danmark har holdt sig ned til vore Dage og lyder saaledes: «Det giver en Vending i Sygdommen til Liv eller Død, naar den Syge faar det viede Brød og Vin.» En Nutids Præst føjer hertil den naturlige Bemærkning: «saaledes er den overtroiske Tankegang, som mere end én Gang stærkt har stødt mig.»[2] I det 16de Aarhundrede vilde Ord som disse kunne have kostet en Gejstlig baade Krave og Hals.

Naar Sygdommens Udfald saaledes var lagt i de rette Hænder, kunde den forsamlede Skare med større Ro skride til Forhandlingen af det meget, hvorfor den var kommen. Dette var vel først Hjælp mod Sygdommen, Raad om dens Behandling. Herom herskede der imidlertid gerne stærk Strid mellem de sagkyndige Ældre. Læger var sjældne, og nærmeste Badskær brugte altid Vomitiv, Afføring og Aareladning stundom med et skrapt Trækplaster tillige. Om nogen Kur i moderne Forstand var der da sjældent Tale. Efter den almindelige Mening var dette heller ikke nødvendigt, thi det var ikke Sygdommen, der virkede Døden, men omvendt Døden, der virkede Sygdommen. «Døden søgte sin Indgang hos hannem, som den gør hos alle Mennesker, naar deres Tid er kommen.» «Man plejer derfor almindeligen at sige, og det findes saa udi Forfarenhed at være: Døden vil have en Aarsag.»[3] I denne Forstand maa ogsaa Anders Sørensen Vedels bekendte Ord om Drik som Anledning til Fr. II's Død opfattes: «Døden vil have en Aarsag.»

Men dernæst, og dette var Hovedsagen, var man kommen sammen for at hjælpe den Syge med at ordne alt for det Tilfælde, at han skulde bortkaldes. Selv om han forud havde skrevet sit Testamente, hvad vistnok de færreste havde gjort, var der dog saa meget, der maaske havde forandret

sig siden da. Og Fordelingen af Sjælegaver, Bestemmelser som f. Eks. denne, om Bønderne efter en Adelsmand skulde have et halvt eller helt Aars Skyld eftergivet, angik, ærligt talt, fuldt saa meget Slægt og Arvinger som den, der forlod det hele. Her var meget at drøfte. Intet Under, at da Mælet begyndte at svigte Pernille Gøje paa hendes Yderste, hun inderligt ønskede at faa det igen for selv at have Stemme med. Da faldt alle paa Knæ og bad derom; og hun fik «det ogsaa igen og da begyndte at gøre sit Testamente.»[1]

Naar alt med Hensyn til «Sjælegaverne» var ordnet, skred man til «Testimoniet». En ærefuld Begravelse skulde vedkommende naturligvis have, men det maatte helst forud afgøres, hvilke Salmer der skulde synges, hvilken Tekst, der skulde tales over, hvad der skulde siges ved Graven om hans Levnedsløb og til hans Pris, og hvad der skulde staa paa Ligstenen. Bedst om den syge selv udtalte sig herom.

Om Kansler Johan Friis, der døde i Køge 1570 paa en Rejse til København, beretter Anders Sørensen Vedel, at han efter at have nydt Sakramentet og derpaa fulgt Lægeraad, i sine Slægtninges Nærværelse gjorde sit Testamente og derudi ikke forgættede de Arme, men blandt andet gav til fattige Studenters Underholdning i København to tusind Daler. Saa begyndte han at tale om sin Begravelse og Lejersted, at de skulde ske i København i vor Frue Kirke, hvor hans to Broderbørn foran Prædikestolen ligger begravne, og forventer i deres Sovekammer en ærefuld Opstandelse efter deres kristelige Tro, sidste Bekendelse og salige Afsked fra denne Verden. Herimod indvendte Rigsraad Bjørn Andersen, der var gift med Johan Friis' Broderdatter, at han jo allerede havde beredt sin Grav og sit Epitafium i Hesselager Kirke. Men Kansleren afviste ham med Davids Ord: «Herrens er Jorden og al dens Fylde.» Senere talte han om sin Ligprædiken og begærede, at jeg, Anders Sørensen Vedel, skulde holde den. Saa begyndte han, som han sad foran Ilden, at tale om sit Epitafium og Gravskrift med disse Ord og saa paa mig: Johannes Friis, dominus de Hesselager, anno ætatis suæ 73, de morte cogitans, fieri fecit. (Joh. F. til Hesselager lod i sit 73de Aar ved Tanken om Døden dette udføre.) Videre kom han ikke, men sagde straks: «Det andet skal Niels Kaas gøre.»[2]

Om Anders Bing († 1589) fortæller Præsten, der var ved

hans Dødsleje: «Her begyndte han saa godt som i en hel Historie at fortælle fra hans Barndoms og Ungdoms Tid sit Levned til denne Dag, hvilket jeg samme Tid opskrev og antegnede.»[1] Et Etikette-Spørgsmaal, som kunde ses fra flere Sider, var, hvor mange Aner der ved Begyndelsen af en Adelsmands Levnedsbeskrivelse burde opregnes. At nævne mange var jo Bevis for, at alt var i Orden. Men det lød dog med en egen, overlegen Vægt at anføre blot Forældre og deres Forældre og saa lade tilføje omtrent som saa: «Videre denne salige Mands Herkomst er mig ikke befalet at opregne, og det gøres ej heller behov, efterdi det er dog vel enhver vitterligt, af hvad for god, gammel og gæv Adelstamme og Blod, baade paa fædrene og mødrene, denne salige Mand er født, hvilke og paa begge Sider har været i stor Agt og Ære her i Riget.»[2]

Hvor det gik ret til, førtes i det mindste Hovedpunkterne af, hvad der bestemtes i denne Forsamling, straks paa Papiret, for at al Eftertale og senere Tvivl kunde undgaas. Ganske ærligt vedkendte man sig, at Kirkens senere Testimonium og Lovprisning af den afdøde var hjemmelavet. Med en næsten stødende Aabenhjertighed fremhævedes dette stundom i Talen selv, som naar det f. Eks. sagdes over Hans Lange (1610): «Dette er nu det, som mig skriftlig er berettet og befalet at tale om denne salige og velbaarne Mands adelige Byrd, kristelige Levned, Sygdom og Endeligt.»[3]

Ganske naturligt faldt det at tage den tilstedeværende Gejstlige med paa Raad, og hvis det var en veltalende og anset Mand, en Biskop f. Eks., ligefrem overdrage ham at bevidne, hvor smukt éns Liv var blevet ført lige til det sidste. Hak Ulfstand tog saaledes Løfte af Biskop Peder Vinstrup, at han vilde holde Talen over ham, «besynderligen, efterdi jeg var hos hannem udi hans yderste og bedst kunde give hannem Vidnesbyrd om hans Tro, Bekendelse og kristelige Endeligt.»[4] Rettelig udført lød den Slags Vidnesbyrd saa klart og betryggende som saa: «Saa er her nu ingen Tvivl, at denne salig Herre, Johan Friis, ved sin Tro til Kristum og kristelige, frimodige Beskikkelse til denne timelige Død er jo vorden delagtig i den evige Salighed.»[5] Saaledes at skaffe sig en første Klasses Taler var dog en Luksus, som kun den øverste Adel kunde tillade sig. Indtraf Dødsfaldet, som jo let kunde hænde, borte fra Hjemmet f. Eks. paa det Sted, man havde i Forlening,

men Begravelsen skulde foregaa fra Fædrenegaarden, kunde let den fremmede Taler komme til at tage Brødet fra Hjemstedets Gejstlige. Sligt var ikke vel set og krævede, naar det galdt om «at indfare i fremmed Stift», særskilt kongelig Tilladelse.

Iveren for at faa et godt «Testimonium» var stærk i det 16de Aarhundrede, men i Stigen i det næste. Døden kunde jo tænkes at overraske én, saa at man ikke fik aftalt med Slægt og Venner, hvad der skulde staa deri. Bedst at man da i Tide selv forfattede sin egen Lovsang. Der er tydelig Fremgang i følgende Række: Om Fru Margrethe Akeleje hedder det 1621 «hun havde og antegnet sin Herkomst, samt Liv og Levned, dog kortelig.»[1] Om Fru Anne Brahe berettes det (1635), at hun i flere Aar altid medførte i sit «Færdesskrin» (Rejsekuffert) «sine linnede Jordeklæder, hvilke hun uden al hoffærdig Verdens Pral havde ladet berede.» I samme «Færdesskrin» havde den ydmyge Frue ogsaa «sin Herkomst og Levnedsfortegnelse saa og sin Ligprædikens Tekst altid med sig, enten det saa var til Bryllup eller til Begravelse.»[2] Det gør herefter næsten godt at høre aabent udtalt om Klaus Daa (1641): «Anlangende denne salig Mands fornemme adelige Herkomst, kristelige og berømmelige Liv og Levneds Fremdragelse og salige Afsked fra denne Verden, da haver det sig saaledes, eftersom det udaf den salig Mand selv udi hans Velmagt er antegnet.»[3] Og man forstaar den hæderlige Punktlighed hos Krigskommissær Hassenresser, der overrasket af Døden (1667) i Odense lod et Par Hørere hente for at meddele dem «hvor mange Disciple der skulde staa omkring Liget paa Kirkegulvet at sjunge; item dikterede han sin Skriver sit vitam Ord for Ord, ligesom det af Prædikestolen skulde oplæses, undtagen dets allersidste Slutning, som jo maatte overlades efterlevende at tilsætte.»[4] Omkring Aar 1800 kunde ingen Bondemand eller Bondekone i Norden hæderlig flyes til Jorde, uden at Degnen havde forfattet og oplæst deres «Testimonium».

Under al den Opmærksomhed og Ære, der saaledes vistes Hovedpersonen, blev der ligesom en underlig Tomhed om alle de mange Slægtninge og Venner, der var tilstede. Flere af dem havde dog maaske bragt ikke ringe Ofre for at kunne være samlede her. Havde det været et festlig Lag, vilde man ubetinget have sagt, at deres Skaal ogsaa burde drikkes. Udtrykt i det til Lejligheden svarende Sprog vilde dette hedde: De for-

tjente ogsaa at omtales i «Testimoniet». Sligt kunde jo gøres under Henvisning til Herrens Ord: «Jeg var syg, og Du besøgte mig.» Og det vilde tjene baade den døende og dem selv til Ære, at saadanne Godtfolk havde samlet sig for at sige ham Farvel. Det blev da Skik i det 16de Aarkundrede at anføre deres Navne i «Testimoniet».

I Begyndelsen kun mere kortfattet og ligesom tilfældigt. Men snart blev Listen over de Tilstedeværende et nødvendigt Tilbehør i «Testimoniet». Manglede den, maatte dette undskyldes i Ligprædikenen. Sligt kunde gøres graciøst i en Vending som denne: «Alle de Godtfolk, som denne salig Mand udi hans Sygdom have besøgt og dermed ladet te deres Medlidenhed, baade imod hannem og hans bedrøvede Hustru, gaas for Tidens Korthed forbi, her at opregnes.» Eller man kunde flot spille et Par Trumfer ud for derved at antyde, at alle éns øvrige Kort selvfølgelig svarede hertil. Dette skete f. Eks. med ikke ringe Virkning ved Erik Hardenbergs Ligfærd (1604), hvor den tarvelige Virkelighed: to bekendte Besøg, i Udspil tog sig saaledes ud: «Der haver mange af Adelen, ærlig og velbyrdig Christian Friis til Borreby, kongelig Majestæts Kansler, og hans kære Frue, ærlig og velbyrdig Frue Mette Hardenberg, ærlig og velbyrdig Brejde Ranzau til Ranzauholm, Kongelig Majestæts Statholder, og hans elskelige Frue, Fru Christence Wiffert, og mange andre hans gode Venner besøgt hannem og trøstet hannem udi hans langvarendes Svaghed.»[1]

Sit uovertrufne Højdepunkt naaede dog Omtalen af den tilstedeværende Forsamling ved Fru Anna Rønnovs Død (1610). Hverken standsmæssigt eller kristeligt kunde der gives den mere, end hvad Præsten Anders Bredal Vejle her gav den: «Og der hun saaledes salig hensov i Herren, var nærværende disse ærlige og velbyrdige Adelspersoner: æ. o. v. Mand Præben Gyldenstjerne, æ. o. v. Mand Axel Brahe, hendes kære Sønner, æ. o. v. Frue Anna Hardenberg, æ. o. v. Frue Mette Hardenberg, æ. o. v. Frue Kirsten Hardenberg, hendes kære Døtre, æ. o. v. Fru Margrethe Høg, æ. o. v. Fru Anne Bilde, æ. o. v. Fru Anne Brahe, æ. o. v. Fru Jute Gyldenstjerne; desforuden hendes egne forbenævnte Jomfruer, Sognepræst og daglige Folk, saa vi hverken kan eller bør tvivle, at hendes Sjæl er jo hos Gud indbunden i de levendes Knippe.»[2] Imod sligt et Kærnesprog lød det kun mat, naar samme Pastor Bredal ti Aar efter

over en anden Fru Anna Rønnov (1620) blot kunde anføre, at foruden Adelspersoner, «besøgte hende og en stor Part af de Gejstlige her i Landet, hæderlige og højlærd Mand Bispen og de andre gudfrygtige Prædikanter i Odense, her i Egnen omkring, ogsaa langvejs herfra.»[1] Men Jesper Friis (1645) med sine 26, ja Otto Brahe (1643) med sine 40 navngivne adelige tilstedeværende maatte kunne gøre Regning paa en ganske særlig smuk Indbinding i de saliges Knippe.[2]

Naar Forsamlingen havde udtalt sig og været Vidne ved Bestemmelserne om Testamente, Begravelse og Testimonium, var dens vigtigste Hverv som Slægt og Venner omme. Endnu kunde naturligvis drøftes, hvem den efterlevende Ægtefælle helst burde ægte. Men for at dette Emne lydeligt skulde komme frem, maatte den døende selv bringe det paa Bane. Ellers drøftedes det kun i Krogene indtil den Lejlighed, hvor det ifølge god gammel Regel naturligt hørte hjemme, Begravelsesgildet. Dette var Fortids og Datids gældende Anstand; den har holdt sig til vore Dage, naar Enken endnu svarer: «Ikke et Ord — — før Per er i Jord!»

Et sidste Frænde- og Vennehverv paahvilede Forsamlingen, det var Afskeden. Dette Optrin var det naturligste og renest menneskelige, der vistnok i Reglen virkede gribende ved sin Simpelhed. Først «forbad» i alles Nærværelse den døende og de nærmeste hverandre, det vil sige bad hinanden om Tilgivelse for, hvad de gensidigt maatte have handlet urigtigt. Derpaa velsignede den døende sine Børn og sagde Tak og Farvel til alle lige fra de nærmeste til Slægt og Venner og hver især af Tyendet. Endnu tre hundrede Aar efter er der en egen Stemning over denne Afsked, der vinder i Hjertelighed ved Datidens Udtryksmaade: at tiltale hinanden med Fornavn, ofte med «lille» heftet efter, og istedenfor vort «Farvel» at sige: «Godnat.»

3.

Med Afskeden skulde man mene, at alt var afsluttet, i det mindste for Forsamlingens Vedkommende. De Tilstedeværende havde nu udtrykt, hvad der gennem Aartusinder havde ligget

paa Hjerte ved en Lejlighed som denne: Oldtids Varselfrygt, Slægts og Venners Medfølelse, retslig Bistand og Afskedstagen. Hvad var der mere? Jo. Historien havde afsat et nyt Led. Landet var for nyligt blevet luthersk. Siden Reformationens Indførelse havde Forsamlingen faaet et nyt og vigtigt Hverv: at optræde som den levende Menighed. I Katolicismens Dage havde Kirken frabedt sig slig selvstændig Optræden af Lægmænd og selv besørget alt herhen hørende ved Hjælp af Krucifiks, Vievand, Røgelse, sidste Olie osv. Nu i «Evangelii lyse Dag» maatte Menigheden tage Haand i med, slaa Ring om den døende og ved fælles Hjælp drive Djævelen paa Flugt.

Rent udvortes set betegnede denne Forsamlingens kirkelige Virksomhed sig som et nyt og senere Led. Meget ofte faldt nemlig et Sygeleje i tre bestemt adskilte Afsnit: Først Sygdommen indtræder, og Slægt og Venner ile til. Dernæst, naar Nadver og Lægeraad forgæves er anvendt, ordnes alt betænksomt med Døden for Øje. Her havde i tidligere Tid Slægts og Venners Virksomhed haft sin naturlige Grænse. Nu føjedes et nyt og tredie Afsnit til, hvor de samme Slægt og Venner pludseligt slog om, erklærede alt, hvad de nys havde forhandlet om, for ganske ligegyldigt, Verden for en Jammerdal, og det ene fornødne for himmelvidt forskelligt fra, hvad man for lidt siden med saa megen Alvor havde betegnet som det ene rigtige og nødvendige. Rent udvortes stak dette sidste Led af som noget nytilføjet og uvant. Det var præget af en uslidt Voldsomhed, der paa engang røbede Uøvethed og Dybden af den Rædsel, alle nærede for Djævelen. Ingen, der læser Beskrivelserne kan være i Tvivl om, at her ofte hos de enkelte laa en inderlig religiøs Overbevisning til Grund, men tillige: at som man her tog paa Veje kunde man umuligt i Længden blive ved.

En Hovedperson ved denne kirkelige Afslutning var naturligvis en Gejstlig, Sognepræsten. Han havde været tilkaldt for at give Lægedoms-Nadveren og stundom hjulpet med ved Valg af Salmer og ved Testimoniets Affattelse. Nu indtraadte hans egentlige Kulminationstid. Naar han kaldtes anden Gang til «Gaarden», især til usædvanlig Tid, kunde han være vis paa, at en anstrængende, men ærefuld Virksomhed forestod. Det var ad denne Vej, at den lutherske Gejstligheds Stilling grundigt og sikkert befæstedes i Løbet af det 16de Aar-

hundrede. Fattig, overset, ved festlige Sammenkomster ofte enten frivillig eller ufrivillig til Nar for lattermilde Gæster, hævdede den unge Stand ved denne éne Lejlighed en anerkendt Førerstilling, der blev afgørende for dens voksende Anseelse.

Og ganske naturligt. Thi en Præst var den eneste, der med fuld Myndighed kunde foretage, hvad her skulde gøres: ordne og lede Forsvaret, styrke Hovedstillingen og i sidste Øjeblik foretage den Overhøring, af hvis Udfald Adgangen til Himmerig afhang. Naar han sluttelig i «Kraft af den Myndighed, ham given var», mundtlig udstedte dette Adgangsbevis, slog i Forsamlingen religiøse Barndoms Indtryk, rent menneskelige Følelser saasom neddæmpet Frygt, Trang til Haab, Hengivenhed for den døde, sammen til en mægtig Bølge. En Afglans af Romerkirkens Magt omstraalede da den tarvelige Mand i hans fattige Tilløb til at være moderne med Pibekrave og sort Kappe ligesom virkelige «Godtfolk». I et Nu forvandledes han til Guds Talsmand. Man vilde tro ham og man troede ham.

Det første, Præsten ved sit Komme havde at gøre, var, efter et Par trøstende Ord til den syge, at sikre ham ved at omdanne Mødet til Gudstjeneste, Stuen til Kirke, og i Forening med alle tilstedeværende istemme Salmesang.

Om jeg ikke kan tale,
Naar Døden han vil mig pine,
Min Sjæl vil jeg befale
O Krist! i Hænderne dine.

Satan skal mig ej rædde,
Hvor gruelig han da synes.
Thi Kristus er min Glæde,
Som vilde for mig pines.

Naadsens Tid er nu kommen.
Vel dem, det kunde besinde,
Flye Synd og vorde fromme,
Agte paa Dødsens Time.

Men hvo det ej vil gøre,
Nu mens Naadsens Tid er inde,
Dem skal Gud fra sig køre,
Aldrig de Naade finde

De faa sig ikkun Vrede
Og Straf, med Helvedes Lime [Ris].
Og skydes til de Lede
Fra Gud i Dødsens Time.[1]

Naar Salmen var forstummet, holdt Præsten med fyndig Røst gerne sin sidste Søndagstale, som den syge jo i Reglen havde været hindret i at høre. Efter Talen lød Salmesang paa ny, og et eget Ryk gav det vel i de fleste, hver Gang man kom til et Vers om Satan og Helvede.

Betænk vel Helvedes Pine og Tvang!
De fordømte deri maa brænde.
O, Evigt, Evigt, hvad est du lang!
Paa dig er ingen Ende.[2]

Naar Gudstjenesten var forbi, kunde det vel af andre Grunde have været rimeligt at unde den syge Ro. Men her var højere Hensyn at tage. Det galdt først og fremmest om ikke at lade Guds Ord forstumme og saaledes aabne Plads for Djævelens Anløb. Enten Præsten alene eller den syge i Forening med Præsten, eller i Mangel heraf nogle af de tilstedeværende, maatte da i de Mellemrum, hvor man ikke sang Salmer, holde den opbyggende og afledende Strøm ved lige. Anders Bing, Lensmand paa Varbjerg, lod saaledes «sine Drenge staa og læse i Biblen, naar jeg (Præsten) ikke var hos hannem.»[3] Hyppigst talte baade Præsten og den syge, idet hin begyndte paa et Skriftsted og den syge sagde Slutningen. Det var utroligt, saa bibelkyndige mange var, ikke mindst Kvinder. «Præsten kunde aldrig saa snart begynde paa en Sentens af Skriften, Frue Dorthe Juel vidste jo at oplæse den indtil Enden.»[4] Den lille tolvaarige Anne Trolle «haver udi godt Folks Nærværelse læst udenad fjorten Davids Salmer, fra den første og til den femtende. Noget derefter fik hun Lyst til Jesus Syrack. Og haver jeg [Præsten Frederik Nielsen] dis i mellem trøstet hende med mange skønne Sprog af Skriften, indtil hun blev ganske svag og sagde: «O, hvor gør det mig ondt, Frederik! at jeg kan ikke saa længe og saa meget tale med dig, som jeg vilde, og udgyde min Tro for min Gud, at jeg kunde faa en kristelig Afsked. Hvortil jeg svarede: at jeg vilde stedse tale med hende og blive hos hende.»[5] Da Fru Susanne Sparre et Øjeblik vekslede

Ord med Christian Grubbe, der lige var kommen til Gaarden for at se til hende, tav Præsten, medens de talte sammen. «Da vinkede hun ad mig [Præsten] og spurgte, hvi jeg var saa stille. Jeg sagde: Gode Frue, jeg vil give eder nogen Rolighed i blandt. Men er det eders Vilje, da vil jeg opregne for eder de syv sidste Ord, som vor Frelser Jesus talede paa Korset og hvert Ord kortelig forklare. Hun svarede: O, gører det! og nævnte saa selv hvert Ord, saa snart som hun blev lidet erindret derom, og med sammenlagte Hænder hørte til, mens jeg dem forklarede.»[1]

Hver Gang Hovedpersonerne af Træthed tav, tog saa vidt muligt de tilstedeværende Slægt og Venner atter fat paa Salmerne. Og hvor man saa begyndte, hvor mange og hvor lange Salmer man end sang igennem, saa lød enkelte af Versene just ved denne Lejlighed med en særlig uhyggelig Klang. Det var, som om der var et usynligt, giftigt Væsen tilstede, der summede omkring og som det ikke var muligt at faa ud. Der var Helvedbrum i Stuen. Hør hvor det lød:

Den evige Ild skulle I nu faa
Med grumme Djævle, som her nu staa,
Forbandede skulde I vorde.
Jeg vil eder med Retsvisheden slaa
Fordømte skulle I heden gaa
For Synden, som I gøre turde.

Ret Dom skal Gud da skaffe
Denne Verden ugudelig,
Med Helvedes Ild dem straffe
Som levet have syndelig.
Thi Djævelen og hans Skare,
Mammonister og Hyklere med,
De skulle til Helvede fare
Og pines i Evighed.

Mammonister! ak, havde ikke alle Slægtningene og Vennerne et godt Øje til Mammon? Havde de ikke for lidt siden været med til at behandle den døendes sidste Vilje herom som en yderst vigtig Ting? Og, ærligt talt, var der en eneste iblandt dem, som ikke gerne vilde være den døendes

Hovedarving? — Nej, nej, det kunde ikke gaa saa haardt til. Det var Glæde, Bryllupsglæde man efter Skriften gik ind til i Døden.

Naar Kongen da monne indkomme
Sine Bryllusgæster at se,
Hvo for hannem monne forstumme
Han faar den evige Ve!

Der var det igen! Bestandig det samme.

En uskikkelig Gæst fandt han da dèr,
Havde ikke Bryllupsklæder paa:
«Min Ven! hvor est Du kommen her?
Jeg ræddes, hvor det dig vel gaa.»
— Gud give os Fred!

Den arme Synder, han tavde kvær,
Han turde sin Mund ej røre.
Det lykkedes hverken bedre eller værre,
De monne hannem ad Døren køre.
— Gud give os Fred!

Kongen han talede til Tjenere sine:
«Binder Hænder og Fødder tillige»,
«Og kaster hannem i den evige Pine»!
«Han skal mig ikke undvige».
— Gud give os Fred!

«Der skal han græde og hyle saa»,
«Med Tænderne gnisle og ryste».
«Den mindste Vands-Draabe skal han ej faa»
«Sig at læske, naar han monne tørste».
— Gud give os Fred!

Ja, Gud give os Fred! Men hvor var det dog muligt, at samme Salme kunde ende saaledes:

Den os denne Vise haver sjunget saa,
Han længes fluks efter det Gilde,
Hvor han Guds Ansigt skue maa.
Gud bønhøre ham efter sin Vilje!
— Gud give os Fred!

Længtes ogsaa alle de, der nu sang den, efter at være med til det Gilde? Der var Maade med det. Ofte grebes de blot af

Rædsel for den forfærdelige Fare, der truede dem allevegne. Djævelen, Arvesynden.

Jeg maatte vel, om jeg kunde begribe,
Græde ret blodige Taare
For den Svig, som Satan monne bedrive,
Thi han vil os alle daare.
Han er en Tusindkunster-Mand.
Hvem kan sig tage til vare?
Han sværmer omkring i alle Land,
Det synes mig nu ret aabenbare.

Og selv om man kunde tænkes at undgaa ham, hvad hjalp det? Alle sad de fast i Arvesyndens Stok og Jern.

Vil Du Dig rette og bedre
Imod din Skaber og Gud?
Da mærk, at dine Forfædre
Adam og Eva, de brøde hans Bud.

Der de sig Djævelen solgte,
I Synden blev Du nedsænkt.
Guds Bud kan Du ej holde,
Din ganske Natur hun er forkrænkt.

At styrtes ned i Helvedes Grund,
Med Djævelen at pines allen Stund
Er min rette fortjente Løn
Og aldrig at skue dit Ansigt skøn

Men evigt fordømt at blive.

O Gud, o Gud!

Hvem skal jeg klage mit sorgfulde Mod?
Herre Gud, trøst dem som er bange!
Jeg klager for Gud, han kan bedst raade Bod.
Thi at Sorgen hun tvinger saa mange.

Langfredag døde Guds eneste Søn
Paa Korsets Galge for Menneskens Køn.

Ja, kun Kristi Blod kunde tvætte ren, gøre Bryllupsklædningen hvid. Det galdt om Tro paa ham, ikke Gerninger.

Hvo ikke troer, hvad Gud her bød,
Han bliver i Synderne sine
Og er fordømt til evig Død
Dybt ned i Helvedes Pine.
Hans Fromhed ingen Hjælp tilfør.
Forgæves hans Gerninger ere.
Den Arvesynd dem til intet gør,
Som han iført monne være.
Han kan sig selv ej hjælpe.

Nej, det, hvorpaa det kom an, var Troens Ord, den hvide Bryllupsklædning.

Naar Kongen da monne indkomme
Sine Bryllupsgæster at se,
Hvo for hannem monne forstumme
Han faar den evige Ve.
O Gud! hjælp, at vi have
Vore Bryllupsklæder paa
Og Troen, Guds gode Gave.
Med hvilken vi kunne bestaa.[1]

Hvorledes vævedes Troens Bryllupsklædning? Ved Ordets Hørelse. Gennem Skriftens Tale, Præstens Prædiken, Salmesangen. Derfor galdt det bare om at blive ved, blive utrættelig ved, væve videre, saa at Djævelen ikke fandt Rum og Ørelyd.

Hvor Sygdommen trak ud, kunde dette blive yderst anstrængende for vedkommende Præst. Et Held, om den syge ejede flere Sognekirker, saa at forskellige Præster kunde samles hos ham og skiftevis afløse hinanden. Men naar disse stadigt mødte med friske Kræfter og hver anførte sine Skriftsteder, kunde dette atter blive for meget af det gode for den syge. Her viste sig en betegnende Forskel mellem Kvinder og Mænd. Kvinder var utrættelige. Da Præsten f. Eks. havde sunget og talt længe for Birgitte Brahe, spurgte han hende, om det var hende ikke besværligt, at han læste et Kapitel af Bibelen for hende. «Nej,» sagde hun, «godt er ikke for meget.»[2] Men da de «fromme Dannemænd, hans Sjælesørgere, trøstede Holger Rosenkrands († 1575) med adskillige skønne Sentenser, som man almindelig plejer at foreholde syge Folk paa deres Sotteseng, og en af dem gjorde det noget for langt, med for mange Ord og for videlig Forklaring,» afbrød den syge ham og sagde: «Faa Ord med store Herrer!» Herover veg Præsterne forskrækkede fra

Sengen, saa at Fru Elsebe Peder Skrams maatte træde til og berolige dem med, at Meningen vistnok var, at Hr. Holger ønskede færre Skriftsprog, som saa til Gengæld gerne maatte gentages.[1] Om Herluf Trolle sagdes det, at han ligeledes havde krævet: «faa Ord om store Herrer», «idet han havde begæret, at hans Sjælesørgere ikke skulde holde hannem meget for, men aleneste Jesu Navn. Denne Prædiken, sagde han tidt og ofte, som hedder «Jesus», vil jeg beholde i mit Hjerte og vil videre ikke bemøde mig».[2]

Derimod havde Mænd, studerede Mænd, en udpræget Lyst til at tale Latin paa Dødslejet. Det var jo for dem ikke blot det lærde Sprog, men ofte Hjertesproget, Sproget fra Drengeaarene, da der havde vanket Prygl for blot ét dansk Ord i Frikvartéret. Betegnende er, hvad Præsten Anders Sørensen Vedel siger om sit Sygebesøg hos Johan Friis: «Latinsk Tungemaal brugte jeg, at han med des større Lyst skulde høre det, som han i sin Ungdom havde læst».[3] Og den syge kunde nok trænge til en lille Opmuntring, et forfriskende Minde fra Ungdomsaarene, midt i al den kvalme Jammerdals Luft. Dette pludselige Omslag i Talesprog, der paa Nutids-Læsere gør et besynderligt Indtryk, var tillige gerne Tegnet til, at en egen, halvt kammeratlig Tone ansloges mellem den syge og hans Sjælesørger. De blev jo med ét blot til to Lærde, der som saa ofte tilforn i tilvante Talemaader vendte og drejede paa Livets de store Spørgsmaal. Det var Ungdomsminder for den gamle i Sengen; og den raske, Præsten, følte sig naturligvis som Fisk i Vandet ved uventet ikke blot at høre sit Studentersprog, men samtidigt blive Ligemand med Naadigherren. Endnu i Ligprædikernes vatterede, salvelsesfulde Gengivelse fornemmer man ligesom Lyden af Præstens glade Gniden sig i Hænderne i følgende Ord: Den salig Herre gentog, hvad ærlig og velbyrdig Johan Friis plejede at sige, «at han vidste ingen større Hævn at ønske sin Fjende end at ønske hannem Præstemænds Vrede og Afgunst». Eller: «Saa vendte den salig Hr. Kansler sig om i Sengen og føjede sine Ord saaledes til ærlige og velbyrdige Mænd Klaus Daa og Frederik Friis: «Gud være Eder god, at I forskaffede denne Mand (Præsten) til mig, thi denne Tale befalder mig saare vel».[4]

Men hver Gang det blev stille henne ved Sengen og Samtalen døde hen, blussede atter Salmesangen op. Troligt

sang man fort, ligesom man under daglige Forhold læste, bestandigt videre, indtil man endnu engang var kommen hele Biblen igennem. Der var fremdeles Helvedgny i Ordene. Men kunde det være anderledes? Der hørte skarp Lud til skurvede Hoveder: Arvesyndere og Djævle. Det afgørende var: Selv om de virkelige Lys i Stuen osede, lyste nu her om den døende Evangelii klare Lys, «som ikke trænger snydes» og vel maatte skære hver en Satan i Øjnene, saa han beskæmmet veg bort.

Du Ormesæk og usle Mad,
Som vil de Ord ej give Agt,
Der Gud selv haver talet.
Hvor vil du hen din sidste Tid,
Naar Verden al forkynder dig:
Din Tid er da forhalet.

Du ligger og vender Næsen op.
Hvor er din Magt, du arme Krop?
Du haver Guds Ord fast hadet
Den Tid, du varst i Verden til.
Nu Gud det længer ei lide vil,
Nu haver du Striden tabet.

Du haver forsmaaet den, dig haver skabt,
Som alting haver i sin Magt,
Du kan hannem ej undløbe.
Han raabte fast, bad dig komme,
Men du holdt det for hans Gammen.
Dyrt nok skal du det købe.

Gud vil da sla under Christi Fod
Dem, som hans Ord have stridt imod,
Og fulgt deres egne Drømme,
Og levet ugudfrygtelig.
Deres Daarskab vil da ende sig.
Han skal dem da fordømme.

Thi vender om baade Kvinde og Mand!
Giver eder under Guds vældige Hand
Og lader eder undervise
Med de Ord, som Gud selv haver sagt!
Af Hjertens Grund giver paa dem Agt,
Og lærer Gud at prise! Amen.[1]

5.

Skulde man samle i ét Ord, hvad den Gejstlige egentlig var kommen for, lod dette sig simplest udtrykke ved: for at afhøre den syge, høre hans Bekendelse. Troen var det jo, hvorpaa det ene kom an. Men Satan havde været paa Spil ogsaa her og forplumret dette engang saa klare Forhold. Troen var bleven forvansket. Nu maatte man for at ramme Sandheden udtrykke sig saaledes: Rettroenhed er det ene fornødne her i Verden og hist i al Evighed. Thi det stod efter Bruddet med Romerkirken uomstødeligt fast, at det, hvorpaa det kom an, var den rene lutherske Lære, fri for al Satans papistiske og calvinistiske Kætteri. I Følge Guds uudgrundelige Naade havde nu kun Nordtyskland og Skandinavien Dimissionsret til Paradis. Hvorsomhelst ellers i Verden man gik op, havnede man i Helvede. — Konfessionen, Bekendelsen, blev da selvfølgelig Hovedpunktet i Gudstjenesten ved Sygelejet.

Den afgaves højtideligt førend den sidste Nadvernydelse fandt Sted. Paa dette Punkt, hvor Datidens Puls bankede stærkest, har det sin Interesse at lægge Mærke til den forskellige Maade, hvorpaa de enkeltes Ejendommelighed trods al aandelig Uniform gjorde sig gældende. Kvinder gav sig i Reglen helt hen under de givne Former, fastholdt højt regnet i deres Synds- og Trosbekendelse et bestemt Skriftsted eller to, i hvilke deres religiøse Liv særligt havde fundet sit Hjerteudtryk. Det er karakteristiske Kvinde-Ord, naar Peder Skrams Datter om sin Faders Endeligt siger: Han gjorde «en dejlig og kristelig Bekendelse».[1] Mænd røbede ofte i en lille, ufrivillig Bemærkning et selvstændigt, praktisk Syn, der antyder et Personlighedens Omrids. Hvilken trohjertig og klar Selvkritik laa der f. Eks. ikke i Klaus Glambeks († 1591) Ord, da han efter Nadverens Nydelse blev tørstig, og Fru Regisse Rosenkrands gav ham en Sølvskaal med Vand. Han rejste sig op i Sengen, drak og sagde: «Den værdige Trefoldighed forlade mig alle mine Synder og de mange unyttige Drik, som jeg haver været foraarsaget til at drikke tilforn, der jeg lidet havde dem behov».[2] Gemytlig svarede Anders Bing († 1589) Præsten Hans Lauritsøn, der bød ham ikke længer ved nogen verdslig Handel at forsømme sin Pønitens og Bedring i den lille Stund, han havde endnu igen af Naadens Tid. «Ja,

Hans!» sagde han, «havde man inte før haft sin Salighed i Hukommelse, var det vel nu noget i det seneste».[1]

En ret betegnende Modsætning viser sig mellem de to Kanslere, Johan og Christian Friis's sidste Øjeblikke. Begge Mænd afgive rene og betegnende Eksempler paa deres Tid. De egne sig til indbyrdes Sammenligning, forsaavidt de var omtrent ens stillede, beklædte samme Embede, hørte til Landets Spidser i Kundskab, Rigdom og Indflydelse, var barnløse, nogenlunde jævnaldrende og overraskedes af Døden paa en Embedsrejse fjernt fra Hjemmets Hygge. Forskellen mellem dem i deres sidste Stund afspejler Yderpunkterne i den aandelige Udvikling, der foregik i Danmark i Aarene mellem de to Dødsfald 1570 og 1616.

Johan Friis døde i Køge 5te December 1570 paa Vejen fra Falster til København. Ved Rygtet om hans Sygdom og nær forestaaende Endeligt ilede den unge Slotspræst i København, Anders Sørensen Vedel, der skyldte Kanslerens Bevaagenhed sin hurtige Forfremmelse, afsted til sin høje Velynder for at yde ham Religionens Trøst. Det er Vedel, vi skylder Beretningen om, hvad der foregik. Trods al dens respektfulde Ærbødighed og lidt sødlige Omforklaring, er det dog let igennem den kirkelige Virakstaage at skelne det virkelige Billed. Og det er smukt og naturligt. Vi sér en gammel, lidt forfængelig, men brav Mand, der nødig vil skilles ved Livet. Men da det ej kan andet være, faar han resigneret opfrisket sin Børnelærdom. Hjemmevant og dog fremmed overfor det kirkelige, giver han sig nu med Tillid det Højere i Vold, og som et godt Barn, med Rettroenhedens Klenodie friskt indpakket under Armen, begiver han sig sluttelig trøstigt paa Vej afsted mod det ubekendte. Hvor menneskeligt er ikke det Hjertesuk, vistnok et Vers af ham selv, som han hvisker for sig, da Matheden overvælder ham:

Jeg er saa trætter, jeg er saa mod.
Herre Gud han raade min Angest Bod!

Eller de malende Feberord, da han efter et uroligt Blund vaagner op og siger til sine Syner: Cedite mortui! ego enim sum inter vivos. (Vig bort, I døde! jeg er jo blandt de levende.) Eller Gammelmandens venlige Tale, da han opdager ogsaa Fru Hilleborg Klaus Daa's blandt Slægtningene om Sengen: «Gud

være med dig, at du vilde besøge mig! Hvad godt skal jeg bevise dig igen?»

Og ved Siden heraf det voksende Nysyn paa Bibelordene, som han kender saa godt, blot ikke som vendte mod ham selv om hans egen Død. Han vil saa gerne udenom, som tidligere, i Forretninger, i Lærdom, i Skæmt eller myndigt Raad. Da Vedel med ét under sin Sjælesorg bliver halv Hofmand og anfører et latinsk Vers, svarer han vemodigt ved at sige det næste. Men med stigende Inderlighed klynger han sig til den kirkelige Lære. Vedel gaar frem med den Grundighed, Forholdene kræver. «Paa det der skulde intet være om nogen Artikel, som vor Saligheds Lærdom er mest anrørende, det han kunde tvivle om i nogen Maade, da satte jeg hannem for de mærkeligste Vidnesbyrd om hver Religions-Artikel». Johan Friis er selvfølgelig inde i sin Bibel. Vedel behøver blot at begynde paa Skriftstederne, og Kansleren fortsætter. Men han kan blot ikke besørge «Bekendelsen» alene. Da Sjælesørgeren efter et Døgns Forløb henad Morgenstunden vil søge Hvile, og ogsaa den syge blunder ind, vaagner denne kort efter og raaber til Niels Friis og de andre om Sengen: «Skaf mig hid! skaf mig hid!» Da de spørge: «hvad?» svarer han: «Præsten». Et Bud maa atter hente Vedel, og ved sit Komme i Døren hører denne, hvorledes den gamle raaber: «Guds Ord vil jeg have, paa Guds Ord vil jeg leve og dø.»

Paany gennemgaaes alle Skriftstederne med tilhørende Forklaringer, og skiftevis holdes der Bøn og oplæses Kapitler af Biblen. Under alt dette rejser Kansleren sig engang op i Sengen og opmuntrer sig selv med de betegnende Ord: «Det er godt at bestille sin Sag den Stund, man har sin Forstand». Sluttelig svigter dog Kræfterne ham. Men hans sidste Ord er: Redemisti me, Deus veritatis. (Du har genløst mig, du Sandheds Gud.)[1]

Det ejendommelige ved Johan Friis' Maade at dø paa, er at man ligesom mærker, hvordan den sidste Bekendelse bliver til hos ham. Han kender naturligvis fra Barn af alle Ordene, men de er dog noget fra ham, hans Virksomhed, hans dagligdags Livssyn forskelligt, hvori han nu i sin Nød søger Trøst. Han er et fuldt udviklet, levende Menneske, der, da Turen kommer til ham, kun med en vis Gysen ved kirkelig Hjælp

træder op paa Rettroenhedens Fodstykke og sætter fra paa det Springbrædt, der skal hjælpe ham over i den evige Salighed.

Helt anderledes er det med Kansler Christian Friis omtrent 50 Aar efter. I denne Mellemtid er Menneske og Fodstykke vokset sammen. Fra Barnsben har Rettroenhed og Bekendelse isnet opefter, forstenet Menneskefiguren i rettroende Selvsikkerhed. Hos Kirketroens øverste Tilsynsmand og Vogter, Kansleren, maa denne Forstening være videst fremskreden. Hvor meget saa Ansigtets Træk endnu minde om en brav og dygtig om end lidt pedantisk Mand, saa er Figur og Lemmer forsvundne, blevne til Sten, blot firkantet Fodstykke, en Herme, hvor Kanslerhoved gaar i ét med kvaderhugget, selvretfærdig Rettroenhed.

Kansler Christian Friis havde i Juli 1616 fulgt med Christian IV paa Flaaden til Norge, hvor en Herredag skulde holdes paa Akershus. Kansleren blev imidlertid syg paa Slottet, bragtes ombord paa et af Orlogsskibene og fik af Kongen Lov til at maatte paa dette atter sejle til Danmark. Christian IV og Rigsraaderne roede ud til ham paa Fjorden og sagde ham Farvel Fredag Eftermiddag den 26de Juli. Men i Stedet for at lette satte man kort efter en ny Baad ud fra Skibet. Kansleren var nemlig bleven saa syg, at man frygtede det værste og maatte have Bud i Land for at hente en Præst til at høre hans Bekendelse og berette ham.

Hofprædikant Mads Jensen Medelfar fulgte ud med. Men hvor hofvant end Hr. Mads monne være, blev han dog vistnok noget betuttet ved at høre Kanslerens Syndsbekendelse. Denne, der afgaves paa Latin, bestod i en Tak til Gud for at være skabt i Guds Billede til Menneske, født af kristne Forældre og opdragen i den rette Religion, sande Guds Dyrkelse og Lutheri Lærdom, «og for alting, at du haver bevaret mig fra den gruelige Calviniske Vildfarelse de prædestinatione, om Udvælgelsen». Saa og takker jeg dig, du trofaste Gud, som haver villet bruge mig i dette høje, besværlige Kald og givet mig Naade alting at forrette, saa jeg med Guds Hjælp vil for Gud bestaa med en god Samvittighed. — Intet Under, at Kansleren og Præsten herefter gled over i en timelang, lærd Samtale om, at det var at ønske, at de, som er af den calvinske Religion, vilde overveje og betænke, at man i aandelige Ting og skal bruge sin Fornuft.

Efter dette lange Omsvøb, som begge Parter iøvrigt med lige Glæde synes at have nydt, søgte endelig Hr. Mads paa ny at komme til Sagen og sagde til Kansleren, at denne vel havde bestaaet Livets Strid, men nu forestod der ham den endnu sværere Strid, Dødens. Hertil svarede den syge med ædel Beskedenhed: Bonum certamen certavi, cursum comsummavi, fidem servavi, propterea reposita est mihi corona gloriæ. Jeg haver stridt den gode Strid, jeg haver fuldkommet Løbet og bevaret Troen, derfor er Ærens Krone henlagt for mig. — Her trængtes tydeligt nok ikke til yderligere Forbedring, Præsten kunde roligt atter ro i Land.

Ud paa Natten fik imidlertid Kansleren et heftigt Anfald paa ny, og de omværende lod atter hente Hr. Mads ud. Christian Friis' Søstersøn, Klaus Daa, spurgte derpaa den syge, om han ikke nu vilde «gøre sin Confession, sig med Gud forlige og derpaa annamme Sakramentet og være des bedre beredt, hvad Gud vilde gøre». Hertil svarede Kansleren: «Endog jeg haver længe siden gjort min Confession og Skriftemaal for Gud, (som ethvert Guds Barn bør daglig at gøre), saa vil jeg dog i Jesu Navn nu i Synderlighed for Prædikanten i Guds Sted lade høre min Confession og Bekendelse og tage derpaa Absolution og annamme saa Kristi Legeme og Blod, som skal være mig et stærkt Pant og fast Besegling paa mine Synders Forladelse, og at jeg hører Herren til». Hvilket sit gudelige Forsæt han straks siddende op i Sengen efterkom.

Som Skik var, blev Præsten Dag og Nat, saa meget det lod sig forene med hans øvrige Tjeneste, de sidste Døgn hos Kansleren, stadigt holdende Bønner og læsende over ham. Søndag Morgen Kl. 3 kaldtes han, skønt han skulde prædike paa Slottet Kl. 7, atter ud til Skibet, da den syge havde mistet Mælet. Hr. Mads tog heraf Anledning til at trøste den døende med, at Gud hører Hjertets Suk, selv om Tungen maa tie. «Som Gregorius siger: veræ preces non estimantur vocibus oris, sed desideriis cordis, en ret Bøn staar ikke i stort Mundskrig, men i Hjertens andægtige Begæring. Men da vendte Kansleren sig til ham, og der han havde længe stirret paa ham, brød han besværligen og langsom disse Ord frem: Numquam in vita mea fui sollicitus de verbis, aldrig i mit Liv har jeg været bekymret for Ord». Hr. Mads, der til sin Forfærdelse mærkede, at han han havde stødt den syge, «tilspurgte Hans Magnificents, om han muligt var

ham til Besvær ved sin Nærværelse eller Tale». Men Kansleren svarede: Dicam, quando vel tacendum vel abeundum. (Jeg skal nok selv sige, naar du skal enten tie eller gaa bort.) Det var Kanslerens sidste Ord. Klaus Daa bad for Hr. Mads, at han maatte faa Lov til at tage i Land og afholde Gudstjenesten paa Slottet, og den syge vinkede med Haanden til Tegn paa, at han kunde træde af.

Da Hr. Mads efter endt Gudstjeneste atter roede ud og fortsatte med Skriftsteder, Salmer og Bønner, var, usynlig for alle, en højere Herre tilstede i den trange Kahyt. Han gav endelig om Mandagen ved 8 Slet Vink til, at nu skulde Kansleren ikke blot tie, men gaa bort. De ærlige og velbyrdige Mænd, der havde været nærværende, kunde herefter søge Hvile. Kun den utrættelige Hr. Mads undte sig den ikke. Han roede i Land for at optegne «til Eksempel, stor Frugt og Saligheds Gavn og Bedste for dem, der igjenleve, nogle af de vigtige og drabelige Ord, denne salig Herre haver brugt i sin Sygdom, indtil Gud kaldte ham fra dette Elende, at man disbedre kunde have Kundskab om den gode Herres salige Endeligt.»[1]

Selvfølgelig galdt ogsaa for Christian Friis' Vedkommende, hvad Anders Sørensen Vedel udtalte om Johan Friis: «Her er nu ingen Tvivl, at denne salig Herre ved sin Tro til Kristum og kristelige, frimodige Beskikkelse til denne timelige Død er jo vorden delagtig i den evige Salighed». Slige højtstaaende Embedsmænd var jo selvskrevne til Optagelse i Himmerig. Men et Spørgsmaal, om dog ikke Vorherre siden har haft lidt Bryderi deroppe med den anden Kansler, i Form af Kiv med anderledestænkende, med Melanchthon f. Eks., Calvin, ja selv maaske med Apostle. Thi en haard Hals var den salig Hr. Kansler, og han taalte ikke nogen Uklarhed eller Afvigelse. Vi véd som sagt ikke, hvorledes det videre er gaaet ham. Vi kender kun Forholdene paa Jorden. Men her blev der i hvert Fald raadet Bod paa den Art Udvikling: de haarde Halse, frembragte af forstenet Rettroenhed. Ikke blot i Norden, men først og fremmest i Frankrig, Tyskland og England grasserede Sygdommen og medførte indbyrdes Nedslagning. I Huguenotkampene, Trediveaarskrigen og under Stuarterne i England slog rettroende Stenmænd hinanden til Skærver, og blev ved hermed saalænge, indtil der endelig hos en ny Slægt atter piblede Menneskeblod i Aarerne.

5.

«Bekendelsen» var den i Præstens Paahør aflagte Prøve i Rettroenhed, Adgangsbeviset til Himmerig. Efter vel bestaaet Eksamen, skulde man tro, at den syge kunde dø i Fred, maaske endog med Glæde tænke paa, at Prøvens Udfald, andre til et godt Eksempel, vilde blive kundgjort i «Testimoniet» ved Graven. Ingenlunde. Kun en sløv Nutid kan tænke saa halvt og saa uklart. Djævelen var jo tilstede. Naar Salighedens Betingelse var at dø i den rette Tro, maatte det netop nu komme Djævelen an paa at forstyrre det hele ved i sidste Øjeblik at forvirre den Døendes Tro. Vorherre var ved at gøre et Fiskedræt. Garnet var fuldt, derom vidnede den sande Trosbekendelse; men Djævelen gik ud paa at skære Garnets Masker itu, sprænge i Utide Bevidsthedens Net. Den højeste, den vanskeligste menneskelige Opgave forestod da netop just nu: at hale Vorherres Fangst uskadt i Land.

Intet gør paa en Nutids-Læser et saa fremmed Indtryk som den Maade, man dengang mente i denne Anledning at burde behandle en døende paa. Medens Nutiden instinktmæssig kræver Lindring og Fred, og Alvoren ved den store Skilsmisse selv stemmer til Stilhed, forholdt det sig omvendt dengang. Det galdt om paa enhver Maade at holde den døende til Ilden, knuge den slappe Haand til endnu engang at klemme fast om Troens Klenodie, hemme Døs, hindre Frafald. Ved alle optænkelige Midler, Salmesang, Spørgsmaal, Raaben af Skriftsteder søgte man derfor til det yderste at holde den døende vaagen paa sin Post, afnøde ham Svaret: Trosbekendelsen i Behold! Svigtede Stemmen, forlangte man blot Svar i Tegnsproget. Det var vel tildels de gamle katolske Former, men paahældte med nyt, eksploderende Indhold. Et Par Eksempler til Prøve. Efter en vidtløftig Beskrivelse af, hvorledes enhver af de følgende havde aflagt den rette Bekendelse, nydt Nadveren og faaet Syndsforladelse og saaledes var fuldt beredte til at dø, hedder det fremdeles videre om dem:

«Som man formærkte, Fru Dorthe Juels Fraskillelses Time var for Haande, blev til hende sagt: Gode Frue! ret nu er eders Sjæl og Aand i Guds Haand og Gemme. Troer I nu fuldt og fast Syndernes Forladelse, Legemets Opstandelse og det

evige Liv? Da svarede hun straks med lydelig Røst: O, ja, ja! jeg troer det altsammen fuldt og fast».[1]

Mod Aften syntes det Fru Elsebe Hr. Peder Skrams,[2] som om salig Holger (Rosenkrands) laa udi ret Hel-Dræt [ɔ: som om hans Aandedræt nu var en Døendes]. Thi adspurgte hun hannem, hvorledes det var med hannem. Han svarede: «Det bliver nu snart godt. Alting efter Guds Vilje». Efter dette smukke Svar skulde man tro, at han kunde faaet Lov at være i Fred, men «hun formanede Præsterne, at de skulde have god Agt paa hannem. En af dem spurgte hannem ad: Kære Holger! I troer jo fuldkommeligen, at I haver Guds naadige Venskab og alle eders Synders Forladelse for Vorherre Jesu Kristi Døds og Pines Skyld? Han svarede med høj Røst, saa at det hørtes hele Huset over: «Ja, det er min Tro, saa længe jeg lever». Da Klokken var ved Elleve, oprakte han sine Hænder og sagde: o Gud! o, min Gud! Der han dette havde sagt, brast hans Øjne. Derpaa vendte han sit Hoved sagtelig omkring paa Puden og lukte selv sine Øjne». Han var død, men havde kun nævnet Gud og ikke Kristus. I samme Øjeblik lagde da Præsten sin Haand paa hans Bryst og raabte: «Herre Jesu Kriste! udi dine Hænder befaler jeg min Aand!» Og han sagde sagtelig dertil: Ja. Derefter gispede han to Gange og hensov.»

Da Fru Birgitte Brahe «drog Heldræt», var Præsten tilfældigt ikke i Øjeblikket tilstede. «Saa er velbaarne Jomfru Mette Lykke ganget til hende med disse Ord: Hjerte kære Søster! tror du, at Jesus haver forløst dig og vil være dig naadig? Dertil svarede hun: ja, jeg troer det vist, og er saa sagtelig med to Suk hensovet.»[3]

«O, Fader, i din Haand befaler jeg min Aand . . . til det evige Liv at bekomme udi din elskelige Søn, Jesu Kristo, Vorherre. Disse var ærlig og velbyrdig Anders Bing's sidste Ord.[4] Dermed sagde han os alle Godnat, og gav sin velbaarne Frue sin Haand og os alle sammen, og blev siden stille liggendes. Der Klokken slog Elleve før Midnat, lagde han slet Maalet og begyndte at drage til Døden. Da sagde Præsten: Kære Anders! Holder nu fast i eders Hjerte og Hukommelse den korsfæstede Jesum, ved hvilken I er genkøbt til det evige Liv. Og om I dette saa stadeligt betænke, da trykker min Haand! Hvilket han og gjorde af den Magt, han havde.»

«Der det lakkede ad Enden med Fru Anne Knob († 1580),

saa hun ikke gad tale mere og ikke gad give Svar fra sig, da, at vi, som nærværendes vare, kunde vide, at hun visselig troede og paa Guds Tilsagn vilde sig ganske og aldeles forlade, gav hun visse Tegn fra sig. Men vi, som nærværendes vare, faldt paa vores Knæ (urost for Gud) og endrægtelig gjorde Bøn for hende til Gud, at han vilde bevare hende i en fast Tro. Dette gjorde vi tre Gange, dog nogen Tid imellem hver Gang, og der vi det havde gjort tredie Gang, da kom den evige, gode Gud og gav hende en salig Forløsning, saa at hun sov stille og rolig hen.»[1]

«Der Klokken var imellem 11 og 12 om Natten, begyndte salig Knud Brokkenhuses Mæle at fejle hannem. Iblandt andre herlige Sentenser, som Guds Ords Tjener oplæste for hannem, dèr haver han og brugt denne af det 3. Kapitel hos Evangelisten Johannes: Saa elskede Gud osv. Og bad hannem kryste paa sin Haand, om han stadeligen troede saadant i sit Hjerte. Da haver salig Knud Brokkenhus krystet hans Haand saa haardt, at det var stort Under. Og derefter mod 12 Slet er han sødelig hensovet i Herren i Godtfolks Nærværelse.»[2]

«Der det nu lakkede ad Enden med Kasper Markdaner († 1618) og Døden trængte til Hjertet, begyndte jeg [Præsten] atter at repetere nogle af de trøstelige Sprog, som jeg tilforn havde foreholdt hannem. Og efterdi hans Maal var allerede falden, saa han ikke nu kunde svare mig som tilforn, og jeg spurgte hannem om han troede: Syndernes Forladelse, Legemets Opstandelse og det evige Liv, nikkede han ad mig, givendes tilkende, at han visselig troede det af Hjerte.»[3]

«Der Kansler Johan Friis († 1570) havde talet sine sidste Ord, og jeg [Anders Sørensen Vedel] fornam, hvad af vilde vorde, raabte jeg højt til hannem tidt og ofte: Jesu Kriste, annam min Sjæl! Disimellem slog han Klæderne fra sig, som Drengen [Tjeneren] vilde skjule Hænderne med, og holdt sin Haand ud imod mig. Thi jeg havde formanet hannem tilforne, at dersom det hændte sig, at han blev maalløs, da skulde han kryste paa min Haand, eller række sin Haand op eller røre den, saa jeg kunde være vis paa, at han hørte og forstod, hvad jeg talede til hannem. Det holdt han mig ogsaa. Men det var snarligen gjort med hannem.»[4]

Sluttelig endnu blot som Eksempel et Barns Død.[5] Da den lille tolvaarige Anne Trolle, hvis Fromhed og Bibelkund-

skab just under hendes Sygeleje havde givet sig saa talende Udtryk, mærkede, at hendes Endeligt var nær, tog hun rørende Afsked med alle. Først sagde hun, at hun var glad ved at sige denne onde Verden Godnat, og at hun ikke for Alverdens Guld vilde være saa nær ved Livet, som hun nu var ved Døden, thi hun vidste, at Døden var en Dør til det evige Liv. Derpaa bad hun sin Moder om Forladelse, hvis hun nogensinde havde fortørnet hende. Moderen græd og sagde, at det havde hun ingensinde. Derpaa bad hun alle Folkene om Tilgivelse, hvis hun nogen Stund havde handlet nogen af dem imod. Der var ikke et Øje, uden at det var vaadt ved denne gribende Afsked.

Men saa fulgte et nyt Optrin. «Straks derefter begyndte Maalet noget at falde. Dèr jeg [Præsten] det fornam, haver jeg fast anholdet og raabt i hendes Øren: Beder saa skulle I faa, banker saa skal eder oplades! Beder i Hjertet og banker med Hjertens Bøn! Herren tager ogsaa et Hjertens Suk tiltakke, thi en bedrøvet Aand er det Offer, som hannem behager, han forsmaaer ikke et sorgfuldt Hjerte.» Hvis der overhovedet var nogen Mening med at anvende disse Ord ved denne Lejlighed, var det vel den, at Barnet ikke maatte være saa frimodigt, det skulde tillige have et sorgfuldt Hjerte. Thi en Arvesynder, der kun havde Daabsens Indvielse, men paa Grund af Alder endnu ikke var naaet til Syndernes fulde og naadige Forladelse ved Delagtighed i Kristi Legeme og Blod, skulde først og fremmest vogte sig for Fripostighed. Den Lille forstod det forhaabentlig ikke, hun svarede kun paa Raabet ved at «gribe mig om min Haand og kryste mine Fingre. Saa bad jeg alle Godtfolk, som der vare tilstede, at de vilde gøre et Knæfald til Gud og bede for hende, at hun maatte blive en tro Arbejder i Herrens Vingaard og med alle Guds Udvalgte kunne faa sine Penge, som er det evige Livs Skænk og Gave. Hvilket af os alle blev straks efterkommet. Disimellem begyndte hun at drage. Der jeg det saae, gjorde jeg Herrens Velsignelse over hende. Og straks derefter udgav hun sin Aand.»

Den kirkelige Befordringskunst var i Tilfælde som disse drevet til sin højeste Grad af Fuldkommenhed. Sjælen blev som Kuglen i et Geværløb endog flere Gange efter Affyringen skruet om i Rettroenhedens Riffelgang. Saaledes udskudt maatte Sjælen kunne ramme Himmerig.

Gaves der da slet ingen Undtagelse, ingen, der med myndig Sikkerhed frabad sig denne kirkelige Behandling? Jo. Men selve den sjældne Undtagelse blev, som vi straks skal sé, endnu mere end hvad der i Almindelighed gælder enhver Undtagelse, selv en Bekræftelse paa Reglen.

Kun en Konge turde tillade sig at have en selvstændig Mening. De to danske, Christian III og Frederik II, var vistnok for lidet udviklede til her at tænke paa egen Haand. I Sverige var Erik XIV sindssyg og Johan III for uklar, til at man ret kan blive klog paa ham. Til Gengæld var deres Fader Gustav Vasa det ypperste Eksempel paa en selvskabt og selvtænkende Mand. Myndigt havde han grebet Kronen, underlagt sig Kirken, og med praktisk, klar Forstand forbandt han en Sans for det komiske og et Lune, der end ikke veg for at vælge ham selv til Genstand. Hele denne hans uafhængige Overlegenhed gør ham selvskreven som Maalestok for, hvad Modstand en enkelt formaaede at yde mod den kirkelige Baksning i Stilling paa det yderste.

Enhver, der læser Beskrivelsen af Gustav Vasas Endeligt, faar et stærkt og dybt Indtryk af, at her gaar en Mand bort, der selv gør sit Regnskab op med Gud. For den, der er fortrolig med Datids Synsmaader og Skikke, vil det være klart, hvorledes han Skridt for Skridt afveg fra det vedtagne. Gustav Vasa døde paa Stockholm Slot i September 1560. Forinden havde han taget en gribende Afsked med sit Folk og sin Kongegerning og overdraget Regeringen til sin Søn, Erik XIV. Da den nye Konge trods de forandrede Forhold fastholdt sin Beslutning at ville sejle til England for at bejle til Dronning Elisabeth, og da Kartoverne forkyndte hans Bortrejse, blev Gustav Vasa saa syg, at han ikke rejste sig mere.[1] Hans Skriftefader, Magister Johannes, ilede til og begyndte efter Tidens Skik »omstændelig og taletrængt med en lang gudelig Formaning; men den syge svarede: »Tal kort og giv mig heller et Lægemiddel mod en daarlig Mave og et brændende Hoved.« Under Sygdommen var han endnu af og til oplagt til Spøg med dem, der søgte at holde Livet i ham. Da en af dem spurgte, om han fattedes noget, svarede han: »Ja, Himmerige, men det kan Du ikke give mig.« Paa Skriftefaderens Opfordring til at bekende sine Synder, svarede han fortørnet: »Du vil da ikke, at

jeg skal bekende mine Synder for Dig!» — «Nej,» sagde Skriftefaderen, «men for Gud.» — «Ja, det kan jeg gøre Dig foruden, og jeg gør det ogsaa. Hørte Du ikke, at jeg sagde, at jeg véd, at jeg har syndet?» Til de omkringstaaende sagde han derpaa: «Jeg tilgiver mine Fjender og beder enhver om Tilgivelse for hvad Uret, jeg selv har begaaet. Forkynd dette til alle!» Sine Sønner opfordrede han til Enighed og Fasthed i Troen paa Gud. De sidste tre Uger laa han mest stille hen, ofte foldende Hænderne i tavs Bøn.

Da hans Endeligt var nær, modtog han Sakramentet efter at have aflagt Trosbekendelsen. Hans Søn Johan besvor ham derpaa, efter Tidens Skik, at blive fast heri. Da forlangte den døende Pen og Blæk og skrev med rystende Haand til Svar: «Een Gang bekendt og derved blevet; eller ogsaa hundrede Gange udtalt» . . . Her svigtede Kræfterne ham, og han fik ikke Sætningen fuldendt. Men da tog Skriftefaderen fat og raabte den døende Formaninger og Skriftsteder til. Tilsidst afbrød Sten Lejonhufvud ham med de Ord: «Det er forgæves, alt hvad I raaber. Herren hører ikke mere.» Men Præsten bøjede sig ned over den døendes Hoved og sagde: «Naadigste Herre og Konge! Troer I paa Jesum Kristum og hører min Røst, saa giv os et Tegn derpaa!» Til alles Forundring svarede Kongen med højt Røst: «Ja.» Dermed døde han.[1] — Kirkens Skik havde sejret.

Efter alle disse Eksempler paa, hvorledes man rettelig burde dø, kunde det synes ganske overflødigt at gøre Modprøve ved at sé, hvad Datiden forstod ved en ond Død. Det har dog sin Interesse at undersøge Sagen ogsaa fra denne Side, men vi kan her nøjes med et enkelt, iøjnefaldende Eksempel. Vi vælge med Flid et saadant, hvor den paagældende var en af Landets mægtigste Mænd, der stod Kirken nær, og hvor Dommen over ham udtaltes, ikke af Gejstlige, men af den offentlige Folkemening.

Andreas Barby var Christian III's tyske Kansler og højt betroede Raadgiver. Som saadan krydsede han vistnok oftere sin danske Embedsbroder, Kansler Johan Friis' Planer, næppe dog maaske til Landets Skade. Begge kaldtes de som de to øverste Tillidsmænd til Kongens Dødsleje. Hvad den offentlige Mening havde imod Andreas Barby var, foruden hans fremmede Herkomst, tillige den hensynsløse Maade, hvorpaa han havde

benyttet Kongens Gunst til at skaffe sig Forleninger og Rigdomme. Intet syntes uopnaaeligt for ham, og han turde ogsaa i sit Privatliv tillade sig mere end de fleste. Det vakte derfor udelt Glæde i København, da han døde et halvt Aars Tid efter Christian III. Denne Glæde gav sig aabenlyst Luft. Ved Frederik II's Kroningsfestligheder opslog man saaledes paa flere Steder en Gravskrift over ham, der begyndte saalunde: «Han kom hertil som en Ræv, levede som en Løve, døde som en Hund.» Slutningen vilde paa Nutids-Dansk kort kunne gengives saaledes: Og nu har Fanden taget ham. Men Maaden, hvorpaa dette raffineret udpensledes, giver et overordentlig tydeligt Indblik i Datids Forestillingskreds. Det, man vilde have frem, var det allerværste: at der ikke var nogen Frændeforsamling ved hans Dødsleje, og at der ikke blev Tale om Bekendelse til det sidste, thi han døde uden Bevidsthed. Slutningsordene, hvorved han tilkendtes Fanden, kom da til at lyde saaledes: «Men som han levede, saa har Gud givet ham igen. Thi han døde en rædselsfuld og ynkelig Død: Han laa alene i sin Seng, og i otte Timer var han uden Bevidsthed. I al denne Tid, indtil han drog sin Heldræt, hørte, saae, forstod han intet!»[1]

Det kunde være en haard Tjeneste nok for en Sognepræst at skulle, stundom et langt Sygeleje igennem, være tilstede Dag og Nat og dog samtidigt passe hele den øvrige Menighed. For fuldt at bestrides vilde dette have krævet et endnu langt større Antal Præster end i den katolske Tid. Og siden da var jo Præsternes Antal mærkeligt formindsket. Det lod sig altsaa ikke gøre at vise hver døende samme Omhu. Man maatte nøjes med især at vise denne mod saadanne, hvem Gud maatte antages særligt at ønske op til sig, Godtfolk, som det var en Ære at faa ind i Himmerig og som vidste, hvorledes de skulde opføre sig dèr. Saa fik man løbe an paa, at de andre, ved at høre Lovtale og Ligprædiken over disse, rettede sig efter deres Eksempel. I Rettroenhedens Kolonne var Godtfolk jo som Fløjmænd, til hvilke enhver saa hen, naar det lød: Til højre ret!

Mængden af døende fik altsaa saa nogenlunde skøtte sig selv. De var, for at bruge Nutids Udtryk, kun paa anden eller tredie Pleje. Men derfor var dog hverken kærlig Omsorg eller religiøse Hensyn hos de omværende her udelukket. Tværtimod. Det var kun Formerne, der skiftede. Samme Hjertevarme og Ærbødighed for det store Ubekendte kunde rummes i alle Former, de gammeldags aflægs som de mest moderne. Muligvis saa Gud kun paa dette Indhold og tilgav de fattige i Aanden, at de ikke havde haft Raad til at følge med Moden.

Paa anden Pleje befandt sig alle, der endnu holdt sig til de katolske Skikke. Kristendom? Nej, Satans Værk, Djævelens fordømte Kunster var det. Og hver, der gav sig af hermed, fortjente at miste sin Hud eller faa en sviende Hale paa Baalet. Mange benyttede dem dog endnu i Smug. Mere end én «omvendt» Præst eller Klosterbroder listede sig efter Reformationens Indførelse vistnok fremdeles til at give en Døende Fred paa gammel, prøvet Maade. Vievand og Krucifiks var jo let at skaffe, og var der egentlig saa stor en Forskel paa «det hellige Vandringsbrød» og den lutherske Nadver til den Døende?

Længst af alle katolske Skikke holdt sig den at give den Døende et tændt Lys i Hænde. Denne Skik var vist oprindeligt kun døbt Hedenskab, Ilden, den rensende og værnende, som Katolicismen havde viet og gjort kristelig. Men Sindbilledet var smukt, hvad enten man tænkte sig Livet selv som et Lys, der sluktes, eller man mente, at ved dette hellige Lys skulde Sjælen finde Vej gennem Dødens Mørke til Livets Land. Haardnakket holdt Skikken sig. Det var ikke blot de opsætsige, lutherske Klosterjomfruer i Maribo, der vedblev, som det i Klagen hed, «at række den Døende ikke Guds Ords Lys men et tændt Vokslys.»[1] I Skaane maatte Bispen 1594 paaminde Præsterne om at faa denne katolske Uskik afskaffet.[2] Endnu saa sent som 1774 trivedes den gamle Skik fremdeles i Smaaland, hvorfra det hedder: «Naar nogen holder paa at dø, sættes et brændende Lys i sammes Haand, saa udslukkes Livet som et Lys.»[3] Ja selv i vore Dage er den ikke forsvunden. I Wärend (sydlige Smaaland) giver den Dag i Dag nærmeste Frænde den Døende et tændt Lys i Hænde med følgende Ord: «Herre Gud tænde for Dig det evige Lys!»[4]

Paa tredie Pleje maatte de ringeste og afsides boende siges at være, der for en stor Del nøjedes med hedenske Skikke. Her tyede man f. Eks. til, naar den Døende blev altfor urolig, ikke som man jo egentlig burde, at skræmme Djævelen, men blot at skifte Pude under Vedkommende. Meget afhang nemlig heraf. Dersom der i Sengens Dyner og Puder var Fjer af vilde Fugle, kunde den Døende ikke sove hen. Det samme gjaldt Hønsefjer. Thi paa enhver Høne findes der en Fjer, der kaldes «Urofjeren», paa den kan ingen falde i Søvn, endsige dø.[1] Tidligere synes den samme Tro at have været knyttet til Duefjer. I Norden havde denne Tro imidlertid tabt sig, vistnok fordi Duen i Middelalderen var kommen til Ære som Sindbillede for den hellige Aand. I England derimod holdt Frygten for Duefjer sig, og her gav man nu just som Grund, at Duen var for hellig en Fugl.[2]

Et andet virksomt Middel, naar den syge «droges» for længe, var at sætte en Skaal med Ild under Sengen, varsomt naturligvis, at den ikke skulde antænde noget nedstikkende Straa af Sengehalmen. Ild renser og er i Pagt med de højere Magter. Eller man krøb op paa det lave Huses Tagryg og løftede en Møntørv af for at give Sjælen Luft og Udvej. Eller man nøjedes med blot at lukke Døren til det frie op paa vid Gab. I hvert Fald maatte ingen stille sig ved Sengens Fodende, thi det var Dødens Plads, som man i saa Fald fortrængte den fra. Foruden disse naturlige Midler var der en hel Del hemmelighedsfulde, kun kendte af faa kloge Mænd eller Kvinder. Til saadanne tyede man i Øjeblikke som disse og betalte sin Skærv for at faa Hjælp. Thi Magten til at «binde» og «løse op» for en Sjæl er vel den ypperste Gave, hvormed noget Menneske er forlenet. Kun én Regel stod fast, der burde være stille i den Stue, hvor en Døende var, ingen Graad, Jamren eller anden Støj. Taarer og Klager tyngede kun Sjælen, bandt den til at blive og gjorde Dødskampen lang og haard. Hvilket Indblik i en rolig, sejg, sindig Folkekarakter giver ikke en Opfattelse som denne! Og hvor svært maa det ikke have faldet ud fra saadanne Forudsætninger at vænne sig til den katolske, endsige den nye, lutherske Uro og Støj omkring den Døende. Efter gammel Tro var der ét sikkert Middel mod slig Forstyrrelse og herved forlænget Dødskamp. En af Frænderne skulde stige op paa Stuetaget og raabe den døendes Navn

tilligemed hans Faders Navn. Naar han saaledes var raabt op i Slægtfølge, blev den syge «fejg» og kunde dø i Fred. Stundom kunde det ogsaa hjælpe blot at flytte Sengen hen under Husets Hovedbjælke. I selve Dødsøjeblikket saaes undertiden Livet gaa bort som et lille Lys, der kom frem ved Hovedet, vandrede omkring Fødderne og forsvandt.[1] Søndagsbørn var det forundt at se mere: f. Eks. hvorledes Døden forinden havde skiftet Plads og var gaaet fra Fodenden op til Hovedgærdet, samt hvorledes en Engel og en Djævel nu kæmpede om Sjælen.

Paa højst forskellige Maader fik man altsaa i det 16de Aarhundrede Lov til at skilles fra denne Verden. Trods Afskeds-Skikkenes Forskellighed var det dog ét og samme der foregik. Et Liv afsluttedes, en Sjæl gik til Ro. Dødens alvorlige Dør lukkedes op og i med det samme. Ingen af de levende fik kigget ind derad. Foregik det ved Nattetid og Himlen var klar, kunde man, naar man i Forvejen havde listet sig ud og stod i den mørke Gaard, se et Stjerneskud falde, idet den døende udaandede. Det var hans Stjerne, der sluktes. Var det et Udtryk for, at Sjælens Lys var omme, eller for, at Sjælen nu selv var deroppe, saa at Stjernen fik Afløsning? Gud maa vide. Men den, der havde holdt af den døde, undte Sjælen, hvad der var bedst.

6.

Næppe var nogen død i det 16de Aarhundrede, førend man i By som paa Land ilede til nærmeste Kirke for at faa ringet med dens Klokker. Dette kaldtes for «Sjæleringning». Denne Klokkeringning antoges i særlig Grad at lette Sjælens Indgang i Himmelen. Man ringede den ind i Himmerig. Det var da en Kærlighedsgerning af første Rang mod den afdøde, og langvejs fra kom man derfor løbende for at forkorte den farlige Stund for Sjælen. Hvad Gavn man gjorde den, kunde ethvert Barn indsé. Ene og forladt skulde den stige til Vejrs op gennem Luften, hvor onde Aander søgte at spærre den Vejen. Meget kunde disse maaske have at bebrejde den og der-

ved hemme dens Flugt. Men hver Pusling maatte vige, Satan selv give tabt, naar Kirkeklokkerne klang. Mens de dirrede Luften ren, steg Sjælen frigjort, baaren af Tonernes Bobler, lige op i Himlen. De, der trak i Rebet, kunde dog spore Forskel. Efter nogle døde gik Klokkerne tungt, og man maatte lægge alle Kræfter til. Efter andre gik Klokkerne let. Den Sjæl var vel død.[1] Ja, selv den, der blot paa Afstand hørte Klangen, kunde skelne mellem Sjæle. Efter et slet Menneske vilde Klokkerne ikke slaa ret, men lød sprukkent og uroligt. Men klar og liflig blev den Ringning, der forkyndte et gudfrygtigt Menneskes Hjemfærd.[2] Endog ved saa hellig en Handling som denne kunde Satan dog være paa Spil og vise sin Træskhed. Han forblindede saaledes den stakkels Mand i Løveherred paa Sjælland 1596, der blev vred over, at én, han havde haft kær, ikke fik lang Sjæleringning nok. «Saa løb han selv til og sagde, at der skulde ringes nok, i tusind Djævles Navn! Og saa ringede han saaledes, at Klokken faldt ned og gik i sønder og gjorde stor Skade, og han selv blev slagen ihjel; men Drengen kom til Badskær og blev ved Livet.»[3]

Efter Solnedgang synes Sjæleringning ikke at have fundet Sted. Den maatte da opsættes til næste Morgengry. Det var derfor en stor Miskundhed, der vistes hver den, som fik Lov at dø om Dagen, helst i klar Luft, med skyfri Himmel, uden Blæst. Men Herre Gud naade hver Sjæl, der efter Nattens Frembrud maatte afsted, hjælpeløs jaget og skræmt i det sorte Mulm af Mørkets Magter som Raakid af Ræve! Hvor maatte ikke en saadan Sjæl lide og længes efter den signede Dagning med Hjælp fra det høje. Det var grueligt, ja, til at blive vanvittig af Rædsel over, at tænke paa sligt. Thi læg Mærke til: de fleste døe om Natten. I den Stund har Satan sine Ruser ude og trækker sit Vaad mellem Himmel og Jord. Hvad hjalp selv den reneste Trosbekendelse i Dødsøjeblikket! Blot et Gran Liv endnu med omtaaget Bevidsthed og man sad fast i Satans Masker. Derfor kunde især ved Nattetid ingen Præst raabe højlydt nok og længe nok Troens Ord efter den bortdragne Sjæl.

Mange Smaatræk viser, hvilket Værd man tillagde Sjæleringningen. I Aalborg vedtog saaledes Borgemester og Raad 1556, at «naar et Menneske dør, da skal der ringes med alle Klokker, og saa med én Klokke, naar det bæres til Graven.

Men for et Barn skal ikke ringes uden med to smaa Klokker, naar det dør, og saa med én af samme smaa Klokker, naar det bæres til Graven.»[1] Altsaa saa omhyggelig var man i Aalborg for de døde, at hver en Sjæl, høj og lav, fik Sjæleringning med alle Byens Klokker, medens man derimod paa Begravelsesdagen, hvor sligt havde mindre at sige, nøjedes med langt ringere. At man andetsteds ikke var nær saa vidt, kan ses af, at f. Eks. Præsten Absalon Pedersen i Bergen blev forundret, naar noget lignende foregik dèr. Da en Oldermand døde den 15. Febr. 1569, skriver han derom i sin Dagbog: «Vardt ringet for hannem i alle Kirker, endog i Spitalen og i Domkirken, hvilket tilforn ikke plejede at ske.»[2] For sit eget personlige Vedkommende vidste dog Hvermand i Norden nok at sætte Pris paa Sjæleringningens Goder. Det var et højst naturligt Ønske, naar f. Eks. Niels Gyldenstjerna i Sverige 1602 bestemte i sit Testamente, at der efter hans Død skulde ringes for ham i alle Kirker paa Landet i hans Forlening samt i de nærmest omliggende Stæder.[3] I Løbet af det 17de Aarhundredes første Halvdel steg Kravene til Sjæleringningens Fyldighed i Sverige[4], og de svenske Byer nærmede sig Aalborg i Sjælesorg. Om Forholdene i Tyskland hedder det 1567: «Saa snart én er død, ringer man ham, idet mindste hvis han er rig, med alle Klokker ind i Himlen.»[5] «Sjæleringning» var ligeledes almindelig i Storbritanien.[6]

Men hvoraf vidste man nu saa lige herhjemme i Norden, at Sjæleringning havde noget at sige for den bortgangne Sjæl? Var det hele ikke en af disse papistiske Løgne, hvormed man i den katolske Tid havde fyldt Landet? I saa Fald var det nok snarere Djævelen, der trak i Rebet, Satan selv, der lod Kneblen gaa med Løgn ud over Menigheden. Skikken burde afskaffes som skadelig, som den Ondes Værk.

De første Spor af denne Tankegang kom til Orde i Danmark 1562. Paa Landemodet i Roskilde dette Aar vedtoges, at der kun maatte ringes én Gang over døde, nemlig den Dag, de begravedes.[7] Det samme fastsloges i to Kongebreve af 13. Januar 1568 og 24. Avgust 1576 til Roskilde Domkapitel og i et tilsvarende af 9. Juli 1578 til Bisperne i Nørrejylland. Paa en Mængde Landemoder[8] paabødes det nu Præsterne at vaage over, at Sjæleringning afskaffedes. Præsterne selv gjordes ansvarlige herfor og truedes med Straf, naar der ringedes. Samtidig søgte

Christian IV i sin norske Kirkeordinans at afskaffe Skikken i Norge, hvor «man gjorde et umaadelig langt Væsen af at ringe Sjælen ind i Himmerig» d. v. s. lod Sjæleringningen vare to, tre eller fire Timer.[1]

Men de kongelige Bestræbelser for at afskaffe den afgudiske Sjæleringning lykkedes kun smaat. Paa Sjælland var man 1596 ikke videre, end at det derom hedder paa Landemodet i Roskilde: «Det maa ikke tilstedes Bønderne at gøre altfor stærk Brug af Klokkerne til, hvad de kalde Sjæleringen, men der skal ringes med Maade, én Gang. Der er ofte forgæves klaget herover, som over saa meget andet.»[2] I Hertugdømmerne var Christian IV 1636 ikke naaet længere frem, end at han dette Aar kunde paabyde, at Sjæleringning over Børn under tolv Aar — kun maatte ske med de smaa Klokker.[3] I Sverig derimod fastsloges ved Luksusforordningen af 1664 Sjæleringning som noget tilladeligt, dog maatte den ikke vare længere end en halv Time.

For Danmarks Vedkommende udtaler Præsten Peder Syv (1695), at «Sjæleringning» var gaaet af Brug «for nogle Aar siden.»[4] Og i Christian V.s Danske Lov hedder det ganske rigtig ogsaa, at «Klokkerne paa Landsbyen ikke maa ringes, naar nogen dør, men først naar Liget skal begraves» 2-22-40). Men Fanden var lumskere end som saa. Han narrede baade gejstlig og verdslig Øvrighed. Han forstod ypperligt, at man under Enevælden burde optræde paa en anden Maade end forhen. Man skulde blot lade Skikken skifte Navn og saa erhverve en kongelig Resolution for dens Tilladelighed. Der forklaredes da nu, at Klokkeringningen kun skulde tjene til Underretning om, at en i Sognet var død. Under denne Form fik Skikken Regeringens Støtte. For Læssøs Vedkommende f. Eks. stadfæstedes ved kongelig Resolution af 31. Marts 1738 Beboernes gamle Skik «at ringe med Kirkens Klokker straks naar nogen dør — for at gøre det kundbart for den ganske Almue.»[5] Om Forhold nu til Dags i enkelte Egne af Nørrejylland hedder det: «Det første, som maa gøres, er at en Mand eller to sendes op til Kirken for at ringe over den døde, om da Solen ikke er gaaet ned, i saa Fald næste Formiddag, en Times Tid over en voksen og gift, kortere over Børn. Jeg mindes ikke noget særligt Navn til denne Ringning; nu er det vel nærmest en Bekendtgørelse for de omboende, at et Menneske i deres Kreds har udstridt. I den romerske Kirkes Tid var det «Sjæleringning».[6] Noget lignende

fandt i det mindste for kort Tid siden Sted ogsaa i Sønderjylland.[1]

I Sverige derimod er i flere Egne baade Navnet bibeholdt, og den gamle, uforfalskede Tro bevaret ind i det 19de Aarhundrede. I Smaaland f. Eks. «själaringes» straks ved Dødsfald.[2] I Skaane ligesaa, og man mærker sig Klokketonernes Bedømmelse af den afdøde.[3] I Blekinge kommer endnu «de langtborte boende løbende med Tungen ud af Halsen for at faa ringet for den døde, thi denne faar ingen Ro, førend der er sjæleringet for ham. Det er ikke usædvanligt at se Manden selv ringe Sjæleringning for sin Hustru.»[4] I Wärend (det sydlige Smaaland) «lægges straks paa den døde «Guds Ord» eller «Bog» (Salmebog) og Staal, i Reglen en Saks til Værn mod urene Aander. Disse hellige Ting borttages først, saa snart man hører Klokkerne ved Sjæleringningen. Hjertet bliver ikke koldt paa den døde, førend Klokkerne have lydt.»[5]

Naar Regeringen i Danmark og Norge saaledes kort efter Reformationens Indførelse forbød Sjæleringning, var den dog ikke selv ganske overtydet om, at Klokkeringning over afdøde indtil Begravelsen ikke havde nogen afværgende Magt. Det kongelige Forbud var lige saa meget et Udtryk for, at Kongen forbeholdt for sig og sine den Forret at værnes efter Døden ved gentagen Klokkeringning. I den katolske Tid havde det været Skik, at enhver for gode Ord og Betaling kunde faa ringet over den døde, saa længe denne var ujordet. Da Begravelsen dengang foregik meget hurtigt efter Dødsfaldet, vilde dette sige, at der blev ringet tre Gange: 1) paa selve Dødsdagen «Sjæleringningen» i snævrere Forstand, 2) naar Graven aabnedes, og 3) naar ved Begravelsen Graven lukkedes over den døde. At man forbandt den Tro med disse Ringninger, at de ikke blot var en Æresbevisning, men virkelig gavnede den døde, kan ses af, at et af de mange Skrifter fra Reformationens Gennembrudstid retter følgende Indvending mod Romerkirken: «Lyden af Kirkeklokker kan hverken ophæve begaaede Synder eller forøge den dødes Retfærdighed.»[6]

Saadan tredobbelt Ringning holdt sig efter Reformatio-

nens Indførelse i Danmark flere Steder uforstyrret, f. Eks. i Roskilde og Nørrejylland. Da man blev opmærksom herpaa, blev denne papistiske Uskik forbudt i Kongebreve af 24. August 1576 og 9. Juli 1578.[1] Kun paa Begravelsesdagen skulde Klokkeringning være tilladt. Naar i de følgende Aar «Sjæleringning» paataltes, var det da gerne under den Form: Lensmanden klagede over, at der «ringes mere end én Gang for Lig.»[2] Men skønt Kongen forbød sine Undersatter denne gentagne Ringning, beholdt han den for sig og sine. Da saaledes Frederik II.s Svigermoder, Hertuginde Elisabeth af Mecklenborg, døde paa Gedser 1586, befalede Kongen, at der hele Danmark over skulde ringes for hende i alle Kirker med alle Klokker hver Dag «til tolv Slet om Middagen en halv Fjerding Stund,» indtil Begravelsen var foregaaet.[3] Da Niels Kaas, Christoffer Valkendorf og Arild Hvidtfeldt ved Frederik II.s Dødsleje paa Antvorskov April 1588 skulde paabyde lignende Klokkeringning, der jo, naar der var Tale om almindelige Mennesker, fordømtes som afgudisk og papistisk, og som saa let kunde give Troen paa Sjæleringning ny Vind i Sejlene, gjorde de det i følgende vel overvejede Vendinger: «Efterdi det er sædvanligt at lade ringe Klokkerne efter slig Herres Afgang ikke alene for hans lovlige Ihukommelses Skyld, men mere den efterladte Menighed til Paamindelse, at den udi saadan Lejlighed og almindelig Nød og Fare maa søge Gud om Raad, Hjælp, Beskærmelse og Bistand, og hver ved sig selv kan bemærke, udi hvad Fare vort Fædrene Rige nu er skikket formedelst højbemeldte vor kære salig Herre og Konges Afgang, saa har vor allernaadigste Dronning været begærende, at ogsaa ved denne Lejlighed maa forordnes at ringes som sædvanligt,» thi anmodes Bisperne om hver i sit Stift at lade ringe hver Middag Klokken 12 Slet en halv Time, saalænge indtil Kongens Lig bliver begravet.[4] I Mørke Kirke paa Sjælland foretog man denne Ringning saa grundigt, at Klokken gik itu derved, og Lenets andre Kirker maatte yde Hjælp til at faa en ny støbt.[5] Over Dronning Anna Katharine († 1612) ringedes der omtrent fire Uger.[6] Om Christian IV, der døde 28. Februar 1648 hedder det i en samtidig Optegnelse, at der blev «ringet siden med alle Klokkerne her i Landet til den 18. December, han blev begraven,»[7] altsaa næsten i et Aar. Som bekendt har Skikken holdt sig indtil vore Dage, og saadan Ringning over kongelige Personer

kaldes betegnende nok endnu paa Bornholm for «Sjæleringning.»[1]

Den gamle katolske Skik med tredobbelt Ringning tabte sig forholdsvis hurtigt i Nørrejylland og paa Øerne. Man var her tilfreds med at redde Ydderleddene: «Sjæleringning» og Begravelsesringning. I Sønderjylland og Holsten derimod kæmpede man ivrigt for Bevarelsen af dette Sikringsmiddel for de døde. Her drev man det endogsaa i enkelte Byer til at ringe flere Gange om Dagen og det med alle Byens Klokker over afdøde Borgere den hele Tid fra Dødsdag til Begravelse, ligemeget om den afdøde havde været Borgemester, Raadmand eller blot simpel Borger. En «gemen» Borger blev altsaa her lige saa vel betjent som en Konge i Danmark. Christian IV dristede sig i sin Politiforordning af 1636 ikke til at gaa videre herimod end til at forbyde dette for almindelige Menneskers Vedkommende, der fremtidigt skulde nøjes med et Kvartérs Sjæleringning og et Kvartérs Begravelsesringning. Derimod maatte Borgemestere og «graduérede Personer» fremdeles nyde en halv Times daglig Klokkeringning lige til Begravelsen.[2] Rundt om paa Landet baade i Sønderjylland og Holsten vedblev man dog længe med de tre katolske Ringninger: paa Dødsdagen, paa Gravaabnings- og paa Begravelsesdagen.[3] Først 1739 vovede man at forbyde al Klokkeringning paa anden Tid end selve Begravelsesdagen.

Det hedder herom i en gammel Kirkebog fra Nordborg paa Als[4]: Den 18. November 1739 begravedes en gammel Enke. «Det var det første Lig, som Dagen tilforn ved sin Gravs Aabnelse, efter forrige gamle Sædvane, ikke blev ringet for, idet en kongelig Forordning Søndagen tilforn var bleven oplæst, at herefter udi de Fyrstendømmer Slesvig og Holsten skulde ikkun ringes for Lig paa deres Begravelsesdag, dog saa, at Lig-Conducten under saadan Ringen kan komme fra og igen til Sørgehuset.» Disse sidste Ord, at Ringningen kun maatte vare fra det Øjeblik, Følget forlod Sørgehuset, indtil det atter vendte tilbage, sigter til Erfaringer, man havde gjort i Danmark. Her var man nemlig nu, da Ringningen begrænsedes til denne ene Dag, umættelig med, hvad man saa ogsaa forlangte. Forgæves blev der udstedt Forordning af 26. Marts 1656 om, at der kun maatte ringes én Time over «fornemme Lig» og en halv Time for «gemene Lig». Forgæves befaledes det 7. November 1682, at Klokkerne maatte

begynde at ringe Klokken 12, men skulde holde op igen Klokken $1^1/_2$ «enten saa Liget var ankommet eller ikke.» De efterlevende var ustyrlige. Ved Cort Adelers Begravelse f. Eks. «begyndte Klokkerne at ringe Klokken 9 Formiddag, medens Sørgetoget først satte sig i Bevægelse ved 2 Slet.»[1] Og hvilke Klokker! Hvo i København kunde staa for, at Ringning af alle Klokkerne i vor Frue Kirke, lige fra «Kongens Klokker»[2] til de store Klokker, de «fem Sogneklokker», ja, «Spireklokkerne» med, kunde faas for lumpne 19 Rigsdaler? Og kunde Penge tænkes bedre anvendt end at give 70 Rigsdaler ialt for, at hele København ringede, lige fra vor Frue og Nicolai til Holmens og Trinitatis, medens Sangværket i Helliggejstes Taarn yndeligen legede Ligsalmer om Aftenen?[3] Intet Under, at man blev saa vant hertil, at Holberg kan lade Oldfuks spøgende sige om Jacob von Thybo: «Hver Gang Sangklokkerne gaa, er det for et Fruentimmer, som er død af Kærlighed til ham.»[4] Heldigst stillet af alle var dog den, der født i Holsten døde i København med Raad nok til at faa Sjæleringning baade her og der og paa hele Vejen tillige. Den 10. December 1663 f. Eks. «blev Grev Christian Ranzau's Lig om Aftenen med mange Karossers Følge af København udført, og blev imidlertid ringet med alle Stadens Klokker, hvilket samme og siden skete udi alle de andre Købstæder i Landet, hvor Liget kom igennem, saasom Roskilde, Ringsted, Slagelse, Korsør, Nyborg, Odense, osv.»[5] indtil Begravelsen endelig under højtidelig Klokkeringning efter Landsens Skik foregik i Holsten.

7.

I den katolske Tid havde Kirken taget Styret i Tidsrummet mellem Død og Begravelse. Fra det Øjeblik af, at den døende havde faaet den sidste Olie og saaledes givet sig Gud ganske i Vold, var Guds Stedfortræder naturligt bleven den ledende. Og der var dobbelt Grund til, naar Døden var indtraadt, at ty til Kirkens Hjælp og Anvisning. Thi efter en nærliggende Opfattelse, som Kirken yderligere understregede og æggede, var det afsjælede Legeme noget Urent, hvis Smitte

kun ved kirkelige Midler kunde afværges. En Hovedregel var da den, at den døde hurtigst muligt burde begraves, Dagen eller senest Andendagen efter.

Der var i denne hurtige Fremgangsmaade noget, der tydeligt nok stammede fra sydligere Forhold, hvor Skyndsomhed af mange Grunde kunde være nødvendig. Men tillige var denne kirkelige Hast vel afpasset ogsaa efter Forhold i Norden, og i sig selv baade smuk og virkelig hensynsfuld. Sorgen og Savnet fik ikke Tid til unyttigt at klamre sig til de livløse Rester. Tabet blev ved den hurtige Skilsmisse skaansomt afgjort ved et eneste Ryk. Men netop derfor fik heller ikke fremmede Følelser Lejlighed til at trænge sig ind. I den korte Tid mellem Død og Begravelse var der ikke Plads til andet end Bevægelse, Sorg og Medfølelse. En Begravelse i den katolske Tid blev derfor som Regel et gribende Optrin, hvor kun menneskelige Førstehaands-Følelser kom til Orde, medens Kirken mildt, men myndigt udtalte sit: Guds Vilje ske!

I disse Forhold foregik der en grundig Forandring ved Reformationens Indførelse i Norden. Paa faa andre Punkter blev Forskellen og Overgangen saa tydelig som her. Og ganske naturligt. Thi Hemmeligheden ved Fortidens Lydighed og Tillid overfor Kirken ved Dødsfald havde netop været den, at just her havde Kirken vist sig som mægtigere end alle, Stedfortræderen for den rige, levende Krist. Ved Barnedaab, ved Trolovelse og ved Bryllup havde man maaske kunnet give Stemningen Udtryk uden den, men her trængte man til den og forstod fuldt dens Omsorg. Thi hvad kunde lignes med at vide én, man havde kær, betroet i Døden i Kirkens Arme! For Sjælens Frelse sørgede den. Og Legemet! selv den rigeste Fyrste havde ikke kunnet skaffe sig i Døden saa godt, saa skønt, saa trygt et Hvilested som det, en almindelig katolsk Kirke bød. Aldrig forladt, Husets Folk oppe ved Nat som ved Dag. Lys tændt i Mørke, Røgelseduft, Salmesang, Orgeltoner som Livsens Strømme over den dødes Bolig. Og han glemtes ikke: Aar ud og Aar ind lød til bestemte Tider Messer for ham, hvis han havde ønsket det, og det vedblev, selv naar alle de, der havde kendt ham, var døde. Ja, Alle-Sjæles-Dag lød Messen for alle afdøde, ogsaa for den fattige i Hjørnet af Kirkegaarden; Glimt af Alterlys tittede over Sneen til hans afsides Leje.

Hvad blev der efter Reformationen af al denne Herlighed?

Kun Fattigdom og Tomhed var nu tilbage. En hverdagsstænget, forladt Kirke, hvor fugliggraa Vægge saa surt til et Par karrigt slukte Alterlys, medens Klamhed og Gru drog Liglagen over Dunsterne fra de døde under Gulvet. Ingen af Landets ypperste Slægter paa en Helligdag i Guldskrud ved Monstransen paa det blomstersmykte Alter. Kun en sølle, luvslidt Stakkel, der bukkede dybt for hver «ærlig og velbyrdig» og med sin Familie som sultne Ravne sad paa Lur efter lidt Fortjeneste ved Daab eller Dødsfald.

Under slige Forhold maatte Trangen til Trøst og Æresbevisning og Pragt iklæde sig andre Former end hidtil. Forladt af Kirken stod man delvis paa bar Bund, og uvilkaarligt tyede Sindet tilbage til hedenske Oldtids Former for at udtrykke, hvad der ved en Lejlighed som denne havde Krav paa at komme til Orde. Som Folkets naturlige Talsmand gik Adelen i Spidsen. Renæssance-Forestillinger laa i Luften. Nye, krasse, lutherske Begreber om «Kødets» Opstandelse slog sig til. Og før man ret vidste af det, var et Brud foregaaet med en femhundredaarig Udvikling. Landets toneangivende havde dannet sig en ny Art Fest, Begravelse, hvor den afdødes Minde og det «salig Lig» fejredes under de besynderligste Former, medens en glad Skare slog Gækken løs. Det var hverken Nordbo-Hedenskab eller katolske Minderester, nye lutherske Skikke eller nymodens Renæssance-Hedenskab alene, men alt forenet i den løjerligste Blanding, hvor ingen, mindst Datiden selv, var klar over, hvor det ene begyndte og det andet hørte op. Adelen gav som sagt Tonen an og søgte en Tid at hævde sig Forret til denne nye Art Fest. Men Borgere og Bønder fulgte hurtigt efter. De sidste, uforfalskede Former af denne ejendommelige Fest var de storladne Begravelser, saaledes som de Norden over endnu fejredes hos Bønderne omkring Midten af Attenhundrede-Tallet. I de 50 Aar siden da indtil Aar 1900 er den gamle Skik allevegne i tydelig Tilbagegang.

Der var én Forudsætning, som den nye Fest med Nødvendighed krævede for fuldt at komme til sin Ret, det var Tid, Tid til at forberedes, Tid til at udføres. Det sikre Kendetegn paa, hvor Bruddet foregik, have vi da i den simple Oplysning om, hvor hurtigt foregik Begravelsen efter Dødsfaldet.

Her er det interessant at lægge Mærke til, hvor livskraftig den katolske Skik med hurtig Begravelse endnu var efter

Reformationens Indførelse. Hos Befolkningens store Mængde holdt den sig uforstyrret endog ud over Aar 1600. Og hos den rigeste Adel krævede den, at et Slægtled skulde være gaaet bort, førend den kunde rokkes. Thi ingen, der var opvokset med det Indtryk fra Katolicismens Dage, at Død og Begravelse næsten var ét og samme, kunde forvinde det. Det var som brændt ind i Sjælen dette: ved en Herredag i By f. Eks., om Morgenen at have set en Bekendt munter og rask, faa Timer efter høre om hans Død og maaske, før Døgn var rundet, se ham paa Baaren omgiven af Kertedrenge bæres frem af tavse Munke mellem Trængselen til den hastigt murede Grav under Gulvet i Vor Frue. Landets ypperste Mand, Borgeren i sin aabne Bod, gamle og unge Kvinder i Stimmel paa Bislag, Gadedrengen standset i sin Leg, alle grebes de i saadant Nu af en og samme Følelse: lynslagen Ærbødighed for det store Ubekendte, der drog forbi. — Først efter Christian IIIs Død, da en ung Konge og nye Synsmaader kom til Magten, og da det Slægtled, der havde oplevet katolske Begravelser, begyndte stærkt at tyndes, kunde der være Tale om Afvigelse fra det gamle.

Maaske var det selve Christian IIIs, den første lutherske Konges Begravelse, der gav Eksemplet. Han døde paa Koldinghus Nytaarsdag 1559 og blev begravet i Skt. Knuds Kirke i Odense den 13. Februar, altsaa først seks Uger efter. Meget kunde her forklare den lange Udsættelse. Tronfølgeren kom sent til Koldinghus, mange Forberedelser skulde træffes og Liget føres til Vands og til Lands til Odense. Da Christian II døde paa Kalundborg Slot den 25. Januar samme Aar, gentog noget af det samme sig. Begravelsen fandt Sted i Graabrødre Kirke i Odense en Uges Tid efter Christian IIIs. Her blev altsaa omtrent tre Ugers Afstand mellem Død og Begravelse. Endnu videre gik man ved Gustav Vasas Død Aaret efter. Han døde paa Stockholms Slot den 29. September, men blev tillige med sine to forudgangne Dronninger først begravet i Upsala Domkirke den 18. December.[1] Med disse Kongers Jordefærd var der sat en klar Tidsbestemmelse for Hæder efter Døden: En regerende Konge stod allermindst seks, en afsat Konge fire Uger over Jorden. Det var en Form for Hæder, der vel var værd at eftertragte for en brav Adelsmand. Og Paaskudet, Død i én Landsdel og Begravelse i en anden, var let at skaffe.

Omtrent fra denne Tid spaltedes da Nordens Befolk-

ning, hvad Begravelse angik, i to Dele. Folkets Flertal holdt endnu paa katolsk Skik med hurtig Begravelse. Folkets mindre, men fornemme Del, den højere Adel, søgte at gyde Ære over sine afdøde ved at trække Tiden mellem Død og Begravelse det mest mulige ud; Kongemaal, seks Uger blev i Danmark snart det aabenlyst eftertragtede. — Et lidt fyldigere Antal Eksempler faaer her tjene os til Bevis:

I København kunde Magistraten endnu Aar 1578 fastslaa den strænge Vedtægt: «Intet Lig maa blive staaende over Jorden længere end én Nat.»[1] Ganske vist kan man spore en Tilbøjelighed hos velstillede til at bryde denne Vedtægt, men alt dog inden for meget beskedne Grænser. Student Hans Buck døde f. Eks. den 17. Juni 1586 Kl. mellem 11 og 12 om Natten og begravedes allerede Dagen efter, den 18. Juni.[2] «Den 22. April 1589 døde min Bordfælle Jakob Lavindsfar. Den 23. blev han begraven, og jeg bar ham.»[3] Den 7. Avgust 1586 døde teologisk Professor Anders Lauritsens Hustru, næste Dag, den 8., begravedes hun.[4] Den fjerde Juli 1588 døde Johan Mariagers Hustru og begravedes Dagen efter.[5] Det var kun ganske smaa Udslag af Fornemhed, der lod sig spore, naar f. Eks. Professor Dr. Hans Frandsen døde den 3. Juli 1584 og først begravedes 6. Juli,[6] eller Professor Dr. Jakob Madsen døde en Fredag og begravedes Søndagen efter.[7]

Fra Nakskov høre vi endnu i det næste Aarhundrede: Den 13. Maj 1619 begravedes Niels Knudsen, der døde den 12. Maj. — Den 11. Juni 1619 begravedes Mads Drager, der Aftenen tilforn blev stukket med en Hellebard, saa han døde straks. — Den 3. Marts 1620 døde Hans Jørgensen, Hører ved Skolen, og blev begraven den 4. — Ja, Aar 1618 hedder det endog: en Blytækkersvend, som faldt ned fra Spiret og forslog sig, «døde den 24. Juni under Froprædiken og blev begravet samme Dag.»[8]

Om Forholdene i Fyn er det oplysende hvad der var Skik mellem de mest ansete Slægter i Odense. Her ægtede Raadmand Knud Seeblad 1544 Borgemester Mikkel Mules Datter. Hun døde Torsdag før Mikkelsdag 1545 og blev begraven Dagen efter.[9] Biskop Bircherod, der 150 Aar senere har haft Lejlighed

til at se samme Raadmand Seeblads dengang endnu bevarede Optegnelser, udtaler sin Forundring over, at ifølge disse Optegnelser var alle hans Venner og Bekendte blevne begravede Dagen efter Døden. Forargelsen skulde dog ogsaa naa til Fyn, denne Gang i en Bispindes Lignelse. Da Biskop Niels Jespersen døde den 22. Novbr. 1587, kunde hans Enke, en Raadmandsdatter af Odense, ikke modstaa Fristelsen til paa adelig Vis at vente lidt. Det var ikke meget, Begravelsen opsattes kun til den 26. Novbr. Men herved opnaaede hun, at «en stor Mængde Adelsmænd, Præster og Odense Borgere var med i Ligbegængelsen, og alle Provster og Stadens Præster spiste om Aftenen hos Bispinden.» Det havde hendes Forgængerske, Bispens sidste Kone før hende, næppe vovet; men hun var ogsaa kun en Præsteenke fra Slagelse. I hvert Fald var denne Begravelse et stolt Minde for hende selv at tage med, da hun nogen Tid efter ægtede Dr. med. Jens Mule i Odense.[1]

Om Forholdene i Nørrejylland kunne et Par Præsteoptegnelser fra forskellige Aartier give os klar Besked. Pastor Christian Juel skrev saaledes: «Den 11. Juni 1561 døde Abbed i Vitskøl Hr. Andreas' Hustru Cathrine. Dagen efter Kl. 11 begravedes hun i Vitskøl Kirke.» «Den 10. Oktober 1561 døde Peder Faber i Malle. Han begravedes samme Dag paa Malle Kirkegaard.» «Den 27. Septbr. 1563 døde Hr. Hans Eriksen i Borregaard og blev Dagen efter begraven i Vitskøl Kirke»[2] osv. Gaa vi 30 Aar frem, sé vi, at det omkring Aar 1590 ansaas for passende Tid i Aalborg, at Begravelsen skete to Dage efter Dødsfaldet. En Præst her, Christian Stephani, skriver saaledes: «Anno 1591 den 24. Novbr. omkring Kl. 6 Aften døde Henrik de Gemer, og blev anden Dagen begraven i S. Bodils Kirke i Aalborg.» «Anno 1592 den 25. Juli døde Hr. Hans Ibsen, Sognepræst til Vor Frue Kirke i Aalborg, og blev begraven i fornævnte Kirke den 27. Juli»[3] osv. Hermed stemmer det godt, at følgende Forordning udstedtes 1623 for Viborgs Vedkommende: «Ingen, ihvo det er, maa gemme noget Lig længere inde end to Nætter i det højeste.»[4]

I Norge endelig ligge Forholdene intetsteds saa tydeligt for Dagen som i Bergen, hvor Præsten Absalon Pedersen Beyer med sin omhyggeligt førte Dagbog er en fortrinlig Vejleder. Herfra hedder det:[5] «Den 12. Februar 1562 døde Sigrid, Jakob Bundtmager Raadmands Hustru, da Klokken slog 5 om Aftenen, og blev be-

graven den 14. i samme Maaned.» «Den 11. Juli 1562 døde ærlig og velforstandig Mand, Jakob Bundtmager, Raadmand; den 12. blev han ærligen begraven i Domkirken hos sin Hustru.» «Den 10de November 1562 Kl. 6 om Morgenen døde Junker Otto, ærlig og velbyrdig Mands Søn, Erik Rosenkrandses. Den 11te November blev han begraven hæderligen i Domkirken.» «Den 7de Marts 1563, ligesom Klokken slog fuldt 6, døde Biskop Jens Schellerups Søn Torben, og vardt han begraven den 8de Marts udi Koret i Domkirken.» «Den 5te November 1563 døde Ingebricht, Forstander i Sct. Karens Hospital. Den 6te November begravedes han inde i Domkirken.» «Den 22de Januar 1564 døde en gammel Kærling ude ved Dreggen og desuden Clemens' og Rasmus Snedkers Moder. Den 23de blev de begravne i Korskirke Kirkegaard.» «Den 3dje Januar 1565 døde Elsebe Messemagers, Jordemoder i Bergen. Den 4de blev hun begraven i Domkirken» o. s. v.

Af disse Eksempler, der er valgte i Flæng, ses det, at alle, høje og lave, i Reglen begravedes Dagen efter Døden. Kun med Raadmand Jakob Bundtmagers Hustru gjordes en Undtagelse, idet man ventede til Andendagen, men her tilføjes udtrykkeligt som Undskyldning, at hun først døde «da Klokken slog 5 Aften.» Den første, virkelige, større Afvigelse — og den var, sammenlignet med tilsvarende Forhold i Danmark, kun ringe — skete Aar 1569, da en af Landets bekendte Adelskvinder døde. Det hedder herom: «Den 27de November 1569 døde Fru Anna, salig Trond Benkestoks Efterleverske, Formiddag ved 7 Slet i en god, kristelig Bekendelse. Den 30te November blev hun hæderligen begravet i Domkirken i en opmuret Grav, som det sig sømmede.»

Saavidt man kan se, svarede Forholdene i andre norske Byer, Oslo f. Eks.,[1] til dem i Bergen og holdt sig nogenlunde uforandrede Aarhundredet ud. Endnu langsommere opgav man paa Landet i Norge den katolske hurtige Begravelsesmaade. I Søndmøre har den holdt sig lige ned til vore Dage.[2]

Det er paa denne Baggrund af sejg Vedhængen ved det gamle hos Folkets Flertal, at den danske Adels Optræden maa ses for at forstaaes i dens fulde Voldsomhed. Hvad der flygtigt set gav Bevægelsen Kraft var paa engang Standsfølelse og den Trang til stærke Omslag, som vi ovenfor har bemærket er ejendommelig for Begravelsesskikke i det hele. Sin indre, væsentligste Styrke hentede dog Bevægelsen fra, at Adelen her ikke blot besjæledes af Selvfølelse som Stand, men af en religiøs og national Følelse, Forpligtelse til at skabe en ny Form, svarende til den Religionsforandring, Landet havde undergaaet.

Allerede inden Christian III's Død viste sig en Forløber for det nye. Da Landets fornemste Adelsmand, Rigshofmester Hr. Esge Bille, døde den 11te Februar 1552, ventede man i fem Dage med Begravelsen, der først fandt Sted i Helligaands Kirken i København den 16de Februar.[1] Men efter Frederik II's Tronbestigelse 1559 tog Bevægelsen Fart. Allerede 1560 vovede Lensmanden paa Gisselfeldt, Jørgen Rud, sig til, da hans Hustru Karine Krause døde den 2den November, at lade Begravelsen vente over tre Uger; den fandt først Sted i Vedby Kirke den 25de November.[2] Men dette synes dog foreløbigt at have taget sig ud som en upassende Overdrivelse. I Kongens Nærhed og i København holdt man sig i Reglen inden for fjorten Dage. Da saaledes Kongens Sekretær, Rigsraad Korfits Ulfeldt, døde paa Frederiksborg den 14de Marts 1563 lige hjemkommen fra sin Sendefærd til Stockholm, bestemte Kongen, at hans Begravelse skulde finde Sted i Frue Kirke i København den 28de Marts.[3] For Kvinder synes man at have holdt paa den halve Tid, altsaa en Uge. Den 1ste August 1564 f. Eks. døde paa Københavns Slot Fru Anna Hr. Mogens Gyldenstjernes og blev begravet i Frue Kirke den 7de August.[4] For Mænd var fjorten Dage det sædvanlige. Herluf Trolle, der døde i København den 25de Juni 1565, blev ganske vist først begravet tre Uger efter, den 15de Juli, men Grunden hertil var maaske den, at Begravelsen skulde foregaa paa Herlufsholm.[5] Admiral Evert Bilde, der bragtes fra Flaaden syg i Land paa Amager og døde her den 1ste August 1567, begravedes i Frue Kirke den 12te August.[6] Og endnu Kansler Johan Friis, der døde i Køge den 5te De-

cember 1570, begravedes fjorten Dage efter i Københavns Frue Kirke.

Men Johan Friis var ogsaa den sidste bekendte Mand af den ældre Skole. Døende havde han sagt: «Intet tjener de døde Legemer bedre, end at de med det allerførste kommer i Jorden til deres Hvilested. Jeg befrygter saare, at Gud skal engang straffe Danmark, besynderlig Adelen og de rige, for saadan unyttig, hofmodig Prang, som de driver i de dødes Jordefærd.»[1] Den yngre Slægt nærede ikke samme Betænkelighed. Nu, da Freden efter den otteaarige Syvaarskrig var sluttet, brød Bevægelsen paa med utæmmelig Styrke. For blot at nævne et Par Eksempler fra Aaret 1573 døde Frederik II's Marskalk, Grev Gynther af Barby, allerede den 25de September 1572, men Begravelsen i Københavns Frue Kirke foregik først henved fire Maaneder efter, nemlig den 15de Januar 1573.[2] Den 26de Maj 1573 døde Fru Jutte Podebusk i Randers, og først den 28de Juli, altsaa henved ni Uger efter, begravedes hun i Aarhus.[3] Den 25de Juni døde Rigsraad Oluf Krognos paa Klausholm i Jylland; den 21de September, altsaa omtrent tre Maaneder efter, jordedes han i Ringsted.[4] Med Rette beskriver det danske Rigsraad Tilstanden i Danmark 1576 saaledes: «Naar Adelsmænd dø, staar de ofte et Fjerdingaar ubegravne oven Jorde, hvilket ofte sker imod den dødes Vilje.» Mod saadanne Overdrivelser maatte der nødvendigvis tages Forholdsregler. I Forordningen af 3die April 1576 og i Recessen af 21de November samme Aar bestemtes det, at Afstanden mellem Død og Begravelse hos Adelen ikke maatte overstige seks Uger.[5]

Naar Hensyn tages til den korte Aarrække — seksten eller, om man saa vil, kun fem Aar — hvori dette Resultat var tilkæmpet, maa man tilstaa, at Udbyttet var glimrende. Paa dette Punkt gjorde man da ogsaa foreløbig Holdt og nød sine adelige Forrettigheder fuldt ud. Der hørte ganske særlige Omstændigheder til, at man skulde slaa af paa de seks Uger. Med Børn kunde man gøre en Undtagelse. Ejler Brokkenhus' lille Datter, født 30te September 1585, der kun levede en Time, begravedes allerede den 8de Oktober.[6] Og Johan Ruds lille Søn, der kun blev et Aar gammel, fik nøjes med at staa oven Jorde en Maaned, fra 17de Juni til 14de Juli (1593).[7] Men for voksne Godtfolk gaves nødigt Afslag paa de seks Uger. Snarere kneb man lidt mere end tilladt, hvor det lod sig gøre. Det var f. Eks. et

smukt Træk af Kærlighed til en ugift Tante, naar Niels Skram skrev den 13de Maj 1586 fra København til Slægt og Venner, at Gud havde bortkaldt hans kære Faster, ærlig og velbyrdig Jomfru Birgitte Rosenkrands til Herningsholm, i hvilken Anledning han agtede at lade hendes «salig Lig» begrave i Tavle Kirke den 5te Juli. Selv om Brevet[1] var udstedt paa selve Dødsdagen, skænkede Niels Skram dog som taknemlig Arving hende over en Uge mere Hæder, end der tilkom hende. Henimod Aarhundredets Slutning synes man at være bleven noget mere fordringsfuld baade i Danmark og i Sønderjylland og Holsten. Af bekendte Mænd hernede døde f. Eks. Hans Blome den 19de August 1597 og begravedes først den 19de Oktober.[2] Fra Regeringens Synspunkt set maatte dette tage sig ud som et misligt Overgreb. Forgæves havde man da ved Frederik II's Begravelse ladet sig nøje med lidt over syv Uger. Skulde nu Adelen tilegne sig ogsaa denne kongelige Forret, hvor var saa Grænsen, og hvad blev der tilbage?

Da kom med ét som et Dommedags Slag Forordningen af 12te Maj 1602, hvorefter intet Lig af Adelsfolk maatte forblive ujordet længere end fjorten Dage.[3] Der er Vemod i de Ord, som Christian IV's trofaste Mand, Sigvard Grubbe, har nedskrevet fire Dage efter: Idag blev min kære Svigermoder, Mette Ulfstand, jordet i Baare Sognekirke. Hendes Lig blev nedsat i hendes Husbonds Gravsted. Nu er deres Sjæle forenede i evig Fred. «Og var dette den sidste Begravelse, som foregik efter gammel Skik, saaledes at adeligt Lig stod seks Uger over Jorde. Nu varer det kun i to Uger.»[4] Det hjalp intet, at Sigvard Grubbe her begik en lille Fejl, idet baade Ludvig Munk, der begravedes den 20de Maj, og Absalon Gøye, begraven den 27de Maj, endnu kneb sig til at henstaa ujordede i fulde seks Uger.[5] Det sikre Faktum var, at Forordningen var udstedt og Kongen var en ung og myndig Herre, der vel skulde vide at sikre sig den efterkommet.

Naar det erindres, at det var Christian IV, der havde udstedt dette Paabud, og at det var den strikse Kansler Christian Friis, der skulde paasé, at det overholdtes, lyder det næsten utroligt, at man turde overtræde det. Og dog forholdt det sig saa. Nøjagtige Beregninger over Tilstanden i Tidsrummet 1602—32 godtgør, at Gennemsnitsafstanden mellem Død og

Begravelse hos den danske Adel i disse Aar trods Forordningen ikke var 14, men 17 Dage.[1]

I Aaret 1632 maatte Christian IV, mattet af Trediveaarskrigen, give efter og indrømme Adelen tre Ugers Afstand mellem Død og Begravelse, «efterdi den hidtil forordnede Tid falder ganske kort, særdeles om Vintertide.»[2] Atter overskred man dette i Praksis, og den virkelige Gennemsnitsafstand blev til 26 Dage. Men efter Christian IV's Død antog Tilbøjeligheden til at udsætte Begravelsen de vildeste Former. Hvad hjalp det, at man fra Kongemagtens Side mente med Christian IV's Begravelse at have sat et Længdemaal, som ingen kunde overtræffe. Kongens Lig henstod ubegravet i henved ti Maaneder. Krigene med Carl Gustav 1657—60 opløste alle Forhold og hævede hver Kontrol. «Endnu ind i 1661 begravedes der adelige Personer, hvis Lig havde staaet over Jorden i mere end 550 Dage.»[3] Selv efter at Enevælden havde taget fast Haand i dette som i andet, saa den naadigt igennem Fingre med, at fortjente Mænd ad denne Vej fremdeles hævdede deres Anseelse. Mogens Friis til Frisenborg f. Eks. døde 9de Juli 1675, men begravedes ikke førend den 27de Januar 1676 i København; Generalløjtnant Niels Rosenkrands faldt ved Helsingborg 3dje Juli 1676 og begravedes 21de December; Cort Adeler døde 5te November 1675 paa Christianshavn, men naaede først til Holmens Kirke 3dje Februar 1676; Kancelliraad Schrøder nøjedes med Tiden mellem 24de Januar og 22de Marts 1677.[4] — Alt tværtimod Forordningerne.

Som det vil ses, havde den danske Adel i de hundrede Aar 1560—1660 udført et trofast og planmæssigt Arbejde. Til Ære for Lutherdommen, Fædrelandet og Standen var den gamle katolske Fordom bleven sprængt, at Død og Begravelse hørte tæt sammen som to Sider af det samme. Et nyt religiøst og standsmæssigt Udtryk for Ære i Døden var fundet.

Hvad Borgere og Bønder paa samme Tid havde opnaaet, synede kun smaat i Forhold hertil. Forordningsmæssigt (26de Marts 1656) tog dette sig saaledes ud: «De fornemstes Lig maa ej længere staa ubegravet end til 6te Dagen, de andres indtil 3dje eller 4de Dagen i det længste, men udi smitsomme Sygers Tid at rette sig efter vores Forordning 1654 derom udgangen.» Først ved Forordning af 7de November 1682 tilstedtes det alle og enhver i Danmark og Norge at vente 8 Dage med Begravel-

sen, men «de, som ere i Rangen eller af Adel» 3 Uger. Men hvor meget eller lidet de to andre Stænder end ligefrem havde opnaaet, vist er det, at deres Opmærksomhed allerede før Udgangen af det 16de Aarhundrede var vakt for, at her foregik noget af fælles og stor Interesse. Genskinnet fra de lysende Begravelses-Fester hos Adelen faldt allerede i det 16de Aarhundredes Slutning ud over Købstad og Land, kastede Skær over og tændte Glød i de gamle, alvorlige, fra Katolicismen arvede Skikke. Selv om disses Knaphed nægtede Rum for det nye, brændte Eksemplet fra oven dog igennem. Hos Adelen lyste det nye alt i lys Lue; hos Borgere og Bønder ulmede det blot i Glød, lurende paa at faa Luft.

Hvad var det nye? En uklar Tanke, kun tydelig i ét: i Indsigelse mod den katolske Forstaaelse af Døden. Her var ingen Grund til den strenge Alvor og Hast. Den døde var ikke i Skærsilden og hans Lig ikke noget urent. Alt blev nu efter Skriften straks afgjort — «sandelig siger jeg dig, i Dag skal du være med mig i Paradis». Og i Kraft af «Kødets Opstandelse» skulde dette afsjælede Legeme engang helt og holdent ogsaa komme dèr. Men hvoraf vidste man, at den døde nu var i Paradis? Efter den lutherske Lære var det jo kun de troende, der kom did. Resten kom til Satan i Helvede. Ærligt taget kunde man ikke være sikker paa en eneste én, hvor han var endt. Men netop derfor duede den lutherske Lære og Gejstlighed heller ikke til andet end til Anvendelse i Dødsøjeblikket, til Afsendelsen. Ankomst-Garanti og Bevis kunde den ikke yde. Om end enkelte Gejstlige paatog sig sligt, saa indestod selve Kirken ikke herfor. Vilde man da ikke blive vanvittig af Rædsel — og hvorfor skulde man det, her, hvor det ikke galdt én selv, men en anden? — brød man paa dette Punkt kirkeligt ud og svang sig ved Hjælp af «Kødets Opstandelse» over i en hel anden Verden, Renæssancens, Naturbegejstringens. Men her blev snart for let og tynd Luft for de fleste. Man trængte til gamle, hjemlige Minder, Genklang fra fordum. Og ganske naturligt tonede da op i Folkebevidstheden Oldtidens Gravøl, som Katolicismen kun sent og langsomt havde faaet fortrængt. Ja, en Hædersmand var den afdøde, hvis Minde burde fejres! Sjælen var nu vel borte, men man burde da hædre, hvad man havde tilbage, det «salig Lig». Det var jo sand Kristendom at fejre det, husk paa «Kødets Op-

standelse»! Og med Munterhed og en god Rus skulde man fejre det. Alskens Faste og Selvspægelse var jo nu tilligemed de gode Gerningers Fortjenstlighed bandlyst fra Herren som ugudelig Overtro. Mad og Drikke, Rus og Lystighed skulde der til for at glemme Jammerdalen og Satan og hans Gerninger. Den døde skulde hædres med en Afskedsfest, til Ære for det «salig Lig» før det indgik til Herligheden, til Minde om den bortgangne og til Bestyrkelse for de efterlevende, med et Skrald, der skulde spørges vide og — skræmme Satan bort.

I denne uklare Blanding af Stemninger bestod det nye. Logisk set havde det ikke meget Værd, en broget Tankeklud rimpet sammen af Stumper. Men i Praksis fik dette nye en Betydning, der skulde bevare dets Magt gennem tre Aarhundreder. Selve dets Uklarhed og indre Modsigelse indeholdt allerede en Styrke, idet der herved aabnedes Rum for enhversomhelst og alle Slags Følelser. Men det nyes egentlige Kraft laa i den brutale Voldsomhed, hvormed det søgte at knække Dødens Gaade, benægte, hvad der var sket, paastaa, at her kun var Grund til Æresfest og Glæde. Vidt forskellig fra Lutherdommens egentlige Væsen, men historisk set dens Følgesvend, tilsneg det nye sig Rang som kirkelig Skik og religiøs Forklaring. Omtrent fra Frederik II's Tronbestigelse 1559 gød dette nye, saaledes som vi i det følgende nærmere skal se, sine stærke Farvedraaber i hver enkelt gammel, katolsk Skik og ændrede herved ganske deres Udseende.

8.

Det var en ældgammel katolsk Skik, der var bleven overholdt nøje i Norden som andetsteds, at der den Nat, en død stod oven Jorde, skulde holdes «Vigilie» over ham. Dette bestod i, at Lys var tændte i Stuen, nogle vaagede derinde og, — hvad der dog ikke altid kunde finde Sted — en Gejstlig var til Stede, der af og til istemte en Salme eller læste en Bøn. Det er til denne Skik, der sigtedes, naar det f. Eks. i den gamle Skraa af 1275 for Skrædderne i København hed: «Naar Broder

eller Søster bliver død, da skal fire Brødre vaage over Liget om Natten.»[1]

Skikken var dog ældre end Katolicismen og ikke ejendommelig for Romerkirken alene. Det var ikke blot over en Augustinus' Moder, Monica, eller en Sct. Gregors Søster, Macrina, at der var blevet vaaget efter Døden. Den samme Skik lader sig for Nordeuropas Vedkommende forfølge tilbage til de hedenske Gotogermaner og før disse atter til Kelterne. Det er saaledes betegnende for Skikkens Tilstedeværelse i Vikingernes ja i Angelsaxernes Dage, at Skikken paa Engelsk, Dansk og Tysk bærer, eller dog i det 16de Aarhundrede endnu bar, ét og samme Navn: «Ligvagt».[2] (Engelsk: Lakewake eller Like-wake.[3] Tysk: Leich-wache.[4]) Omkring Aar 1700 afløstes dette Navn i Norden mere og mere af Betegnelsen «Vaagestue»; medens det gamle Ord «Ligvagt», der fordrejet til «Ligevægt»[5] ikke gav synderlig Mening, tilsidst folkeligt udlagdes som «Livet», hvad der godt stemmede med den ved slig Lejlighed herskende Lystighed. Naar de gamle Koner i Hospitalet i Ribe endnu i vore Dage faa ved Dødsfald udbetalt en lille Sum til «Livet», der gerne anvendes til Traktement,[6] saa bevarer de herved ubevidst fremdeles den sproglige Forbindelse med Hengist' og Horsa's Dage.

Men allerede hos Kelterne forekom Skikken. Deres Efterkommere i Irland, Højskotland og Wales har tildels bevaret den endnu i den gammelkeltiske Form. Om Højskotterne f. Eks. hedder det 1769 (Pennant: Tour in Scotland. 1769. p. 112): Vaagenatten tilbringes saaledes: Om Aftenen, efter at én er død, kommer den afdødes Slægt og Venner sammen i hans Hjem med Sækkepibe eller Fedel. Den nærmeste Slægtning, være sig Viv, Søn eller Datter, begynder en tungsindig Dans med Graad, ja heftige Skrig. Paa denne Maade bliver alle ved indtil Daggry. Men, — tilføjes der, og dette viser, hvorledes ogsaa denne Skik i Tidernes Løb er bleven tilsat med nyt, — for de unges Vedkommende er Dansen ofte saa fuld af Krumspring og Løjer, at de synes herved at tage sig Tabet mere end betalt. Forbliver Liget ujordet i to Nætter, gentages det samme næste Nat. — I det nordlige Wales, siger samme Forfatter, betegnes Skikken med et Ord, der baade betyder: «Vaagenat» og «Klagenat» (Wyl nôs).

At vaage over den afdøde har da vistnok været en na-

turlig menneskelig Skik. Mangehaande Hensyn kan herved have gjort sig gældende: Trangen til at værge den døde mod vilde Dyr eller mod onde Aander eller til at værge de efterlevende mod den døde ved at passe paa, at han ikke slap bort og «gik igen». Omhu for den døde, hvis det skulde vise sig, at han vaagnede til Live paany. Ærefrygt, Sorg, alt har kunnet udtrykkes i denne Skik. Og smukt var disse Hensyn bragte til Enhed i den katolske Form for Skikken, hvor Slægt og Venner, hyppigt med gejstlig Bistand, under Sang og Bøn, ved tændte Lys holdt Vagt over den afdøde.

Men, som det alt vil være tydeligt, den katolske Skik var ikke en oprindelig, men kun en Samlingsform for forskellige, der stammede mangesteds fra og kun med Møje holdtes sammen i Kraft af et kirkeligt Magtbud. For blot at nævne én af dens Bestanddele, de tændte Lys, saa var disse sikkert af hedensk Herkomst, hvad enten de nu skrev sig fra Ægypterne som Betegnelse for Liv, eller de som blot Ild angav det rensende Værn mod alt ondt. Ja, i selve Præstens Salmesang klang der maaske, naar man ret lyttede til, en anden, tidligere Røst igennem, en hedensk Skjald, der havde prist den døde eller mælt om Forfædres uforglemmelige Bedrifter. Ved mindste Berøring truede da den katolske Vigilie med at falde i ny Figur, svarende til anden Tankegang og andre Minder.

Berøringen fandt Sted, da Reformationen indførtes. I samme Nu skød en Mængde Skikke og Sædvaner frem som Ukrudt af Jord, hvor den fredende Haand savnedes. De havde ligget tilstede paa Spring lige siden Oldtiden. Vi kender for lidt Forholdene i Norden i Middelalderen til at kunne fremdrage bestemte Eksempler paa deres sejge Modstand. Men Tilstanden her var vistnok ganske den samme som hos Frænderne i England. Paa en Synode i London endnu under Edvard III († 1377) fandtes det fornødent at fastslaa, at Hensigten med Ligvagt ikke var Fylderi, men at hver, der indfandt sig, skulde bede for den afdøde. Det forbødes derfor, under Straf af Ekskommunikation, andre at give Møde end Slægt, Venner og hvo, der vilde synge Salmer for den hensovedes Sjæl.[1]

De samme Uskikke: Tilstrømning af uvedkommende, Fylderi osv. kan vi paavise i det mindste som Muligheder i Middelalderen for Nordens Vedkommende. I alle Gildeskraaer og Lavskraaer i By og paa Land i Danmark var det et staaende Paa-

bud, at Brødre skulde holde Ligvagt over en afdød Broder eller Søster. Antallet rettede sig efter Selskabets Fornemhed. I Reglen var det fire Brødre, men f. Eks. i Skraaen (af 1382) for det «tyske Kompagni» i København hed det: «naar en Broder dør, skal Oldermanden udvælge otte af Broderskabet til at vaage over ham.»[1] Jo flere altsaa, des større Ære. I Gildeskraaen for St. Sørens Gildet i Rønninge hed det smukt: «Dør Gildebroders eller Gildesøsters Tyende, da maa Gildebroders eller Gildesøsters Tyende vaage over dem, og siden skal Gildebroder og Gildesøster selv komme om anden Dagen og hjælpe dem at rydde Huset. Ligesaa hvis en Betler dør.»[2] Her var altsaa aabnet Døren for hele Sværmen. Og det var sikkert en almindelig Bestemmelse, skreven eller uskreven, naar det f. Eks. hed i Østrup Bylov: «Naar nogen Gildebroder eller Gildesøster dør, da skal deres Arvinger give 1 Tønde Øl til Naboerne til en Foræring efter den dødes Afgang efter gammel Skik og Sædvane. Hver Mand skal møde til Ligvagt, ved 1 Otting Øl til Bøde, om han bliver tilsagt.»[3]

Alt var altsaa for Haanden: Tilstrømning af Husbondfolk og Tyende, Øl i Mængde. Intet heraf kunde aflyses og undværes. Thi i en Tid, hvor der ikke gaves noget Begravelsesvæsen, var ved Dødsfald Hjælp af mange nødvendig og en Hjertestyrkning for disse ligesaa. Der hørte Romerkirkens Myndighed og faste Haand til for at holde Orden paa alt dette.

Men næppe var den borte, førend det Tilstedeværende brød frem og i en Haandevending formede ny og dog gammel Skik. Hvad der foregik var egentlig kun, at Dødsfald nu, da Kirken ikke længere slog Kres derom, blev, hvad det naturligt maatte være, en interessant Begivenhed, der hver Gang med en egen dragende Kraft tiltvang sig alles Opmærksomhed. Man mødte, man hjalp, hvis man kunde, man nød Gæstfrihed og gennemløb alle Stemninger fra nysgerrig Gru til kry og mæt Velvære. Kort sagt: en ny, og højst tiltalende Fest var indvunden.

Ret længe vilde vel Forholdene næppe kunne have holdt sig uden at udarte. Dog hjalp det betydeligt, at det Hele kun drejede sig om én Nat. Fra Kvæld til Gry var en kort Tidsfrist for alle Overgangene fra Nyheds-Betagethed, Medfølelse, Uhygge til overstadig Lystighed. Men da Adelen indførte de sene Begravelser med Ligvagt-Nætter i ugevis, brød

Ulemperne frem i fuldt Maal. Her var intet andet at fylde Tiden ud med end Drik og støjende Lystighed. Og uvilkaarligt kastede denne nye, fornemme Art Ligvagt atter sit Skær paa de gammeldags sindigere. Det blev simpelt ikke at have Ligvagt med Drukkenskab.

I det 16de Aarhundredes to sidste Aartier synes hos de fleste velstillede, baade adelige og uadelige, Ligvagt at være naaet til et Højdemaal af Lystighed, som Nutiden har ondt ved at fatte, og selv Udlændinge dengang stod uforstaaende overfor. Ved Ligvagten over Hans Straalendorf, en tyskfødt Hofskænk, der boede hos Henrik Mumme i København, og hvis Begravelse 1591 Regeringen bekostede, blev der af glade Hofsinder spist og drukket for omtrent 74 Daler. Denne Sum forstaas først ret, naar det tilføjes, at alle øvrige Udgifter til Begravelsen — til to Kister, Gravens Muring, Lys osv. — kun beløb sig til ialt 16½ Daler.[1] En Udlænding beskriver Forholdene i Danmark under Trediveaarskrigen saaledes: «Naar nogen dør, saa græder og jamrer man ikke, men lér, spiser, drikker og danser rundt omkring Liget.»[2] Adelen havde utvivlsomt givet Tonen an. Men selv om man ugevis ude paa en Herregaard blandt nære Slægtninge og Svende holdt Rus og Lystighed gaaende, medens man vaagede over den hensovede, saa synede dette dog næppe saa meget som et Par Nætters Ligvagt i Købstad over en Borgemester eller Raadmand, med fri Adgang for alle og enhver til Munterheden.

Mod det 16de Aarhundredes Slutning stod det klart, at der maatte gøres noget for at hindre Udskejelserne. Men hvorledes skulde man bekæmpe Ondet? Den kraftigste Maade vilde naturligvis have været helt at forbyde «Ligvagt», idetmindste af andre end Husets egne Folk. Men dette stred for meget baade mod de virkelige Forhold og Datids Æresbegreber. I Praksis, særlig under smaa Kaar, var Ligvagt uundværlig, det var en Vennetjeneste, der strakte sig lige fra Død til Begravelse. «Anno 1613 er min Moder salig hensovet i Herren. De, som var til Ligvagt og bar hendes Lig, var disse efterskrevne» (her

følger 16 Navne).[1] Og blot fra almindelig Sømmeligheds Synspunkt var det utænkeligt ikke at vise en afdød denne Ære. Man læse følgende Opfordring i Konsistoriet ved Københavns Universitet langt ind i det følgende Aarhundrede: Den 7de August 1657 blev i Anledning af Kansler Christen Thomesen Sehesteds Død «af Magnifico Rectore proponeret, eftersom sædvanligt var, at Professores skiftedes til at vaage over Hs. Ekscellences Lig, tvende hver Nat, ligesom tilforne sket var over Hs. Ekscellences salig Frues og salig Holger Rosenkrandses Lig, som begge døde dèr i Huset, Collegæ vilde samtykke, at saadan Vaagen til Taknemmeligheds Tegn nu ogsaa blev efterkommet.» Det vedtoges, at to Professorer skulde vaage hver Nat, en af det filosofiske og en af de højere Fakulteter. «Og hvis en Professor det ikke kunde efterkomme den Nat, som Ordenen ham tilfaldt, da at bede en af sine Kolleger for sig og derimod siden vaage i hans Sted.»[2]

Man nøjedes da med at befale, at kun de, der var indbudne, maatte møde til Ligvagt. Saaledes f. Eks. i Ribe, hvor det overdroges «Stadsbudene» at «forvise de ukaldede» fra Festen. Men samtidigt tillodes det at indbyde «næste Nabo eller Genbo», «egen Slægt, Byrd og bedste, gode Venner,»[3] saa Tallet blev næppe synderligt formindsket. For Flensborgs Vedkommende indskrænkede Christian IV (Aar 1600) Tallet af indbudne til kun at maatte være tre til fire.[4] Denne Bestemmelse udvidedes 1636 til at gælde for hele den kongelige Del af Sønderjylland og Holsten.[5]

Det mest anstødelige var og blev dog Drikkelaget og Lystigheden. I Danmark søgte man at bekæmpe dette ved en Universitets Bestemmelse af 8de December 1621, der forbød al Drik og Spisning ved Ligvagt.[6] I den almindelige Forordning for hele Landet, som udstedtes den 1ste Maj 1624, begrænsede man dog atter dette Forbud til, at Øl maatte gives «til Tørst og Nødtørft, men udenfor Ligstuen». I Forordning om Adelens Begravelser af 2den Februar 1631 brugtes det uklare Udtryk, at «den usømmelige Nattevagt og Drikken i Vaagestuen eller over Liget skal være afskaffet.» Tilsidst blev Vaagestuer ganske forbudne i Danmark ved Forordninger af 26de April 1656 og 7de November 1682. I Norge, der laa saa langt borte, skred Christian IV straks til i Kirkeordningen af 1607 at forbyde al Ligvagt, da der deri «ikke findes andet end Gilde, Gæstebud,

Drukkenskab, Leg og Raseri.»[1] Fra Bergen hedder det i en Optegnelse fra 1640: «I dette Aar blev det afskaffet at holde Vaagestuer (Todewaken)».[2] Og vi vide, at saadanne forbødes i Forordningen af 16de Januar 1663 i Bergen.[3] For Sveriges Vedkommende endelig blev Ligvagt «med Konfekt og Drik» afskaffet ved Forordninger af 1644, 1664 og 1668.[4]

Ovenpaa alle disse Forbud, hvis stigende Skarphed kunde synes at antyde Sejrherrens Ubønhørlighed, har det sin Interesse at se, hvordan den virkelige Tilstand fremdeles var.

Om Forholdene paa Landet i Norge ned omkring Aar 1700 hører vi f. Eks. fra Nordfjord Herred: «De holder Vaagestuer over de døde eller lystige Samlinger, som gaar ud paa Julelege.»[5] Og fra Vossevangen hedder det: «Ungdommen forsamler sig for at vaage over Liget. Her danses, indtil det lider mod Morgenen, hvorefter synges tre Ligsalmer, og siden igen danses to à tre Danse, førend hver gaar hjem til sit. Dermed kontinueres hver Nat, saalænge Liget staar inde.»[6] Om Forholdene paa Landet i Danmark skriver Præsten Danchel i Øster-Ulslev paa Lolland 8de Juni 1712 til Biskop Muus: «Naar noget gammelt Lig (det er: som haver været i Ægtestanden eller og var bekvem dertil og havde nogle Midler) skal bestedes til Jorden, da samles baade budne og ubudne af unge Folk, Drenge, Karle og Piger, saa mange som komme kan, i Ligstuen og dèr Natten over leger, drikker, danser og sjunger ret paa hedensk Maade. Og det maa saa være, ellers troes, at det gaar ikke vel til for den døde. Dersom tusind Præster forbød dette eller prædikede derimod, saa var det ligesaa meget som Avner for Vinden».[7]

Paa Hindsholm kaldtes endnu længe efter Dansen omkring Kisten: at lege «Ligved» (Ligvagt). Hvor kaadt det gik til i Vaagestuerne, faar man Indtryk af ved, hvad der berettes fra en Gaard i Dalby: For Spøg tog én hemmeligt Liget af Kisten og stillede det op i Krogen ved Stueuhret, medens han selv lagde sig i Kisten for pludseligt at springe op, naar Dansen omkring ham var i fuld Gang. Dette fandt dog den døde selv for grovt. Midt under Dansen bevægede han sig, greb den levende i Kisten og foer bort med ham. Man hørte aldrig siden noget til ham. En noget lignende, kaad Spøg, med Døden tilfølge, berettes fra Falster.[8]

Man kunde maaske mene, at alt dette dog kun angik Land-

sogne, men i Byerne var det anderledes. Et Par Eksempler til Prøve: Holberg skriver om sine Barndomsminder fra Bergen: «Hverken Mad eller Drikke blev sparet i Sørgestuer, men alting gaves udi Overflod for at fornøje de inviterede Venner, saa at man med langt større Lyst og Fornøjelse da bivaanede Vaage- og Sørgestuer end nuomstunder Bryllupper. Jeg erindrer mig i min Barndom, hvilken Glæde det var for mig og andre, naar vi fik at vide, at et af vor Nabos Børn var død; thi derpaa fulgte mange gode, fede Dage».[1] — Biskop Bircherod skriver om sin Barndom i Odense: «19de November 1665 var jeg i min salig Morfaders Gaard indtil langt ud paa Natten, hvor en stor Sværm var af fremmede eller Byens fornemste, hvilke (efter denne Tids Sædvane) holdt sammesteds Ligvægt, ikke uden Arvingernes mærkelige Omkostning, thi Sukker og Vin maatte i slig Færd laves til udi Overflod». Hvad man foretog sig ved saadan Lejlighed beskriver han nærmere et andet Sted: «Den 13de December 1663 var jeg med min Moder ovre i Peder Pedersen Lerkes Hus til Ligvægt over hans salig Hustru indtil sildig ud paa Natten. Ligstuer var i disse Tider fast ligesom Julestuer, formedelst saadan Ligvægts Færd, eftersom allehaande Korsvil [Lystighed] og Julelege blev der af de forsamlede Gæster, saa vel gamle som unge, gemenlig foretagne».[2]

At de Mulkter, som efter Udstedelsen af den sidste Forordning (af 7de November 1682) let kunde blive Følgen, mindskede Vaagestuerne i de større Byer, er rimeligt nok. Det kunde f. Eks. være blevet Apoteker Jacob Gesius i Aarhus en dyr Fornøjelse at have holdt gammeldags Ligvagt over «sin salig Kæreste». Han idømtes en Bøde af 250 Rdlr. for «Vaagestue, Maaltid og Budskikkelse i Byen at lade vide den dødes Afgang». Hele Bøden eftergaves ham dog atter (1706).[3] Men Skikken holdt sig desuagtet efter 1700 endog i Kjøbenhavn. Dette kan ses af, at der i Holbergs Lystspil oftere hentydes til den som noget bestaaende og gængs. «I «Melampe» (4. Akt, 7 Sc.) spørger saaledes Sganarel: «Hvoraf kommer det, at man ser blaa Lys somme Tider brænde paa Vandet? — Fiskeren: Naar nogen fornemme Fisk, som en Hval eller en stor Laks, dør, saa bliver der holdt Vaage-Stue over dem, og da brændes slige Lys». Da Roland i «Uden Hoved og Hale» (1. Akt, 5. Sc.) disker op med en Mængde Spøgelse-Historier, svarer Ovidius ham: «I kan

spare at fortælle dem, indtil I kommer i en Vaagestue, hvor de ere udi Pris».

Meget betegnende er Holbergs eget Blik paa den hele Skik eller Uskik. Han tager den for ramme Alvor i Forsvar og det ud fra omtrent de samme, rent menneskelige Grunde, der i sin Tid trods Kirkens Modstand havde baaret den frem: «De højvise Herrer ville maaske sige, at saadanne Moder satte Folk udi Bekostning, og at Smavsen, Drikken og Støjen var uanstændig, helst i Sørgestuer. Hvad det første angaar da kan vel ikke nægtes, at jo Folk derved sattes udi nogen Bekostning; men en stor Nytte flød deraf, saasom Fortrolighed og kærlig Omgængelse derved befordredes mellem Venner og Naboer. Og hvad Anstændigheden angaar, helst udi Sørgestuer, da mener jeg, at intet kunde være fornuftigere og anstændigere end ved al optænkelig Lyst at opmuntre de sørgende Personer og at komme dem til at glemme deres Forlis».[1] En tilfældig Ytring som denne røber Holbergs Slægtskab med Renæssancen.

I Løbet af det 18de Aarhundrede tabte dog «Vaagestuer» sig i Byerne. Pietismen var dem en farlig og afgørende Modstander. Paa Landet i Danmark holdt de sig omtrent Aarhundredet ud, men heller ikke stort længere. Digteren Steen Blichers Fader, der var Præst i Vium i Nørrejylland, beskriver Forholdene her 1795 saaledes: «Vaagestuer er nu paa nogle Aar ganske afskaffede. De bestod i, at sidste Nat før Begravelsen samledes Slægt og Naboskab i Sørgehuset. Først nød de et Maaltid og derpaa sang de Salmer og drak Brændevin vekselvis den hele Nat igennem».[2] Om Forholdene paa Læsø 1802 hedder det: «Hver Aften kom Naboer og Bekendte for at se Liget samt synge og læse nogle Bønner i Ligstuen, hvorved de maatte trakteres med Ost og Brød, Øl og Brændevin; nu sker det ej saa almindeligt som før».[3] Fra det nordøstlige Sønderjylland hedder det 1861: Min Moder har fortalt efter hendes Oldemoder, at i dennes Ungdom var det Skik at danse omkring Ligkisten og synge eller fremsige noget, som kaldtes for «Ligvejt» (Ligvagt).[4]

Det Sted i Danmark, hvor Skikken længst holdt sig, var vistnok Ærø. Endnu i 1834 beskrives Forholdene her saaledes: «Enhver, som formeligt er bleven underrettet om Dødsfaldet, eller enhver, som vil, gaar hen i Sørgehuset om Aftenen, hvilket

kaldes at gaa i «Vaagestue». Man viser Familien en Opmærksomhed derved. Fruentimmerne tager Plads rundt om Liget og beværtes med Vin og Kage. Mændene samle sig i et andet Værelse og ryger Tobak og bydes Øl og Snaps. Den sidste Aften før Begravelsen er Besøgene almindeligst talrigst».[1]

Af hele den gammelnordiske Fest «Ligvagt», der atter blussede op i det 16de Aarhundrede, er nu for Tiden vistnok det sidste levende Minde i Danmark kun det ovenomtalte lille Gratiale, der under Navn af «Livet» udbetales ved Dødsfald til de gamle Koner i Ribe Hospital og anvendes til et beskedent Traktement. Mod Sædvane eller dog ved et Tilfælde er det ejendommeligste ved Festen blevet bevaret i denne sidste Draabe. Thi den var fra første Færd et dristigt Forsøg paa at vende op og ned paa Forholdene, forandre Sorg til Glæde, Død til Liv. I sin Velmagt formaaede den at sætte Fart i Ølhornet hos Angelsachser og Vikinger, og fornøjeligt Sving paa de unge endog i de besejrede Kelters Hyledans. Selv under Lutherdommens Djævlefrygt og Helvedrædsel var den i Stand til at omskabe det «salig Lig» til en gemytlig Vært i en Julestue.

Men den nordiske Fest «Ligvagt» var jo selv kun et enkelt Udtryk for den fælles menneskelige Trang til at vaage over den døde. Denne Trang er selvfølgelig ikke ophørt, fordi en af dens Udtryksformer er gaaet af Brug. Endnu fremdeles ytrer den sig, og vil vel i lange Tider blive saaledes ved. Hvor rede den er til ved Lejlighed at iklæde sig Festform, viser sig ogsaa i Norden. Det er ikke blot ved kongelige Dødsfald at «Livvagten», som den ved saadan Lejlighed dobbelttydigt kaldes, holder Vagt ved Baaren indtil Begravelsen. Ved Thorvaldsens, ved H. C. Ørsteds Død f. Eks. gav Følelsen af Ærefrygt og Taknemmelighed sig uvilkaarligt lignende Udtryk. Ved begges Baare blev der af Kunstnere og Polyteknikere holdt Sørgevagt den sidste Nat før Begravelsen.[2]

9.

Der er i det foregaaende af og til blevet berørt, at — idetmindste ifølge Forordninger i det 16de Aarhundrede — maatte kun «de indbudne» møde ved Ligvagten. Denne Klasse Væsner var noget nyt. I Katolicismens Tid havde Sjæleringningen været tilstrækkelig til at oplyse alle omboende om, at én var død. Vidste man ikke paa Forhaand, hvem dette monne være, saa løb Rygtet hurtigt afsted baade i Købstad og paa Land, og ved Kirken kunde man i hvert Fald faa sikker Bekræftelse paa, hvem den hensovede var. Som i en senere Tid ved Ildebrand underrettedes alle ved Klokkernes Klemten; og hvis de tililende ikke ledtes af Skæret, kunde de ved Kirken faa Besked om, hvor Ilden var. Under saadanne Forhold var det højeste Udviklingen kunde naa til, at man ved Standspersoners Død maaske tillige lod en Udraaber berette det i Gaderne og en af Præsterne forkynde det fra Kirkedøren for den tilstrømmende Mængde.

Men efter Reformationen blev Begravelse til en «Fest». Der maatte da udgaa Indbydelse dertil som til enhver anden stor Familiebegivenhed: Barnedaab, Trolovelse, Bryllup. Og den voksende Afstand mellem Dødsfald og Begravelse satte de efterlevende i Stand til at lade Indbydelsen foregaa med al den Pomp, som Lejligheden krævede. Meget snart bredte sig blandt Adelen i Danmark den Skik, at Meddelelse om Dødsfald og Indbydelse til Begravelsen skulde foregaa skriftligt og ved ridende Bud. Havde den afdøde Slægt spredt over hele Landet, hvad jo hyppigt var Tilfældet, kunde Tallet af ridende Bud blive betydeligt, og mangen Hest reden træt, førend alle havde faaet Underretningen.

Om de Vanskeligheder, som Udfærdigelsen af disse Breve kunde volde, faar man stundom et levende Begreb. Da saaledes en kvindelig Slægtning af Fru Kirstine Erik Lykkes var død 1565 paa Skovgaard, skrev Statholderen i København, Hr. Mogens Gyldenstjerne, hende straks til og bad hende, da han paa Grund af Krigsforholdene ikke kunde forlade Byen, om som nærmeste kvindelige Slægtning at tage sig af Begravelsen. Hun svarede: «. . . Kære Frænde! Som I skriver mig til om hendes Begravelse, at jeg skulde tilhjælpe og bestille, at det kunde gaa

skikkeligt og vel til, saa takker jeg eder saa ganske gerne derfor. Gud skal være mit Vidne dertil, at jeg skal gøre saa meget derudi, som jeg hende pligtig er. For hun haver vel levnet saa meget efter sig, at hun bør have en ærlig Begravelse. Kære Frænde! Som I skriver, at hendes Begravelse skulde være nu paa Onsdag førstkommende, saa giver jeg eder ganske venligen at vide, at det bliver for kort til den Dag. Thi eders Bud kom ikke hid før igaar. Og man faar ikke nu saa snart udskrevet Brevene, at de kan blive forskikket inden den Dag. Men det skal dog ske med det snareste, vi kan faa Brevene skrevet og forskikket til. Gud baade vos det! at vi ikke kan nu faa eder her til og flere af vore gode Venner, som vilde gerne være der hos, og kunde bestille det bedre end vi fattige, bedrøvede Kvindfolk.»[1]

Den skriftlige Indbydelse var saa godt som altid enslydende. Da Skikken jo først kan være opstaaet i Danmark omkring Aar 1560 og i et Nu blev almindelig, staa vi her overfor et af disse Modens Trylleslag, hvor alle lystrede og det med en Selvhengivelse og en Appél, som end ikke det ypperste Fremskridt vilde været istand til at fremkalde. Da man i den følgende Tid, fra Blaavandshuk til Avaskær, ja, i Norge og tildels i Sverige med, skrev disse Breve ens, maa vi gaa ud fra, at de fra nu af have hørt med til Børnelærdommen paa de større Gaarde. Selv om én ikke fik boglig Dannelse, men nøjedes med blot at lære «Rytteri og Gudsfrygt», synes denne Kundskab at have været uundværlig. Det hørte jo netop med til adelig Gudsfrygt at kunne melde sin Faders, Hustrus eller et Barns Død i ulastelige Udtryk.

Formularen lød saaledes: «Min ganske venlige Hilsen eder nu og altid forsendt med Gud Vorherre. Kære [Otto] synderlig gode Ven! Næst min venlige Taksigelse for alt godt, hvilket jeg gerne forskylde vil med hvad godt, jeg véd eder til Vilje og Tjeneste at kunne være. Og giver jeg eder sørgeligen til kende, at Gud Almægtigste haver nu heden kaldet min kære salig [Hustru], ærlig og velbyrdig [Frue Karen Bilde], af denne forgængelige Verden og til det evige Liv og Glæde. Gud give [hende] med alle tro Kristne en ærefuld Opstandelse! Saa agter jeg ud i Jesu Navn at lade [hendes] salig Lig begrave udi min Sognekirke, [Husby] Kirke [tredje Pinsedag, som er den 5. Juni] nu førstkommende. Er derfor til eder min venlige Bøn, at I ville vel

gøre og have den Umage og komme hid til [Iversnæs] om Mandagen tilforne og siden om Tirsdagen gøre hende den sidste Ære og Tjeneste og følge hendes salig Lig til sit Lejersted. Slig eders Umage at forskylde og fortjene dertil finde I mig altid villigen. Og vil eder hermed Gud Almægtigste befalet have. — Af Iversnæs den 14. Maj Anno 1582.» Udskrift: «Ærlig og velbyrdig Mand (N. N.) til (den og den Gaard) min synderlig gode Ven (ikke som ellers: «ganske venligen», men: ganske sørgeligen tilskrevet».

Hvor sejg en Livskraft der har været i denne Formular kan ses af, at den endnu, tre hundrede Aar efter, ikke er helt uddød. Om end ændret i de forskellige Landsdele og afslidt mangen fintdrejet Snirkel, anvendes eller anvendtes dog for kort Tid siden dens Grundbestanddel endnu af den danske Bondebefolkning. I Østjylland f. Eks. lyder eller lød den staaende Indbydelse saaledes: «A skal hilse Dig fra [Hans Poulsen] og Kone og Børn, om Du og Din Kone og Dine Børn ikke vil komme og følge hans Moder hen paa Torsdag Kl. 9 —, og Din Kone komme paa Onsdag og lægge hende i Kiste, — saa faa en Bid Brød, følge med til Kirken og saa hjem igen og faa et Maaltid Mad. Saa lover de igen at tjene Jer paa hvad Maade, de kan, helst ved en glædelig Lejlighed.»[1]

Moden indskrænkede sig i det 16de Aarhundrede til blot at angive, hvorledes en Adelsmand skriftligt skulde meddele Dødsfald og indbyde til Begravelsen. Men den lod Modtageren af Brevet ganske i Stikken, hvis han følte sig opfordret til at besvare dette. Her gaves ingen Formular. Man maatte selv opfinde og møjsommeligt tilhugge den hertil svarende Skabelon. Det har, hvad Brevstilens Udvikling angaar, en vis Interesse at se, hvor vanskeligt det faldt, selv for Tidens betydeligste Mænd, paa en naturlig Maade at udtrykke deres Følelser ved en saadan Lejlighed. Bundne af Prædikestolen som Datidens eneste Fællesorgan for Dannelse drev de det kun til at kunne udtale deres Medfølelse i kirkelig Formaningsform. Da saaledes ovennævnte Statholder i København, Mogens Gyldenstjerne, i Sommeren 1564 mistede sin Hustru, og dette meddeltes Slægt og Venner, fik han følgende to Svar fra Kansler Johan Friis og Admiral Herluf Trolle.

Johan Friis skrev: «Venlig Hilsen nu og alle Tider tilforn. Kære Hr. Magnus! synderlig gode Ven! takker jeg Dig

gerne for alt godt, hvilket jeg alle Tider gerne forskylde vil. Og giver jeg Dig venligen tilkende, at jeg haver hørt, at den almægtigste Gud haver kaldet Din kære Hustru til sin Naade. Den almægtigste Gud unde hende en salig Opstandelse! Og skal Du vist tro, at Din Sorg er mig led, at det skulde hænde Dig paa Din Alderdom og udi Din Skrøbelighed. Og endog Du kan ringe godt have af min Skrivelse, vilde jeg dog ikke lade at skrive Dig til og beder Dig, at Du nu vil komme udi Hu de store Velgerninger, som den almægtigste Gud haver udi mange Maade gjort imod Dig, som Du vel bedre selv kan besinde, end jeg kan skrive Dig til, og ikke nu udi Din Sorg fortørne Gud, men love og takke Gud for sine store og gode Gaver. Da skal den samme gode Gud visselig husvale Dig her og Din salig afgangne Hustru udi den evige Salighed. Og dersom jeg udi nogen Maade kan tjene Dig eller gøre det, Du kan have godt af, da skal Du vist tro, jeg vil det gerne gøre. Og vil nu og alle Tider have Dig den almægtigste Gud befalet. Af Borreby den 5. August 1564. Johan Friis til Hesselager.[1]

Medens man i dette Brev dog sporer, at dets Forfatter, som Landets ypperste Diplomat og Brevskriver, har Øvelse i at bevæge sig i høflige Vendinger — mange af de gammeldags Udtryk i Brevet, der for os lyde troskyldige og hjertelige, var dengang glatte og gængse — har Herluf Trolle næsten kun kirkelige Udtryk til sin Raadighed. Hans Brev synes forfattet af en Gejstlig, og det giver næsten et Ryk af Forbavselse i én, naar man til Slut hører, at det er skrevet af Admiralen ombord paa Orlogsflaaden i Østersøen og ledsaget af Hilsener fra dens forsorne Befalingsmænd:

«Min ganske venlige Hilsen og kærlige Taksigelse for alt godt. Kære Hr. Magnus! Din store Sorg og Bedrøvelse for din kære Hustru gør mig af Hjertet ondt. Gud han give dig Trøst i dit Hjerte, og han være din Hjælp og Trøst; han hjælpe dig at bære dette store Kors taalmodigen! Kære Hr. Magnus! saa beder jeg dig kærligen som min gode Ven, at du nu vil, saa meget som mest muligt er, trøste dig selv med et godt Taal og tage dette store Kors taalmodeligen af Guds Hand. Thi alle hans Gerninger er gode og rette og, i hvor det gaar os, da er vi dog hans, og han sørger for os, og han véd, hvilket os bedst og nyttigst er. Han forlader dig dog ikke, endog det synes for dine og andres Øjne, som vi forlades. Det sker dog ikke, han

er vor Herre, vor Gud. Vi er hans, alt det, vi have, er og af ham. Ham være Lov og Tak til evig Tid! Kære Hr. Magnus! Endog at du saa saare ilde kunde have mistet hende nu i din Skrøbelighed, desligeste dine kære Børn, jeg og andre hendes gode Venner, som hun gjorde alt godt med al Huldhed og Trohed, da er det dog Guds gode Vilje og Gerning, hende til gode og bedste, og hun haver visseligen Himmerige og den evige Glæde og Salighed. Det ville vi alle ønske hende af Gud og vist vide, at vi finder hende udi Guds Rige. Kære Hr. Magnus! saa er nu Gud din kære Herre og Gud, som alle bedrøvede trøster og husvaler. Han er alle faderløses Fader og Moder, han forsørger og forsyner alle. Han vil ikke forlade dig eller dine Børn, dèr forlad dig til! dèr trøst dig paa! Gud er sanddru. Gud véd, at hendes Død gør mig ondt, jeg mistede en huld, tro Ven. Gud han give hende Himmerige for alt det gode, hun gjorde mig! Jeg vil det og fortjene hos hendes, imedens jeg lever. Kære Hr. Magnus! Trøst dig nu selv i Gud og bær dette Kors taalmodeligen! Skriv efter din Datter Sybille, at hun bliver hos dig nogen Tid! Lad og dine Børn være hos dig og tjene dig! Gud véd, at kunde jeg i nogen Maade tjene dig, da gjorde jeg det ganske gerne. Kære Hr. Magnus! For alting da skaan dig selv for overmaadig Sorg og Græmmelse! Du kan intet have deraf uden at fordærve dig selv, dine Børn til Skade og Fordærv. Befal det nu Gud og lad af igen at sørge og lad Gud være din Trøst, efterdi du nu haver ingen Trøst uden ham! Kære Hr. Magnus! fortænk mig ikke denne Skrivelse, men gør herefter! Jeg vil nu og altid have dig Gud almægtigste befalet. Han give dig Glæde og Trøst i den hellige Andt! Amen. Dette gode Selskab lader sige dig mange gode Nætter og deres vellige Tjeneste. — Ex kong. Majts. Orlogsflaade, Tirsdagen den 22. August 1564 under Borgholm. Herluf Trolle, din gode Ven.[1]»

Svagheden ved denne Art Brevstil var, at den var ganske almindelig. Skønt meget taler for, at Herluf Trolles Hjerte har været med i disse Ord, og at han virkelig havde kendt og skattet den afdøde, afgiver dog dette Brev alene ingen sikker Borgen herfor. Som Ligtaler i Nutiden kunde denne Slags Breve bugne af Følelsesudtryk i kirkelig Tiltaleform, uden at man tør gaa ud fra, at de ogsaa var personligt sande og følte. Gik det saaledes med det grønne Træ, vil man forstaa, at Mængden af Datidens Svarskrivelser i Anledning af Dødsbudskab var ganske

ubestemte; snart grædende, snart næsten glubske Formaninger, ufuldbaarne Formularer, hvor det eneste personlige var Navnene i Adressen og Underskriften.

Man maa da særlig vogte sig for at drage Slutninger af saadanne Breve og mindst af alt tro paa, at de her saa deltagende, gudhengivne Frænder var de samme ved Arveskiftet. I den korte Mellemtid blegede i Reglen det overflødige bort og kun Sandheden stod tilbage: «Dersom jeg udi nogen Maade kan tjene eller gøre det, jeg kan have godt af, da skal du vist tro, jeg vil det gerne gøre.» Efter de faa Ugers Forløb trak det nu hyppigt op til Proces mellem Navnet foroven og Navnet forneden af Brevet.

Naar i Danmark Adelige indbyrdes anvendte skriftlig Indbydelse, var det ganske naturligt, at Kongen gjorde det samme i de Tilfælde, hvor han lod bekoste en af sine højere Embedsmænds Begravelse. Da f. Eks. Rigsraad og kgl. Sekretær Korfitz Ulfeldt var død 1563 paa Frederiksborg, lod Frederik II udsende til 19 Adelsmænd og 6 Adelskvinder følgende Brev, der tydeligt nok var en Genklang af Formularen for de private: «Vi give eder tilkende, at Gud almægtiste haver nu kaldet vor tro Mand og Raad, Korfits Ulfeldt, af denne syndige og forgængelige Verden. Gud give hannem en salig og glædelig Opstandelse! Og agte Vi at lade hans Lig begrave udi Vor Frue Kirke i vor Købstad København Søndagen Judica, som er den 28. Dag Martii førstkommende. Thi bede Vi eder og begære, at I ville give eder til fornævnte vor Købstad København, saa at I er dèr om Løverdagen tilforn og om Søndagen følger hans Lig til sit Lejersted.»[1]

Al saadan skriftlig Indbydelse var i det 16de Aarhundrede en Brand under Næsen paa hæderlige og lærde Folk som Professorer og Gejstlige og paa velagte Borgemestre og Raadmænd. Først i det 17de Aarhundrede naaede Borgerskabet i Danmark at faa Savnet udfyldt. Det var alt en gammel Skik, der fulgtes, naar det f. Eks. i en Dagbog af 1708 hedder: «Underskrev jeg og forseglede paa egne og samtlige Medarvingers

Vegne de Begravelses Breve, med hvilke vi inviterede fornemme Venner og Kyndinger til vor salig Moders tilstundende Ligbegængelse.»[1]

Derimod var den lærde Stand ganske naturligt her, hvor det angik Affattelse af noget skriftligt, hurtigere i Vendingen. Og man fandt en Form, der i visse Maader overgik Adelens, forsaavidt den ved at udgaa paaTryk var mere offentlig og vidnede om den afdødes store Betydning. Man udstedte ved bekendte Mænds Død «Programmer» med Indbydelse til at vise den Afdøde Hæder ved at overvære hans Begravelse. I det 17de Aarhundrede blev denne Skik almindelig i Danmark. Universitetet betalte naturligvis Omkostningerne ved et Sørgeprogram for den samme salig Hr. Kansler, i hvis «Ligvagt» to af Professorerne, som ovenfor berørt, efter Tur maatte deltage.[2] I Hamborg var disse lærde Programmer endnu almindeligere end i Danmark, man syntes saa godt om dem, at Børsens Folk inddrog Ideen og ved Dødsfald opslog paa en Væg i Børssalen en Slags Program eller Plakat: en med Tegninger og Skønskrift prydet Meddelelse paa Pergament om Dødsfaldet og Indbydelse til Begravelsen.[3] En af de ældste, kendte Indbydelser i Danmark fra det 16de Aarhundrede viser os en oprindelig og naiv Form, hvori Spiren til baade verdslige Breve og latinske Programmer ligger til Syne. Det er en latinsk Henvendelse fra Abel Berner i det tyske Kancelli til Rektor og Professorer ved Københavns Universitet, dat. Kbhvn. 24. Septbr. 1585.[4] Han meddeler dem, at han Dagen forud har mistet sin unge Datter, og at hun skal begraves Dagen efter. Men da han kun har saa faa bekendte i København, beder han, om ikke Professorer og Studenter vil følge. Muligvis burde Brevet straks have været tilintetgjort, idet dets Bestemmelse kun var at tjene som skjult Mekanisme i offentlig beskeden Overraskelse. I saa Fald har det svaret til Nutidens: Begravelsen foregaar i Stilhed fra den og den Kirke den 18. ds. Kl. 1.

Det kunde dog være et Spørgsmaal, hvad der var det fornemste, skriftlig eller mundtlig Indbydelse. Denne blev i hvert Fald noget andet, naar det var Kirken selv, der besørgede den. I Sverige, hvor man bevarede saa mange katolske Skikke, bevarede man ogsaa den, at Præsten ved mere bekendte Personers Død meddelte Nyheden ved Gudstjenesten. I Luksusforordningerne af 1664 og 1668 for Adelen

JAKOB PAULLI
SØNDAGSMINDER

2,50, INDB. 4,00

Stiftsprovst *Paulli* kan trygt sende sine Bøger ud med blot et Par Aars Mellemrum; der vil altid være nok til at tage imod dem med Glæde.

Dette skyldes for en Del den Form, hvori han bærer sine Tanker frem, hans dejlige Sprog, hans Evne til at levendegøre Evangeliets Situation, saa den staar som malet for Øje, til at gribe et Træk fra Naturlivet, en Fortælling, en aktuel Tildragelse og flette dem illustrerende ind i sin Fremstilling, alt imedens han Fjed for Fjed fører sin Tilhører eller Læser frem til de Hovedtanker, han hele Tiden har haft for Øje som Maalet, og i hvilke som Regel netop Kærnen i Teksten lægges blot. Det er noget ejendommeligt ved Stiftsprovst Paullis Forfatterskab, at trods de talrige Digressioner, de mange Farver, er Dispositionen altid saa klar og fast, at man med Lethed husker, hvad han har villet skulde huskes.

Søndagsminder, der foreligger i det smagfuldeste Udstyr, indeholder tolv Prædikener. Det er, som om man knyttes stærkere og stærkere til dem, jo længere man kommer frem i Rækken, hvad enten det nu sker, fordi Læserens Modtagelsesevne stemmes finere og finere, eller fordi det er lykkedes Forfatteren at udtømme sin Sjæls Indhold, særlig i de sidste Prædikener.

Saaledes omtales Stiftsprovst *Paulli's* sidste Prædikensamling i «Dagbladet». Et andet af de københavnske Blade («Vort Land») udtaler:

Jakob Paullis Maade at behandle religiøse Æmner paa er jo længst kendt og skattet i vide Kredse. Halvt er han Sjælesørgeren, halvt Digteren, helt altid den fuldendte, klassiske Taler. Hans Veltalenhed kender ikke meget til Uro, brænder ikke med stærke Følelser, blusser ikke op i pludselige Stemninger. Her er ingen Udraab, som her heller ikke er Metaforer, dristige uventede Lignelser.

Men her er en Stilkunst, som er Thorvaldsens Kirke værdig. Sproget er glat, blankt og smukt, ganske som Marmoret, og hver Linie i disse Taler staar mejslet klart og rent som i den hvide Sten.

KARL MANTZIUS
MOLIÈRE-TIDEN

«SKUESPILKUNSTEN»S IV. BIND

4,75

Naar dette Arbejde en Gang er helt færdigt, vil det blive et af de største Værker i dansk Litteratur. Det vil sikkert ogsaa blive et af de bedste. Karakteristisk i saa Henseende er det, at den Ros, der er faldet paa Arbejdet, i blot stammer fra Danmark, men i ganske særlig Grad fra Udlandet.

Det er i Virkeligheden ingen ringe Triumf, naar de ledende enge Blade har udtalt sig med varm Anerkendelse om Doktor *Mantzius'* Behand af Æmnet: *Engelske Teaterforhold i Shakespeare-Tiden,* og en Mand som Ib Oversætteren, W. Archer, har kunnet vidne: Det er den bedste populære handling om dette Æmne, som endnu er skrevet.

Som dette Arbejde nu en Gang er, har det alle Betingelser for at v en stor Læsekreds. Det er grundigt, livligt og klart skrevet, det er fors med mange morsomme Illustrationer, og det har den Fordel, at det ikke blot et Afsnit i en stor Teaterhistorie, men ogsaa en selvstændig Bog, der med bytte kan læses for sig. («Vort Land».)

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

[illegible]. HEFTE 50 ØRE

i Sverige gik man da ud fra, at Dødsanmeldelse og Indbydelse til at følge ved adeligt Dødsfald skete fra Prædikestolen. Foruden denne Maade at indbyde paa, der jo ikke var rettet direke til nogen enkelt, brugtes ogsaa den personlige Indbydelse. Men herom tilføjes den betegnende Bemærkning, der viser andre Høfligheds-Begreber end i Danmark og Norge: «Rigens Raad bydes mundtlig, men alle andre ved Brev.» Aar 1668 befaledes det, at Breve kun maatte sendes til «Slægten». Alle andre, af hvad Vilkaar de saa end var, «maatte nøjes med Indbydelsen fra Prædikestolen.»[1]

I Tyskland bevarede man ligesom i Sverige den Skik at meddele nysindtrufne Dødsfald fra Prædikestolen. Ligeledes holdt sig i Tyskland den vistnok ogsaa middelalderlige Skik, at man i By lod ved dertil lejede Folk bekendte Mænds Død udraabe i Gaderne. Begge Bekendtgørelses-Maader var i det 17de Aarhundrede efterspurgte som Tegn paa Anseelse og blev derfor mere og mere almindelige. Den gejstlige Bekendtgørelse kaldtes: «abkündigen», den verdslige «ansagen.»[2]

For Folk, som de var flest i Norden, var offentlig Meddelelse om Dødsfald og Indbydelse til Begravelsen egentlig ganske unødvendige. Bys- og Sognebørn kendte Begivenheden, førend de fik den meddelt paa denne Vis, og de kom af sig selv uden Indbydelse. Men da Tonen engang var slaaet an fra oven, kunde man hverken i Købstad eller paa Landet undvære en Budbringer ved denne Lejlighed. Fra Slutningen af det 16de Aarhundrede kan man tydelig spore, at Anvendelse af Indbydere har være almindelig.

I Forordningen af 1. Maj 1624 paalagdes det endnu Borgemestre og Raad i Danmark at gøre Anordning om, «hvad de, der bede til Liget at følge, skal have for deres Umage,» samt overveje, «om ikke nogle visse Personer, Klokkere eller andre, dertil kan forordnes.»[3] Men i Forordningen af 26. Marts 1656 kunde man gaa ud fra, at alt var i Orden, idet der nu i Byerne var faste baade «Bedemænd» og «Bedekoner».[4] Omtrent samtidigt maa Forholdene være blevne ordnede i Norge. Det hedder f. Eks. i Optegnelser fra Bergen: «Den 16. Novbr. 1662 blev det forkyndt i Kirkerne, at Jakob Ballentyn skulde bede for de døde.»[5] De samme højtidelige Udtryk bruges i en Forordning for samme By næste Aar: Det forbydes enhver, ihvo det end er, at «lade andre bede for deres afdøde» end den eller de, som dertil af

Øvrigheden er forordnet.[1] Lidt mere fornøjelig lyder Embedsbetegnelsen, naar f. Eks. Kirsten Kristensdatter Friis, salig Samuel Erichsens, 1720 blev beskikket til Bedekone i Æbeltoft «baade i Glæde og sørgelige Tilfælde.»[2]

Ligesom i Byerne anvendtes der ogsaa paa Landet i Danmark baade mandlige og kvindelige Indbydere. Saavel i Sønder- som Nørrejylland synes de kvindelige at have været stærkt benyttede, uden at man dog ret kan blive klog paa Grænsen mellem deres og de mandliges Virksomhed. Begge Køn skulde optræde ærefrygtindgydende. Fra Sønderjylland hedder det ved Midten af det 19de Aarhundrede: «I tidligere Tid havde den, som bød til Begravelse, en Jernalen med en Ring i, som hun ringlede med, naar hun kom ind i Stuen, inden hun fremførte Buddet; senere brugtes en Træalen. Nu er det gaaet af Brug. Var ingen hjemme blev en Visk Halm plukket ud af Taget over Indgangsdøren; naar Folk saa kom hjem, kunde de sé, hvilket Bud der havde været der.»[3] I Sjælland skal «Bydemanden» være sortklædt og bære en sort, høj Silkehat.[4]

Man vilde dog tage meget fejl, hvis man fra Betegnelsen «Dødbider», «Bedemands-Ansigt», «Bedemands-Stil» osv. sluttede, at de kun kunde sætte et højtideligt Ansigt op og aflire en bestemt Besked. De var tværtimod kærkomne Nyhedskræmmere, der foruden den egentlige Nyhed, som de havde at bringe, kunde meddele en Mængde andet, baade Biomstændighederne, der jo altid interesserede, og dertil alt det meget, de havde opfanget paa Vejen hos andre. De var, hvad enten de nu kom i «Glæde eller i sørgelige Tilfælde» velsete Gæster med Tungen paa Gled, Solskin i Gaarde, Datidens levende Aviser.

Og de forstod at bruge sig. De bragte ikke blot deres eget lille Erhverv op. Ifølge Forordningen af 26. Marts 1656 skulde en Bedemand have to Rigsdaler og en Bedekone to Slettedaler efter «de fornemste», efter andre kun én Rigsdaler eller efter Vilkaar. Men der var mange smaa Biindtægter baade i Form af god Beværtning og Drikkepenge. I Hamborg blev en Bestilling som Bedemand den 11. Aug. 1699 købt for 3750 ℳ og en anden den 1. Oktbr. 1704 for 4425 ℳ[5]. Men hvad der forbavser mest: ved deres Talegaver og Evne til at gøre sig nyttige lykkedes det dem i Byerne at svinge sig op fra at være blot Budbringere om Dødsfaldet til at være Arrangører og en Slags Værter ved den hele Fest. Det var langt mere, end man kunde

have ventet af en «Dødbider»: at ende som Festens Høvedsmand, Familiens Trøster, Følgets Drikkebroder, Vognrækkens Hersker, lystret af alle fra Ringeren i Taarnet til de otte skulende Ligbærere i Forstuen.

Men den samme Magt, der havde baaret Bedemændene frem, styrtede dem atter. De havde hentet deres Styrke fra at være sin Tids levende Aviser. De virkelige Aviser overflødiggjorde dem. I Nutidens Dødsavertissementer læses undertiden følgende Tilføjelse: «Dødsbudskabet meddeles kun paa denne Maade.» Det er Dødsanmeldelsen over det 16de Aarhundredes Begravelses-Indbydelser og Bedemænd.

Der var en Kres, til hvem hverken Breve eller Bedemænd var passende Bud. Og dog havde den berettiget Krav paa at faa Dødsfaldet meddelt. Undlodes dette, kunde den falde paa, naar den ad anden Vej erfor det, af sig selv at «følge» den døde. Men dette maatte for enhver Pris undgaas. Hensigten med Dødsanmeldelsen var da her just at bede den om at blive hjemme, hvor den var. Derfor kunde heller ingen fremmed bringe dette vanskelige Budskab. Den afdødes nærmeste maatte selv personlig være Budbringer.

Denne Kres var den afdødes levende Ejendele: Husdyr og Planter. Ifølge ældgammel Skik — fælles for alle Gotogermaner — skyldte man ved Dødsfald, særlig naar det var Husets Herre, der var død, at melde dette til hele Gaardens Besætning, den firbenede ikke mindst. Den udgjorde jo en væsentlig Del af Hjemmet og tog Del med i dets Glæde og Sorg. Lænkehunden vidste det vel allerede. Dens Tuden vidnede om, at den havde set, hvad der var usynligt for andre, alle de hemmelighedsfulde Væsner, der møder op, hvor Død er i Gaarde. Men over i Stalden maatte den afdødes nærmeste gaa og hviske Nyheden i Øret paa hver enkelt Hest og Ko: «Sørg ikke! Vor Far er død.» Og ud til Bistaderne i Haven maatte han, banke paa hver enkelt og melde det skete. «Imme! din Herre er død — forlad mig ikke i min Nød!» siges der i Westphalen.[1] I Kjøgeegnen nøjes man ikke hermed, man smykker ogsaa siden, naar Ligstuen pyntes med hvidt, hver enkelt Bi-

stade paa lignende Vis.[1] Thi et flygtigt Folkefærd er Bierne. Behandles de ikke med yderste Hensynsfuldhed, saa flyver Sværmen væk. Rigtigst var det ogsaa, som Hjertet tilsagde én, at melde det videre til Træerne i Haven og Sæden paa Marken. Blot saa meget som et Baand bundet om et Frugttræ, for at ogsaa det fattige Skind kunde vise sin Sorg, var maaske nok til at sikre en rigelig Høst. Og selv i nysaaet Sæd spirer lønlige Tanker. I Drætiden kan enhver se, hvor de hæver sig. Betimelig Omhu virker Afgrøde.

Men foruden denne Meddelelse til Fæ og Grøde skulde man iagttage en anden Forsigtighedsregel. Man skulde straks lade dem fornemme, at de havde faaet en ny Ejer, ryste dem ud af det gamle Leje. Ligesom man i det Hus, hvor én var død, straks skulde vække hver sovende, at ikke Søvnen skulde blive til Dødssøvn, saaledes skulde man ogsaa snart efter Meddelelsen til Husdyrene lade dem skifte Plads og røre dem. Heste skulde rides trætte og om muligt skifte Stald. Køerne i Stalden skulde i det mindste bindes i anden Baas. Bistaderne bankes saa stærkt paa, at selv ved Vintertid de slumrende Bier vaktes. Øltønder rystes, Korn i Bunker kastes, Skinker til Røg hænges om, Mel i Sække endevendes.[2] Alt maatte erfare, at Forandring var indtraadt, en ny Tid begyndt.

Paa en egen troskyldig Maade var i disse Skikke overfor Dyr og Ejendele en hel Folkestammes Tankesæt udtrykt. Til Grund laa en rørende Opfattelse af Hjemmets Betydning, der gav hver enkelt Bestanddel Lod i det hele og stillede Mennesker, Dyr og Planter næsten ens som Børn af et fælles. Ved Siden heraf gav sig en Frygt for den døde og hans Magt tilkende, parret med et retskyndigt Sinds Trang til at fælde Dom mellem Liv og Død og lovmærke Ejerskifte. Endelig ytrede sig en vis lun Godmodighed, der foretrak at værne Eje og undgaa Tab ved saa milde Midler som Lempe og Høflighed. Hvert enkelt Hjem gengav i det smaa, naar Ejerens Dødsfald indtraf, et Tronskifte i det store. Den nye Konge mødte paa Tinge — mild, folkekær og alles Broder — for at hyldes. Kongen er død, Kongen leve. Men naar Arvefølgen var sikret, paakom der den nye Ejer Trang til at understrege Forandringen ved at lade Lensmænd skifte Len, Hirdmænd Plads, Heste Stald, Køer Baas. Men de flygtige Bier maatte bindes ved Hæderstegn.

10.

Noget af det første, der burde tænkes paa i Hjemmet, naar Død var indtraadt, var at berede alting værdigt, indtil Begravelsen skulde foregaa. Under mindre Forhold var, som vi ved, baade Tid og Midler hertil knappe. Men naar det som hos den øverste Del af Adelen drejede sig om fulde seks Uger til at træffe Forberedelser i, og der intet Hensyn behøvede at tages til, hvad det kostede, saa kunde der udrettes noget betydeligt. Smaat eller stort, Hjælp af andre hørte der til. Det første, som derfor foregik, var, at der ud af de tilstedeværende Slægtninges og Venners Kres eller blandt dem, der ilsomt hidkaldtes ved Begravelses-Breve, udskiltes et kvindeligt Forretnings-Udvalg, der greb Tøjlerne. Medens de andre Gæster forsvandt, — søgte Hvile eller tog hjem, — grebes dette snævre Udvalg af en ny Aand, Handlekraftens, Ærgerrighedens Aand, og Styret var uomstridt deres. Et nyt Afsnit oprandt i Hjemmets begivenhedsrige Historie under Dødsfald. Først havde Slægtens Mænd og Kvinder ligesom fyldt hele Pladsen. Andet Kapitel havde været Præstens og Trosbekendelsens. Under dette var den fordums Ejer forsvunden. Nu tilrev Kvinder sig Magten og skaltede og valtede efter Forgodtbefindende. Først naar Mændene til Gengæld havde haft deres Regeringstid ved Begravelsen og Gravøllets Drikkelag, kunde den ny Ejer blive Herre og Hjemmet atter falde i Ro.

Kvindestyrets Program var: den døde, Stuen, Huset og alle dets Beboere skulde smykkes til Fest.

For den dødes Vedkommende bestod denne Smykning i, at Liget skulde tvættes, klædes i Højtidsdragt og udstyres til, hvad der forestod. Hvor man paa gammeldags Vis havde Hast med Begravelsen og altsaa kun et Døgn til sin Raadighed, gik disse tre Former for Udsmykning i ét. Hos Adelen derimod faldt den naturligt, saaledes som endnu Skik er hos Nordens Landbefolkning, ud i tre forskellige Festligheder. Man trængte ligefrem til Afveksling i «Ligvagtens» Ensformighed.

Men ejendommeligt for alle tre Fester — Tvætnings-, Ligklæde- og Kistelægsgildet, som de kaldtes — var at Kvinderne herved spillede en fremtrædende Rolle. Til alle tre Gilder indbødes, indtil for kort Tid siden, i Nørrejylland kun

Koner, helst gifte Slægtninge eller Grandekoner.[1] Mænds Nærværelse og Deltagelse i det egentlige Gilde var selvfølgelig ikke udelukket. Paa en Herregaard f. Eks. med mange Svende, der tog Del i Ligvagten, vilde dette jo have været næsten umuligt, i hvert Fald ganske unaturligt. Men Forholdet var dengang sikkert som det endnu hedder om «Tvætningsgildet»: «Arbejdet udføres af Kvinderne, medens Mændene sætte sig til Bords.»[2]

For fuldt at forstaa Kvindernes Stilling ved denne Lejlighed i det 16de Aarhundrede, maa man se den i dens historiske Sammenhæng. Det synes at være en naturlig Skik hos de fleste Folkeslag, at Kvinder tager sig af det afsjælede Legeme. Kvinder gik ifølge Evangelierne tidligt Paaskemorgen til Graven for at salve Jesu Legeme.[3] Ved sin Død sagde Sokrates: «Jeg vil gaa i Bad, førend jeg drikker Giften, for at jeg ikke skal gøre Kvinderne Ulejlighed med at vadske mit Lig.»[4] Denne almindelige Skik var imidlertid i Middelalderen af Romerkirken bleven — om end ikke hævet, thi det kunde den næppe — saa dog svækket, begrænset, berøvet sit egentlige Fodfæste. Kirken havde erklæret Liget for noget urent, mod hvis Smitte kun kirkelige Midler, Vievand og deslige kunde skærme. Men hvad mere var, hele denne kvindelige Omsorg var bleven stemplet som betydningsløs i Sammenligning med, hvad Kirken havde at byde. Den afdødes Fremtid afhang ikke af Kvinders Omhu for og Udsmykning af Liget. Nej, den afhang alene af Kirkens Omsorg. Baaret af Gejstlige, svøbt i Røgelseduft, Klokkeklang og viede Kærters Glans stedtes det til Hvile i Kirkens Moderskød. Og der skulde det sove til Dommedag. Kunde Fest virke Fremtids Vilkaar, som Mængden jo troede, saa var det Kirkefesten, der gjorde det. Kvindesmykning og Gravøl gavnede intet.

Saaledes havde Romerkirken Middelalderen igennem lidt efter lidt fortrængt sin oprindelige Medbejler, Kvindeomhuen, fra Magten. Ikke haardt, men mildt og sikkert. Her inde var mere end Kvinder. Her var Himmeldronningen selv med Barn Jesus paa Armen. Som hun bar ogsaa Kirken den slumrende Sjæl did op, hvor den skulde.

Men efter Reformationens Indførelse blev Kirken jo med ét borte mellem Død og Begravelse. Og Afskedens Saarlæber, som Kirken tidligere med Flid havde trykket sammen, skiltes nu ad. Der blev lang Tid mellem Død og Begravelse, hele seks Uger.

Og i al den Tid stod Kvinderne alene som Værn om den døde. Med Instinktets Inderlighed og en lang Fortids nedarvede Myndighed sluttede de da Kres om det, der var dem betroet. Det blev ligesom deres Barn. Og i en Haandevending skabte de en ny og dog ældgammel Skik.

Hvor voldsomt denne Nydannelse foregik, da Kvinder afløste Kirken, kan ses af et lille, men ganske betegnende Træk. Folkemeningen lod disse Kvnider tillige arve Kirkens Evne til at forvalte Naademidler, udføre en Slags Daab og uddele en Art Nadver. «Ligtvætningen», som den nu foretoges af Kvinderne uden Frygt for Besmittelse og uden kirkelig Sikring, blev i Folketroen til en af dem forrettet Daab. De indviede det «salig Lig» til Himmerig ved et Renselsens og Fornyelsens Bad, og, som vi skulle se, fik endog det af dem til Tvætningen benyttede Vand overnaturlig Kraft. Ved «Kistelægsgildet» uddelte Kvinder en Art Nadver. Endnu omkring 1820 gik i det vestlige Sønderjylland ved «Kistelægsgilder» tre, fire Piger omkring, hver med sin Skaal Sirupsbrændevin og gav heraf enhver af Gæsterne en Skefuld tillige med et Stykke Brød uden Smør, blot med en Skive Ost paa. Skikken voldte ingen Anstød. Det var tværtimod et gængs Udtryk for at vente sin Død: «I faar nok snart en Skefuld over mig.»[1] Sandsynligvis har der overhovedet aldrig været nogen kaad Bagtanke herved, men Folkemeningen har fra første Færd i al Troskyldighed fundet det rimeligt, at naar Kvinderne kunde forrette den bortgangnes Daab, kunde de ogsaa uddele Brød og Vin til de efterlevende.

Den væsentligste Ændring, der foregik efter at Kirkens Myndighed var gaaet over i Kvindernes Hænder, var dog vistnok den forandrede Opfattelse af, hvad den døde nu var. Ifølge Romerkirkens Tankegang havde den døde været en slumrende, et Barn, der betroedes igen til Kirkens Moderskød, hvorfra det engang skulde opstaa paa Dommens Dag. Den lutherske Gejstlighed søgte tildels at bevare samme Forestillingsform. Rasmus Katholm sang derfor:

Lad Legemet sove uden al Plag'
I Jorden til den yderste Dag!

og Anders Sørensen Vedel:

Hans Legeme hviles i sorten Jord,
Sover i sit Herberg sødelig,
Indtil Kristi Basun og Ord
Fremkalder alle Mennesker saa vide.[1]

Men for den almindelige Mening efter Reformationens Indførelse blev den døde til et Væsen, der levede fremdeles, der krævede Hæder, var i samme Alder som tidligere og ønskede at klædes ikke i Sovedragt, men i Festdragt og med Udstyr til Færden, der forestod. Som ved Barnets Vugge brød nu ved den Voksnes Baare et Væld af Forhaabninger frem. Med stærke Traade knyttede til det virkelige Liv, tilsyneladende kun Forlængelser af disse, lod alt dette Tankevæv sig næppe sondre efter, hvor Virkelighed ophørte og gik over i Drøm. Et eget Dæmmerskær, ikke klart lysende, men varmt indsugende, og med Glimt som Fakkelskin paa Gyldenstykke og Blink fra slebet Spydblad, lagde sig over Tiden fra Død til Begravelse og farvede alt, hvad her foregik. En kostelig Udrustningsfærd, forskellig vel fra Barnedaab og Bryllup, men en Hjemmets Knopskydning som disse. Og endnu mere storladen, saa at selv Højsædepillerne ligesom for en Stund løsnedes til Brug ved «Landnam». Hvo kunde tvivle paa, at der var en levende Høvding i Snekken! —

Førend «Ligtvætningen» foretoges, var der nogle ældgamle Skikke at iagttage. Straks, efter at Døden var indtraadt, aabnede man alle Døre og Vinduer i Sygeværelset, for at «Sjælen kunde flyve ud.» Dernæst lukkede man den dødes Øjne og Mund. Denne Skik er vistnok almen menneskelig. Et uvilkaarligt Værgemiddel mod Dødens hæsliggørende Magt. Saa gjorde Josef ved Jakob. Da Kriton «saa, at Sokrates' Øjne var brustne, lukkede han hans Mund og Øjne.» Endnu betegne vi Død paa Slagmark saaledes: «Det brustne Blik — ingen kærlig Haand har lukket.» Men Overtroen havde tidligt Hold netop i disse Former for Uhygge. Der maatte handles snarligt, thi hvem den døde saa paa, drog han efter sig i Døden. Og den aabne Mund var rede til at sluge hele Slægtens Liv og

Lykke. Paa dette Punkt ydede imidlertid Reformationen en afgørende og af alle anerkendt Hjælp. De ny indførte, danske Salmebøger, der, medens de afdøde levede, saa ofte havde faaet disses Mund til at aabne sig, var efter Døden, anbragt under Hagen, det bedste Middel til i Herrens Navn at holde den lukket.

Ved selve Tvætningen var at iagttage, at Vinduer og Døre atter skulde holdes lukkede, medens den foregik. Dette var vel nærmest et Sømmeligheds Hensyn. Til alt, hvad ved Tvætningen anvendtes, forplantede der sig en særlig Kraft, maaske Resterne af Livet i den døde. Vandet f. Eks. maatte derfor ikke kastes hensigtsløst bort, men skulde gemmes til bestemt Anvendelse. Endnu er det Tro i Sydtyskland, at et ved denne Lejlighed benyttet Stykke gør et Frugttræ rigtbærende, naar det hænges derpaa.[1]

Naar Tvætningen var tilende, blev under smaa og gammeldags Forhold Liget klædt med det samme. Hos Adelen derimod var der, saaledes som endnu hos Nordens velstaaende Bondebefolkning, en Afstand i Tid mellem disse to Handlinger. Den døde klædtes ikke straks, men lagdes, som det endnu kaldes «paa Straa». Det vil sige, Liget blev anbragt i et andet Rum paa et haardt Leje, der var dækket med Straa. Selv tilhylledes det blot, og Ansigtet dækkedes let med et Tørklæde. Kun Salmebogen under Hagen, en aaben Saks paa Brystet, tillige ofte et Par Kors af Straa udgjorde dets egentlige Værn. Rummet, hvor det anbragtes, var hos Adelen gerne Riddersalen, hos Borgerne og Bønderne senere Storstuen eller Loen. Medens Kvinderne, der havde været medvirkende, nu begav sig til Gildet, hvor Mændene ventede, stod den døde en Stund saa temmelig overladt til sig selv, idet mindste om Dagen.

Dette var med velberaad Hu ligesom ogsaa, at alle Vinduer i Riddersalen og Storstuen stod aabne. Thi i de første tre Døgn — den Frist, som den katolske Kirke ogsaa havde indrømmet som den længste mellem Død og Begravelse — er der et eget Forhold mellem den afdøde og hans Legeme. Du kan blandt andet kende det paa, at en afdød aldrig begynder at gaa igen førend i det tredje Døgn efter Døden. I den forudgaaende Tid derimod er Livs-Forbindelsen mellem Sjæl og Legeme ikke ganske afbrudt. Vinduerne maa derfor staa aabne, saa at Sjælen naar som helst kan vende tilbage. I Reglen

er disse Sjælens Besøg kortvarige og ligesom vigende, paa samme Maade som Bølgerne ved Ebbetid af og til endnu kunne væde langt op paa den tørre Bred. Dog især lige efter Ligtvætningen kan Sjælen ofte med et vist Velbehag søge tilbage til sin gamle Bolig. I Bøhmen stiller man da ogsaa den Dag i Dag gerne et Glas Vand, et Haandklæde og et brændende Lys ved Liget, for det Tilfælde, at maaske ogsaa Sjælen kunde ønske at tvætte sig, førend den skal træde frem for sin evige Dommer.[1] I Østpreussen stiller man en Stol ved Siden af Liget, for at den kan sætte sig ned.[2] Men Stilhed bør der være og af mange Grunde, thi i disse Dage ser og hører den døde alt.

Netop heraf lod det sig ogsaa let forklare, at Sjælen, naar den ligefrem blev adspurgt om noget i disse Dage, straks indfandt sig og gav tydeligt Svar. Forespørgsel skete endog efter Øvrighedens Befaling eller dog med dens Billigelse, i Tvivlstilfælde f. Eks., hvor den døde var bleven dræbt, og Morderen var ubekendt. Man lod alle de mistænkte røre ved Liget, og straks, naar den skyldige rørte, stemplede den afdøde ham som Morderen ved at lade Blod flyde af Saaret. Det er betegnende for nordisk Tankegang, at denne «Baareprøve» eller «Blodprøve», der havde været kendt i Europa hele Middelalderen igennem og anset for en Gudsdom, ikke under denne Forklaringsform havde kunnet vinde Indpas i Norden. Først da man efter Reformationen fik Lov til at se Sagen nøgternt som den var: en Sjæl, der spørges og selv i Døde vil, at Retten skal have sin Gænge, blev man hurtigt enig om Sagen og Baareprøve almindelig anvendt i Norden.[3]

Forbindelsen mellem Sjæl og Legeme var i disse Dage som sagt af en egen, ubestemmelig Art. Sjælen kom og gik, som den lystede. Kun meget sjældent hændte det, at den atter tog blivende Sæde i sit Legeme. Men det hændte dog stundom. Forklaringen var i saa Fald ikke den, at man havde taget fejl, da man antog vedkommende for død, men simpelthen, at der senere var sket en Ombestemmelse, enten det nu var hos Gud eller blot hos Sjælen. En Nutids Almue-Beretning fra Jylland faar male denne Art Tankegang: «Hans Tømrer henne i Nim Skov stod op igen efter hans Død. A havde været hos ham at tømre, og saa kom a nogen Tid efter igen. Da siger Konen: «Aa, Herregud! nu er Hans død i Nat», og hun beder mig hente nogle Koner til at lægge ham paa Straa. Da vi havde faaet

ham lagt, og vi sad og fik en Taar Kaffe, da kom den døde i Døren. A tog og lagde ham hen i Sengen. Han kunde ikke snakke den første Dag eller faa Øjnene op, men han levede dog i fem Aar.»[1]

11.

Naar passende Tid var gaaet fandt den næste Fest «Ligklæde-Gildet» Sted. Hvor hurtigt denne Fest slog an ogsaa uden for Adelsstanden, kan ses af, at der Aar 1656 maatte forordnes for Danmark: «Til Liget at klæde maa ej bedes uden af næste Slægt, Svogerskab, Naboer eller Venner, 8 eller 10 Personer.»[2] Aar 1663 gentoges samme Forordning for Bergens Vedkommende.[3] Om Forholdene i Sønderjylland oplyse følgende Optegnelser i en Kirkebog fra Nordborg paa Als; «Kristi Himmelfartsdag 1669 var de Køpinger [Købstadsfolkene] i Hagenbjerg Præstegaard til Ligklædegilde»; Præstekonen her var nemlig død. Og endnu mere betegnende for Forholdene lyder det om Nordborg Præstegaard 1643: «Var deres fyrstelige Naader samt den nordborgske Adel Gæst i mit Hus, og gjorde jeg samme Tid Ligklædegilde.»[4] Omkring Midten af det 19de Aarhundrede var hos velhavende Bønder i Københavns søndre Birk 40 Koner et sædvanligt Antal ved «Klædegildet.»[5] Selve Gildet og Drikkelaget i det 16de Aarhundrede var, hvor meget end Mænd deltog deri, ligesom det tidligere, kun et støjende Akkompagnement eller Efterspil til, hvad Kvinderne foretog til Smykning af den døde. Som Navnet angav, iførte de den døde sin Dragt.

Men hvilken? Her staar vi ved en skarp Modsætning mellem den gammeldags og den nye Tankegang. I den katolske Tid havde Døden været Søvnen. Den dødes Dragt burde altsaa være den sovendes. Da man i Middelalderen i Reglen laa nøgen til Sengs, skulde altsaa den døde egentlig ikke være iført noget. Paa middelalderlige Fremstillinger af Dommedag ses ogsaa de døde at staa ganske nøgne op af deres Grave. Dette vilde jo imidlertid ved Begravelsen stride mod Sømmelighedsbegreber. Man gjorde da Baaren til Lejet og lagde den Døde derpaa indhyllet, som den sovende i en Seng, med Lagen

og Tæppe. «Jeg er her jordet i denne Ble (Lagen), at ingen skal mig nøgen se»[1] synger derfor den katolske Præst Hr. Mikkel i Odense 1496. Lagenet, der ofte var et Vokslagen, fulgte nemlig med i Graven. Sengetæppet derimod ikke. Det var gerne et kosteligt Stykke, hyppigt af Fløjel og baldyret, der i Byer ejedes af Gilder eller Lag og laantes eller lejedes ud til Brug ved Begravelser.

Men den døde var efter katolsk Opfattelse mere end en sovende, det var et sovende Barn. Som smaa Børn svøbtes, førend de lagdes til Ro, saaledes blev hos velstaaende vistnok hyppigt ogsaa den døde behandlet. Denne Skik kunde maaske være hensigtsmæssig, den var i hvert Fald i Overensstemmelse med, hvad man fra Biblen vidste, at Jøderne havde brugt f. Eks. ved den døde Lazarus, og den svarede i sin simpleste Form til Krucifiks-Gengivelserne af Kristus. Fælles for baade denne Behandlingsmaade og den blot almindelige blev imidlertid Betegnelsen at «svøbe». Thi ogsaa den, der jordedes helt nøgen, svøbtes af Sømmeligheds-Hensyn ind i det Lagen, hvorpaa han hvilede. Det var som bekendt oprindeligt ikke Skik at have mere end Underlagen i Sengen. Den katolske Behandlingsmaade af de døde rummedes da indenfor den fælles Benævnelse: de svøbtes. Denne Betegnelse var derfor den almindelige paa alle europæiske Sprog i Middelalderen. En engelsk radikal Forfatter kunde endnu 1611 sige: «Jeg er saa stor en Hader af Ceremonier, at jeg vilde ønske ikke at faa anden Ceremoni ved min Begravelse end den, der andvendtes ved min Fødsel, jeg mener Svøbning (swadling), og forresten er jeg nu ligegyldig for den med.»[2] Hvor dybt den katolske Skik var i Norden trængt ind i Folkebevidstheden, kan ses af, at man endnu henved 400 Aar efter fremdeles bruger hin Tids Benævnelser:

Vi indsvøbe Liget med Taare
Og lægge det stille paa Baare,

synges med instinktmæssig Forstaaelse af Slægter, der hverken har kendt Svøbning eller Baare ved saadan Lejlighed.

En blot tilsyneladende Undtagelse fra den almindelige katolske Skik: at jordes i den sovendes Dragt, havde det været, naar i Middelalderen mange, ogsaa fyrstelige Personer, efter eget Ønske var blevne begravne i Munke- eller Nonne-Dragt.

I Virkeligheden var Tankegangen her dog den samme. Thi efter den strenge Regel maatte Munke og Nonner ikke som andre klæde sig helt af og gaa til Sengs, men skulde sove paa en Briks i deres sædvanlige Dragt uden andet Overdække. At lade sig begrave i Graabrødrekutte eller i den fornemme Brigittinerdragt, skønt man ikke selv var Munk eller Nonne, var da et Udtryk for Ydmyghed og at man ønskede at hvile i Graven rede til hurtig Opstandelse.

Død er Urenhed, og den døde at ligne ved et sovende Barn. Liget skal fjernes fra Verden paa samme Vis, som det behandledes, da det som Barn kom ind deri: det skal hurtigst tvættes, svøbes og lægges til Hvile. Dette var altsaa den katolske Opfattelse, som laa for, da Kvinderne efter Reformationen overtog Kommandoen mellem Død og Begravelse. Vi har allerede set, hvorledes de nedlagde en kraftig Indsigelse mod, at Død var Besmittelse og Urenhed, idet de nu uden kirkelige Renselsesmidler vovede at paatage sig Omsorgen for den døde. Lige saa bestemt imødegik de den anden katolske Opfattelse, at Liget burde behandles som et slumrende Barn: tvættes, svøbes og bringes til Side. Nej, den døde var intet Barn, men havde sin Alder som i Live, og var istand til at glæde sig ved den Ære, der maatte vises ham. Den døde burde da klædes til Fest for at hædres til Afsked her og for festligt at modtages didoppe, hvor der spurgtes: hvem man var, og hvor man kom fra.

Den døde skulde ikke mere svøbes, men klædes. I denne nye Benævnelse for, hvad der foregik, «Ligklædning», laa en for Datiden forstaaelig Angivelse af Bruddet med det gamle. I denne nye Skik, saaledes som den udgik fra den toneangivende, øverste Adel og fængede ned efter i den følgende Tid, laa tillige — uden at man just blev sig det fuldt bevidst, endsige udtalte det — et Brud ikke blot med Katolicismen, men med Lutherdommen tillige, altsaa med hele Kirken. De lutherske Præster lærte fremdeles, at den døde sov og skulde sove til Dommedag. Men denne nye Skik var et genvakt Minde, en Folkets Selverindring fra en Tid, der laa forud for al Kristendom. Det var den højtidssmykte Høvding, der hædredes ved Gravøllets Afskedsfest, og højsat drog bort til Glæden i Valhal. I den dødes Udstyr, den Dragt, hvori han klædtes, den Pragt, hvormed man ledsagede hans Udfærd,

laa de efterlevendes Tak og bedste Anbefaling for den bortdragne til god Modtagelse i næste Verden.

Det gik imidlertid i det 16de Aarhundrede, som det var gaaet i Oldtiden, og som det vil gentage sig for enhver Tid, der vil søge fuldt at gennemføre en saadan Tanke. Praktiske Hensyn træde hindrende i Vejen. Hvor godt Arvingerne end unde den døde det, maa nødvendigvis det Spørgsmaal rejse sig, om det ogsaa er rigtigt at give den afdøde Slægtens kostbareste Smykker og Ejendele med i Graven. Jo rigere Gods Graven omslutter, des større er Fristelsen for Røvere til at forstyrre dens Fred ved at plyndre den. Følgerigtigt maa man til enhver Tid ende med at begrænse den dødes Udstyr og paa mangt et Punkt lade Symboler afløse de virkelige Genstande.

Det maa lades Kvinderne i det 16de Aarhundrede, at de her holdt tappert Stand og gik videre, end mangt et andet Slægtled er gaaet. Og det uagtet deres Tankegang mødte Modstand og Grænse ikke blot i de ovennævnte sædvanlige Hensyn, men ogsaa i et særligt, som ved første Øjekast kunde synes ret afgørende. Sagen var, at den gamle katolske Opfattelse, at den døde skulde udstyres kun som en sovende, fandt en uventet Forbundsfælle i den nye Mode, at de levende, naar de gik til Sengs, nu var iførte Natdragt. Paa Klædedragtens Omraade var jo den almindeligere Brug af Linned det 16de Aarhundredes store Erobring. Uvilkaarligt virkede dette tilbage paa de dødes Dragt. Var Natdragt Smykke for levende, saa var det ogsaa for døde. Man «klædte» Liget festligt ved blot at iføre det Skjorte. Men herved syntes man jo samtidigt at erklære, at den døde kun var en sovende og i hvert Fald ikke tilstrækkeligt paaklædt til at møde med Anstand heroventil.

Spændingen mellem disse to Modsætninger var dog ikke fuldt saa stærk dengang, som den synes Nutiden. Nu til Dags er det næsten blevet enstydige Bestemmelser, at være «nøgen» og «i det blotte Linned». «At være i Skjorteærmer» er nu et Udtryk for at være upaaklædt. Anderledes dengang. I Modsætning til at gaa alle i Flok nøgne til Sengs i Mørke, var der noget stolt ved til slig Forestilling at være iført Skjorte eller Særk, og det var næsten haardt, om saadant ikke foregik i fuld Belysning. For en Slægt, hvor Skjorte ikke til daglig var almindelig, var det at ses i «Skjorteærmer» saa langt fra at være upaaklædt og medføre Fornemmelse af Undseelse, at der herover

snarere hvilede samme Feststemning og brede Velvære, som endnu i vore Dage kan være tilstede hos f. Eks. en Landarbejder Søndag Formiddag i samme Dragt. For Kvinderne, der var virksomme ved «Ligklædegildet», udlignedes da de to for os saa forskellige Begreber: «Natdragt» og «Festdragt» lettere, end man nu til Dags skulde tro.

Med andre Ord, den nyvakte Trang til ikke længer at «svøbe», men «klæde» de døde, smykke dem til Fest og betegne dem som levende, spændte over et større Bundt Virkemidler end nu til Dags. Selv ved blot at iføre en afdød en Skjorte tog man i Begyndelsen nærmest Parti for den nye Opfattelse. Men meget hurtigt synes ogsaa en Udvikling at have fundet Sted i den «Natdragt», der ansaas for passende for døde. Det blev en fodsid, undertiden bræmmet, hvid Klædning, en Fantasidragt, der ikke svarede til noget andet Klædningsstykke, og heller ikke maatte være brugt forinden. Allerede omkring 1600 var man blandt Adelen naaet til, at den dødes Klædning burde være af Silketøj, besat med Bræmmer. Det er derfor et betegnende Udtryk for Datids Forhold, og hvad man dengang forstod ved gudhengiven Beskedenhed, naar det om Fru Anne Brahe 1635, som før anført, hedder: Hun medførte altid i sin Kuffert «sine linnede Jordeklæder, hvilke hun uden al hoffærdig Verdens Pral havde ladet berede.»[1] Aar 1663 maatte det i Bergen forordnes: «Den dødes Klæder skulle være uden Silketøj og Bebræmmelse.»[2] Hos de praktiske Englændere tog man «Ligklæde»-Bevægelsen, der herskede dèr som i Norden, i Brug til Ophjælpning af Landets Fabrikvirksomhed. En Parlaments Akt af 1678 paabød, at de dødes Klædning skulde være alene af uldent Stof, uden saa meget som et Naalestik af Traad eller Silke. Stoffet, der anvendtes, lignede hvidt Flonel og førtes i forskellige Finheder med dertil svarende Priser. Adskillige Fabriker gav sig ikke af med Tilvirkning af andet end saadan Normalbeklædning for bortdragende.[3] Det var et dødfødt Forsøg i lignende Retning, naar det i Forordning af 7. Novbr. 1682 for Danmark og Norge forbødes under en Mulkt af 50 Rdlr. at klæde Lig i andet end Kattun eller hjemmegjort Lærred.

Efterhaanden som Moden med «Ligklædning» trængte ned i de bredere Folkelag i Norden, havde mangen én ondt ved at følge med og have alt i Orden. I vore Dage omfattes Ønsket om at være godt forberedt ofte hos Menigmand med stor Varme.

Det er et betegnende Træk, naar det nu til Dags fra Jylland hedder: «En gammel Kone i Kvong, der skulde paa Fattigvæsenet, maatte finde sig i, at alt hendes Tøj blev registreret. Hun bad saa inderligt om, at en Æske ikke maatte blive skrevet. Da Præsten spurgte om, hvad den da indeholdt, fik han at vide, at det var hendes Ligtøj».[1] Som et sidste Minde om den katolske Tid, da Liget «svøbtes», har paa Ærø holdt sig den Skik, at kun Jordemoderen kan foretage «Ligklædning», og betegnende nok foregaar denne ogsaa øjeblikkeligt efter, at Døden er indtraadt.[2] I Norden, som andetsteds, har den genoptagne «Ligklædning» siden det 16de Aarhundrede fremkaldt eller maaske blot genvakt en Mængde Former for Overtro. En af de almindeligste — fælles for hele Nordeuropa — er, at den Naal, hvormed Ligdragt syes, har søvndyssende Kraft. For blot at nævne et Eksempel fra Danmark i vore Dage: »Mads Kjeldsens Kone i Laasby prøvede, om det var sandt, at naar man tager den Synaal, man har syet paa et Ligs Tøj med, og stikker den op forneden i Bordpladen, saa falder alle de, der sidder om Bordet i Søvn. Hun gjorde det, og straks faldt hendes Døtre i Søvn om Bordet, og selv kunde hun ikke sanse at tage den derfra igen, saa forflippet blev hun».[3]

Den «Ligklædning«, vi hidtil har omtalt, var, om man saa vil, kun en videre Udvikling af det 16de Aarhundredes nye Mode: Natdragt. Men Adelskvinderne ved Ligklædegildet blev ikke staaende herved. Det gjaldt om tillige nærmere at betegne Stand, Køn og Alder. Voksen Adelsmand burde egentlig være klædt i Baret, Fløjelsvams og Hoser, Adelskvinde i tilsvarende Festdragt. Her krydsedes imidlertid Tanken, ikke mindst for Mænds Vedkommende, af forskellige Hensyn. For det første vilde jo denne nye Dragt ganske skjule den hvide underste, hvorpaa man havde anvendt saa meget. Og dernæst, hvilken Dragt sømmede det sig en Adelsmand vel bedre at møde i, end Krigsdragt, fuld Rustning? Det var jo hans egentlige Adelsmærke. Men denne Jerndragt vilde saa atter skjule Fløjelsdragten.

Man løste Vanskeligheden ved at gaa en Mellemvej, der

synes at have taget sig saaledes ud: Den døde Adelsmand beholdt vistnok i Reglen i det 16de Aarhundrede endnu sin bekvemme, hvide Dragt. Men paa Hovedet fik han en Fløjels-Baret med Fjer og Smykke, og paa Fødderne ofte Hoser og Sko, sjældnere Støvler med Sporer. Først i det følgende Aarhundrede, da Natdragt var bleven noget almindeligt, iførtes den døde fuld Festdragt. Saaledes f. Eks. Tyge Brahe † 1601 (Graven aabnet 1901). Men baade i det 16de og det 17de Aarhundrede medgaves den døde ikke blot hans Sværd, men hans fulde Rustning, anbragt i hans Nærhed, saa at han selv kunde iføre sig den, naar han fandt det passende.

Hvad denne sidste Skik angaar, skuffes man let, idet der ved første Øjekast ikke synes at være Forskel mellem, hvad der havde været Brug i den katolske Tid, og hvad der blev det efter Reformationens Indførelse. I Katolicismens Dage havde, som ovenfor omtalt, den døende Adelsmand i sit Testamente ofte skænket sin Stridshest, Rustning og Vaaben til Kirken. Ved hans Begravelse førtes Hest og Rustning ved Siden af Kisten til Kirken. Ganske ligesaa efter Reformationens Indførelse. Hvad Forskel var der da?

Jo, i Katolicismens Dage havde Hest og Vaaben været Gave til Kirken, der gjorde sig dem frugtbringende paa bedste Maade, hyppigt ved at sælge dem. Graabrødre Kloster i Odense fik saaledes 55 Mark for Hest, Saddel og Bidsel efter Otto Porsfeld.[1] Kun meget sjældent var Sværdet blevet lagt paa Kisten. Naar undtages kongelige Begravelser, er hidtil, saavidt vides, kun fundet et eneste Sværd i eller ved en middelalderlig Grav i Danmark.[2] Men efter Reformationen vedblev Rustning og Vaaben, selv om de førtes til Kirken, at tilhøre den afdøde, Sværdet lagdes paa hans Kiste, og Rustningen opstilledes tæt ved. Det var en hel ny Forstaaelse der laa til Grund, i Slægt med Oldtidens, da en Høvding blev højsat til Hest i Hærklæder og med Vaaben. Middelalderens Omfortolkning af Skikken, som Kirken havde brugt Arhundreder om at gennemtvinge, faldt nu i en Haandevending bort af sig selv som kunstlet og tom. Enhver forstod den nye, gamle Mening. Havde det gaaet an, havde man gerne ladet den døde beholde Hesten med hos sig i Kirken.

Ret pudsigt er det at læse Reformationens Historie paa saa snævert et Felt som dette. Den afspejler sig i tre Rust-

ningers Skæbne, der tilhørte de tre Svogre Mogens Bille, Herluf og Byrge Trolle, gifte med Søstrene Sofia, Birgitte og Pernille Gjøe. Mogens Bille var, skønt han oplevede Reformationens Indførelse, fuldblods Katolik. Den 15. Juli 1537 skrev han sit Testamente paa gammeldags Manér. Han ønskede at begraves i St. Hans Kloster i Odense foran det af hans Moder stiftede Alter. Til Tak skænkede han Klostret 100 Mark danske tilligemed sin Rustning og Stridshingst med Saddel og Bidsel. Men skønt han døde allerede Aaret efter, den 5. April 1538, blev ikke en eneste af disse Bestemmelser udført. St. Hans Kloster i Odense var i Mellemtiden blevet inddraget af Kronen og nu Sæde for kongelig Lensmand. Alle Kirkens Kapeller og Altere var bortfaldne. Penge og Rustning kom da Uvedkommende til Gode, idet Udbyttet deltes mellem Domkirken og Kapitlet i Odense. Hans Stridshingst, «brune Holst», med Sadel og Bidsel blev tilbudt hans Broder, Biskop Ove, men denne frabad sig den. Selv blev han ført fra sit Skib i Ebbeltoft Vig, ombord i hvilket han var død om Aftenen den 5. April, til Aarhus og her efter Tidens Skik begraven i Domkirken allerede den 8. April. Han maatte være glad til, at der var et Par Slægtninge og Venner til at følge ham til Graven.[1] Men uden Sjælemesse til Tak for Hest og Rustning, maatte han paa egen Haand drage videre.

Samme Aar 1538 smededes en Rustning med Hjelm, Arm- og Benskinner og fuldt Tilbehør, der kom i hans Svogers, Byrge Trolles, Eje. Den vejer 55 Pund uden Ringskjorte. En anden Rustning, der tilhørte Herluf Trolle, vejer 45 Pund. Begge Brødre fulgtes ad, Herluf haardt saaret, «men med sit Værge paa Akselen, som om han intet havde skadt,» i Juni 1565 op ad Gaden i København foreløbigt dog kun til Herlufs Gaard paa Amagertorv. Da Herluf næste Maaned begravedes i Kirken paa Herlufsholm, opstilledes hans fulde Rustning ved hans Side, og det Sværd, han havde baaret, — Dupsko og Fæste bære endnu vidne om Slid — lagdes paa hans Kiste. Nogle Aar efter fulgte hans Broder Byrge ham ogsaa her. Som Forstander for Herlufsholm blev han begraven i Gaardens Kirke 1571, skønt hans Hustru Pernille, der var død 1552, laa begraven i Torbenfeld Kirke. Ogsaa over Byrges Kiste lagdes hans Sværd, og ved hans Side opstilledes hans Rustning fra 1538.[2]

Underligt havde Forholdene drevet Spil med de tre Svogres Rustninger. Mogens Bille, der ydmygt gav sin til Kirken, blev

narret baade den og sit Gravsted fra, da St. Hans Kloster i Mellemtiden var blevet inddraget af Kættere. Men Herluf Trolle, en af disse Kættere, der havde vovet at tilbytte sig saadant Klostergods, det gamle «Skovkloster», og opkalde det efter sig selv «Herlufsholm», fik baade sig og sin Broder Byrge ind i Klosterkirken. Og hans trofaste Hustru, Birgitte Gjøe, den længstlevende af alle seks, udstyrede saavel sin Mand som sin Svoger Byrge til at kunne møde heroventil i Hjelm og fuld Rustning.

Herluf og Byrge Trolles Rustninger og saa mange andre fra det 16de Aarhundrede var endnu fuldt ud til Brug. Men i den følgende Tid gjorde Skydevaabnenes Udvikling Rustninger unyttige, og de veg fra det virkelige Liv. Men ikke fra Portræter og Begravelser. Endnu ned i det 17de og 18de Aarhundrede fik afdøde med i Gravkapel til Brug i kommende Liv Paraderustninger, som de aldrig havde haft Anvendelse for i dette. Først med den store franske Revolution forsvandt Skikken ganske og afløstes af den alt tidligere begyndte, at begraves i fuld militær eller civil Uniform, eller i Ornat.

For den nordiske Bondestands Vedkommende har den i det 16de Aarhundrede vakte Tilbøjelighed til at begraves i Højtidsdragt og vaabenklædt vistnok tidligt slaaet an, uden at vi dog er i Stand til i det enkelte at følge Udviklingen. I det sydlige Smaaland f. Eks. véd vi, at det allerede langt tilbage har været Skik at medgive den døde hans Vaaben. I Almundsryds Sogn sammesteds var det endnu i Mands Minde Skik, at den døde jordedes i sin Brudgomsdragt, med Ridestøvler og med i det mindste Kniv i Bæltet.[1]

For Adelskvinders Vedkommende i det 16de Aarhundrede var det givet, at de, naar de klædtes til Afgang, som Ærestegn burde bære Silkehue. Hvorvidt man vilde lade denne være en af de to Perlehuer, som Loven tillod enhver adelig Jomfru at medbringe i Udstyr,[2] maatte overlades til Afgørelse i hvert enkelt Tilfælde. Sko og Hoser kunde ogsaa anses for heldigt. Ingen vidste, hvor fodkoldt der var, hvor man kom hen; og i hvert Fald kunde det deraf skønnes, at vedkommende ikke var

vant til at tage Skoene af, hvor hun gik ind. Et Nøgleknippe var vel ikke nødvendigt, kunde maaske endog misbruges af den afdøde til at komme igen, hvis det var Husets rigtige Nøgler, der medgaves. Men sørgede man blot for, at det var lutter overkomplette, der ikke passede til noget Fadebur, Skab eller Kiste i Hjemmet, saa kunde det jo ikke nægtes, at et solidt Knippe gav Anseelse, hvor man saa stedtes.

Skikken blev bestandig almindeligere i det 17de Aarhundrede. Men samtidigt havde man den Tort, at ikke blot denne Skik — men selve Brugen af Silke-, ja, af Atlaskes-Hue — trængte ned efter. Ved Forordningen af 26. Marts 1656 tillodes det endog «fornemme» Gejstliges og Borgeres Koner at udstyres til Himmelfærd med Atlaskes-Hue. Nu var snart al Forskel ophævet, og Vorherre kunde have ondt nok ved at skelne «Godtfolk» fra andre.

Siden da har Brugen af Stadshue ved denne Lejlighed bredt sig endnu videre og er bleven almindelig Skik hos Bønderne Norden over. Om Tiden for, naar dette maa være sket, kan man drage en nogenlunde sikker Slutning fra, at Skikken ogsaa hersker paa de tidligere dansk-svenske Øer, Øsel og Dagø, der 1721 afstodes til Rusland. Herfra berettes om en Kone, der gik igen, fordi hun var bleven begraven uden Hue. Dette blev først afhjulpet ved, at den næste Kone af Slægten, der døde, fik foruden sin egen Hue ogsaa en med til den, der havde maattet savne den.[1]

En egen Klasse i det 16de Aarhundrede dannede de ugifte adelige Jomfruer. De prydedes hverken med Konehue eller Nøgleknippe. Men selv om Nonnerne i Maribo Kloster monne paastaa det, var det dog nu efter Lutherdommens Indførelse ingenlunde sikkert, at ugift Stand var i sig selv nok til Himmeltække. Der maatte tænkes paa yderligere Smykke. I Tyskland blev det da almindeligt at medgive dem Jomfrukranse. I Magdeburg 1583 maatte det forbydes at give hver enkelt mere end tolv saadanne,[2] én for hver af Aarets Maaneder. Til Danmark naaede Skikken omkring Aar 1600. Man medgav Kranse af Perler, Sølv og Guld. Men herved kunde Jomfruer opnaa at udstyres endnu rigere end Fruer. I Flensborg blev det da 1613 forbudt at smykke en Jomfru med andet end med en Krans af levende Blomster om Sommeren og Silkeblomster om Vinteren.[3] I Tyskland omtales endnu 1715 den Skik at give en afdød, ugift

Kvinde en perlebesat Krone paa Hovedet og lægge Jomfrukranse omkring hende i Kisten.[1] Det er vistnok en Udløber af samme Skik, naar det i Smaaland omkring 1830 var Brug at lægge paa Børns Kister en Krans af grønne Blade, der bagefter ophængtes paa Kirkevæggen. De gamle Kirker i Wärend var indvendig næsten fuldt beklædte med saadanne «Barnekranse».[2]

Efter det 16de Aarhundredes Slutning gik det med den kvindelige Ligdragt som med den mandlige. Den antog mere og mere Præg af almindelig Højtidsdragt. Som Mænd klædtes i «Brudgomsdragt», klædtes Kvinder i «Brudedragt».

Naar «Ligklædningen» var til Ende, foretog Kvinderne, førend de gik til det festlige Lag, hvor man ventede dem, en sidste, vigtig Handling. De gav den døde Penge med. Dette var en ældgammel Skik. Den oprindelige Hensigt hermed havde sikkert været at sætte den døde i Stand til at betale for Overfart, Indgang eller lignende. Hos Oldtidens Grækere havde man lagt en lille Mønt, en Obol, i Ligets Mund til Færgeløn for Charon, som satte over til de dødes Rige. Hvor den romersk katolske Religion trængte frem, holdt Skikken sig eller fulgte med; men her tænkte man sig naturligt Mønten anvendt som en Slags Drikkepenge til St. Peter, en Adgangsbetaling til Himmerig. I franske Grave har man fundet saadant Pengestykke med den betegnende Indskrift: tributum Petri. I Tyskland ved Trier har man fundet Silbergroschen i Grave fra det 3die og fra det 15de Aarhundrede. I Danmark anvendtes især de saakaldte «Korshvider», den mindste Sølvmønt, en Slags Tiøre stemplet med et Kors, hvad jo ypperligt passede til Lejligheden. I Slotskirken ved Vordingborg, der kun rummer Grave fra Middelalderen, har man i de allerfleste Grave fundet Mønter.[1]

Efter Reformationens Indførelse opstod der vistnok i Norden nogen Tvivl om Betydningen af denne Forholdsregel. Som enhver Skik fra den katolske Tid blev den Genstand for Kritik. Men efter alt, hvad vi kunne skønne, drejede Indvendingerne sig mindre om Skikken i og for sig end om Summens Utilstrækkelighed. Set i den nye Belysning maatte Sagen tage sig omtrent saaledes ud: Til Himmerig behøvedes ingen Penge. Dèr kunde selv en Lazarus komme ind. Men havnede man andetsteds eller blev opholdt undervejs, var en Tiøre en latterlig lille Sum. Nej, skulde der være nogen Mening i at give den døde Penge med, maatte det være en klækkelig Skilling, nogenlunde svarende

til, hvad han havde besiddet og kunde ventes at faa Brug for. Vist er det, at i de for Lutherdommen vundne Lande underlagdes Skikken efterhaanden en ny Fortolkning. I Preussen angiver Folketroen nu til Dags som Forklaring for Pengene, der endnu stadig medgives den døde, at herved afkøbes ham hans Part, og han har nu ikke Ret til at gaa igen.[1] Og kun lidet forskellig lyder den svenske Tydning: Man lægger Penge i Lommen paa Ligklæderne, «for at den døde ikke skal tage alle Midlerne med sig, saa at der ingen Lykke bliver tilovers for det, der er tilbage.»[2]

Et meget betegnende Udslag af denne nye Art Tankegang er, hvad der hændte i Wärend i Smaaland. For nogle Menneskealdere siden boede her paa Gaarden Holma i Bergs Sogn en rig Bonde, som plejede at gemme sine Penge under Sengen. Da han laa paa sit Yderste, kaldte han sin yngste Datter til sig og sagde: «Nu skal Du gøre saa, som jeg siger Dig! Naar jeg er død, og de har klædt mig og lagt mig i Kisten, saa skal Du tage mine Penge under Sengen og lægge dem under mit Hoved, thi de gælder, i hvad Land jeg saa kommer til!» Pigen gjorde saa, og Bonden blev begraven med sin Skat. Men da der ved Arveskiftet ingen Penge fandtes, blev Pigen mistænkt for at have taget dem, og hun maatte da bekende, hvorledes alt var gaaet til. Arvingerne gravede da Kisten op og udtog Pengene.[3]

12.

Den tredie og ubetinget største Fest var «Kistelægs-Gildet». I denne kom ogsaa det nye i Tiden maaske fyldigst til sin Ret. I Katolicismens Dage havde man, naar Liget var tvættet, svøbt det i Jordelagenet og lagt det paa «Baare». Herved forstodes den Bærebør, hvorpaa det skulde bæres til Graven. Naar den døde hvilede herpaa med blottet Ansigt, men iøvrigt dækket med det kostbare Fløjels Ligklæde, lignede det hele en sovende i en Seng. Og netop herpaa havde det mest gribende ved den katolske Begravelsesmaade beroet. Det var, som saa man ham eller hende lyslevende, blot slumret ind, naar Baaren

faa Timer efter løftet paa Skuldre, maaske ved Fakkellys, bares gennem Mængden. Det var en Opvisning som ingen anden, det mægtigste Udtryk for Gru, Højtid, Fred.

I de allerfleste Tilfælde var der ikke blevet benyttet Kiste. Brugtes en saadan, var den i hvert Fald, saa vidt muligt, aaben under Processionen, thi dette, at man saa den døde, var jo netop et af Begravelsesmaadens mest ejendommelige Træk. Men Kiste behøvedes i Reglen heller ikke. Begravelsen fandt jo Sted lige efter Dødsfaldet. Hvo, der havde Raad dertil, nedsattes under Kirkegulvet, ofte i en ligefrem muret Grav, der selv udgjorde en Slags Kiste. Om fattigere, der jordedes paa Kirkegaarden, synes der gerne paa Gravens Bund at være dannet en Stensætning efter Legemets Form. Maaske dækket med Grene, naar Liget var nedsat, saa at Jorden, naar den paafyldtes, ikke kom til at røre ved dette, dannedes herved en naturlig Alkove, der gjorde Kiste unødvendig. Under Kirkegulv som paa Kirkegaar flyedes man da til Jorde saa nogenlunde paa samme Vis som Jesus selv var bleven gravlagt, i Klippehule uden Kiste.

Man misforstaa ikke dette og presse Udtrykkene saa stærkt, at de blive til Usandhed! Selvfølgelig kendte Middelalderen baade Stensarkofag og Trækiste, og vi har sikre Beviser for, at saadanne ved givne Lejligheder er blevne anvendte.[1] Allerede Sven Tveskægs Hirdmand, Skarda, der faldt ved Hedeby og over hvem Kongen rejste en Mindesten med Runeskrift. («Danevirkestenen»), blev begraven i Kiste, i hvert Fald fandtes der i Højen, hvorved Stenen stod, en Grav fra den yngre Jærnalder med et Lig jordet i Egekiste.[2] Men Kister i Middelalderen dannede Undtagelserne, udgjorde den sjældnere Luksus. Med Urette slutter man fra Rester af Træ, der ikke sjældent findes i middelalderlige Grave, til, at Kiste her maa have været anvendt. De hidrøre sikkert i Reglen fra Baare-Lejet, som man sænkede i Graven. Endnu henimod Aar 1800 var det Overtro i Norge, at naar en Kiste bares paa Baare til Graven, burde Baaren i det mindste sønderbrydes, thi ellers vilde den døde gaa igen.[3] Middelalderens Gravskikke — saaledes kan vi udtrykke Forholdet — hvilede paa, at den døde begravedes synlig paa Baare og ikke skjult i Kiste.

Men helt modsat stillede Sagen sig, da Nordens Adel efter Reformationen med Flid forlængede Afstanden mellem Død og Begravelse. Ventedes der otte, fjorten Dage, seks Uger, et Fjer-

dingaar, blev Brugen af lukket Kiste en absolut Nødvendighed. Kisten blev da det egentlige Udtryk og Sindbilledet for Bruddet med alt det Gamle og for det store, herlige Nye.

Vor Tid, der ikke ved Begrebet Ligkiste forbinder Tanken om noget stolt, befriende, opmuntrende, har særlig ondt ved paa dette Punkt at forstaa Datidens Tankegang. Denne maa for at genfornemmes, bygges op af andre Bestanddele, for hver Gang med et Ryk at omsættes i det, den var.

Bruddet med Romerkirken og Paven var en Stordaad. Og idet man ved Begravelse udtrykte det, kom man i Pagt just med Fortidens Storfolk, Konger og Kejsere, thi kun de havde brugt — Ligkiste.

Nutiden var en herlig Tid, Opfindelsernes Tid, Fremskridtets Tid. Paa tre Omraader udtryktes dette saa tydeligt og iøjnefaldende, at hvert Barn kunde se det. Det var i tre store Forbedringer, Nyskabninger sammenlignet med Fortids Raahed: Himmelsenge, de nye Vogne og Befordringsmidlet til Himmerig — Ligkiste.

Hvad var Genstand paa éngang for Bygherrens stolteste Drøm og den troende Kristens brændende Attraa? et Lønkammer, hvor man, modsat Datidens hele Levesæt, en Stund kunde være alene med sin Gud. Det var just dette, der skønnest var udtrykt i en — Ligkiste.

Haand paa Hjerte! hvor mange af Tidens Ypperste havde vel — selv om de virkelig havde opnaaet at bygge sig et Lønkammer — tillige nydt den Ære at ligge alene i en Himmelseng, eller køre alene i en hængende Karm? De Gange kunde i hvert Fald tælles. Mængden af Indtryk var Albu og Knæ af urolige Naboer i Sengen; sovende Lemmer stuvet i Pres, mens Vognen skrumplede. Men denne Ære, som end ikke Himmelseng og hængende Karm til Stadighed yded den Ypperste, den nød enhver tryg og sikker i en — Ligkiste.

Bedre end Seng, bedre end Vogn, mere ærefuld end begge. Og med Rette. Thi hvad var det, der stoltelig sov ene i denne Seng, befordredes ene i denne Vogn? Det var det, som hine aldrig havde opnaaet at huse: det «salig Legeme».[1] Det hvorom det hed:

Guds Magt skal da ikke være sen
At samle igen disse tørre Ben
Og Sjælen i Kroppen indlive.
Ikke én Blodsdraabe borte skal blive.

Eller:

Vort Legeme skal han os give
Igen med Hud og Haar,
Som vi var i Live,
Dog med andre Vilkaar.[1]

Det var dette Salighedens Pant, Foden indenfor Himmerigs Dør, hvortil der krævedes det skønneste Gemme. Mere end den ypperste Seng, herligere end den ypperste Vogn, en — Ligkiste.

Hvor maatte det da ikke være en Lyst for enhver, høj og lav, at lægges til Hvile i denne rette Himmelseng og Himmelvogn, hvor man, vis paa, at næste Station var Himmerig, saligt kunde udbryde: Ag saa kun, Jørgenlille!

Man kan gøre en Prøve paa den Begejstring for Ligkister, der greb Nordens Adel i det 16de Aarhundrede, ved at se dens Gentagelse hos Borger- og Bondestanden i den følgende Tid. Lovbud var nu alt til Rede for at hindre Pragt og Udsmykning. Men hvor beundrede og elskede man ikke dette Møbel selv i dets tarveligste Udstyr, blot sværtet med Kønrøg! Enhver maatte i Tide sikre sig og eje sin egen Kiste. Det var Livets lyse Drøm, mange Dages Møje værd: efter Døden ikke at skulle bunkes sammen med alskens Janhagel, men at kunne møde paa Dommedag standsmæssig klædt og i Selvejer. Gentagne Gange[2] maatte Regeringen forbyde at anvende Egekister, da Egeskovene ved det stærke Forbrug hertil led Skade. Da man engang i Anledning af en saadan Forordning anstillede Husundersøgelse hos Borgerne i Ærøskøbing, viste det sig, at 22 Familier desuagtet havde ikke mindre end 28 Egekister staaende.[3] Aar 1795 beretter Præsten i Vium i Nørrejylland, at ikke blot hver velstaaende Bonde i Sognet har sin Ligkiste staaende i Dagligstuen, men selv hos de fattigste, hvor der hersker den bitreste Armod, og Bohavet indskrænker sig til et Bord, et Sengested og en Kakkelovn, hører dog endnu hertil en gammel — Ligkiste.[4]

Først ved Midten af det 19de Aarhundrede tabte denne Skik sig.[5] Den sidste bekendte Mand i København, der havde

sin Ligkiste staaende, var den konservative Statsmand Poul Christian Stemann, død 1855.[1] Tilstanden i Jylland, saaledes som den endnu mindes, er ret anskueligt beskreven i følgende Udtalelse: «Per Degn i Vesterskov, han havde altid, ham og hans Kone, deres Ligkister staaende. Men alligevel, naar én manglede en Kiste, kunde de jo godt faa en at købe af ham, og saa gjorde han en igen, og saadan blev han ved, saa længe han kunde gøre Ligkister. Saa sagde han til hans Kone: «Hør nu, lille Puller! nu skal der enten en af os dø, eller ogsaa skal der en af vore Ligkister væk, for a har hørt æ Varsel». Det passede ogsaa altid. — A gik tit derned og hørte paa hans Fortællinger. Og naar det blev sent, saa redte de Seng til mig i en af hans Ligkister. A har ikke saa sjældent ligget i dem.»[2] I Horsens brugtes i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede den i hvert Hjem beroende Ligkiste gerne ved Juletid til Gemmested for Husets hjemmebagte Kager.[3]

Et andet Bevis for den Begejstring, Ligkister vakte hos Adelen i det 16de Aarhundrede, kan hentes fra, hvor hurtigt Skikken forplantede sig til Borgerstanden. Naar man erindrer, at hos denne jo den hurtige Begravelse holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet ud, saa at der ikke var nogen Nødvendighed for at anvende Kiste, er det betegnende, at Brug af Kister allerede omkring Aar 1600 var almindelig i Købstæder. I Ligprædikenen over Niels Viffert 1596 fremhæves det som en Form for hans Godgørenhed, at han lod hente Præst til fremmede Stakler i deres Sygdom og «efter deres Død beskikkede dem en hæderlig Jordefærd med Kiste.»[4] En ejendommelig Blanding af ny og gammel Skik omtales i Ribe 1601. Beboerne havde her fulgt Moden og indført den fornemme Brug af Ligkister. Men samtidigt vedblev mange paa gammel katolsk Vis at lade den Dødes Aasyn være synligt for alle under Ligtoget. Lensmanden i Forening med de bedste Borgere, der havde Forstand paa sligt, maatte da bestemme, at Kisterne skulde «tilslaaes, førend de udførtes paa Gaden.»[5] I Løbet af det 17de Aarhundrede blev Brug af Kiste eneherskende ogsaa hos Danmarks Landbefolkning.

For Adelen i det 16de Aarhundrede kunde det vistnok i Begyndelsen falde svært nok hurtigt at skaffe Kiste. De havdes jo ikke færdige, men maatte hvergang laves, og der hørte meget baade Maler- og Smedearbejde til, førend de to Kister, en ydre og en indre, som man snart vænnede sig til at kræve, var fuldt efter Tidens Smag. Kansler Johan Friis, der blev syg paa Rejse og døde i Køge (1570), og gerne vilde foregaa sin Samtid med godt Eksempel paa ikke altfor sen Begravelse, maatte derfor under sit Sygeleje betænkelig udbryde: «Er min Kiste færdig? Hvor faa vi Fjæle fra?»[1] Iveren drev imidlertid Værket. Allerede Aar 1576 var man naaet saa vidt, at Regeringen maatte skride ind og forbyde den altfor store Overdaadighed. Det var nu blevet Skik at have en indre Kiste af Bly eller Tin og en ydre af Egetræ eller «Vognskud» (udsøgt Træ). Baade Herluf Trolle og Birgitte Gjøe hviler i saadanne Bly- og Trækister.[2] Den ydre Kiste overdroges ofte med Fløjel, smykkedes med Sølv- eller Guldbeslag og tilnagledes med Sølv- eller Guldnagler.

Overfor en saadan Overdaadighed lød det kun smaat, naar alt, hvad Regeringen (1576) fremtidigt vilde tillade, var: «Det skal være hver frit for, at lade gøre en ærlig Trækiste af Fyr eller Eg.»[3] Fuldt saa strengt, som Rigsraadet her prædikede, kom det heller ikke til at gaa. Vi kan f. Eks. kontrollere, at ved to Adelsmænds Begravelse, som Regeringen lod bekoste Aar 1591 og 1592, anvendtes Dobbeltkister om end af Træ.[4] Men fra hvilken Kant Vinden i denne Tid blæste, gav sig dog tydeligt tilkende selv i saa lille et Træk som følgende latinske Stil, skreven 1592 af Regeringens artige Elev, den femtenaarige Christian IV: «Det kan vel være passende, at de, som have levet gudeligt og vel og have udført berømmelige Gerninger, hædres ved deres Jordefærd og Gravminde. Men det synes lige saa afgjort, at deri bør holdes Maade, og at man bør undgaa de unyttige Bekostninger, som nu er blevne til Skik i Landet. Derfor befalede f. Eks. Kong Cyrus paa det strengeste i sit Testamente, at han vilde begraves i Jorden, som hvert Aar klæder sig med Græs og Blomster. Andet Monument vilde denne meget fornuftige Konge ikke have.»[5]

En Stil som denne maa dog ikke tages altfor bogstaveligt. Cyrus kunde være en «meget fornuftig Konge», men derfor burde alligevel baade Frederik II og senere Christian IV's unge

Dronning begraves med al kongelig Pragt. Det var nok, naar Stilen anvendtes paa Undersaatterne. Og Fristelsen hertil var stor. Thi det var en solid Bøde, «tusind Daler til nærmeste Hospital», som Recessen af 1576 satte for Overtrædelser. Og det kunde ligne den unge Konge at holde Skik paa sin Adel, ved slig sindrig Mekanik, hvor hans egen Lovlydighed virkede paa éngang som Tilrettevisning og Godgørenhed. Det var da trange Tider for Adelen og dens Ligkister under Christian IV's Regering. I Forordning af 12te Maj 1602 forbød han, at noget Vaabenskjold af Sølv, Guld eller forgyldt maatte sla'is paa Ligkisten. Og i Forordningen af 1ste Maj 1624 bestod den hele Herlighed, der indrømmedes en Adelsmand, kun i at maatte overtrække Kisten med Læderremme eller helt med Klæde, sætte sit Vaaben i Messing derpaa, og iøvrigt lade Hjørnebeslagene være af Messing, Naglerne fortinnede og de seks Bærehanke af blankt Jern. Det var jo den rene Ynkelighed mod fordums Dages Glans.

Viste Christian IV sig saaledes karrig mod sin Adel, saa viste han sig, om ikke gudsbespottelig, saa dog mildest talt ubetænksom, utilgivelig ubetænksom, overfor Herrens Tjenere. Man tænke sig: at lade Sjællands Bisp eller blot Københavns Universitets Rektor komme til Himmerige, ganske vist i Selvejer, men iøvrigt i den simpleste Kasse uden «Bildsnideri» paa og kun «anstrøgen med Kønrøg». Sligt var i højeste Grad anstødeligt, og der bødedes ikke herpaa ved den næsten latterligt lille Indrømmelse, at «fornemme Gejstlige og Borgerlige» maatte, naar de indgav Begæring herom, lade denne deres Fattigkiste overdrage med — «Dvælg» (groft, sort Lærred), dog kun mod at betale herfor ti Daler til Kirken.[1]

Denne Forordning udstedtes den 1ste Maj 1624. Allerede den 28de Oktober blev det vedtaget i Konsistoriet, at man skulde indgive et Bønskrift til Kongen i hele Universitetets Navn om, at Professorernes Kister «maatte noget hæderligere overdrages end med Dvælg og uden Penges Udgift herfor. De fattige skulde dog ikke blive forglemte.»[2] Det er ikke bekendt, hvorvidt det lykkedes Professorerne saaledes at køre Landets Bisper forbi. Sandsynligt er det, at Danmarks kort efter følgende Indvikling i Trediveaarskrigen, den trange Tid, hvor Kiste var en uhørt Luksus for saa mange Omkomne, har stillet Sagen foreløbigt i Bero. Men rundt om kriblede det. I Bergen, hvor man var

fjærnt fra Krigens Rædsler, lumskede man sig endog til at sætte Sølvplade paa Kister, ja beslaa dem med forgyldte Søm. Dette blev dog opdaget og forpurret 1640.[1] Næppe havde i Danmark den gamle Konge lukket sine Øjne 1648, førend man slog sig løs her. Landsbypræster, om hvem det var aldeles givet, at de ikke kunde regnes for «fornemme Gejstlige», understod sig at jage deres Bisp i hans sorte Kønrøgs eller ti Dalers Dvælgs forbi, og mødte ganske ugenert op i Koret eller foran deres tidligere Prædikestol i Kister med Messing-Beslag, store Plader til Gravskrift, og polerede eller fortinnede Hængsler og Haandgreb.[2] Her var ikke andet for, Regeringen maatte skride ind, Frederik III vise, at han var Christian IV's Søn.

Aar 1654 talte Kongen sin Adel til Rette. Det var i omtrent de samme strenge Ord, som havde lydt til deres Fædre 1624. Beslaget paa Ligkisten maatte kun være af Messing. Der maatte i dette Metal desuden findes den afdødes Vaaben og en Plade med hans Gravskrift paa Kisten. Hængslerne skulde være af sort Jern.[3] To Aar efter kom Turen til Gejstlige og Borgere. Ogsaa disse fik de haarde Bestemmelser fra fordum gentagne om end i lidt ændrede Former: Fremdeles ingen Messing eller nogetsomhelst Beslag. Kun maatte der ovenpaa Laaget i Stedet for Navn sættes tre Bogstaver og Aarstallene, men «slet og maadelige». Derhos maatte Haandgrebene med deres smaa Inderplader være fortinnede, men, hvis de var af sort Jern, paa ingen mulig Maade polerede. I al denne Kummerlighed brød dog en virkelig Lysstraale igennem. De «fornemste Gejstlige», fra Landets Bisper til Universitets-Professorerne, der havde vist Bestandighed i Haabet og, om ikke tiet, saa dog biet, fik nu deres Taalmodigheds Løn. Det blev dem tilladt at slippe for de anstrøgne Kønrøgs og, uden Afgift af ti Daler, at overdrage deres Kiste ikke blot med Dvælg, men endogsaa «med Perpetuan, Kronrask eller Bay», dog — mærk det vel: — «uden Bebræmmelse af Snorer eller Fryndser.»[4]

Nægtes kan det ikke, gennem disse sparsomme Naadedryp klinger det tyst: smaat! smaat! smaat! Her er trangt og snævert, Spor af Forfald og Tilbagegang i denne Himmelkøretøjernes Rejsestald. Ganske ligesom i den store politiske udenfor. I de samme Aaringer sattes under smaaligt Kævl og Kortsyn Landets Provinser paa Spil, de gik tabt fra Jæmteland og Øsel til Skaane, Halland og Blekinge.

Betragt i Modsætning hertil en voksende Stormagt og dens Ligkister! Sverig var i samme Tid gaaet fra Sejr til Sejr, havde overvundet Rusland, Polen, Tyskland, Danmark og dannede nu Ringlandet om Østersøen. I Overensstemmelse hermed hed det i Forordningerne af 1664 og 1668 om Adelens Udstyr til Himmelfærd: Ligkisterne maa være enten af Træ eller Kobber. Er de af Træ, maa de overdrages med sort Klæde eller Fløjel, og herpaa maa gerne sættes «som i forrige Tider» udskaaret af Atlask og indfattet med Sølvkant: Korset paa Laaget, Hovedvaabnet, «fire Vaaben af Fædrene og Mødrene, to paa hver Side», tilligemed Anerne, Dødningehoved og Aarstal. Ønskes Kobberkiste, maa den gerne overstryges med den fine, sorte Fernis, og Kanterne prydes med Sølv- eller Guldrande. «Skulde nogen behage herpaa at lade sætte den dødes Navn og Vaaben, Titel, Fødsels- og Dødsdag ved Hovedet, paa begge Siderne hans Aner, ved Fødderne Dødninghovedet, samt paa Laaget Krucifikset eller Korset, staar dette enhver frit for, dog at det gøres af drevet eller udgravéret Arbejde.»[1] Der var en hel anden Tone i saadanne Forordninger. Ikke Mislyd af indeklemt Nid og hjemmedovnet Misundelse, men valplads-blæste Honnørskrald for Himmelkorpset.

Danmark-Norges Stortid kom ogsaa. Forunderligt hurtigt vidste den enevældige Kongemagt at udslette Sporene af det tabte, pynte hele Folkebeholderen «med den fine, sorte Fernis og pryde Kanterne med Sølv- eller Guldrande». Til en enevældig Kongemagt hørte en Adel, der udfoldede Pragt. I et Nu var da de gamle Bestemmelser om Kistens Tarvelighed som blæste bort. Ingen, der stod Tronen nær, ænsede dem. Man læse f. Eks. Beskrivelsen i Datids Avis, «Ekstraordinære maanedlige Relationer», for December 1676 af Generalløjtnant Niels Rosenkrands's Ligkiste. Den afdøde var falden ved Helsingborgs Belejring i Juli og blev begraven i København i December. Kisten var af Kobber i «drevet Arbejde, rigeligt beprydet med Guld og Sølv». Paa Kisten ved Hovedenden laa han selv «efter Proportion i fuldkommen Legeme, og under ham Helsingborg Slot. Ved Fodenden sad Mars midt iblandt Krigsvaabnene og ligesom begræd hans Død. Ovenpaa Kisten laa et herligt Krucifiks». «Denne Kiste var kort sagt saa kostelig, at ingen før hannem af Adelsskab haver haft en saadan.» Hvad maatte ikke denne

Slægt have kunnet drevet det til, hvis den tillige havde — sejret og tilbagevundet det tabte.

Dog, Enevælden var selv Sejren, og i Ly af den udfoldede sig nu al den Pragt, som Fortids Vanrøgt havde holdt nede. En Kiste, som Christian Gyldenløves f. Eks., trukken af otte sortklædte Heste, var et Befordringsmiddel til Himmerig, som ikke den dristigste Fantasi før 1576 havde drømt om. Troligt fulgte enhver Undersaat, der havde Raad dertil, de lysende Eksempler. Men den nye Rangforordning holdt sømmelig Orden. Gehejmeraader, Grever, Friherrer, Riddere og Ober-Charger maatte lade deres Kister overtrække med Fløjl; Adel, Borgemestre og Raad og Gejstlige i København kun med Klæde eller Læder. Alle andre var hver Art Overtræk strengt forbudt. For at nyde to Ligkister maatte den afdøde «have været i Rangen» eller dog Øvrighedsperson eller allermindst Købstadspræst eller «graduéret Person». Landsbypræster maatte som andet Pak kun møde i én. De saa meget efterspurgte Egetræs-Kister tilstedtes kun dem, der besad murede Grave.[1] Dog var selv en Mulkt af 50 Rdl. ikke i Stand til her at hindre Overtrædelser i Hobetal.[2]

Vifteformigt bredte sig da Undersaatternes Evne lige fra den sorte Kønrøgs Bondekiste, paa hvis Laag Degnen med Kridt maatte tegne den afdødes Navn og Alder samt et Timeglas, et Dødninghoved og Greb og Spade overkors,[3] — og op til den fornemstes. Men alt dannede det kun Fodstykket for den enevældige Konges Sarkofag, med hvilken ingen Undersaats kunde lignes. Enestaaende, vidunderskøn formede den sig ligelet for Indbildningskraften til den Triumfvogn, hvori Christian V forklaret gled frem gennem Skyerne 1699, himmelkronet, omgiven af Troen, Freden og Sandheden med mere, og til den Charons Baad, hvorfra Merkur viftede Farvel med et lille Dannebrogsflag, medens Christian VII 1808 høj- og huldsalig steg i Land i Elysium, hvor Frederik V med aabne Arme ilede ham imøde og Oldenborgere og Skjoldunger glade var Vidner i Geledder paa tre og tre, alle i Gallauniformer og med Ordener.[4]

Ligkisternes Historie i Danmark var da denne: Nødvendiggjorte af den nye Begravelsesskik efter Reformationens Indførelse, nød de hos Adelen indtil 1576 en ubunden lykkelig Tilværelse, deres mytiske Guldalder. Pinte af Love og Forbud sled de derpaa i hundrede Aar en trang Tid

hen, indtil endelig Befrielsens Time slog omtrent ved Aaret 1670. Da oprandt deres virkelige gyldne Tid, der varede, om end med aftagende Glans, indtil omkring 1800. Det nittende Aarhundrede har oplevet Forandringer, som at Kisterne skiftede Farve og blev lyse, ja at sluttelig enkelte har vovet at kræve en hel anden Befordringsmaade: Ligbrænding.

13.

Vender vi os efter dette historiske Overblik atter til Adelskvinderne ved «Kistelægsgildet» før 1576, saa havde det, de foretog sig, endnu Nyhedens og Ejendommelighedens Præg. Den Fest, de her var de hovedvirkende ved, omsluttede i sig ikke blot Oldtids genoptagne Skikke, men alle mulige Stemninger fra Rædsel og Uhygge til glad Velvære, fra dyb Sorg til kaad Glæde, og søgte at udtrykke det alt i en fælles, men derfor grumme uklar Form. Intet Under, at det næsten er umuligt for en Eftertid at samle det hele i et fælles Billed.

Naar Kisten var stillet paa sin Plads, «redte» Kvinderne den. Ikke som i den katolske Tid, hvor f. Eks. Christian den første og Dronning Dorotheas Kister var blevne fyldte med Langhalm,[1] saa at det saa ud, som om de, der lagdes deri, fremdeles «laa paa Straa». Nej, Kvinderne redte den som en Seng eller en Vogn, hvori man længe skulde forblive, med Dunpuder og andet, der gav godt Leje. Birgitte Gjøe, som alle Tider havde været skrøbelig, fik baade en Underdyne med blaastribet Betræk, og en Hovedpude.[2] Men hvorfor gav man saavel hende og Herluf Trolle som saa mange andre Humle med i Blykisten, fyldte Bunden dermed, eller dog i det mindste, som hos Fru Birgitte, Hovedpuden? Dronning Anna Cathrina 1612 fik hele femten Skæpper.[3] Tys! tys! Man kunde jo aldrig vide. Humle og Hørfrø sikrede mod, at de døde gik igen. Førend de hvergang fik tált, hvormange Blade eller Korn der var, kom de ikke ud af Kisten eller ind ad den Dør, der var skærmet dermed. Sligt var imidlertid ikke værdt at tænke for meget paa nu. For at skærme den døde medgav man ham ogsaa Salme-

bog under Hagen, Staal og Kors paa Brystet, samt sørgede for, at Pengene var hos ham. Husets Herre og rette Vært var han endnu. Det følte enhver, idet de lagde ham højtidsklædt tilrette i det nye Leje.

Paa Ryggen selvfølgelig. Ingen ugudelig Drejning til Højre eller Venstre. Hvad sligt kunde føre til, det fik man at mærke i Helsingør 1636. Her havde Kvinderne ved Ane Poulsdatters Kistelæg ladt sig forlede af en tysk Soldaterkone til at handle ilde. Det var jo i Pestens Tid. Men denne kunde fordrives, sagde hun, ved at lægge en uskyldig Pige paa venstre Side i Kisten. De gjorde da saa. Pesten tog ogsaa af, men Rygtet tog til. Da det kom Borgemester og Raad for Øre, samledes disse og fældede den Dom, at «endog samme Piges Lig er begraven for rum Tid siden, saa efterdi sligt hos mange har foraarsaget Tvivl og vrang Mening, dømmes de til at tage Kisten op og lægge Liget ret udi Kisten, som et kristen Menneske ordentlig lægges».[1]

Naar den døde var lagt i Kisten og hvilede her i sin Pragt, foregik det sidste og besynderligste Optrin. Man samledes til et Afskedsmaaltid, hvorved den bortdragende sidste Gang optraadte som Vært, og før Skilsmissen bød sine gamle Venner paa et Bæger.

For fuldt at forstaa denne paa engang saa naive og frastødende Skik, der uden at volde Anstød har holdt sig hos Nordens Bondebefolkning næsten indtil vor Tid, maa man vistnok søge dens Herkomst i Hedenskabets Dage. At den har været Høvdingskik dengang, kan vel ikke med Sikkerhed bevises, men meget synes at tale herfor. Hvor skrapt end Romerkirken forfulgte alt sligt, kunde den dog ikke i Middelalderen faa afskaffet den ældgamle Fremgangsmaade ved Kongebegravelser, som er bedst kendt fra Frankrig under Navn af Lit-de-parade. Som bekendt har Navnet og en Del af Skikken fra dette Land atter i den nyere Tid bredt sig til hele det øvrige Europa, og anvendtes i Danmark sidste Gang ved Christian VIII's Død. Skikken i sin Oprindelighed bestod i, at den afdøde balsameredes og — for at enhver kunde overbevise sig om, at det var ham, der var død — henlaa paa et Paradeleje, synlig for alle. Saalænge dette varede, skulde, efter fransk Hofskik, alt ved Hoffet gaa som forhen, og særligt skulde der daglig ved Maaltiderne bydes den døde af alle Retterne. Beviset for, at Kongen

virkelig var død, sprængte herved af lutter Iver næsten sig selv, idet man jo behandlede ham som levende. Men for den naive Mængde laa Beviskraften for, at den døde virkelig var Kongen, i den Respekt, hvormed han fremdeles behandledes som Husets første.

Det var da næppe ny Skik, men Rester af denne ikke helt forglemte, der blussede op i Norden i det 16de Aarhundrede. Som den døde laa dèr i sin fulde Pragt, var han for sidste Gang med iblandt dem, den uomtvistelige om end tavse Genstand for al Opmærksomheden. Denne var af forskellig Art, men varede fra Gæsternes Komme til deres Bortgang. Først naar de traadte ind, hilste de paa den døde. For ikke lang Tid tilbage var det endnu Skik i Sønderjylland, at hver af Gæsterne, naar de kom ind, gik hen til Fodenden, bøjede Hovedet og sagde: «En glædelig Opstandelse»![1] Naar alle var samlede — og Gæsternes Tal var ofte stort — gik man til Bords. I Begyndelsen var Stemningen vistnok lidt trykket. Men den blev livligere efterhaanden, ikke mindst, naar man kom til Kærnepunktet, da den afdødes Skaal blev drukket. For faa Aar tilbage skete dette endnu i Vedsted ved Haderslev under den vistnok oprindelige Form, at man drak «det salig Ligs Skaal». Ved denne Lejlighed var det her Skik at klinke dygtigt med Glassene. Derefter tømte man Skaaler for alle Husets Medlemmer, hvert især efter deres Forhold til Hovedpersonen — «Ligets Hustru», «Ligets Børn», «Ligets Broder» o. s. v., som de endnu stundom af Almuen benævnes, — og alle disse Skaaler maatte drikkes til Bunds.[2]

Der er ingen Grund til at antage, at man i det 16de Aarhundrede over alle disse Skaaler forsømte Retterne. Man lod dem sikkert vederfares Retfærdighed. Der var da vistnok bevæget Stemning, naar man sluttelig, efter endt Maaltid, satte i med en Bordbøn til Tak for Mad. Hvor var man ikke med af fuldt Hjerte og forstaaende Sind, naar det lød:

Naar et Menneske Livet faaer,
Hans Køkken straks for hannem staaer.
I sin Moders Liv og Sted
Haver Gud hannem det tilred.
Dog det er et lidet Nor,
Fattes intet til sit Foer,
Saa længe det kommer til Verdens Jord.

Saa haver Gud redt Jorden til.
At os skal fattes, Han ikke vil.
Bjerg og Dale vædsker han,
At Græs for Kvæget vokse kan.
Jorden bær os Vin og Brød,
At vi ej skal lide Nød.
Thi ske hannem Tak, den Herre sød!

Vandet det maa give Fisk,
Den bær Gud os paa vor Disk.
Æg af Fugle ligesaa,
Deraf blive Unger smaa.
Vilde Dyr paa Marken gaaer,
Hjorte og Øksen, Svin og Faar
Skaffer Gud os til hvert Aar.

Thi ville vi hannem prise med Skel,
For han gør imod os vel.
Han give os sin Hellig And [ɔ: Aand]
At vi det besinde kan,
Og hans Gaver bruge saa,
At vi salig blive maa,
Naar vi skulle af Verden gaa![1]

Under mangt et gensidigt «Velbekomme!» tumlede man derpaa fra Bordene hen for at takke Værten. I Lyne Sogn, syd for Ringkjøbing Fjord, var det endnu i Mands Minde Skik efter Maaltidet at gaa hen til Kisten, lægge sin Haand paa den dødes Hoved og sige: «Tak for Mad!»[2] De mere bevægede havde vel ogsaa et følt Udbrud paa rede Haand, om at det var trist, at dette var den sidste Svir, de to skulde mødes til. De havde dog taget saa mangen en Tørn tilsammen. Alt efter Vedkommendes Sindsart, Alder og Befindende kunde vel ogsaa andre Ord blive sagte, lige ned til saa egenkærligt et Ønske, som en Gubbe i Skaane hørtes hviske til sin døde Ven: «Min kære Kristendomsbroder, tag dette mit Rygværk med dig i Graven!»[3]

Selv om gamle Minder var et nærliggende Emne, kunde det dog maaske falde lidt svært, med en Vært som denne at faa Eftermiddagen til at gaa fornøjeligt. En velkommen Afbrydelse var det da vistnok, hvor Kvinderne tog Affære og foretog den ovenomtalte Uddeling af Vin og Brød. Vi kende for lidt til Skikken til at kunne afgøre dens Oprindelse og Hensigt. At den næppe har indeholdt noget for Deltagerne anstødeligt, synes at fremgaa af, at hos Bønderne i Brede Sogn, syd

for Ribe, hvor den senest forekom, var gerne Præstekonen blandt de Medvirkende.[1]

Men at Kvinderne i det 16de Aarhundrede, saaledes uden at vække Anstød kunde skabe en Skik, der saa stærkt mindede om den kristelige Nadver, turde tyde paa, at heller ikke de byggede paa bar Bund. Hvis det er tilladt her at udtale en Gisning, saa har de muligt haft til Forudsætning dunkle Minder om en Skik, der laa til Grund ogsaa for Nadverens Indstiftelse. Det synes at være en menneskelig Trang, der har let ved at falde i Skik, ved Afsked med en langt bortdragende eller døende: i Forening, som Enheds og Gensyns Pant, at nyde et Sindbillede paa det nærende og bevarende. I Middelhavslandene har Brød og Vin været det nærmest liggende Sindbillede herfor, i Norden: Brød og Salt, indtil Romerkirkens Syn ændrede Begreberne. I Danmark skete dette saa grundigt, at man efter Reformationen valgte Brød og Vin som Sindbillede, maaske ogsaa ubevidst under Indtrykket af, at nu var ogsaa Nydelsen af Vinen ved Altergang forundt Lægfolk. I Rusland derimod havde Kirken ladt de gamle Begreber om Salt og Brøds signende Magt uantastede. I England bevaredes endnu i det 16de og 17de Aarhundrede den Skik at lægge Salt paa den døde.[2] I Danmark vedblev man i det 18de Aarhundrede at sværge paa Salt og Brød.[3] Det sidste uklare Minde om Oldtidsskik i Danmark er den bekendte Børneleg, hvor tre Slag og Ordene: «Salt og Brød for mig!» er Løsningstegnet.

Gildets Slutning og Afskedens Stund nærmede sig nu. Enhver af Gæsterne gik hen og sagde Farvel til Værten, idet man med sin højre Haand berørte den Dødes højre Haand, der laa paa Brystet, og stundom tillige lagde sin Haand paa hans Pande eller Kind. Dette var endnu omkring 1850 Skik hos Bønderne paa Vestkysten i Nørrejylland, men brugtes ikke mere i Købstæderne.[4] Som Minde om Skikken har holdt sig andetsteds i Danmark den Overtro, at man ikke gerne maa se et Lig uden at røre derved, ellers vil den døde altid «staa for en».[5]

Ved denne sidste Afsked var det vistnok tilladt for de nær-

meste at give sine Følelser Luft og udtrykke sin Bevægelse. Ingen Form for Overtro forbød det i hvert Fald som i Dødsøjeblikket. Og senere Skik i enkelte Landsdele kunde maaske tyde paa, at det har endog her været anset for passende. Dog tør man vist gaa ud fra, at den stille, beherskede Sorg, den Gang som nu, har faldet de fleste naturlig. Det var en haardfør Slægt, for hvem Taarer og mange Ord ikke laa nær. Som noget tungt, uformeligt men uundgaaeligt hvilede Sorgen paa Sindet, og kun langsomt og modstræbende gav den sig Luft. En Taarestrøm brød ikke ind til en indre Ild og fremkaldte vulkanske Udbrud, men tavst vindtørredes Taarerne enkeltvis i den kølige Luft. Selv hos de mere voldsomme har da Sorgens Udtryk vistnok tit haft samme blandede, kornede Karakter, som følgende fra en jysk Bondekone i en senere Tid: «Ja bitte Børn, her er s'gu sket en grumme Forandring, siden I var her sidst. Vor villeste Datter Kirstin, I kender hende vel, stor og stærk og færdig, 34 Aar i dette Aar, er nylig død. Hun hviler hos Herren, det Guds Barn. Det kan s'gu være det samme! Des mere kan der blive til de andre.. Den, der har Brød, den bydes Brød. Hun er Gud hjælpe mig ikke død. Hun sover; det sagde Præsten».[1]

Havde Sorgen ondt ved smidigt at forme sig i Ord hos de nærmeste, gav den sig heller ikke usande Udtryk hos de fjernere. For disse var den hele Fest kun en Adspredelse, hvor det jævne paa en højst pirrende Maade var tilsat med det uvante og interessante. Det var de færrestes Sag at klare sig Forskellen mellem dette, og hvad man kaldte «Morskab». Man lo vel ikke, men Betagelsen strammede saa underligt i Mundvigerne og pirrede i Halsen, saa at man trængte til at le, for ikke at blive ræd eller faa Vand i Øjnene. Den Gang som nu var det da blot Ubehjælpelighed i Formen, men behøvede ikke at være Raahed i Tankegang eller Følgen af en Rus, naar der sluttelig lød en venlig opmuntrende Indbydelse, svarende i Mening om end ikke fuldt i Ord, til hvad der endnu kan høres ved saadan Lejlighed: «Kanskesens det kunde more nogen endnu at se Liget, for nu skal vi straks til at sla Kassen til».[2]

Før dette skete, ønskede samtlige, enten stiltiende eller halvhøjt, den døde «Gode Nætter». Det var Datidens Farvel-Hilsen og betød ikke Nutidens «Godnat». Dog laa der for mange ved denne Lejlighed vistnok en Bitanke med herom. Præsterne lærte

jo, at den døde nu sov indtil Dommedag. Før Laaget nagledes til paa Christian V.s Kiste ledtes derfor ogsaa 1699 den 31te August Kl. 5 Dronningens Kammerjomfru Frk. Holck frem, ført af Hofmarskallen, og ombyttede højsalig Kongens Paryk med en kostbar Nathue.[1]

Med Kistens Lukning indtraadte den nye Tilstand, hvor, efter en senere Tids Hof-Sprogbrug, Lit-de-parade afløstes af Castrum doloris. Dette var en absolut Nødvendighed, naar Liget ubalsameret skulde henstaa ubegravet i seks, syv Uger. Som bekendt finder hos Nutidens Landbefolkning i Danmark Kistens Lukning ofte først Sted paa selve Begravelsesdagen, naar Følget er samlet og har nydt et Maaltid. Saa vidt man kan skimte, synes adelig Skik i det 16de Aarhundrede at have vaklet imellem at lade Lukningen foregaa om Aftenen ved «Kistelægsgildet» eller først en Dags Tid eller to efter. Sligt afhang vel af, i hvilken Grad Omstændighederne umuliggjorde Opsættelse.

Fra Regeringens Synspunkt set maatte hele denne nye Fest, «Kistelægsgildet», tage sig mislig ud. Lad være, at Adelen ved sin Begravelsesmaade kunde siges kun at fejre Reformationen, saa maatte det dog syne som en Raahed at benytte Kistelægningen til at samles til Fest og faa sig en ekstra Rus førend Begravelsesdagens. Man søgte da ogsaa fra oven at bekæmpe dette. Men efter forgæves Forsøg paa helt at forbyde «Konfekt, Vin eller Øl» ved denne Lejlighed,[2] endte man i det 17de Aarhundrede baade i Danmark, Norge og Sverige med at tillade en selskabelig Sammenkomst af en halv Snes Par.[3]

Hvorfor afskaffede man ikke helt «Kistelægsgildet»? Ganske simpelt, fordi det var nødvendigt. Ved en saa afgørende retslig Handling som denne kunde et Flertal af Vidner umuligt undværes. Denne nye Begravelsesmaade var jo nemlig fuldstændig i Strid med Aarhundreders Retssædvane. Tidligere, naar én var død, havde enhver paa Gaden kunnet overbevise sig om, at dette ogsaa var sandt, naar den af alle kendte døde med utildækket Aasyn bares gennem Mængden til Kirken. Nu indeholdt den nye Skik Mulighed for at udgive én for død, efter passende Frist føre en lukket Kiste til Kirke og paastaa: nu er han ogsaa begraven, altsammen uden gyldigt Bevis for, at Foregivendet ogsaa virkelig var sandt. At dette ikke var

blot en tænkt Mulighed, men en virkelig Samfunds-Fare, kan en af Datidens Skandale-Historier overbevise os om.

Mogens Mormand til Bramslykke paa Lolland og hans Hustru, Margrethe Hvitfeldt, havde en Datter, Sophie. En Gang under deres Fraværelse fra Lolland blev hun syg og afgik sluttelig ved Døden. Hun jordedes i Gaardens Sognekirke, Musse Kirke. Hr. Hans Lauritsen, Stedets Sognepræst, forrettede Begravelsen, og denne overværedes af den afdødes Farbroder, Mads Mormand til Sæddinge med Frue, af den afdødes Faster Marine Mormand, som paa den Tid opholdt sig paa Bramslykke, og desuden af Gaardens Folk «og megen Almue af begge Sogne». Da Forældrene noget senere vendte tilbage til Øen, kom der imidlertid onde Rygter op. Moderen, Fru Margrethe Hvitfeldt, som «klagede over sin Datters Ulydighed», drog da selv til Stifts-Lensmanden, Hak Ulfstand, og meddelte ham, hvad Rygtet fortalte. Følgen blev, at Hak Ulfstand befalede Graven aabnet af Stedets Øvrighed i Vidners Overværelse og Kisten nøje undersøgt, saa at man kunde komme til Klarhed om den begravedes Person og Dødsmaade. Den 19de Maj 1580 mødte da fire lollandske Provster og Præster i Musse Kirke tilligemed Herredsfogden og syv dertil udnævnte Mænd for at foretage Undersøgelsen. Man aabnede Graven. Den havde tydeligt nok ikke været aabnet efter Begravelsen. Man huggede Kisten op og fandt i den — kun Langhalm, Kalk og Jord samt nogle Malurter. Af Jomfru Sophie var der derimod ikke Spor.

Hendes Spor mente man tværtimod, i de nu optagne Forhør, at kunne følge til Nakskov og derfra lidt videre, men saa tabte de sig ganske. Forgæves forhørte man Præst, Klokker, Arbejdsfolk osv., de svor alle paa, at de havde handlet i god Tro. Derimod synes man at være gaaet uden om dem, der havde plejet den syge og overværet hendes Død, særlig Fasteren Marine, hvem Rygtet udpegede som Medvider. Sagen dyssedes med andre Ord ned. Men Mand og Mand imellem havnede man i den ret sandsynlige Forklaring, at det hverken var Døden eller Djævelen men en Elsker, der havde bortført Jomfru Sophie.[1]

Et Eksempel som dette viste, hvor nødvendigt det var, at der var mange Vidner tilstede ved «Kistelægsgildet». Det galdt først og fremmest at sikre sig, at det nye Befordringsmiddel til Himmerig ikke brugtes som blot Skalkeskjul for Udflugter paa Jorderig. Saa fik man finde sig i det langt

mindre Onde: om Deltagelsen hos de tilstedeværende maaske antog Form af i en ærlig Rus at følge den «salig» Sjæl og det «salig» Legeme et Stykke paa Vej.

Den Lemfældighed som Regeringen saaledes, om end kun nødtvungent, udviste, bar i Tidens Løb gode Frugter. Det kom maaske af, at der ved en Lejlighed som denne var stærkere Magter raadende, end den blotte Trang hos de indbudne til en Rus. Kvinderne, der kunde ønske deres fuldbragte Værk beundret af saa mange som muligt, Mængden, der brændte af Nysgerrighed efter det pirrende Syn, den pyntede døde, slog som to store Bølger sammen over de indbudne Gæster, spædte deres Drik og fordrev dem fra deres Gildesæde. Omkring Aar 1700 var «Kistelægsgildet», især i Købstæderne, blevet til en offentlig Udstilling, hvor enhver uindbuden kunde gaa ind og ud ligesom i en Barselstue eller ved en Maskerade, nyde Synet, høre nyt og smage paa Husets Konfekt og Likør. Som Eksempel paa Overgangsform læse man følgende Dagbogs-Optegnelse fra København i December 1659, da de mange Officerer fra den hollandske Flaade maatte nøjes med de Smaa-Adspredelser, der tilbød sig i den belejrede By:

«Den 13. December i min Morfaders Hus blev hans salig Hustrus Lig i sin Ligkiste med sømmelig Zirlighed nedlagt. De hollandske Officerer, hvis Nation ikke plejer at gøre synderlig Væsen eller Stads med deres døde, lode sig af og til i Ligstuen indfinde og havde megen Behag i at skue den apparatum funebrem, som saaledes hos os, efter Landsens Skik, i fornemme Huse var brugelig».[1]

I det 19de Aarhundrede var i Nørrejylland Trangen til at faa alle med naaet saa vidt, at den smykkede døde stilledes tre Gange til Skue. Hovedudstillingen var for hele Følget paa Begravelsesdagen, førend Kisten luktes. Men om Morgenen samme Dag havde Udstillingen været aaben for alle Egnens Piger, som en Art Tak, naar de bragte Fødevarer til Gildet fra deres Husbondsfolk. Og Dagen forud havde Udstillingen staaet aaben for sit vistnok taknemmeligste Publikum, alle Egnens Børn.[2]

14

Kvindernes Omsorg i det 16de Aarhundrede strakte sig ikke blot til den døde, men omfattede det hele Hus. Medens en Afdeling sørgede for Hovedpersonen, tog en anden sig af Værelsernes Udsmykning. I Købstadbolig, hvor Værelserne vare faa og de tjenstvillige Naboer mange, var dette en lettere Opgave. Men paa Herregaard ude paa Landet, hvor ikke blot Dagligstue og Riddersal men alle Gæsteværelserne tillige skulde smykkes, kunde det være vanskeligt nok. Godt var det, at Kvinderne havde baade Øvelse og Ihærdighed.

Det, der skulde gøres, var nemlig, hvad man kendte fra almindelig Fest: de nøgne Vægge skulde «drages», det er: beklædes, denne Gang dog ikke med brogede Tæpper og Tapeter, men enten med Hvidt eller Sort. Hvidt havde man jo en ret god Forsyning af i Gaardens Duge og Lagener. Opslaaede med Smag, saa at de dannede Rosetter under Loftet og hang som Kapper ned over Væggene, indtil hvor det høje Panel begyndte, der helst maatte glat beslaas, kunde de danne et stilfuldt Hele og give selv det mest genstridige Rum et eget højtideligt Præg.

Men — og dette var et meget væsentligt «Men» — Dugene og Lagenerne led af den Mangel, at dem havde man jo i Forvejen. De var ikke anskaffede i denne Anledning og kunde altsaa heller ikke haandgribeligt godtgøre, hvor højt man havde skattet den døde, og hvor «ærlig» en Begravelse denne derfor var værd. Sligt kunde kun udtrykkes, men saa ogsaa ligefrem i Alenmaal, ved sort Klæde fra Købmanden i nærmeste Købstad. Omkring Aar 1570 var det staaende Skik i Danmark, at ved en adelig Begravelse af rette Slags skulde Riddersalen, Stuen og alle Gæstekamre «med sort Klæde omdrages».[1] Dette var selvfølgelig en meget kostbar Forholdsregel, ikke mindst fordi man bagefter egentlig ikke havde nogen Brug for alt dette sorte Klæde, der desuden ofte var blevet plettet og flaaet i Stykker.[2] Man plejede vel at skænke det til de Peblinge, der sang ved Graven. Men selv de smaa Hallunker blev snart kræsne. Om det saa var ganske nyt Klæde, som aldrig havde været slaaet op, kunde de falde paa at rynke paa Næsen ad det. «Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne 16 Daler.» «Givet Peblingerne

til Aabod [Erstatning] for det Klæde, de fik, for det var ikke godt nok: 24 Mark.»[1] Saadanne Poster i et Begravelses-Regnskab (1570), kunde man nok blive gnaven over, selv om man — som i dette Tilfælde — havde Toftholm i Ryggen. For Kongen, der ved Dødsfald i Familien nødtes til af Hensyn til tilrejsende Gæster at lade Riddersal og Gæsteværelser «drage» sorte i alle Slotte fra Koldinghus til København, kunde sligt blive kostbart nok. Og hverken Peblingerne eller de «Arme» skønnede som sagt tilbørligt paa, naar de tilsidst endte med Vægbeklædninger paa Ryggen.[2] Det faldt langt mere i Tidens Smag at maatte, som ved glædelige Fester, straks, naar Tribunen var forladt, styrte sig over det røde Klæde, slaas om det, flaa det og hver især redde en ubrugelig Pjalt som Sejrs-Trofæ. Ved Frederik den andens Død løb Udgifterne til sort Klæde, ganske vist baade til Mennesker, Dyr og Vægge, op til den fabelagtige Sum af 30,000 Daler.[3]

Hos den danske Adel lidt efter Aar 1570 var dog Stuernes Dragning med sort Klæde ikke nok. Den Stue, hvor Kisten stod, i Reglen Riddersalen, burde smykkes paa særlig Vis. Der blev da enten fastgjort i Loftet eller rejst paa fire Søjler en Himmel over Kisten. Denne Himmel behængtes rigt med sort Fløjl og Silke. Det var Tidens to store Fremskridt: Himmelseng og Kiste, der her forenedes i Et. Endnu staar som Vidne om denne Tidens Smag de to Gravmonumenter over Christian III. og Frederik II. i Roskilde Domkirke. De ligne to kosteligt prydede Himmelsenge hugne i Marmor. Efter «Kistelægsgildet», naar Kisten var lukt, bredtes der saa endnu over denne, dog ikke helt, saa at dens Forsiringer eller det forgyldte Vaabenskjold paa Laaget ganske skjultes, men som et Sengetæppe, let henkastet over den slumrende, et kostbart indvirket Fløjlstæppe. Ved Peder Oxes Begravelse 1575 anvendtes hertil særligt fint, sort tavlet Fløjl, der siden ved Arveskiftet deltes som det øvrige Gods mellem Arvingerne.[4] Efterhaanden traadte denne Skik, «Bredningen», stærkere frem, saa at den i det 17de Aarhundrede dannede en Slags fjerde Fest foruden Tvætnings-, Ligklæde- og Kistelægsgildet. I Forordningen af 26. Marts 1656 hedder det saaledes, at hos Gejstlige og Borgere «maa til at brede paa fornemme Ligkister bedes 6 Kvinder, til ringere Lig og paa Børns Kister ikkun fire.« Traktementet maatte dog ikke være paa over otte Retter.

Egentlig var denne Skik «Bredning» ganske meningsløs og i Strid med Brugen af Ligkiste. Dette Tæppe skjulte jo netop for en stor Del Kistens pragtfulde Udstyr, som man dog just havde ønsket skulde lade sig tilsyne. Af sig selv kunde denne Skik heller ikke være opstaaet, men den var en Erindring fra den katolske Tid, som man ikke vilde eller kunde slippe. Dette Klæde over Kisten var nemlig ikke andet end det tidligere, prægtige Sengetæppe, som Kirken havde bredt over den døde, der bares til Graven. I Aarhundreder Genstand for Befolkningens Beundring og højtidsstemte Ærefrygt, kunde dette Pragtstykke ikke med Et udstødes af Bevidstheden. I Købstæderne, København f. Eks., var det jo endnu i stadig Anvendelse. Hver Sognekirke her ejede sit, som Klokkerne rigtignok 1562 blev grebne i hidtil at have til egen Fordel udlejet, uden at lade Kirken nyde Part i Indtægten.[1] Aar 1577 blev gejstlig og verdslig Øvrighed i København enig om, at Taksten for Sang af Frue Skoles Disciple ved Begravelser simpelthen skulde rette sig efter, hvad Slags Tæppe der var bredt over den døde. Var dette blot et almindeligt Tæppe eller Sengklæde, saa skulde Prisen for iøvrigt samme Sang være billigere, end naar der blev benyttet engelsk Klæde eller et af de kostbare Tæpper, som hvert Gilde og Lav ejede og laante eller lejede ud til Medlemmer og Ikke-Medlemmer.[2] Et ganske eget Begreb om Datids Panteret faar man ved den Tilføjelse, at efter Begravelsen skulde det staa Skolemesteren og hans Disciple frit for at bemægtige sig samme Tæppe og beholde det, indtil Pengene for Sangen var betalt. I Helsingør anskaffede Skt. Olufs Kirke sig 1597 et nyt Klæde, «som kan bruges over Lig», og truede i ædel Nidkærhed enhver, der ikke lejede dette, med, at det, der saa brugtes, skulde være forbrudt halvt til Kongen, halvt til Byen, med mindre man kunde bevise, at det tilhørte én selv.[3]

Brugen af Tæppe over den døde gik da i Arv og blev til Tæppe ogsaa over Kisten. I det 17de Aarhundrede tog denne Skik yderligere Fart. Men den fik anvist ny Vej ved Forordningen af 7de Novbr. 1682, der erklærede Tæppet for kun anvendeligt ved selve Begravelsen. Ved denne maatte «de, som have Titel af Velbyrdige» benytte «Ligfløjl med et hvidt Atlaskes Kors udi», andre kun Klæde. Ved kongelige Begravelser blev Tæppet over Kisten nu en Art Beklædning med Slæb, hvis Snipper bares af højtbetroede Marskaller. Under denne Form

har Skikken holdt sig i Europa indtil vore Dage ved fyrstelige Begravelser. I Danmark, hvor Brugen af Blomster paa Kisten i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel har gjort al Brug af Tæppe over Kisten overflødig, er den ældgamle Skik nu til Dags henvist til at maatte dølge sig bly som en upaaagtet Post i et langt Begravelses-Regnskab.

Det kan ikke nægtes, at det Skønheds-Billede, der foresvævede Adelskvinderne omkring 1570, var storladent og gribende. Riddersalen i de fire sidste Uger før Begravelsen, i den Tid, hvor den døde efter en senere Tids Sprogbrug laa paa castrum doloris, gjorde et Indtryk, som ingen let glemte: Det store, sortbetrukne Rum, Kisten paa en Forhøjning i Midten, Sorgens fløjlsbehængte Himmelseng, saa vidt forskellig fra den brogede Brudeseng, man ved Bryllupsglæde her havde fejret. Ingen Støj, intet Dagslys. Kun fire sorte, vaabenklædte Svende paa Vagt, støttede til deres Hellebard, en ved hver af de fire Stolper. Og uden om dem de tolv tændte, mandshøje Vokslys, hvert med sit malede Vaabenskjold paa, Anernes, de fædrene og de mødrene. En fortryllet Hal, hvor Lysskæret listede sig til Ro i Væggenes Mulm og kun tindrede i brudte Blink fra Hellebardernes Blad og Kistens gyldne Lister. Alt sørgede herinde paa en eneste nær, Vinkanden. Den tændte ugenert Blus paa de besøgendes Kinder, nikkede med Laaget paa Snur «God Vagt!» til sin Genbo med Jernhuen og Hellebarden; ja, syntes at hviske af venlig Vane: «Paa Gensyn, Gamle!» til ham i Kisten.

I denne ejendommelige Herlighed skete der en Forstyrrelse, da Regeringen 1576 udstedte den ofte omtalte «Kallundborgske Reces». Heri forbødes det Adelen fremtidigt ved Begravelser at «drage» med sort Klæde. Man skulde nøjes «aleneste med Lagener og Duge, som fra gammel Tid sædvanligt har været.» Det var et ærgerligt Indgreb, og det just som man havde fundet et smukt og passende Udtryk for Godtfolks Sorg i Modsætning til andres. Kongen forbeholdt sig nu Eneretten til at drage med sort. Netop i det ubelejligste Øjeblik, hvor Lagener og Duge var begyndt at blive almindelige, og man kunde vente at træffe dem snart i hverandet Købstadshus for ikke at

tale om hos hver moderne, gejstlig «Halepeter» paa Landet. Dog, at handle mod Recessen var farligt. Den gav jo Præsterne Anvisning paa at være Angivere; og iøvrigt behøvedes der blot én ondsindet Gæst, for at alle skulde bryde ud i skadefro Latter: «1000, siger og skriver tusinde, Daler til nærmeste Hospital; det var ret.» Nej, nej! Her burde man være forsigtig. Selv det sorte Klædes Omhæng til Hestene for Ligvognen maatte nok knappes af til Hestedækner.

Galt var det, men langt værre blev det. Den 12. Maj 1602 lod Christian IV., vel under Paavirkning af sin Kansler, Christian Friis, udgaa en ny Forordning om «Adelens Begravelser», langt haardere end den tidligere. Ved denne forbødes det ikke blot, som før omtalt, at have gyldent Vaabenskjold paa Kistelaaget og at vente med Begravelsen længere end fjorten Dage. Men det forbødes overhovedet at «drage» noget Rum, «hverken Salen, Ligstuen eller nogen Stue eller Kammer». — For Fremtiden fik Rettroenhed at være Smykke og Dragning nok.

For enkelte udvalgte var dette maaske muligt. Vi have ovenfor jo set, hvorledes Kansler Friis selv var «dragen» og droges med Rettroenhed lige til det sidste. Men for Adelens og Folkets Flertal. Nej. Her var det: ved Dødsfald at lade den bare Væg grine og hverken lade den sørge med sort eller hvidt, en Raahed, en Synd mod den døde, mod de levende, mod Gud. En almindelig Rejsning blev Følgen. Varsom ganske vist — husk: «tusind Kroner til nærmeste Hospital» — men almindelig og sejg. Djærvt førte Sønderjyderne an. Her, hvor intet almindeligt Lovbud endnu forbød den gamle Skik, lod man den som paa Trods flage ud af Huset tillige, idet man drog ikke blot Stuer og Kamre men Husets Forside med, saa hver Dannemand kunde kende et «Sterbhus». Christian IV. forbød saadan Udrykning ved en Forordning af 1636, men turde ikke lade denne betræde Stuerne selv.[1] I Kongeriget holdt man Trop med, saa godt man formaaede. Ingen vilde være Angiver. Og da endelig Christian IV. lukkede sine Øjne 1648 og Spillet kunde gøres op, havde Skikken vundet, Kongen tabt. Regnskabet offentliggjordes i Forordningen af 11te Juni 1654, hvori det med en mærkelig Aabenhed udtaltes, «at det nu er brugeligt at drage og ganske omklæde Ligstuen.«

Forgæves søgte Frederik III. at stemme op herimod ved i

samme Forordning at forbyde Dragning og kun tillade, at der anbragtes en «Himmel over Liget». Allerede i Forordningen af 26de Marts 1656 maatte han stiltiende give efter, idet han befalede, «at der ej maa drages uden med hjemmegjort Lærred eller Drejl.» I nogle Aar glemtes nu den hele Strid over alvorligere Sager. Det var Fædrelandets Liv og Død, hvorom det nu drejede sig, om, hvorvidt Vinteren og Fjenden virkelig havde Ret i allerede at drage med hvidt om det døende København. I Februar-Natten 1659 piblede der røde Draaber frem i det hvide, og Aaret efter strakte der sig en lang, rød Klædesstribe fra Tribunen foran Børsen hen til Slottet, Højtidsstien, ad hvilken Frederik III. vandrede, hyldet som arvelig Enevoldsherre.

Under Enevælden fik «Dragningen» Lys og Luft. Og ganske naturligt. Thi hvad var Livet andet end en stor Himmelstige, «Dragning» Tallet paa de Trin, man var naaet til Vejrs? Øverst, nærmest ved Gud, tronede den enevældige Konge. Naar Allerhøjstsamme ved sin Død gjorde det Par Skridt opad, der manglede, og behagede at blive højsalig, skulde ikke blot hans tidligere Bolig men Kirken tillige drages med sort Fløjl, spættet med Guldkroner, Stjerner og sølverne Dødninghoveder. I tilbørlig Afstand fra ham, men dog højt, højt oppe paa Rang- og Himmelstigen, kom dernæst Landets mest fortjente Mænd, Gehejmeraader, Lensgrever og deslige. Ved deres Bortgang droges tre Stuer i Hjemmet samt Kirken, dog ikke Prædikestol og Stolestader, med sort Klæde, hvori, i det mindste i Himlen over Kisten, som Taarer var anbragt et sømmeligt Antal aabne Kroner, Stjerner og Dødningehoveder, alt dog kun af Sølv. Længere ned efter, «indtil Landsdommerne inklusive», svandt Stuerne ind til to; herfra atter hos «de andre i Rangen og Adelen» til én. Samtidig faldt alle Sølvforsiringer bort; alvorsfuldt og stille, manede blot det tavse Sorte til Sorg. Klæde, forstaar sig. Thi endnu var det tilladt at drage saavel Stuen i Hjemmet som Kirken med sort Klæde. Men med dette Trin faldt ogsaa denne Forrettighed bort. Nedefter maatte man nøjes med i Kirken et sort Tæppe under Kisten og Flor om Kandelabre, i Hjemmet med hvidt «Hjemmegjort». Men alle fulgte i sluttet Trop saa tæt som muligt efter det sorte Klæde, og mange smaa Overgreb forekom, førend man naaede ned til den blot hvide Dragning i Ligstuen. Kors, Blomster og Bogstaver i udklippet sort Papir viste her som Silhouetter Profilen af den gode Vilje.

Hvor skønt, simpelt og sandt var ikke dette Enevældens Billed, et og samme i Live og i Døde! For oven Gud og Kongen, der som med udbredte Arme sagde: «Kommer hid til mig!» Dernæst paa Rangstigen opefter hver god Undersaat kravlende, kravlende. Nederst paa Jorden den i Beundring fortabte Flok, der længtes efter at tage fat. Men naar Trængselen paa Stigen blev for vild, Lysten til at hædre den døde og selv at hædres for stærk, lød det i malmfulde Toner fra Kirken ud over Menigheden: Med «Sorgen» og Klagen hold Maade! Ved de højeste Rangspersoners Begravelser kunde Toner som disse — for klækkelig Ekstra-Betaling naturligvis — faas ledsagede af Basuner.

Enevældens Tid, særlig omkring Aar 1700, var «Dragningens» og alle øvrige Begravelses-Ceremoniers højeste Blomstringstid. Kun for en gnaven Betragter, Holberg, kunde Tilstanden tage sig saaledes ud: «En stakkels Kone mister sin Mand, som, jeg sætter, efterlader hende nogle Skillinger, som hun ved Forsynlighed kan leve af. Fornuften siger, hun skal konservere dem, men Moden siger, hun skal give sin Mand en hæderlig Begravelse: det er at sige paa anden Danske, hun skal udstaffére det døde Legeme, betrække alle Vægge, Stole, Stuepiger, Kokkepiger, Ammer, Kuske, Heste, (med Tiden skal vel Skødehundene overtrækkes ogsaa). Med eet Ord, hun skal gøre saadan en hæderlig Begravelse, at hun har intet tilbage at føre et hæderligt Levned med.»[1]

For andre tog det hele sig modsat ud. Yppig Frodighed, men dog overalt i dette rigt pulserende Liv lovbestemte Maal og Grænser, den trygge Følelse af, at Øvrighedens Øje evigt vaager. Og med Rette. Læs f. Eks. Indberetning fra Byfogden i Aarhus til Stiftamtmanden om Baronesse Rodsteens Begravelse i Domkirken 1706: . . . «Iblandt andet kunde jeg ikke ligere see, end at Beslaget paa Kisten jo var forsølvet, Himlen over Liget med Sølvkniplinger omkring og med hængende Flor paa Pillerne, Klædet, hvorpaa Liget stod, af Fløjl med et Sølvmors Kors udi» osv. Han udbeder sig derfor Besked om, hvorvidt han skal paatale dette.[2]

Den gammeldags «Dragning» af Hjemmene tabte sig i Nordens Byer henimod Aar 1800. Forinden havde man alt ved nye Forordninger og Reglementer søgt atter at indskrænke den. Men først den stigende Tilbøjelighed til at have faste «Tapeter» paa Væggene fortrængte den. Hos alle tre Rigers Landbefolk-

ning derimod holdt Dragning sig endnu omkring Midten af det 19de Aarhundrede. Kansler Christian Friis vilde have raset, Christian IV. været kun mellemfornøjet, om de havde kunnet overvære en Begravelse f. Eks. i Skaane halvtredje hundrede Aar efter deres strikse Forordning. «Skabe og Møbler overdrages med hvidt Linned, et hvidt Klæde hænges paa Loftet over Bordet, med et derpaa fæstet Kors i Midten og Roser af sort Papir eller sorte Baand i de fire Hjørner.»[1]

I Nørrejylland nu til Dags er Skikken tydeligt nok ved at vige; «Er der knapt med Husrum og mange Gæster, staar Kisten gerne i Laden, hvor der er pyntet paa bedste Maade med ophængte Lagener. Er Pladsen god, staar Kisten i den store, øverste Stue.» Her er til Prydelse kun anbragt «for Hovedenden af Kisten et lille Bord med hvid Dug, hvorpaa indtil 6 Lys. Stagerne omviklede med hvidt Papir klippet i Fryndser, tidt ogsaa omvundne med Flor.»[2]

15

Medens Dragning af Stuerne ved Dødsfald maaske var en senere Skik, var det, at de nærmeste iførte sig Sørgedragt ved saadan Lejlighed, ældgammel Brug. Det vidste alle i det 16de Aarhundrede, baade Mænd og Kvinder, der kendte Saxos Danmarkshistorie i Anders Sørensen Vedel's den nye, saa yndede, danske Oversættelse. Heri hed det jo om Gorm den gamle, at han af Kærlighed til sin Søn Knud havde svoret selv at ville dræbe den, der meldte ham hans Død. «Thi fandt Dronning Thyra, som da havde spurgt Knuds Død, paa et snildt Raad. Hun afførte Kong Gorm sine sædvanlige, og iførte hannem sorte Sørgeklæder. Der Gorm dette fornam, se, sagde han, nu formærker jeg, at Knud min Søn er død. Thyra svarede: Det siger I Herre, og ikke vi. Dermed faldt Gorm i den Græmmelse, som brød straks hans Hjerte.»[3]

Ja, saaledes forholdt det sig. Fra Arilds Tid havde det været Skik ved Dødsfald at iføre sig Sørgedragt. Saa indgroet var denne Vane, at end ikke Kansler Christian Friis kunde faa

Syn paa den som noget fremmed og strafbart. Den gik som simpel Kristenpligt Ram forbi.

Og dog kunde der maaske ogsaa her have været nogen Anledning til at paatale Overdrivelserne. Thi ogsaa paa dette Omraade førte den lange Ventetid mellem Død og Begravelse til en Forøgelse af den Pragt, der udfoldedes ved denne. Tidligere havde den knappe Tid været den bedste Tugtemester i Sparsommelighed. Thi det var klart, Sørgedragten maatte være færdig til Begravelsesdagen. Paa denne Dag skulde den jo staa sin Prøve. Knap Tid tvang til knap Fordring.

I den katolske Tid havde, saa vidt man véd, Sørgedragten hos Folk, som de var flest, bestaaet i — næst efter at aflægge skinnende Farver rødt, grønt, gult — at Mænd, naar de færdedes ude, i Stedet for at bære Hat eller Hue, slog Højtids-Kappens Hætte op over Hovedet, og Kvinder skjulte Ansigtet enten ved blot at kaste Skørtet over Hovedet eller ved at bære Kaaben paa Hovedet i Stedet for paa Skuldrene. Paa denne Maade udtrykkes Sorg hos Kvinder endnu den Dag i Dag mange Steder hos Landbefolkningen i Danmark.

Det var imidlertid en varm Maade at sørge paa: en Sommerdag at gaa med Kappe eller Kaabe over Hovedet. Rige Folk gengav da det samme i lettere Form. Mænd bar langt nedhængende Sørgeflor om Hatten. Kvinder dækkede Hovedet med et fodsidt Slør eller andet let, sort Stof, der ikke som et Brudeslør hang frit ned, men med et Bind af samme Stof bandtes tæt sammen om Halsen. At være iført saadan fornem, kvindelig Sørgedragt kaldtes at være «hænglet». Enker, der jo efter streng katolsk Opfattelse ikke maatte gifte sig paany, aflagde i Reglen ikke mere Sørgedragten, men vedblev at være «hænglede» hele deres Liv. Med Grund véd derfor Christiern Pedersen i sin Jærtegns-Postil at berette om Jomfru Marie efter Jesu Korsfæstelse og Gravlægning, at «der hun og Skt. Hans paa Langfredag Aften kom til Staden, da hænglede og svøbte Jomfru Maries Søster hende, som det var Sædvane dèr at klæde Viduer.»[1]

Den katolske Sørgedragt var let fattelig i sin Billedtale. Naar de efterladte med Hætter, Kaaber eller tæt Slør over Hovedet fulgte den afdøde, da havde Sorgen for en Stund viet dem alle til Gud. Ligfølget syntes at bestaa af lutter Munke og Nonner.

Lutherdommen havde ikke noget væsentligt at føje

til den gamle Skik og Tankegang. Men dog omformede den dem, pustede dem op og forvandlede Skikken til en Mode. Paaskudet, Anledningen var den lange Ventetid mellem Død og Grav, der tillod rent skræddermæssigt at afgøre, hvorledes Sorg sømmeligt burde udtrykkes. Udviklingsgangen blev her, som overalt paa disse Omraader, én og samme. Efter den nordiske Syvaarskrigs Ophør 1570 tog Overdrivelserne saadan Fart, at Regeringen, om end nødigt og ret lemfældigt, maatte skride ind ved Recessen af Kallundborg 1576 og afskære enkelte Vildskud. Efter hundrede Aars Forløb naaede man under Enevælden til de samme Overdriveser, der nu 1682 fik Lovhjemmel som Forretigheder for de højeste Rangklasser.

Eksemplet i det 16. Aarhundrede gaves som rimeligt var fra oven, baade i Danmark, Norge og Sverige. Da Christian III. døde 1559 og Gustav Vasa 1560, stod man, beklædningsmæssigt, overfor et ganske nyt Tilfælde. Den lærde Stand og den kun lidet betydende Gejstlighed gik vel endnu til daglig sort klædt og med lange Kapper. Men hvad der smagte af kirkeligt havde iøvrigt siden Reformationen tabt i Kredit. Ingen adelig Slægt, ingen Gren af Statsstyrelsen tålte længer nogen Gejstlig i sin Midte. Enhver Adelsmand, der vidste lidt Besked, gik nu efter spansk Mode i kort Kappe, der kun dækkede Lænderne. Den lange, sorte Højtidskappe, der havde været god nok endnu til at sørge i 1533 ved Frederik I.s Død, var nu en ældre Invalid, hvis den ikke alt var afgaaet ved Døden og havnet som Betræk til et Vognhynde eller et Par Søndagshoser til Ladefogden. Men sørges maatte og skulde der. Spørgsmaalet blev da: Hvorledes? Der var Tid nok til at faa det behørige anskaffet. Naar bare man vidste: Hvad var fineste Sørgedragt for Lutheranere?

Afgørelsen kom for Danmarks Vedkommende i en Bunke Kongebreve, der spredtes til Landets Lensmænd og bragte fuld Besked. Man skulde ikke være ens klædte. Knud Gyldenstjerne, der skulde møde med tolv Mand til Hest, Albert Skeel med seks, Malte Jensen med fire og desuden fjorten andre Lensmænd med ialt 66 Ryttere skulde være iførte høj, sort Hat og «lang sort Kjortel, som kan naae til midt paa Skinnebenet, med smalle Ærmer.» De skulde nemlig være parate til baade at bære Kisten et Stykke og følge efter til Hest fra Middelfart til Odense. Det befaledes ikke udtrykkeligt, men det var stiltiende forudsat

og underforstaaet, at de vilde bekoste deres ledsagende Ryttere klædte paa samme Vis. Derimod skulde Børge Trolle møde Toget i Bogense med seks Ryttere, og i den Anledning lade sig gøre «en lang, sort Kaabe ned til Ankelen og flye sig et sort Skellert at have om Halsen, og skal det hænge saa sidt ned som Kaaben.» Ogsaa her var det naturligvis underforstaaet, at han vilde klæde sine Ryttere ligesaa. Nemmest i saa Henseende slap Statholderen paa Københavns Slot, Mogens Gyldenstjerne og Eiler Hardenberg paa Malmøhus. De skulde kun møde i Odense og uden Følge, men hver især havde at lade «sig gøre en lang sort Kaabe, der kan naae ned paa Ankelen og et lige saa langt sort Skellert til at have om Halsen». Endelig skulde Rigskansler Antonius Bryske tilsige hele den menige Adel i Fyn til med Hustruer og Jomfruer, at forsamle sig i Odense Lørdagen efter Fastelavn, for siden om Mandagen at følge Kongens Lig til sit Lejersted. Han skulde ombede dem: «at de vilde være sortklædte, det meste de kunde afstedkomme, og at de vilde bestille, at deres Hustruer og Jomfruer maatte være sortklædte og hænglede. Hermed skeer os sømmeligen til Vilje».[1]

Hermed var Programmet tydeligt og klart nok givet for, hvorledes officiel Sørgedragt fremtidigt burde være. Det var nærmest den katolske, blot langt strengere gennemført. For Mænd: høj sort Hat og enten lang sort Slobrok eller endnu længere sort Kappe uden Ærmer, samt syv Alen sort Skellert om Halsen. For Kvinder: sortklædt og «hænglet». Der skete ingen væsentlig Forandring heri under Frederik II. Vel syntes Fordringen lidt slappet, da Kongens Farbroder Hertug Hans døde 1580. De til Begravelsen tilsagte Adelsmænd fik kun Befaling til at møde i lang sort Kjortel, og deres Ryttere med Sørgebaand paa deres Hatte, «som den Lejlighed fordrer».[2] Men da Kongens Søster Kurfyrstinde Anna døde 1585, klædtes alle Hofsinder — paa kongelig Regning — i «Omhængs-Kjortel» af sort engelsk Klæde, og fik sort Skellert om Hatten «saa møget om hver Hat som en Handbred».[3] Og da Aaret efter Dronning Sophias Moder, Hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, under et Besøg i Danmark døde paa Gedser, befalede Kongen, at alle danske Adelsmænd, et helt Aar igennem, skulde være iførte sort Vams og Hoser samt lang Sørgekjortel og — klæde deres Folk og Tjenere ligesaa.[4] Det var en Befaling, der kunde forslaa.

En Befaling som denne vilde have været utænkelig, hvis

ikke den danske Adel i Mellemtiden havde vist sig som det mest lærvillige Folkefærd, der allerede ti Aar forinden var naaet langt videre end som saa. Den kongelige Befaling af 1586 var Børneleg imod, hvad der alt var almindelig Skik 1576.

Thi næppe var Anvisningen givet ved Christian III.s Død 1559, førend alle Landets gode Mænd og Kvinder slog Kreds om Kongemindet. Ved hver senere privat Begravelse overbød de hinanden i at møde sørgeklædte, Kvinderne sorte, tæt indbundne og «hænglede», endog med sorte Pande- og Mundbind, en Flok tilslørede, forkullede Østerlænderinder, lutter opgravne Enker. Mændene kun kendelige indbyrdes paa, om de havde Ærmer eller ej i den lange sorte Sæk, moderne Bind om Hatten, samt om den syv Alens Skellerts Boa hang ned forud som et strikket Uldtørklæde eller bagud som et Galgereb. Betænksomme bandt Boaen krydsvis paa Ryggen.[1] Alle sammen lignede de, Mænd og Kvinder, tæt indpakkede rejsende en Vinteraften i en halvmørk Rejsestald. Men naar Følget satte sig i Bevægelse, saa de ud som lutter oprejste Ligkister, der sjokkede efter den ene, der laa paa langs. De med Boaen krydsvis paa Ryggen var uden Tvivl de fornemste, fine Kister med Læderremme krydsede paa Laaget. Denne Lighed var om end ubevidst, næppe tilfældig. Den vilde i hvert Fald have glædet Datiden at høre udtalt. Skønne Ligkiste! skønne Dragt! Udtryk for det nye, som Luther havde bragt.

Det var klart, at herved kunde man umuligt blive staaende. Sørgedragten maatte brede sig til alle Gaardens Folk, alt ens Tyende. Ikke blot til Drengene, der vartede op ved Bordet, men til «Karen lille», til Sidsel, til Maren Fadeburspige osv., til hver den, som blot lod sig til Syne inden for Borggaarden.

Men naar hele Følget og alle i Hjemmet var sørgeklædte, saa det dog løjerligt ud, om de, der fyldte saa meget i Toget til Kirken, de syngende Skoledrenge, ikke var sortklædte. Hvad hjalp det, at de bagefter fik det sorte Klæde, hvormed Stuerne havde været dragne, naar de ved selve Begravelsen mødte i blankslidt, graat Hvergarn, ja maaske en forreven Straahat og et Par aflagte, røde Hoser derimellem. Her var ikke andet for end at bekoste dem klædte i sort Engelsk alle tilhobe. Ja selv Hr. Mads, Stedets Sognepræst, der selvfølgelig mødte i sort Kjortel, hvo kunde vide, om han ikke stak af i Følget

ved ikke at have sort Skellert om Hatten? Bedre at sende ham et Hattebind i Forvejen. Og saa have lignende parate til, hvad dog var rimeligt, at ogsaa andre Præster kunde ville følge. Senere blev dette en staaende Skik. Om Hertug Johans Begravelse 1622, hvor alle Præsterne paa Als mødte, hedder det i Nordborg Kirkebog: «hver Præst fik tre Daler og et Sørgebind om Hatten».[1]

Alt var nu sort, Stuer, Slægt, Venner, Tyende, Drenge. For sorte «Spærklæder og Omhæng paa Fruervognen», hvori Kisten skulde køres fra Gaarden til Kirken, havde man ogsaa sørget. Men hvor skreg det saa ikke at se de fire Hingste for Vognen, blankbrune ja fuksrøde maaske! Og saa salig Herrens Skimmel viftende i Følget med sin lyse Hale! Nej, det gik umuligt an. Alle Hestene maatte «hængles» som «Fruentimret». Sort «Hængeltøj», der skjulte dem fra Ørespidser til Fod. Nogle af dem vare jo vante til lignende Dragt fra Turnering. Derfor fik man ogsaa fodre dem stærkt henad Begravelsen, at de kunde blive lidt dvaske og ikke tage fejl af, hvad Pynten betød. Thi det passede ikke ved Begravelser at stejle, snøfte og slaa til Skaglerne, som var det «Rendetøj» og ikke «Ligtøj», de var iførte.

Saa vidt var man naaet, da den kallundborgske Reces af 1576 skred ind og forbød, under Mulkt af 1000 Daler til nærmeste Hospital, at «lade de Heste, som gange for Ligbaaren, med noget Klæde overhænge». Derimod tillodes stiltiende alt, hvad Adelen iøvrigt havde vænnet sig til med Hensyn til den menneskelige Sørgedragt. Der var da ikke noget overdrevent eller urimeligt i, at Frederik II. 1586 paalagde hele den danske Adel at gaa sortklædt og i Sørgekappe et Aar igennem til Ære for hans afdøde Svigermoder.

Tværtimod. Det var efter alt, hvad man kan skønne, vistnok snarere et kærkomment Paalæg. Den levende Interesse, hvormed man i de sidste Aartier havde udviklet Sørgedragten, synes nemlig at have gjort den til en Modedragt, en Slags Festdragt. Hos Herskab, Tyende og Gejstlighed var den i Reglen den nyeste Dragt, som man besad.

Man kan anstille en Art Prøve paa denne Sørgedragtens ejendommelige Stilling som fremspirende Modedragt og Festdragt ved at se Adelens Bestræbelser, som de afspejlede sig og efterlignedes hos Borgerstanden. Her var jo Forholdet endnu det gammeldags, at Begravelsen fandt Sted ganske kort efter Dødsfaldet, saa at Anskaffelse af ny Sørgedragt i Reglen var udelukket. Men pragtes med Sørgedragt maatte og skulde der ved Begravelsen. I to af Danmarks Hovedbyer kunne vi nærmere iagttage denne Trang og dens forskellige Udtryk. I København gik man den Vej, at man, for al Tid med kort Varsel at kunne stille det behørige Antal nette Sørgedragter, holdt et eget Korps af Kvinder, der mod Vederlag mødte ved Begravelser. Disse kaldtes «Sørgekvinder», og havde som ufravigelig Pligt at være moderne «hænglede». Dette kunde synes en forholdsvis let Opgave. Men Kvindeøjne saa skarpt. Og enhver kan ogsaa nu se Forskel paa f. Eks den Maade, hvorpaa i «Rævebogen» af 1555 de andre Høns er «hænglede» ved den døde Hønes Begravelse,[1] og saa den Maade, hvorpaa f. Eks. «Sørgekvinderne» ved Enkens Søn af Nains Begravelse er hænglede i Niels Hemmingsens Huspostil af 1576.[2] Knude, Snip, Hætte, Slør, Lin kunde ifølge Sagens Natur indgaa mange Forbindelser, længe førend man naaede til «de med Staaltraad oprejste Sørgehatte, som nu (1633) bruges af fattig og rig».[3]

Magistraten i København synes imidlertid ikke at have haft noget godt Øje til disse «Sørgekvinder». Dette stod i Forbindelse med, at deres Sorg kun var «paahænglet». Niels Hemmingsen brugte det Udtryk om Ægtefæller, der havde mistet deres gnavne Halvdel: «Hatten og Kaaben sørger, men Hjertet er gladt».[4] Det samme galdt Sørgekvinderne. Hjertet var gladt, stundom alt for gladt, naar de paa Begravelses-Morgenen havde været inde i Sørgehuset for at husvale de efterlevende og til Gengæld nydt Vin og Konfekt.

Aar 1578 rettede da Magistraten et Slag imod dem. Den forbød dem dels at «gaae ind i Husene at trøste og lade sig skænke», dels — og dette var det værste — at være moderne «hænglede». De skulde for Fremtiden blot gaa med Kaaben over Hovedet, og ikke videre.[5] Endelig forbødes det dem at møde i større Antal, end «tre Par efter et fornemt Lig, to Par efter et gement».

Sørgekvinderne overstod dog dette Angreb. Aar 1610 tillodes

det dem endog atter at lade sig «indbede i Huset».[1] De blev efterhaanden i den almindelige Bevidsthed til et nødvendigt Tilbehør ved Begravelser, ikke blot i København, men ogsaa i Landets øvrige Byer. I det 17de Aarhundredes Lovgivning gaves der fremdeles Bestemmelser om, hvormange Par af disse Væsner der maatte følge, alt efter den afdødes Anseelse. Aar 1624 havde Sørgekvinderne den Triumf, at det tilstodes Enker efter Københavns Magistrat, som en Æresbevisning, at maatte ledsages til Jorden af fire Par af dem.[2] Men der blev endnu stadigt holdt paa, at de kun maatte «drage deres Kaaber paa Hovederne».[3] Omkring Aar 1700 tabte Institutionen sig i Danmark som i Tyskland. Noget af det sidste, der her hørtes om dem, er følgende Oplysning i «et Fruentimmer-Lexikon» fra 1715: «Groschen-Frau» kaldes de gamle, til Sorg tilslørede Kvinder, som ved Begravelser danner Slutningen af Fruentimmerne. De faa herfor hver især en Groschen».[4]

I Ribe indslog Interessen for Sørgedragt en anden Vej. Her hang man sejgt ved gammel katolsk Skik, Minderne fra Byens Storheds Tid. Landbefolkningen om Byen baade i Nørre- og Sønderjylland viste samme trofaste Vedhængen. Da saa den nye Begejstring for Sørgedragt bredte sig ogsaa til disse Egne, ytrede den sig i Ribe paa den ejendommelige Maade, at det blev højeste Mode for Kvinder, baade ved glædelige Fester og ved Begravelse, at møde med en Kaabe — over Hovedet. Allerede Aar 1561 maatte der udstedes en Forordning imod, at Kvinder, «der følge Brud, Børn til Kirke eller gange op at ofre, komme med Kaaben paa Hovedet undtagen syge og sorgfulde Kvinder.»[6] Ligesaa utilstedeligt var det at deltage i Altergang i denne Dragt, da Præsten jo saa ikke kunde være sikker paa, om der ikke var «bandsatte» Kvinder imellem disse formummede Altergæster.[7]

Det var Lensmanden paa Riberhus, fem Medlemmer af Domkapitlet, begge Borgemestre samt ni Raadmænd, der udstedte denne Forordning. For at sikre sig, at den skulde blive efterkommet, havde de opkaldt «de fornemste Dannekvinder udi Ribe» og ladet disse udtrykkelig samtykke dens Bestemmelser. Det var ganske fifflgt. Dog, Mands List er vel behænde, men Kvindelist er uden Ende. Hvor endeløs den var, ses bedst af, at halvthundrede Aar efter var man ikke et Skridt videre. Da blev den unge Lensmand, Albert Skeel, vred, og paa hans Begæring

skred Byens Øvrighed ind paa ny. Det forordnedes, at fra Juledag 1607, maatte ingen ærlig Dannekvinde eller Pige mere gaa med Kaaben over Hovedet, med mindre de virkelig bar Sorg for nær Slægt, eller det var gamle Enker. Vovede nogen Kvinde alligevel at bære Kaaben saaledes, havde Bysvendene Befaling til straks at rive Kaaben af Hovedet paa hende og afkræve hende en Bøde paa 1 Daler.[1]

Albert Skeel var en djærv Mand. 1609 blev han Ritmester og 1616 Admiral. Som Ritmester fik han Hesten skudt under sig, da han huggede sig igennem svensk Fodfolk, der havde spærret ham og hans Ledsager inde. Og som Admiral vovede han at bebrejde Christian IV, at denne brød sin Haandfæstning, og da Kongen i den Anledning greb til sit Sværd, trak Albert Skeel ogsaa paa sit med de Ord: «Her er et, der er lige saa godt.»[2] Men Dannekvinderne i Ribe kunde han ikke magte. Kort efter 1607 havde de Kaaberne paa Hovedet igen. Albert Skeel gjorde da et nyt Indhug 1618 og lod udgaa den desperate Forordning, at herefter maatte ingen Kvinde i Ribe anlægge Sørgedragt for en afdød. De, der allerede bar den, skulde straks aflægge den under en Bøde af 10 Rdlr.[3] Det var trange Tider. Hvorledes Kvinderne klarede sig og fandt Ly, vides ikke. Men da de atter tittede frem for at se, om Vejret havde bedaget sig, var det — med Kaabe over Hovedet. Trediveaarskrigen kom dem til Hjælp. Lensmanden paa Riberhus fik 1625—29 andet at tage Vare paa end Kamp mod Kvinder. Og da endelig den brave Albert Skeel selv døde i Ribe 1639, og hans storartede Begravelse udgik fra Byens Raadhus og endte med et festligt Skrald dèr, fulgte Kaaberne over Hovedet venligt deres Avindsmand til Jorde.

Men da Freden var sluttet i København 1660, og de sidste fjendtlige Tropper havde forladt Ribe, blev der atter Tid til Kamp mod Fjenden i vor egen Lejr. Denne Gang var det Præsterne i Ribe, der bragte Sagen frem. De klagede i Aaret 1662 over, at naar Kvinderne ved Altergang mødte med Kaaben saa dybt ned over Hovedet, at Ansigtet næsten helt var skjult, kunde Præsten kun med Besvær finde Munden paa dem. Og naar de, der skulde afløses og staa aabenbar Skrifte, mødte i samme Dragt, faldt i Virkeligheden en meget væsentlig Del af Straffen herved bort, idet samme Kvindepersoner ikke var udsatte for Menighedens Blikke. Øvrigheden svarede herpaa, at

fra dens Side «kunde Præsterne vente sig al den Assistance, som fornøden gøres til Guds Ære og Menighedens Opbyggelse.»[1]

Vi vide ikke mere om denne ejendommelige Strid. Sandsynligt er det, at Øvrigheden, belært af Erfaring, har afholdt sig fra videre Indblanding og, at Moden, der tirret ved Modstand havde holdt sig paa Spidsen i hundrede Aar hos den stridbare Bybefolkning, er sunken sammen og falden bort af sig selv, saa snart man ikke længer viede den Opmærksomhed. Hos Landboer bevaredes den derimod.

Paa det Par faa Undtagelser nær, — de sortindhyllede Heste, Sørgekvinderne i København, og Kaaben over Hovedet i Ribe — lod Regeringen i det 16de Aarhundrede Sørgedragten saa temmeligt skøtte sig selv. Da Interessen for den jo iøvrigt var levende, fremkom herved en velgørende Frihed og Frodighed, der endnu den Dag i Dag giver dette lille Omraade èn egen Tiltrækning. Befolkningen, Adel, Borger, Bonde fik Lov til at prøve sig frem og anvende egen naturlig Takt. Det gamle Spørgsmaal, om det var Sort eller Hvidt, der var rette Udtryk for Sorg — forskelligt besvaret i Kæmpeviserne[2] — toges frem til Prøve paa ny. Og indenfor den ved Frederiks II's Anvisning af 1559 givne Ramme, skabtes der en Mangfoldighed i Enkelthederne baade i den mandlige og særligt i den kvindelige Sørgedragt. Sørgekaaben hang snart frit, snart groede den, som i en Præstekjole, sammen med Kjolen. I «Hænglingens» Hovedklæde kæmpede ved Aarhundredets Slutning ikke blot Hvidt og Sort om Enemagten, men Snip, Bind, Lin, Slag, Hætte, Slør krusede Forskel i Overfladen. Ubevidst foresvævede vistnok en Erindring om, at der havde været mange Slags Nonnedragter.

Gennem den Skik, at Tyendet ogsaa klædtes i Sørgedragt spredtes Brugen hurtigt om. Og i Norden som i Tyskland fulgte Befolkningen med livlig Deltagelse al den Ændring i daglig Dragt og Vane, som et mere bekendt Dødsfald medførte. Fra Hamborg og Altona hedder det i en følgende Tid, at Pigerne i Sørgehuse ikke var at formaa til at hente Vand uden i sort-

malet Sørgespand. Dødsfald i et Hjem var derfor let kendeligt paa enten Vandmangel eller, at Drikkevandet smagte af Oliefarve.[1] Sprogbrugen vidste at afmærke Sorgens Grader. At gaa «in Trauer» f. Eks. betød at bære almindelig «Sørgedragt», men at gaa «im Leid» betød tillige at gaa med Sørgebind om Munden.[2]

For saa vidt man gennem Lovbestemmelser kan føle Befolkningens Puls, var i Danmark Interessen for Sørgedragt vedblivende paa Højdepunktet, maaske endog i svag Stigen gennem det 17de og i de første Aartier af det 18de Aarhundrede. Lovgivningen greb dog stadigt kun let og skaansomt ind. Ved Forordning af 11te Juni 1654 bestemtes det, at man ikke maatte klæde flere Tjenestefolk end højst ti eller tolv i Sørgedragt. Ved Forordningen af 26de Marts 1656 forbødes det Formyndere at klæde smaa umyndige Fader- og Moderløse i dyrere Klæde end til tre Rdlr. Alen. Gav de dem endnu finere, vilde Regnskabet ikke blive godkendt, og Formynderen maatte selv betale Overskridelsen. Et smukt Fremskridt i Udviklingen betegner Forordningen af 7de Novbr. 1682, da det efter hundrede Aars Forløb endelig tillodes — om end kun Geheimeraader, Grever, Friherrer, Riddere og Ober-Charger — at lade deres Karosser overtrække og deres Heste bære Sørgedragt.

Sit uovertrufne Udtryk fandt dog Stemningen i Flensborg omkring 1730, saaledes som den beskrives i den Sørgeforordning af 9de Juli 1736, der i den Anledning maatte udstedes af Christian VI. Det var her efterhaanden blevet Skik, ved Dødsfald at klæde alle Arvingers og Slægtninges samtlige Tjenestefolk i Sorg. Byens Tjenestepiger var dog ikke tilfredse med at modtage, «en anselig Sørgehabit», men forlangte at klædes i «Drap de Dame og lignende fine Tøjer». Men hvad værre var, ved bekendte Personers Død understod Folk, der aldeles ikke hørte til Familien, men kun gennem Adam var beslægtede med den afdøde, sig til at anlægge Sørgedragt for at antyde et nært Slægt eller Bekendtskab. Dette sidste Onde maatte standses. Kongen udstedte da en Forordning om Retten til at bære Sorg. Herefter maatte der for Forældre, Bedste-, og Svigerforældre bæres fuld Sorg et Aar. For Børn og Børnebørn over atten Aar maatte sørges et halvt Aar, under atten Aar et kvart, under 4 Aar i seks Uger. For Brødre og Søstre, der var fyldte atten Aar, maatte kun sørges seks Uger, var de under fire Aar, saa

kun, til de var begravede. Men ingen, der kun ved «Venskab», men ikke ved Slægt- eller Svogerskab var forbunden med den afdøde, maatte understaa sig at anlægge Sørgedragt for denne.

Det 16de Aarhundredes Sørgedragt holdt sig i Nordens Byer nogenlunde uforandret indtil omkring Aar 1800. Dog kun for Mændenes Vedkommende. Kvindernes Interesse for Dragten var bleven betydeligt svækket fra den Stund, det — for Danmarks Vedkommende omkring Aar 1730 — begyndte at blive Skik, at Kvinder ikke længer deltog i Begravelsen, ja, Moden endog forbød kvindelige, nære Slægtninge i den første Tid at vise sig offentlig. Derimod hørte høj, sort Hat med Flor om og lang sort Sørgekappe i København omkring 1800 endnu til det nødvendige Tilbehør for hver Mand, der blev indbudt til Begravelse. Manglen deraf vilde blive dobbelt følelig, naar Vedkommendes Navn prisgaves, idet Bedemanden i Kirken raabte Følget én for én op til Indstigning i Kareterne. Digteren Hauch, født 1790, fortæller fra sin Barndom i Bergen, hvorledes han boede nær Domkirken, og Synet af Ligfølget i de sorte Kapper og lange, sorte Flor samt Kisten, der under Salmesang langsomt bevægede sig frem, tidligt gjorde et stærkt Indtryk paa ham.[1]

Hos Nordens Landbefolkning derimod har den gamle Sørgedragt, og fortrinsvis den kvindelige, holdt sig nogenlunde uforandret langt ned imod Aar 1900. Og i al sin friske Mangfoldighed, saaledes som den stammede fra Adelsskikken i det 16de Aarhundrede, der jo atter pegede tilbage paa Indtryk af vidt forskellige Nonnedragter. I Ringkøbing Amt møder, eller mødte for ikke lang Tid siden, Bønderkvinderne ved Begravelse «i store Rejsekaaber og med Hovedet indhyllet, hvor varmt det end er.»[2] I Sønderjylland «er de tilslørede, medens Slør ellers aldrig bruges.»[3] I andre Egne af Sønderjylland møder de indhyllede i et stort, sort, uldent Klæde eller Dækken, et saakaldt «Regnklæde.»[4] I Himmerland, Egnen mellem Mariagerfjord og Limfjorden, har Mændene Flor om Hatten, Kvinderne Flor «over Ansigtet»[5] eller som det ogsaa beskrives: Hovedet indvundet i Flor og desuden et langt Flor hængende ned foran som et Slør.[6] Paa Læsø har de «sort Skørt over Hovedet og lade ikke deres Ansigt se.»[7] Paa Fur brugtes samme Skik, men den endte med den meget betegnende videre Udformning, at Enken kun mødte med Skørt over Hovedet ved Begravelsen, hvis hun allerede var forlovet igen, ellers ikke.[8]

Ved Rønninge paa Fyn have Kvinderne «en sort Silkehætte paa, som bindes med enten sorte eller hvide Silkebaand.»[1] Her møde vi de første svage Spor af Hvidt som Sørgefarve. Tydeligere viser dette sig paa Sjælland, hvor det allerede Aar 1695 faldt Peder Syv naturligt i Anledning af det Vers i Visen om Axel og Valborg: «Jomfruer aflægger nu Silke rød — og bærer de hvide Lin!» at tilføje: «de sørgede i hvide Lin, som endnu.»[2] Tydeligst fremtræder dette dog østen for Sundet. I en Linie fra Skaane til Øland,[3] og andetsteds tillige, f. Eks. Nerike,[4] bære Kvinderne ved Begravelse, foruden den sorte Dragt, paa Hovedet en hvid firkantet Dug, hyppigt kaldet «Wifkläde», der er tæt fæstet under Hagen, saaledes at den hænger firkantet ned over Øjnene og ligesaa over Skuldrene. I de sydlige Sogne paa Øland bære de desforuden et hvidt Lagen over Ryggen, ganske som det i Stockholm endnu i det 17de Aarhundrede havde været fornem Skik at bære lang, hvid Kappe.[5] I andre Egne af Sverige derimod have Kvinderne Kaaben over Hovedet, saa Ansigtet er skjult, eller ere iførte lange, sorte Kapper kun brugelige ved denne Lejlighed.[6] Overalt falder det Udtryk som af sig selv: de ligne Nonner.

16.

Endelig kom den afgørende Dag, Begravelsesdagen. For en Bybeboer i Nutiden er alt, hvad Begravelse angaar, lagt i den Grad til Rette, at han mod Vederlag kan unddrage sig det meste personlige Besvær herved og saaledes ogsaa unddrage sig den fulde Forstaaelse af, hvad her egentlig foregaar. Paa Landet staar man selv nu til Dags de afgørende Vanskeligheder allerede nærmere paa Livet. I det 16de Aarhundrede var man i By som paa Land Virkeligheden endnu nærmere baade i Indtryk, Forstaaelse og deraf fremkaldte Skikke.

Sagen i sin brutale Simpelhed er jo denne: En tidligere Beboer forpester ved sin Død Hjemmet og gør det ubeboeligt for andre. Hvo skal vige, den døde eller de levende?

Og hvad giver man den Part, der maa fortrække, Anvisning paa i Erstatning for det, den opgiver? Dommen fældes som bekendt af den ene af Parterne, de levende. Og fra Tidernes Morgen har de i de allerfleste Tilfælde benyttet sig af denne Fordel og tilkendt sig selv Retten. Selv om den døde uomtvisteligt nys var Ejer af det hele Hjem, frakendes det ham helt og holdent. Samfund og Arvinger dele Byttet. I Erstatning tilkendes der den døde kun et snævert Opholdssted samt Anvisning paa et andet, et hinsidigt Hjem. Retshandlingens, Afgørelsens mest iønefaldende Udtryk er, naar de levende gør kort Proces og med Magt bære den døde bort fra hans tidligere Eje.

Hvo bør her være Rettens Udøvere? Det er klart, at den Skik, som Nutiden ofte ser anvendt, at de nærmeste Slægtninge udbære den døde, er en sen Udløber, ensidigt næret af Følelser, der gør Forsøg paa at tilsløre Magthandlingen. Retsligt, fra Statens Synspunkt set, maatte en Ordning som denne fra første Færd tage sig mislig ud, idet der jo herved overlodes nærmeste Arvinger at tage sig selv til Rette, og Misbrug laa nær. Det maatte netop være magtpaaliggende at fremhæve, at Afgørelsen var ligesaa nødvendig som uinteresseret. I et lovordnet og udviklet Samfund kunde derfor fornuftigvis kun være Tale om to Udførere af denne Handling, enten Staten selv eller Repræsentanten for det hinsides, Kirken.

Middelalderen igennem havde ogsaa disse to, Stat og Kirke, kæmpet om Forretten til at fjærne den døde. Dette viste sig tydeligst naturligvis ikke ved ringe Folks Begravelse, hvor Retten kun var Ulejlighed, men ved Storfolks, hvor der var Ære og Indflydelse at vinde. Selv ved jævne Borgerfolks Bortfærd kunde det stundom syne, naar Baaren bares mellem kutteklædte Mænd, Præst gik forud, og Peblinge istemte latinske Salmer, som om det her var Kirken, der helt havde sejret. Det forholdt sig dog ikke saa. Dertil var de ældgamle Retsbegreber fra Hedenskabets Dage for sejge og sikre. Den Retsregel, som man ikke fraveg, var tværtimod denne: Det er Staten, Samfundet, der bortfører den døde. Da Statens Overhoved eller hans Embedsmænd imidlertid ifølge Sagens Natur ikke kunde rejse rundt og afsige og udføre alle disse Udsættelsesdomme over de døde, overdroges dette Hverv til dem, der afgav mest Betryggelse for dets lovlige Udførelse. Ikke til de forsamlede Slægtninge, thi de var for stærkt Parter i Sagen, men til kyndige og «uvildige» Mænd, der

stod Stat og afdød lige nær: den afdødes Standsfæller. Ved denne Ordning kom ogsaa Kirken til den Ret, den kunde gøre Krav paa. Gejstlige udbares af Gejstlige. Men naar disse ellers stimlede sammen ved verdslige Storfolks Jordefærd, saa mødte de ikke som Myndigheder i det Hjem, den afdøde forlod, men blot som Udsendinge fra det hinsidige Hjem, der nu var blevet ham anvist.

Paa denne Grundregel: Den afdøde bortbæres af Standsfæller, var da Middelalderens Begravelses-Ordning bygget. Uformærkt havde den haft stor Indflydelse paa Udviklingen af Middelalderens «Gilder» og Lag i Byerne og Grandelag paa Landet. Thi trods disse Foreningers selskabelige og faglige Tilsnit, beroede deres Betydning ikke mindst paa deres Forhold til de døde. De var Begravelses-Selskaber, anerkendte af Staten og rede til at yde enhver, selv det fattigste Medlem, en hæderlig Jordefærd. Derfor galdt det om at være Medlem. Thi unddrog man sig, hævnede dette sig om ikke i Live, saa sikkert i Døde. Man kunde muligt undvære deres Juledrik og Fastelavnsstævne. Men laa man som død uden at have været Medlem af en Fagforening, var man skyet og prisgiven, en hjælpeløs Skruebrækker.

Det var disse Forhold, der fra Middelalderen gik i Arv til det 16de Aarhundrede. De kunde kortelig udtrykkes saaledes: Standsfæller, repræsenterede ved det «Lag», hvortil den afdøde havde hørt, bortbære ham fra det gamle Hjem. Gejstlige som Repræsentanter for det nye, hinsidige Hjem slutte sig til og ledsage ham til Indgangen til dette Hjem, ind i Kirken.

Lutherdommens Indførelse i Norden bragte kun ringe Vaklen i disse gamle Forhold. Vel saa det et Øjeblik ud i Danmark, som om den indtraadte Opløsning og den nye følelige Mangel paa Præster skulde, i det mindste hvor Kaarene var smaa, kunne berøve Ligfærden sin tidligere Alvor og Højtidelighed. Christian III klagede saaledes 1539 over, at man nu paa Sjælland, «naar et kristent Menneske var afganget, slæbte hannem til Jorde som et andet Bæst.» Kongen befalede derfor, at man ved ethvert Dødsfald skulde følge den døde til Kirke og lade ham jorde af Sognepræsten.[1] Men de ældgamle Rammer viste sig hurtigt istand til at bære ogsaa de nye Forhold. Hele det 16de Aarhundrede igennem var det Standsfæller, der mødte paa Begravelsesdagen for paa vante Vis at

bortbære den døde. Allerede paa lang Afstand kunde man i København, naar man fik Øje paa Ligtoget for Enden af Gaden, skelne, om det var en Adelsmand, et Medlem af «Danske Kompagni» eller af Skomagerlaget, der blev bortbaaren. Da Korfits Ulfeldt blev begraven i Frue Kirke d. 28. Marts 1563 mellem 12 og 1, gik, som naturligt var, «26 Herremænd under hans Ligbaare».[1] Ude paa Landet var det dengang ligesom mangensteds den Dag i Dag[2] yderligere leddelt, saa at ugift bares af Ungkarle, gift af Mænd.

Et Uddrag af Smedelagets Protokol i Aarhus for 1584 giver et tiltalende Indblik i den Kraft, hvormed denne gammeldags Aand endnu gjorde sig gældende. Det var i Pestens Tid. Der var derfor ikke blot megen Tidsspilde, men ogsaa Livsfare forbunden med, naar Smedemestre og Svende skulde efter Lagets gamle Regler møde og bortbære, hvergang en «af Laget» var død, selv om det saa kun var en kvindelig Slægtning eller en Dreng eller Pige i en Smeds Tjeneste. Oldermanden sammenkaldte da alle Lagsbrødrene, for en Forsigtigheds Skyld til «et fastende Stævne»; thi havde de først drukket deres Øl, turde de være blevne for modige. Og her spurgte han dem saa, om de i denne farlige Tid, vilde «indgange at følge deres døde og afgangne Brødre og Søstre til deres sidste Lejersted med deres Svende, Piger og Børn». Da svarede alle Lagsbrødrene: Ja! og én for én gik de frem og tog Oldermanden i Haanden paa, at de skulde møde, «hvilken Mands Dør saa Liget ligger indenfor, under en halv Tønde Øl til Vide [ɔ: i Bøde] og ingen Naade med i nogen Maade».[3] — Der er i dette beskedne Mod, der først bliver drabeligt i Talen om det Øl, der risikeres, noget eget hjemligt dansk.

Men der var tillige, særligt hos disse Smede, en usædvanlig Appél, der maaske stod i Forbindelse med, at de var øvede i ofte flere i Takt at hamre paa et og samme Stykke glødende Jern. Da alle andre i det følgende Aarhundrede begyndte at løje af, holdt Smedene paa Nøjagtighed til det Yderste. Den gamle Skik burde overholdes i hvert sit Stykke. Man burde ikke blot alle som én møde i Sørgehuset og bortbære den døde. Men naar Begravelsen var endt, skulde man i samlet Flok fremdeles marchere tilbage til Sørgehuset og først uden for dette træde af, til Vidnesbyrd om, at nu var alt vel besørget, den døde afleveret efter Bestemmelsen. Aar 1648 vedtoges det saaledes paa almindeligt Stævne i Aarhus Smedelag, at man ikke

skulde paa dette Punkt taale Afvigelse fra gammel Skik. Og da ved en Begravelse Aaret efter nogen Forsømmelighed blev udvist, idømtes straks de skyldige tilbørlig Straf: ti Mestre maatte betale en Bøde af en Mark hver for ikke at være mødte, tyve Mestre en halv Mark hver for ikke at have fulgt med tilbage til Huset.[1]

Det er de taktfaste Trin af saadanne Smedemestre i Snesevis med det dobbelte Antal Svende i Følge, der lader Nutiden fatte den Stemning, der maatte gribe de efterlevende, naar «den dødes Standsfæller» med ét traadte ind i Hjemmet for at bære ham bort. Følelsen af noget stærkere, fremmed, afgørende greb alle.

Hvorledes skulde man modtage denne indbrydende Myndighed? Ifølge ældgammel nordisk Tankegang var der kun én værdig Maade for et Hjem at optræde paa ved saadan Lejlighed: straks at behandle de indtrædende som velkomne Gæster ved at byde dem Mad og Drikke. Og ifølge samme Tankegang var der for de fremmede kun én sømmelig Maade, at erklære, at de ikke kom som Voldsmænd: ved efter lidt Nøden at tage til Takke. I Beværtnings Form udveksledes Gisler, gaves og toges Pant paa en vis Fællesforstaaelse.

I Middelalderen havde selvfølgelig Bespisning fundet Sted, naar Liget bortbares. Men den var af en Mængde Hensyn bleven bestandig mere og mere begrænset og beskaaret. Begravelsen fandt jo Sted ofte Dagen efter Dødsfaldet, saa nær i hvert Fald, at det friske Indtryk af Begivenheden endnu spærrede for Lysten til i den Anledning at holde Svir. Begravelsen foregik gerne tidligt paa Dagen. Var dette maaske tilmed en Fastedag, burde strengt taget ingen endnu nyde noget. Og blev der, hvad i Reglen var Tilfældet, læst en Messe i Kirken over den døde, og de færreste af Følget den Dag allerede havde været til Messe, burde de jo efter katolsk Skik vente til efter denne med at spise. Sind og Tanker droges netop i Retning af Afhold og Fællesoffer for den døde. Følget synes hyppigt ved denne Lejlighed at være blevet enigt om at skyde sammen til, at der

kunde holdes en Sjælemesse for den afdøde, et aandeligt Maaltid, saa vidt forskjelligt fra det jordiske.[1] Bagværk og Ølkande stod da vistnok ofte næsten urørte paa Skænken, et blot Sindbillede, en Hjemmets Velkomst, der havde opfyldt sit Hverv alene ved at skottes til.

Men alt dette blev anderledes efter Reformationens Indførelse. Naar der nu mellem Død og Begravelse ventedes flere Dage, ja indtil seks Uger for en Adelsmand, kunde Sindet nok have en lille Forfriskning nødig til at sættes i Stemning ved. Fastedage var nu afskaffede, og alt var Køddage for Herren. En Morgenopstrammer just ved denne Lejlighed dannede en naturlig Afslutning paa «Ligvagten». Og nu, da al den Satans Overtro med Messe og deslige var bortfalden, hvilken Art Sammenskud kunde da vel baade den afdøde bedre, end naar to Bægre mødtes, og et Par ligestemte Sjæle drak en god Taar paa hans Velgaaende! Af fuldt Hjerte bød da Hjemmet nu den indtrædende Flok, «den afdødes Standsfæller», velkommen. Og paa uskrømtet, gammeldags Vis gav disse det ene rette Svar ved hjerteligt at tage til Takke.

Der kan ikke være Tvivl om, at den nye, fulde Forstaaelse af den gamle Skik udstraalede fra Adelens Begravelser. Men i et Nu fængede den gamle Tankegang hos alle, høje og lave. Det 16de Aarhundrede havde knapt passéret sin Middagshøjde, førend det lyste over det sjældne Syn, et endrægtigt Folk. Ja, Nordens Enhed var paa dette Omraade en fuldendt Kendsgerning. Vel myrdede Svensk, Dansk og Norsk fremdeles hinanden i den nordiske Syvaarskrig. Men de mødtes i det væsentlige, at tømme et højt Bæger for de afdøde fra tidlig Morgenstund ved Begravelsen.

Hvor højt dette Bæger var, og hvor livligt alt gik til, hvad enten Frokosten som hos Adelen forfinet betegnedes blot som «Vin og Konfekt» — «du skal, naar Adam Normands Lig udbæres, alene lade Bordene tilrede med Konfekt og lade give Vin»[2] — eller Frokosten hos andre mere ærligt angaves som Sulemad og «Sjæleøl», det viste sig i Virkningerne. Man kom i Stemning. I rigtig glad Stemning. Denne kunde naturligvis overdrives. Det var ikke blot paa Gotland, at der maatte sættes Straf for, at Ligfølget mødte drukkent i Kirken.[3] Fra Norge hører vi om det samme. Da f. Eks. Biskop Jens Nielsen Søndagen den 10de April 1594 holdt Visitats i Mykleby Kirke, be-

gyndte midt under Prædiken Kirkeklokkerne at ringe paa Kraft, og et drukkent Ligfølge trængte ind i Kirken med deres Baare. Bispen sendte Klokkeren ned for at parlamentere med dem. Heldigvis var de gemytligt stemte og lystrede alle, da en af Følget, Erik Kaars's Broder, kommanderede: «Lad staa en!»[1] Men det kunde ogsaa hænde, at de blev hastige og iltre. I Christian IV's norske Kirkeordning af 1607 omtales det saaledes som ikke usædvanligt, at de, der skal føre Lig, drikke sig drukne, «saa at de undertiden tabe dennem eller lader dennem slemmeligen falde.»[2] Fra en senere Tid meldes fra Telemarken, at Følget plejede at køre i Firspring «som rasende Mennesker paa odinsk Maade» fra Gaarden til Kirken, hvorfor det ogsaa kunde ske, at naar de kom til Graven, opdagedes det først, at den døde var tabt undervejs.[3] Det vilde dog være uretfærdigt, at indrømme Norge nogen Forrang. Tilstanden i Danmark ved adelige Begravelser beskrives i et Kongebrev af 1576 saaledes: «Os er mangfoldeligen blevet berettet, hvorledes der holdes stor Uskikkelighed, hvor nogen Begravelse sker, med Overflødighed udi Mad og Drikke, førend Gudstjenesten sker og Liget begraves, saa en Part af Folket kommer drukne og fulde til Kirken og forholder dem fast uskikkelige med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjenesten saa forhindres, at Præsterne med stor Nød kunne fuldgøre deres Befalinger.» Aar 1624 betegnede Christian IV det, der foregik, som «hedensk Fylderi den afgangne til Ære.[4]

Men dette var som sagt kun Overdrivelserne. Hovedvirkningen var en rigtig glad Stemning, hvor man saa lyst paa Livet, Døden, alle de efterlevende og det salig Lig. Det regnede med muntre Indfald, Klinkning og de bedste Ønsker for den afdødes Sundhed. Havde man ikke staaet ham nærmere, kunde man altid, som Skomagerne i Skelskør, drikke sig en Glædesrus over, at den afdøde skulde to Alen ned under Jorden istedetfor maaske at være endt 4—6 Alen over Jorden.[5]

Modtagelsen af «den afdødes Standsfæller» i Sørgehuset blev da af den hjerteligste Art under den lutherske Form. Det 16de Aarhundrede ud varede Festrusen ved. Ubekendte fremmede, kærkomne Gæster, Ligbærere, Hjertens Venner gled sammen i ét som blot glade Drikkebrødre, for det omtaagede Blik. Men i Længden kunde det ikke forblive skjult, at hvad her gav sig ud for frisk Lutherdom var den løjerligste Blanding af gammelt og nyt, forældet og upassende. Fra det 17de Aarhundredes Begyn-

delse fik man Øjnene op, og med stigende Iver søgte man at raade Bod paa alle Urimelighederne.

Thi det var klart, at hvad der havde kunnet gaa i en Oldtid med svagere udviklede Finfornemmelser, hvad en Sct Knuds Gildebroder i Middelalderen endnu havde paataget sig som en Ydmygheds og Kærligheds Pligt, der havde Værd for Gud, det skulde mangen nu have sig frabedt. Tidens Retning gik jo netop bort fra de gode Gerningers Værd. At et Medlem f. Eks. af «det danske Kompagni» i København skulde møde 1625 og bære Lig, hver Gang en, der havde haft noget med Laget at gøre, var død,[1] det faldt lige saa urimeligt, som om i vore Dage et Medlem af Grosserersocietetet eller en Skydebanebroder til Stadighed skulde stille som Ligbærer. Og Tiden pidskede Forstaaelsen ind. Thi den ene hærgende Farsot efter den anden gjorde den gammeldags Pligt baade uoverkommelig og ulidelig.

Hertil kom, at det staaende Krav paa Beværtning kun vanskeligt kunde ske Fyldest, hvor Midlerne var smaa. Allerede Frederik II havde 1585 strengt maattet paatale den Uskik i Skaane, Halland og Blekinge, at «Standsfællerne i travle Tider ikke vilde møde, førend de var sikre paa, at mindst én Tønde Øl ventede dem.[2] Datiden savnede vel Blik for det mislige i under Pestforhold at overdrive Øldrikningen. Venligt løb man tværtimod ud paa Gaden efter Følget og bød dem endnu en Efterslurk paa Vejen.[3] Men hvor højt man end satte Drik og en hæderlig Rus, kunde man dog i Længden ikke undgaa, at i det mindste den fremmeligere Bybefolkning lidt efter lidt tildannedes. Synet af et beruset Ligfølge forekom fremmede stødende. Det var heller ikke ganske farefrit for den enkelte, naar Ligbærerne ikke havde Magt over Kisten. At begynde saa tidligt var desuden for de fleste uvant. Dagen var lang, og Vorherre havde indrettet hver af dens Tider til sit bestemte Brug. Hvorfor ikke vente med Rusen til efter Kirken, naar éns Dont var omme! Gert Ranzau bestemte kort før sin Død (1627), at der paa hans Begravelsesdag ikke maatte holdes Gæstebud førend efter Kirken.[4]

Fra mange forskellige Sider bankede da i det 17de Aarhundrede de nye Krav paa: faste Ligbærere og ingen Beværtning før Begravelsen. Et Utal af Forordninger søgte i alle tre Riger at bane Vej for en bedre Ordning. Men selv i Kø-

benhavn og i Stockholm naaede man først sent til en hensigtsmæssig Omdannelse. Begge Steder hjalp Pesten 1710—11 godt paa Gled.

Hvad der i Nordens Byer i det 17de og 18de Aarhundrede voldte særlig Modstand, var ikke blot den i Reformations Aarhundredet tilegnede Vane til en munter Morgensvir paa Begravelsesdagen, men tillige visse Æresbegreber, der forbød, selv mod Betaling, at være til Tjeneste for hvemsomhelt. En nærliggende Ordning i By vilde jo have været den, at overdrage et eller flere Haandværkerlag mod bestemt Vederlag at besørge al Ligbæring. Men Haandværkerlagene saa med Foragt ned paa f. Eks. Byens lavere Bestillingsmænd og var ikke at formaa til at hjælpe med ved saadannes Begravelse. Et Par Eksempler til Prøve. Da i Aaret 1678 en Bytjener i Byen Slesvig mistede sin Hustru, vilde de af Øvrigheden tilsagte Borgere ikke bære hende til Graven, fordi hun engang havde hjulpet Rakkerens Kone ved dennes Forløsning.[1] Da 1722 en Vægter døde i Randers, vægrede det «ringe Borgerlag» sig ved at bære ham, og «Vognmandslaget» skyndte sig at ansøge Stiftamtmanden om at maatte blive fri derfor.[2] I Aarhus klagede Øvrigheden lydeligt over, at den ikke kunde faa afdøde Bysvende og Raadstuetjenere i Jorden. Aar 1717 maatte man ved en Raadstuetjeners Død gribe til det Middel med Vold at bemægtige sig Handskemagerlagets Ligbaare for at faa den døde bortbaaren. Men det krænkede Handskemagerlag tog dette meget ilde op, Mestre, Svende og Drenge samlede sig bevæbnede med Økser og huggede til Svar Ligbaaren i Smaastykker.[3] Under saadanne Forhold var det en given Sag, at ingen Moderssjæl i Rudkøbing 1726 vilde være Ligbærer for Natmanden, der var bleven stukken ihjel af Skarpretteren. Hver ærlig Borger foretrak en Bøde paa ti Rdlr., der for Byfogdens Vedkommende endda blev ansat til det dobbelte.[4]

Med dette for Øje vil det forstaas, at det var en praktisk Ordning, da man i København efter Pesten 1710—1711 overdrog Studenterne at være Ligbærere. De repræsenterede jo i den offentlige Mening en Del af Gejstligheden, den ene af de to Parter — «Standsfæller» og Kirken — der i umindelige Tider havde kæmpet om Retten til at bortbære døde. Skønt de hørte til den hidtil tabende Part, Kirken, havde de dog god Øvelse, idet de ved Gejstliges og Lærdes Begravelser var blevne anvendte som «Standsfæller». I det 17de Aarhundrede benyttedes

de meget hyppigt baade i København og Odense, Landets to lærde Midtpunkter. Et Par Eksempler paa slige Forhold: Aar 1652 den 14de August var følgende Sag til Afgørelse i Konsistorium. En Flok Studenter havde med Udsigt til Part i 20 — tyve Speciesdaler! — «baaret et Lig for Hr. Anders uden Byen.» Men en af Flokken var træskere end de andre. Hans Navn var Snogius. Han annammede de tyve Specier, og sammen med nogle faa udvalgte, «uden de andres Villie og Samtykke, spendérede han dennem paa et Gæstebud udi Samsons Have.» De bedragne klagede til Konsistorium. De maatte imidlertid nøjes med den magre Erstatning, Snogius tildømmes at betale enhver af dem deres Andel inden otte Dage eller gaa i Carcer (Fængsel).[1] Saa var der noget ganske anderledes hæderligt over, hvad den senere Biskop Bircherod meddeler i sin Dagbog fra Ungdomstiden: «Den 27. April 1677 var jeg tilligemed de andre fattige Studenter i vor By (Odense) med at udtage af Henrik Hönes Gaard afg. Fru Elisabeth Friises Lig og sætte det i Ligvognen. Derefter blev vi, indtil ud paa Aftenen, i Tolderens, Christen Westesens, Stue med Vin og koldt Køkken trakterede.» Eller: «Den 1. August 1677 var jeg tilligemed alle de andre Studiosis, hvilke sig nu udi Odense opholdt, med at bære Magister L. Stouds Hustrus Lig til sit Lejersted i Sct. Knuds Kirke, hvor Bispen, Mag. Thomas Kingo, Ligprædiken forrettede. Om Aftenen lod velbemeldte Mag. Ludvig os, som havde baaret Liget, inde paa et Vinhus ad satietatem [rigeligt] traktere.»[2]

Det var dog først under Pesten 1710—11 i København, at Studenterne opnaaede Løfte om Eneret til at være Ligbærere i Byen. Denne Ordning vedvarede indtil 1859; dog blev det allerede 1792 tilladt dem at lade Arbejdet udføre af lønnede Ligbærere, der antoges af de teologiske Professorer. Aarstal som disse vise bedst, hvor dybt begrundet i Forholdenes Natur den gamle Ordning havde været. Selv i Danmarks Hovedstad stod endnu ved Midten af det 19de Aarhundrede den ældgamle Hovedregel saa nogenlunde ved Magt. «Den afdøde udbæres af Standsfæller» var kun ved Tidernes Ugunst blevet ændret til: udbæres af Gejstlighedens Standsfæller. Aaret 1859 betegnede derimod en hel Omvæltning, idet alt, hvad Ligbæring og i det hele Begravelse angik, nu henlagdes under et særligt Begravelseskontor, der styres af Magistraten. Men hvergang der endnu

den Dag i Dag skal vises en afdød særlig Ære, ved militære Begravelser o. s. v., melder sig uvilkaarligt den ældgamle Regel paany: Den afdøde udbæres af Standsfæller. Intet Under, at den overalt i Norden udenfor Byerne fremdeles er eneherskende.

Naar «Standsfællerne» i det 16de Aarhundrede havde nydt deres Mad og Drikke, ordnede de sig for at udføre den Handling, hvorfor de var komne. Under almindelige Forhold bragtes nu Baaren frem, og den døde lagdes derpaa. Baaren — som Nutiden stadigt omtaler og besynger, skønt Brugen af den ved denne Lejlighed forlængst har tabt sig — bestod i sin simpleste Form i en Slags tremmet Sengebund eller bred Stige, der kunde bæres af to, en for og en bag. Stundom havde den tillige faste Ben som en Bærebør. I Reglen bares den dog af flere end to, og ikke i Hænderne, men hvilende paa de bærendes Skuldre. Derfor løb der ofte paa de rigere udstyrede Baarer to meget lange Bærestokke langs med, men i nogen Afstand fra Stigens to Ben, saa at mange kunde bære paa begge Sider og mere end én for og bag. Afløsning kunde ske ved, at nye enkeltvis traadte ind under og satte Skulder mod Stokken, uden at Baaren derfor behøvede at sænkes. Her som ved en Kiste i Nutiden kom det væsentligt an paa, at alle de bærende havde samme Højde; de altfor høje maatte ellers enten gaa i bøjede Knæ eller bære Hovedvægten. Endnu tæt ned til vore Dage har den Skik, at bære den døde paa en Baare paa Skuldrene, holdt sig paa Landet i Sønderjylland.[1]

Baare og Baare var højst forskellige. De kunde være solide men tarvelige som f. Eks. de to, der leveredes 1583 af en Snedker i København til Taarnby Kirke paa Amager for lidt over fem Mark Stykket: Bærestykkerne svært Træ, Tremmelisterne paaslaaede med Søm, det hele mørkt ferniseret.[2] Eller de kunde være hele Pragtstykker, forfærdigede til en bestemt Persons Jordefærd. I Ribe havde man ved Midten af det 17de Aarhundrede et rigt Udvalg af forskellige, lige fra de fattigste Haandværkerlags til Skipperlagets, hvorpaa var malet: «Hvalfisken udspyende Jonas paa Land», de fornemme Købmænds Baare og endelig den kostbare, der var lavet udelukkende til Lensmanden Albert Skeels Jordefærd.[1]

Brugen af Baare var mindst lige saa gammel som Kristendommen i Norden. I Middelalderen synes man oftere ved ansélige Begravelser at have ladt det løse Baareleje følge med i Graven, men selve Baaren bragtes tilbage. Herfra stammede maaske den gamle Skik, at Ligfølget fulgte tilbage til Hjemmet og først opløstes udenfor dette. Brugen af Baare forudsatte, at den døde bares til Kirke. Først da Ligkister senere blev almindelige, blev det ogsaa mere Skik, især paa Landet, hvor Afstanden til Kirke kunde være stor, at køre Kisten til Kirke. Men længe holdt endnu den gammeldags Opfattelse sig, Baarens sidste Virkning, at en afdød kun sømmeligt stedtes til Hvile ved at bæres til Kirke.[2] Omvendt blev med Grund Forbilledet for en senere Tids Ligvogne de første, der forvovent havde dristet sig til at køre med Ligkister: det 16de Aarhundredes Fruervogne. Engang udfordrende nok i denne deres nymodens Forargelighed, fik de, ligesom Pibekraverne om de Gejstliges Hals, lidt efter lidt først Glemselens Tilgivelse og sluttelig Ærværdighedens Ærespris.

I den katolske Tid havde det været Skik, at Gejstlige var tilstede, naar Liget lagdes paa Baaren. Og ganske naturligt havde der uddannet sig en Art Gudstjeneste ved denne Lejlighed, hvor Præsten bestænkede Baaren med Vievand, slog Korsets Tegn over den døde, sang latinske Salmer og lyste Velsignelse, alt imens Minderne fra den gamle, hedenske Tid og Tro ogsaa slog Kres, idet tændte Lys eller Fakler, godkendte af Romerkirken, paa Oldtids Vis viede Rummet, skærmede og signede den døde. Saa vidt vi kan skimte, tabte denne Gudstjeneste ved Baaren i Hjemmet sig i den første lutherske Tid baade i Danmark og Norge. I Sverige derimod, hvor saa meget katolsk bevaredes, holdt den sig indtil 1686, da det ved Lov forbødes Præster at holde den saakaldte: «utfärdspredikan», førend Liget bortførtes fra Hjemmet.[3] I Danmark er Skikken senere bleven genoptagen. Ved Midten af det 19de Aarhundrede beskrives Forholdene paa Landet i Nørre- og Sønderjylland saaledes: «Naar Folk er mætte, tændes Lysene ved Kisten, en Salme synges, Præsten taler staaende for Kistens Hovedende.»[4] I København er Skikken nutildags i stærk Vækst. Det er ældgammel, hedensk og katolsk Skik, der her atter kommer igen under moderne Former.

Grunden til, at Gudstjeneste ved Baaren i Hjemmet afskaffedes ved Lutherdommens Indførelse, maa vistnok kun tildels søges i, at Præsternes Antal nu blev saa meget formindsket. Ved større adelige Begravelser mødte de i Mængde nok, men blev her alligevel kun brugt rent dekorativt; de synes ofte før Begravelsen end ikke at være komne længere end til Gaardspladsen, ikke op i Salen, hvor den døde stod. Sagen var, at naar der allerede for flere Uger siden var blevet holdt baade «Ligklædegilde», «Kistelægsgilde» og Afskedsgilde, da Kisten blev lukt, saa var der nu fornuftigvis ikke mere at gøre end blot at føre Kisten til Kirken, og der holde en kirkelig Fest.

Denne Fremgangsmaade, der altsaa faldt naturlig ved de sene, adelige Begravelser, hvor der anvendtes Kister, synes snart ogsaa at have bredt sig til Borgere og Bønder, hvor der endnu brugtes hurtig Begravelse paa Baare. Man hører heller intet i Danmark og Norge om Præsts Nærværelse her. Den dybere Grund var uden Tvivl den, at overalt, hvor Katolicismen veg, brød ældre Skikke og Minder frem og besatte den ledige Plads. Hvad der foregik, fik da at virke gribende ved sin egen betagende Magt, uden gejstlig Fortolkning. Den døde indhylledes i Vokslagenet, lagdes paa Baaren, det kostbare Tæppe bredtes som over en sovende i sin Seng, Slægt og Venner tog Afsked. Her, hvor alt det, vi kender fra adelig Ligfærd, foregik ligesom med forkortede Linier og tæt op til Dødsfaldet, faldt det maaske sværere, paa ny, luthersk Vis, at ende i Drikkelag. Men Vin og Øl virkede dog ikke anderledes i By og Bondehus end paa Herregaard. Her som hist traadte tilsidst en rørt Bægermand frem, udbragte Skaalen for den døde, og alle de andre stemmede i med. I Skaane omkring 1850 var det «traktören» (Køgemesteren), der havde den Pligt, lige før Kisten udbares, endnu engang at drikke Gæsterne til, «hvorefter enhver af disse drak sin døde Kristendomsbroders eller Kristendomssøsters Afskedsskaal».[1] Naar Baaren i det 16de Aarhundrede endelig løftedes lidt kejtet op paa Skuldrene, eller Kisten bares i Hænderne blandt svinglende Mænd, saa lignede «Standsfæller» og Slægtninge paafaldende hinanden. Kun én eneste turde man med Sikkerhed gaa ud fra var ædru, den afdøde.

For vor Tid staar et Ligfølge af berusede som højst utiltalende. Der er et Misforhold mellem Sagens Alvor og dens Form, der støder os. Ganske paa samme Vis vilde Datiden dømme om os, hvis den kunde se op, og blive vore Følelser og vor Færd ved lignende Lejlighed vár. Den vilde, ud fra sit Synspunkt med Rette, bebrejde os, at vi, skønt ædrue, glemme, hvad den trods sin Rus formaaede fuldt at huske: det væsentlige.

Thi det væsentlige var jo, og maa fra en vis Side sét, som vi tilsløre, altid være: her foregaar en retslig Handling, en Udsættelsesforretning. Det levende Samfund sætter ifølge sin Magtfuldkommenhed den afdøde ud, fører ham bort fra hans tidligere Eje. Dette maa ske hensynsfuldt, men eftertrykkeligt, med Iagttagelse af alle de Former, der udelukke, at den afdøde skulde føle sig beføjet til at medtage noget, endsige vende tilbage paany.

Maalt med denne Maalestok, Oldtidens simple, dengang atter genoptagne Forklaring af, hvad her foregik, skifter det 16de Aarhundredes Optræden Præg, bliver mere forstaaelig og naturlig. Et Spørgsmaal, om ikke netop Rusen var en hensigtsmæssig Form, hvorunder det hele lettest lod sig udføre. Som Olien, hvori Grækerne paa Øvelsespladsen indgned deres blottede Legemer, som Olien, der fyldtes paa Lampen, eller i vore Dage paahældes Maskinens Dele, saaledes virkede Rusen her. Den sikrede mod Sindsbevægelsens for stærke Overgange, lagde sit Dække over den altfor nøgne Virkelighed, øgede Tankens Blus og satte de to Parter i Stand til at bevæge sig mod hinanden uden altfor stor Gnidningsmodstand. Hvis vi kunde frigøre os for alle religiøse, æstetiske og andre tilvante Hensyn og se Sagen alene med Datidens Øjne, vilde vi bag Rusens Dække til vor Forundring opdage en hel anden Verden: en myldrende Vækst af kærlig Hensynsfuldhed, ældgammel Erfaring, snu Frygtsomhed, en Rigdom af Liv, der et Øjeblik kunde bringe os til at vakle og spørge, er det ikke hin Tid, der var ædru, vor, der er sløv og omtaaget?

Sit højeste Udtryk naaede den under Rusens Form skjulte kærlige Hensynsfuldhed, naar Baaren, idet den udbares, med ét standsede midt i Udgangen. Tidligere var det de levende, Slægtninge og Standsfæller, der havde hædret den døde i Anled-

ning af hans «Udfærd», sagt ham Farvel og ønsket ham alt godt. Nu paa Tærskelen standsede den bortdragende, og under aandeløs Stilhed kom Turen til den døde at tage Ordet. Paa den dødes Vegne talte en veltalende Mand, der bød Hjem, Slægt, Venner og Standsfæller Farvel og bragte hans Tak for hver Dag, han havde levet blandt dem. Denne Hilsen fra den døde kaldtes i enkelte Egne af Norge for «Skilmaal»[1] (Skilsmæle), i andre med det ligeledes gamle Udtryk «at skille for Skaalen».[2] Efterat begge Parter saaledes havge haft Ordet, kunde man nu skride til Fuldbyrdelsen. «Efter Tiltale, Gensvar og denne Sags Lejlighed», kunde Retten nu ske Fyldest.

Man tager næppe Fejl, naar man i disse to Former for «Mæle» — de levendes og den dødes — ser Spor af de ældste, nordiske Begravelsesskikke. Katolicismen havde vel ændret dem lidt og søgt ved at faa Tag i dem ligesom i «Testimoniet», der oplæstes ved Graven, at kristne alt det gamle Hedenskab. Men endnu i det 16de Aarhundrede var Trækkene tydeligt bevarede. En Viking vilde hos sine kristne Efterkommere i Norden have kunnet genkende: Slægtens Mæle i Hallen, den dødes Genmæle, idet han skiltes herfra, og endelig Lovtalen over ham, hans Eftermæle der lød over ham til det samlede Folk ved Graven.

Det er ret oplysende at se, hvorledes i England de samme tre oprindelige Led forskød sig paa anden Vis, men i ikke meget forskellig Aand fra den i Norden. I det 17de Aarhundrede var i England den afdødes «Genmæle» forlagt til Testamentet, hvori det nu var Skik at bringe sine Venner en sidste gemytlig Hilsen ved at bestemme en vis Sum til «at drikke for éns Sjæl». «Mæle» og «Eftermæle» kom derhos ikke længer i rette Følgeorden, men var blevne samtidige, som kan ses af følgende Rejsebeskrivelse fra 1672: «Jeg var tilstede ved en Lords Begravelse i Shrewbury. Da Slægt og Venner var samlede i den dødes Hus, gik en Præst midt ind i Værelset og holdt for Selskabet en Ligtale, hvori opregnedes den dødes store Handlinger, hans Dyder, hans Egenskaber, hans Adelstitler, og hele hans Familie. Det maa bemærkes, at under Talen stod der paa Kisten et vældigt Bæger Vin, hvoraf enhver drak paa den dødes Sundhed. Da dette var endt, tog seks Mand Kisten paa deres Skuldre og bar den til Kirke.»[3]

Men man var i det 16de Aarhundrede i Norden kommen

sammen for andet og mere end for at sige smukke Ord. Det var en Udsættelsesforretning. Den burde udføres ganske vist med kærlig Hensynsfuldhed, men tillige saa eftertrykkeligt, at den døde hverken fik Lejlighed til at tage noget med sig eller skulde falde paa at vende tilbage igen.

For at sikre sig i saa Henseende, iagttoges der en Mængde Forsigtighedsregler, anvendtes der alle mulige Kneb, som Aarhundreders Erfaring havde lært at anse for de sikreste. Ingen var saa beruset, at han jo nok huskede, at Staalet paa den dødes Bryst skulde fjærnes, førend Baaren bares bort. Til Gengæld blev Hesteskoen over Indgangsdøren sat godt fast, for at den døde ikke skulde vende tilbage ad den Vej. Selv i det højtidelige Øjeblik, da Baaren standsede i Udgangen, og den døde sagde sit Farvel, var der meget at tænke paa. Baaren skulde sænkes tre Gange. Var det én Gang for hver af Personerne i Treenigheden, eller for hvert af Thors tre Hammerslag, hvormed Hjemmet nu tilsloges den nye Ejer? Men hvor var Udgangen? I Reglen benyttede man ikke Indgangsdøren, thi ad denne kunde jo den døde, naar han vendte tilbage, gaa ind igen. For at vildlede den døde satte man enten Baaren ud gennem et af Vinduerne, der til daglig var tilspigrede og straks efter spigredes til paany. Eller man fulgte den vistnok ældre Skik, brød Hul i Gavlvæggen, og løftede Baaren ud herigennem. Spor i Muren af saadan «Ligport» kan endnu paavises i gamle, vestjydske Gaarde.[1] Hullet skulde være tilmuret, førend Følget vendte tilbage fra Kirken. I Sjælland synes man stundom at have foretrukket at lade denne Udgang forblive indtil næste Gang, men selvfølgelig omhyggeligt aflukket. Paa gamle sjællandske Bøndergaarde kan derfor af og til ses en grøn- eller blaamalet Dør i Gavlvæggen ud fra Storstuen. Ukyndige tager den for en Havestuedør. Men den brugtes kun ved to Lejligheder: ved Begravelse eller som Nødudgang, naar ved Ildebrand det brændende Straatag var skredet ned for den sædvanlige Dør i Langvæggen.

Næppe var den døde vel ude af Huset, førend en stærk Travlhed her begyndte. Hyppigst kastedes en gammel Sko efter den døde, det sikre Middel mod at vende tilbage, der jo som bekendt endnu anvendes i England ved anden Lejlighed, men i lignende Hensigt: naar en Brud forlader Fædre-Hjemmet. Ligeledes kastede man gerne Vand efter Baaren, især det Vand,

hvori den døde var bleven tvættet. Inde i Huset ytrede Travlheden sig især ved Rengøring, ikke af Sundhedshensyn, men af retslige Grunde. Hjemmet var tilfaldet ny Ejer. Hvert Spor af den gamle Ejer med derpaa grundet Panteret skulde skyndsomst udslettes. Derfor skulde den Halm, hvorpaa den døde havde «ligget paa Straa» samme Vej som Badevandet, afsted efter den døde. Enten løb man ud paa Marken med det og brændte det dèr, eller man stoppede det hurtigst muligt i Ovnsmunden, og lod det som Ild og Røg fare væk op i Luften. Kloge Folk mente, at hvor Røgen drev hen, forestod det næste Dødsfald. At Rengøringen ikke var af hygiejniske Grunde fremgik af, at der sparedes paa Vand. Derimod spredtes der allevegne, især i Indgangen og rundt om Huset, Frø, stundom Humlefrø, helst Hørfrø i rigelig Mængde. Dette var et af de sikreste Midler, mod Gengangere. Ingen død kunde betræde et Hus, førend han havde tált dem allesammen.

Hjemmet var hermed sikret mod den dødes Tilbagevenden. Særlig betænksomme havde derhos stiltiende anbragt Naale under den afdødes Fødder, der vilde volde ham Pine, for hvert Skridt han tog, om han vendte tilbage. Men hermed var ikke Husets eller Gaardens Besætning og rørlige Ejendom forvaret. Hvad om den døde tog en Del af sit fordums Eje med sig? Ud maatte man til Bistaderne med deres flygtige Beboere. Man snakkede godt for dem, løftede Staderne af Brædtet, hvorpaa de stod, og satte dem ned paa Jordens faste Hjemmegrund, eller man bandt det pyntelige, hvide Sørgeklæde endnu fastere om dem. Ingen Skade, om det et Par Timers Tid udtrykte dybeste Sorg og skjulte Kubens Mund, saa Udgangen var spærret. Lænkehunden fik Hørfrø om sit Hus, friskt Halm og ekstra Forplejning. Men med Hensyn til Heste og Køer var Fremgangsmaaden forskellig. Nogle lukkede dem forsigtigt inde. Andre lod dem i Drift følge Ligfølget paa Vej, men lod dem derpaa standse ved Korsvej eller vendte Leddene efter dem, saa at den døde ikke kunde kende Retningen, naar han vilde tilbage for at hente dem. Grunden til Uvisheden om de ene rette Midler her var uden Tvivl den, at Romerkirken tidligt havde grebet ind paa dette Omraade og forvirret Begreberne. Den hedenske Oldtid synes her at have været højmodig. En Hest fik den afdøde Høvding med sig i Højen for at ride til Valhal. Og Oksen i Ligfølget slagtedes og fortæredes, den døde til Ære. I Middelalderen inddrog Romerkirken baade Hest

og Okse som Gaver til Kirken mod at holde den døde skadesløs.[1] Nu i den lutherske Tid saas vel baade Hest og Ko i Følget. Men, hvor de saa blev af, den døde fik ikke godt af dem. Mon det var Grunden til, at man ofte efter Dødsfald Morgener i Rad traf salig Herrens Hest svedig og udaset i Spiltovet? Ofte syntes ogsaa den øvrige Besætning at skæmme sig. Den tidligere Ejer tog Kreaturet til sig. Klogt gjorde da den Arving, der fromt paa gammel Vis tog tre Haandfulde af Fædrejorden med sig og lod dem glide ned med i Graven til den døde. Det var et Sindbillede paa, at Gaardens Jord endnu var hans. Lad være, at denne Art af Jordpaakastelse var snævrere i sit Syn end den kirkelige, der fortrængte den. Den var almenfattelig, ættekær og fortrædigede ingen. Hvorfor som Præsten haane den døde med, at han kun var Støv! Bedre at glæde ham med, at den gamle Odelsgrund endnu var hans og fulgte med ham. Saa behøvede han ikke at vende tilbage.

Under endnu langt flere Former end de her antydede[2] udtrykte Datiden sin Forstaaelse af, hvad der foregik, idet den døde udbares. Retshandlingen var som levende Virkelighed mærket af Livets Farver; det Eje, der skiftede Ejer, var jo aldrig i to Tilfælde ganske ens. Hertil kom, at de Hensyn, der var at tage, vekslede, alt eftersom den døde var Barn eller Voksen, Mand eller Kvinde, Herre eller Tyende, Land- eller Bybeboer.

Men ejendommeligst var dog det for alle fælles: Spændvidden i Følelser overfor den afdøde, der paa éngang var de efterladtes bedste Ven og argeste Fjende. I denne Modsigelse laa et Udtryk for selve Dødens Uforstaaelighed. Intet Under, at man heller ikke retsligt fuldt kunde klare Spørgsmaalet. Det lod sig kun læmpe og linde ved en Rus.

17.

Naar Baaren eller Kisten var bragt ud af Huset, kunde Ligtoget sætte sig i Bevægelse. Dette kaldtes dog sjældent «Ligtog», men næsten altid «Proces» eller «Procession». Der var natuligvis stor Forskel paa et saadant Tog, alt eftersom det foregik i By eller paa Land, og om den, der begravedes, var fattig eller

rig og velbekendt. Og dog var, i det mindste set med Nutids Øjne, Lighederne de overvejende. Ved enhver Begravelse, hvad enten den afdøde havde været højt eller lavt paa Straa, mødte man i betydeligt Antal. Og Ligfølgets Orden var altid én og samme.

Dette talrige Møde var ikke blot et Udtryk for Ærefrygt overfor Døden og den døde. Det var en naturlig Samlingsform for Lag, By og Landsdel, et Enhedsudtryk, hvori Samfundet ubevidst nød sig selv. I en Tid, der var fattig paa Begivenheder, uden Aviser og offentlige Forlystelsesanstalter, afgav selv en middelgod Begravelse et kærkomment Paaskud til at se, ses og veksle Nyheder. For med et Par Eksempler at belyse Fuldtalligheden, saa vedtoges det i Randers 1609, at «naar nogen Borger eller Borgerhustru, Præst eller Præstehustru ved Døden afgaar, da skal alle Borgere under en Tønde Øls Fortabelse være forpligtede at følge deres Lig til deres Lejersted.»[1] For Gejstliges Vedkommende bestemtes det gentagne Gange paa Landemoder i Skaane, Sjælland, Fyn osv., at naar en Præst døde, skulde alle hans Embedsbrødre i samme Provins vise ham Ære ved at være tilstede ved hans Begravelse, dels for at trøste Enken, dels for at give den gemene Mand (rudis populus) et godt Eksempel.[2]

I Reglen samledes Følget i og udenfor den afdødes Bolig og ordnede sig i Rækker til Tog. Kun ved meget store Begravelser samledes de paa forskellige Steder og drog herfra hen til Sørgehuset. Saaledes f. Eks. ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV og hans Følge kom vandrende fra Slottet, Klosterjomfruer og Fruer fra et andet Sted, Ridder- og Borgerskabet fra Raadhuset, for alle at slutte sig sammen til ét Optog.[3]

Ordenen i Ligtoget var altid én og samme. Foran den døde gik: Skoledrenge og Præster. Efter den døde: Slægt, Venner og Bekendte. I dette sidste, det egentlige «Følge» gik Mændene altid forrest; sidst kom «Fruentimret». Grundtanken var denne: Efterat den døde havde forladt sit gamle Hjem, gik hans tilkommende Vært, Kirken, i Spidsen for at vise ham Vej til det nye Hjem. Omkring den døde gik de, der betegnede hvem han var, hans Standsfæller, der bar ham, hans Livhest, hans Hæderstegn osv. Bag efter fulgte hele Menigheden. Forrest de mere dristige Mænd. Bag efter de

frygtsommere Kvinder. Dette var dansk Tankegang, saaledes som den gjorde sig gældende i det 16de og lang ind i det 17de Aarhundrede. Vi kan følge denne Ordning lige fra Aalborg 1557[1] til Cort Adelers Begravelse 1676 og senere. Der hørte et Højtryk af Hensyn til for efter udenlandsk Skik blot at fravige den saa meget, at en Mand eller to fik Lov til at «lede» de fornemste af «Fruentimret».

Hvad enten et Ligtog da slyngede sig gennem Byens Gader, eller det gik fra Herregaard til Sognekirke, mellem Snedriver eller mens Lærken sang over Rugvangen og Byhjorden fra Fælleden gumlende saa til, tog det sig i de store Træk nogenlunde ens ud. Drenge og Præster forud, Mænd og Kvinder efter den døde. Alle sortklædte foroven og mere eller mindre tilsølede forneden. Thi om saa Gaden i Dagens Anledning var strøet med Grønt, hørte der Tørke til, for at dens Uføre skulde være udtørret. Og Vejenes dybe Hjulspor hused som Regel kun Støv eller Ælte. Men man skulde ikke have været Vidne til mange Ligtog, førend man med Sagkyndighed kunde udtale sig derom, ramme paa en Prik, om Begravelsen med Rette maatte kaldes «skarns», slet og ret «i Herren», «ærlig» eller endog som f. Eks. Sidsel Niels Parsbjergs «herlig»,[2] ja, som Herluf Trolles «mere end kongelig».[3]

Allerede paa de forreste Peblinge-Geledder kunde man mærke, hvad det var, man her var med til. De smaa Gavtyve havde tydeligt Færten af, hvad der kunde falde af ved denne Lejlighed, og hvorledes man derfor burde opføre sig. Det kendtes allerede paa Antallet. Jo færre, des ringere Udsigter og derfor ogsaa des vanskeligere at holde Styr paa. I København var naturligvis Maalestokken i saa Henseende finest. Her galdt Aar 1577 én Klasse Drenge fra Vor Frue Skole — en «Lectie» eller som det udtaltes en «Lejse» — for yderst tarveligt. Skønt det var 20 Latinskoledrenge, fik de med samt deres Hører kun tre Ort for deres Ulejlighed, og Udsigterne i Retning af Klæde var lurvede. For to «Lejser» var Prisen 1 gammel Daler. Det eneste sømmelige var naturligvis at have hele Skolen med. Men selv heri var der Grader, som alle fra Rektor til den mindste Pebling hurtigt havde Øje for. Laa der kun almindeligt Sengetæppe paa den døde, var Skolen ikke mere værd end to gamle Daler. Dækkedes den døde derimod med engelsk Klæde, steg Skolen i Pris til $2^1/_2$ Daler. Meget betegnende var den

Bestemmelse som Sjællands Biskop, Universitetets Rektor, Professor Niels Hemmingsen og flere andre var gaaede ind paa at her maatte tilføjes. Naar Betalingen for Skolen, vurderet efter det engelske Klæde, ikke erlagdes, skulde Skolemesteren og Peblingerne have Lov til at bemægtige sig Klædet og beholde det, lige indtil de fik deres $2^1/_2$ gamle Daler. En Bestemmelse som denne maler Tiden. Det var varm Følelse for den nye Institution, Skolen, der jo nu efter Reformationen skulde, udsondret fra Kirken, prøve, skønt luvfattig, at staa paa egne Ben; og det var billig Misfornøjelse med Tidens Hoffærdighed, der tilsammen havde dikteret denne Bestemmelse. Men dog maa det have været et løjerligt Syn naar den sidste Salme: «Nu lade vi hannem da sove i Fred» var udsungen, at se Metropolitanskolens Rektor i Spidsen for sine brave ile frem for at rive det sorte engelske fra Baaren til sig, medens Familien endrægtelig søgte at værge det, og Kræmmeren, der endnu ikke havde faaet sine Penge derfor, i Spænding saa til. Saa var det et langt mere tiltalende Billed det andet, som Bispen og Universitetets Rektor ogsaa gav Udkast til: Overenskomst med Adelsfolk eller Fremmede, der ønskede Skolesang. Overfor disse maatte Skolemester og Hørere slaa Streg over Takst og forlange, hvad de kunde drive det op til. Tre Fjerdedele af Byttet maatte de «dele indbyrdes, som de bedst kunde». Men Fjerdeparten skulde her som altid tilkomme Peblingerne.[1]

Med Kendskab til Datids Skoleskik var det maaske ikke saa urimeligt, hvad gode Betalere stundom tillod sig: at tage Styret fra Rektoren ved at underordne ham Overkommandoen og saaledes hindre det livlige Fortrav i altfor frie Bevægelser. Ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse f. Eks., i Februar 1585 fra Glorup, gik Svendborg Skole i Spidsen. «Hver af dem fik, som mig er sagt, to eller tre Alen Engelsk». Men forud for Skolen «red nogle Hofmænd paa Heste»,[2] for som Adjutanter at indramme Toget. Gik Skolepersonerne for hurtigt paa eller brød Ordenen, kunde Hestehalerne vel daske dem i Geled. Med saadanne Forhold for Øje, maa man iøvrigt give Fyns Biskop Ret, naar han allerede en Snes Aar forud udtalte, at det var svært for Peblingerne «især hvor lang og skiden Vej er til Kirken, at undgaa at falde med Lysene eller trænges ud i Dynd og Dræk mellem Vogne og Heste, sønderlig om Vintertid, og derover fare ilde, hvilket ikke tilbørligt er.»[3]

JAKOB PAULLI
SØNDAGSMINDER

2,50, INDB. 4,00

Stiftsprovst *Paulli* kan trygt sende sine Bøger ud med blot et Par Aars Mellemrum; der vil altid være nok til at tage imod dem med Glæde.

Dette skyldes for en Del den Form, hvori han bærer sine Tanker frem, hans dejlige Sprog, hans Evne til at levendegøre Evangeliets Situation, saa den staar som malet for Øje, til at gribe et Træk fra Naturlivet, en Fortælling, en aktuel Tildragelse og flette dem illustrerende ind i sin Fremstilling, alt imedens han Fjed for Fjed fører sin Tilhører eller Læser frem til de Hovedtanker, han hele Tiden har haft for Øje som Maalet, og i hvilke som Regel netop Kærnen i Teksten lægges blot. Det er noget ejendommeligt ved Stiftsprovst Paullis Forfatterskab, at trods de talrige Digressioner, de mange Farver, er Dispositionen altid saa klar og fast, at man med Lethed husker, hvad han har villet skulde huskes.

Søndagsminder, der foreligger i det smagfuldeste Udstyr, indeholder tolv Prædikener. Det er, som om man knyttes stærkere og stærkere til dem, jo længere man kommer frem i Rækken, hvad enten det nu sker, fordi Læserens Modtagelsesevne stemmes finere og finere, eller fordi det er lykkedes Forfatteren at udtømme sin Sjæls Indhold, særlig i de sidste Prædikener.

Saaledes omtales Stiftsprovst *Paulli's* sidste Prædikensamling i «Dagbladet». Et andet af de københavnske Blade («Vort Land») udtaler:

Jakob Paullis Maade at behandle religiøse Æmner paa er jo længst kendt og skattet i vide Kredse. Halvt er han Sjælesørgeren, halvt Digteren, helt altid den fuldendte, klassiske Taler. Hans Veltalenhed kender ikke meget til Uro, brænder ikke med stærke Følelser, blusser ikke op i pludselige Stemninger. Her er ingen Udraab, som her heller ikke er Metaforer, dristige uventede Lignelser.

Men her er en Stilkunst, som er Thorvaldsens Kirke værdig. Sproget er glat, blankt og smukt, ganske som Marmoret, og hver Linie i disse Taler staar mejslet klart og rent som i den hvide Sten.

KARL MANTZIUS
MOLIÈRE-TIDEN

«SKUESPILKUNSTEN»S IV. BIND

4,75

Naar dette Arbejde en Gang bliver færdigt, vil det blive et af de største Værker i dansk Literatur. Det vil sikkert ogsaa blive et af de bedste. Karakteristik i saa Henseende er det, at den Ros, der er faldet paa Arbejdet, ikke blot stammer fra Danmark, men i ganske særlig Grad fra Udlandet.

Det er i Virkeligheden ingen ringe Triumf, naar de ledende engelske Blade har udtalt sig med varm Anerkendelse om Doktor *Mantzius'* Behandling af Æmnet: *Engelske Teaterforhold i Shakespeare-Tiden*, og en Mand som Ibsen-Oversætteren, W. Archer, har kunnet vidne: Det er den bedste populære Afhandling om dette Æmne, som endnu er skrevet.

Som dette Arbejde nu en Gang er, har det alle Betingelser for at vinde en stor Læsekreds. Det er grundigt, livligt og klart skrevet, det er forsynet med mange morsomme Illustrationer, og det har den Fordel, at det ikke blot er et Afsnit i en stor Teaterhistorie, men ogsaa en selvstændig Bog, der med Udbytte kan læses for sig. («Vort Land».)

FOLKEUDGAVE

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET 16DE AARHUNDREDE

GYLDENDALSKE BOGHANDEL,
• • • NORDISK FORLAG • • •

0. HEFTE 41 50 ØRE

Hvad der paa Nutiden gør et endnu stærkere Indtryk er, at denne Skolebørnenes Optræden ved Begravelser ikke blot var noget, der kunde falde for, men hyppigt endog udgjorde deres Hovedvirksomhed. Stockholms Skole f. Eks. deltog 1634 i 258 Begravelser, 1635 i 275, ja, 1638 endog i 304.[1] Regnes hver Begravelse med efterfølgende Forsøg paa at knibe sig ind til Spisning i Sørgehuset for at have optaget Resten af den Dag; og tages billigt Hensyn til, at Skoledrengene ogsaa skulde synge og opvarte ved Barsler og Bryllupper, saa synes der for Skolerne i de større Byer overhovedet slet ikke at være blevet nogen Tid tilovers til Undervisning. Man glemmer herved dog, at Morgenprygl ti tolv Aar i Rad af en fra Gaarsfesten fordundret Skolemester vel maatte, i den modtagelige Alder, kunne terpe Credo, nogle latinske Salmer og de behørige Gloser og Ramser ind. Nutiden korser sig over slig Form for Undervisning. Ogsaa Datiden slog Kors og velsignede den. Og med Rette, thi hin Skole var nøje knyttet til Livet. Den bibragte alle de smaa vordende Gejstlige den Latin, der nu engang var fornøden i Verden som Mærkeblæk paa Aandens udvalgte. Men derhos lærte den dem at optræde rettelig ved Livets de store Hovedbegivenheder: Barsel, Bryllup og Begravelse, med samme Deltagelse i Glæde og Sorg syngende at føre an i Herren, bjerge Føden, klare sig paa Livets opkørte Vej, saavel for Venners Puf som for Hestetramp af Adel og Bønder. Og hvor fint afpasset var ikke det hele! Her behøvedes intet Statstilskud. Selve Skolens Lære for Livet tjente til dens Underhold.

Skoledrengene havde to Opgaver ved Begravelse: at synge Salmer og bære Lys. Salmesangen skulde nok strengt taget først begynde, naar Toget naaede Kirken. Biskop Niels Jespersen i Fyn søgte i hvert Fald 1566 for sit Stift at slaa denne Regel fast: «Naar Liget føres af Gaarde, er ikke behov, at Skolemesteren med sine Peblinge skulle dèr straks noget sjunge, men maa forholdes saa længe, til Liget kommer for Kirkedøren.»[2] Dette stred dog for meget mod gammel Skik. Sangen gav jo netop Toget sit Præg og sin Anseelse, for ikke at tale om det

afgørende, at den skræmmede Satan væk. Baade i By og paa Land fik man da i Reglen, om ikke paa anden Maade, saa ved Løfte om lidt ekstra Betaling, Sangen i Gang, naar Toget begyndte. Ved den ovenomtalte Vinterbegravelse paa Fyn 1585 hedder det da ogsaa naturligvis om Peblingerne, at de trods viftende Hestehaler og anden Forhindring «sang stedse, fra Liget kom fra Glorup, og til det kom i Kirken.»[1] I Overensstemmelse hermed berettes det et hundrede Aar senere om Forholdet hos Bønderne paa Bornholm: «Hele Vejen fra Gaarden til Kirken, om det end er en Fjerdingvej lang, synges over Liget.»[2]

I Norge, hvor Befolkningen var faatallig og Afstanden til Kirke ofte meget lang, faldt det vanskeligt at blive ved med Salmesangen undervejs. Her udformede sig den Skik, der muligt gaar langt tilbage, at for hver Gaard, man drog forbi, blev der sunget en Salme. Det var en Afskeds-Hilsen fra Gaarden, hvad enten dens Beboere havde været med i Følget fra først af, eller først nu efter endt Salmesang kom ud af Grinden og sluttede sig til det. Endnu 1785 hedder det fra Gudbrandsdalen: «Liget besynges paa Vejen til Kirkegaarden for hver Gaard, de komme forbi.»[3] Den samme Skik, hofkultiveret i Danmark, tog sig under Enevælden saaledes ud: Ved Grev Danneskjold Laurvigens Begravelse 23de Septbr. 1696 i København «blev udi Vor Frue Kirke holdt en skøn Sørgemusik, og paa Hjørnehusene, hvor Liget blev baaret forbi, iligemaade musiceret.»[4]

Det vilde i det 16de Aarhundrede have været en betydelig Hjælp for de Salmesyngende, om de stundom kunde være blevne afløste af Musik, der jo som bekendt ogsaa kyste Fanden bort. Men Piber og Trommer brugtes kun ved glædelige Lejligheder, naar det galdt om at værne en Brud eller en udøbt. Den døde fik i Danmark nøjes med Salmesang. Selv ved Frederik IIs Begravelse 1588, hvor dog Musikanterne fulgte med i Toget, tav de. «Trompeterne havde paa sørgelig Vis nedlagt Trompeterne paa deres Aksler, overdragne med sort Slør og Silke.»[5] Først under Enevælden, da alt, hvad Begravelse i Danmark angik, naaede sit højeste Flor, begyndte man her at anvende Instrumentalmusik ved større Ligtog, i Lighed med hvad der alt har fundet Sted ved den udvalgte Kong Christians [Chr. IVs Søns] Begravelse 1647. Denne langt kostbarere Form for Toneværn om den døde fortrængte saa efterhaanden ikke blot Fanden, men ogsaa Peblingerne og deres billige Sang fra Lig-

togene. Ved Forordning af 7de Novbr. 1682 forbødes al Sang af Skolebørn paa Vejen til Kirke saa vel i Købstæder som paa Landet. Børnene maatte kun «møde i Kirken og dèr Sangen forrette». I Norge var Savnet af Skræmmestøj i Mellemrummet mellem Salmerne dog altfor føleligt i det 16de Aarhundrede. Vel hujede og hvinede nogle af det berusede Følge efter Evne. Men dette slog dog maaske næppe til. Man tyede da til det Middel, i Mellemrummet mellem Salmerne at ringe med Bjælder undervejs. Det laa saa nær i et Land med megen Kanefart. Christian IV, der ikke var hjemmevant med denne Form for Djævlebesværgelse, forbød — uvist dog med hvilket Held — i sin norske Kirkeordinans af 1607 baade «Bjældeklang og andet saadant Aberi.»[1]

Det vilde maaske baade i Danmark, Norge og Sverige have set galt ud med den dødes Fred undervejs, hvis denne alene skulde havde været skærmet ved Salmesang og Støj. Selv om, som ved Hertug Hans den ældres Begravelse i Slesvig 1581, ikke blot smaa og store Skoledisciple — Peblinger og Degne — men ogsaa de bagefter kommende Præster alle stemmede i med,[2] vilde det dog maaske næppe have forslaaet. Heldigvis kendte man et andet, ældgammelt og prøvet Middel mod den Onde: Ild. Skoledrengene bar derfor tillige Lys for den døde.

Lutherdommen kom overfor disse Lys i en meget vanskelig Stilling. At Ildflamme var et yderst virksomt Renselsesmiddel, der fordrev alt Djævelskab, derom havde fra umindelige Tider alle været enige og var det fremdeles. Den Sandhed maatte anses for uomtvistelig. Men Ulykken var, at Romerkirken havde godkendt denne Sandhed og derhos gjort den frugtbar ved at erklære det for en god Gerning at bære Lys for den døde og derefter skænke dem til Kirken. At saadan Gerning havde været «fortjenstlig» ogsaa for Kirken, derom vidnede Kirkens forøgede Voksbeholdning efter hver større Begravelse. Enhver havde kunnet se, hvor det Gode voksede. Men sligt ugudeligt Ukrudt og Satans Overtro burde nu luges op med Rode. «Gode Gerninger» havde nu aldeles intet Værd. Menneskene frelses ved Troen alene, — og saa naturligvis fra Djævelens Vold paa Vejen til Graven ved Hjælp af Lys. Men det at bære slige Lys og altsaa frie sin Næste fra Djævelens Vold maa ingenlunde regnes for en god og fortjenstlig Gerning, thi der gives overhovedet ingen saadanne.

Det var denne simple og klare Sandhed, det galdt om nu at gøre Samtiden forstaaelig. Med sømmelig Lempe naturligvis. Thi Lys pragter. Og Adelen havde vænnet sig til just paa disse Lys at anbringe deres og deres Aners Vaabenmærker, saa at Lysene her gjorde dobbelt godt ved tillige at oplyse enhver om, at man ogsaa var kommen af Godtfolk. Derfor maatte nu Kirken fast men varsomt oplyse Menigheden om, at det var urigtigt at bære Lys ved denne Lejlighed, om end det fra en vis Side set var rigtigt, saa at man altsaa burde ophøre hermed, om end man naturligvis gerne kunde blive ved.

Biskop Niels Jespersen i Fyn paatog sig 1566, efter Anmodning af Frants Brokkenhus til Egeskov paa Befaling af Kansler Johan Friis, at klare dette med mere for Adelen i sit Stift.[1] Han satte over den egentlige Vanskelighed ved et Ordspil. Adelen, sagde han, vil jo endelig blive ved sine Forfædres Skik med de mange Lys, der bæres for den døde. Meningen hermed har fra Begyndelsen af været den, at Sligt skulde tjene den dødes Sjæl til des ydermere Saligheds Bistand. «Men saadan vantro og afgudisk Mening er nu, Gudskelov! udi dette klare Evangelii Lys fast allevegne udi fleste Parten deres Hjerte saa formørket, ja aldeles udslukt formedelst Guds Sandheds Bekendelse, at man saadanne Lys aleneste bruger til en hæderlig Siring udi de Dødes Begravelse; thi kunne samme vel tilstedes, saa længe de ikke misbruges». Ordspillet var godt valgt. I Evangelii klare Lys blev selv Overtro paa Lys til Mørke. Efter samme Bevismaade maatte ogsaa alle andre katolske Skikke kunne bevares. Men saa mildt gik man ellers ikke frem. Selv Mariabillederne fejedes ud af Kirkerne som «unyttigt og ugudeligt Stads». Kun Lysene her fik Lov at blive som «hæderlig Siring».

Efter saaledes at være over det værste kunde Bispen tale hensynsfuldt til alle Sider: «Aleneste er det dog raadeligt, at gode Folk [ɔ: Adelen] vilde herudi ramme tilbørlig Maade, at samme Lys ikke blive for mange, eller og gøres paa Kap og Ros til nogen sønderlig og forfængelig Ære, hvoraf Gud ogsaa fortørnes kan. Thi bedst er Maade udi alle Tingest. Dog at fattige Skolebørn, som saadanne Lys skal bære, maa nyde for en arm Behjælp efter gammel Skik saa meget Klæde, som gode Folk af sin egen Fromhed og gode Vilje dennem give ville, og Gud skyder dennem i Hu; og samme Lys blive siden hos Kirkerne og ej til

anden Brug forvandles. Men hine Fakler, som ere paafundne at bruges udi Bryllup og anden Værtskab, er ikke sømmeligt at bære for de Døde, efterdi man ingensteds til Gavns udi nogen Kirke dennem bruge kan.»

Som det vil ses, havnede Bispen i den gamle, katolske Synsmaade, at Lysene skulde skænkes til Kirken og bedømmes efter, hvorvidt de kunde komme denne til Gode. Kun tilføjede han i luthersk Aand, at der var intet fortjenstligt derved, Vorherre kunde vredes paa enhver Led, ogsaa, hvis der var for mange.

Hvorledes Vorherre tog det med Lysene, var imidlertid en Sag for sig og af mindre Vigtighed. Den fik Bispen og Kansleren klare, som de kunde bedst. Det for Almenheden afgørende var, hvorledes Djævelen tog det. Og her var der ingen Tvivl. Lysene var ham en vederstyggelig Brand under Næsen, der nødte ham til at holde sig paa Afstand fra Toget og Baaren. Derfor anvendtes de af alle, fattige og rige. Ingen Moderssjæl var saa venneløs og arm, at der jo bares Lys for hans Baare. For rige Adelsmænds Vedkommende kunde de tælles i Hundredevis. Det var blot Knarvornhed og Standsavind, naar Regeringsraaderne 1595 skændte paa Borgerne i Køge, fordi de bar fast ligesaa mange Lys foran deres Lig som ellers ved Adelspersoners Begravelse.[1] Til Beroligelse faar tjene, at der ogsaa bares Lys for Biskop Niels Jespersen selv, da han kaldtes bort 1587. Der gik ved hans Baare «ti Kappedragere med prægtige Lys»,[2] hvilket forhaabentlig maa have været «rette tilbørlig Maade udi denne Tingest» og ikke «nogen sønderlig forfængelig Ære, hvoraf Gud kunde fortørnes». I hvert Fald var da — saa vidt Mennesker kan skønne — Skylden i saa Tilfælde ikke hans, men hans Efterlevendes. Taabesnak om Menneskeskønne! Guddommeligt set var i Kraft af Arvesynden Bispen medskyldig og hjemfalden til evig Gengældelse. — Hvor var det dog svært dengang selv for en Bisp at balancere mellem Gud og Fanden!

Sligt nyttede det imidlertid ikke at gruble over. Det, enhver forstod, var, at Lysene drev Fanden paa Flugt. Derfor vrimlede det som sagt med Lys i Toget. Forrest vraltede de mindste Peblinge, hver med sit i en snavset lille Haand. Det dryppede med Pletter paa den nye, sorte Kappe eller truede med at blæse ud, hvergang Vinden tog i det. Og Haanden blev ubønhørligt mere sortladen, hvergang den, efter at have «snydt» Lys eller

Næse, strøges tør paa Kappens Agterdel. Bagefter fulgte bestandig større Drenge, salmesyngende, lysbærende. Lige op til de allerældste, Degnene, paa tyve Aar og langt derover, med tilsvarende Erfaring. Det var disse skæggede Fyre, man ved adelige Begravelser betroede de meget store og tykke Lys, hvert prydet med et Mavebælte af Pap, Træ eller Blik, der, malet med skrigende Farver, Guld og Sølv, gengav den afdødes eller en af hans Aners Vaabenskjold. Kun ved fyrstelige Begravelser, f. Eks. Hertug Hans den Ældres 1581, bares disse af Adelspersoner.[1] I Reglen var det Degnene, der slog Kres om Baaren med dem og saaledes ved Lys og Aner indgød Fanden og Pøbel tilbørlig Respekt. Allerede tidlig var man enig om, at 16 Aner paa fædrene og 16 paa mødrene Side var en passende Repræsentation. Ved Fru Sidsel Niels Parsbjergs Begravelse i København 1566 bares der endog atten Par store Anelys.[2] Det var meget beskedent, naar der ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse kun bares tolv store Lys.[3] Ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 var Tallet korrekt som han selv: 32. Men her var tillige et nyt Raffinement, som senere trængte igennem i Sverige. Disse 32 Lys, der bares af Degne, udviste alle et og samme Vaaben, Gert Ranzaus eget. Derimod bares Anelysene om Kisten af «seks smaa, adelige Drengebørn af hans nærmeste Forvandskab».[4] Det maa vistnok anses for en Forveksling af Lysenes og Anernes Tal, naar en engelsk Rejsende i Sverige i det 17de Aarhundrede siger, at det her var Skik om Adelsmænd at bære 16 «Slægtleds» Vaaben, om Grever endog 32 Slægtleds.[5] Det vilde have været et umuligt Tal. Opefter gik der jo flere Aner paa hvert Slægtled.

Men Fanden var en arg Skalk. Hvad om han saa sit Snit og trods Svie smuttede ind i et Mellemrum mellem disse Aneskjolde til Baaren selv! Saa havde han jo vundet Spil. For at sikre sig herimod anbragte man paa selve Baaren en Række af smaa Lys paa begge Sider, der som en Ringvold skærmede den døde. De lignede Illumination i Nutiden og voldte en Del Ulejhed, da de ofte maatte fornyes. Dog dækkedes de noget mod Vinden, hvis der bares Himmel over Baaren. Naar man var naaet til Kirken, anbragtes der endog undertiden hele Rækværk med saadanne Smaalys om Kisten. Biskop Niels Jespersen udtalte sig stærkt mod denne Skik. Disse Smaalys brændte jo ud, og der blev intet tilovers til Kirken.[6]

Striden mellem Lysene og Djævelen var standende

i Danmark indtil Enevældens Tid. Saa sejrede endelig Lysene. Det tydeligste Udtryk for, at Sejren var vunden og Djævelen fortrængt, afgav den Forandrig, som man nu vovede at indføre. Man henlagde nemlig de fornemme Begravelser til om Aftenen. Hvor forskelligt fra det 16de Aarhundrede, da end ikke fuldt Dagslys havde sikret den døde mod Djævelen, men denne maatte holdes borte med mange tændte Lys tillige! Ikke for Guld havde man dengang indladt sig paa det Vovestykke at fly en død til Jorde, naar Mørket alt var faldet paa. Men da Sejren under Enevælden var vunden, forfulgte Lysene den saa vidt, at den fornemme Begravelsestid netop blev Aftenens Mørke, hvor Lysenes Magt først fuldt kunde gøre sig gældende. Men hermed var ogsaa deres tidligere Betydning som Værn bortfalden. Da Freden var naaet, Fjenden endog fordreven fra Mørket, blev ogsaa Lysenes indre Værd en anden. Den religiøse Tro gik tabt og afløstes af blot Selvgodhed og Trang til dekorativ Virkning. De listede sig efterhaanden bort fra hæderlig Jordefærd om Dagen for at støje ubundet om ved Aftentide, blot drevne af en ubændig Forlystelsestrang. Man læse som Modsætning til det 16de Aarhundredes trosstærke Lys følgende Beskrivelse fra 1696 om Lysene ved Gyldenløves Søns Begravelse: «Ved Hans høje Excellences Gaard var ikke aleneste uden, men endogsaa inden til, med rare Illuminationer beprydet, og især inden i Gaarden, dèr som Liget stod mellem ti store Lysestager, og bag til ziret med dejlige Illuminationer af smukke Sindbilleder».[1] Eller følgende om, hvorledes «Hr. Justits-Raad Krusis Kærestes Lig» 1694 blev begravet. «I bemeldte Hr. Justits-Raad Krusis Gaard var nogle hundrede brændende Lamper i Vindeverne optændt, og udenpaa med ligesaa mange Lygter udprydet, som gav en skøn Anseelse.»[2]

Underligt havde Tiderne skiftet. Borgede ikke den kongelige Enevælde for det modsatte, kunde man af alt det Gøgl og Tant, hvortil Lysets Magt nu lod sig bruge, drage den Slutning, at det ikke var Lysene men Modparten, der havde sejret, og at Satan nu stod i selve Lysene.

Efter Skoledisciplene, de smaa og de store, fulgte endelig nærmest foran Baaren Præsterne, den fornemste Portion af den afdødes nye Værtsfolk, der viste Vejen til hans fremtidige Hjem, Kirken. Man skulde efter Nutids Forhold tro, at Præsternes Tal, naar ikke netop den afdøde selv havde været Gejstlig, kun var ringe. Tværtimod. Ved alle lidt anseelige Begravelser mødte de i meget stort Antal. Grunden hertil var, at dette var noget, hvorpaa der sattes Pris. Af den afdødes Slægt og Venner, fordi det gav Ligtoget en vis Anseelighed og borgede for, at den bortdragende blev vel modtaget i sit nye Hjem. Af Præsterne, fordi det vakte Minder fra Drengeaarene, da de selv havde maattet bære Lys, var en kær Adspredelse og kastede ikke saa lidt af sig. I knappe Tider var det værd at tage med, selv om der saa kun vankede et Hatteflor, en Stuv sort Engelsk, blot saa meget som til ny Bagklædning i Kjortelen, hvor den altid sledes saa gesvindt, og et godt Maaltid. Fromme Godtfolk gav ofte mere; en gammel Daler sad mærkelig løs ved en Lejlighed som denne.[1] Ja, Gud skød enkelte en hartad vidunderlig Gavmildhed i Hu. Var det ikke, som om ikke blot det salig Lig men de vejvisende Præster med havde Foden indenfor Paradis, naar man hører en Beskrivelse som denne: «Dèr Tjenesten ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse i Svindinge Kirke var ude, ginge alle Præstemændene, som havde faaet Brev og var buden dertil, op paa Gaarden til Maaltid. Dèr Maaltid var hartad gjort, kaldte velbyrdig Erik Valkendorf alle Købstadpræsterne neder i Gaarden og gav hver af dem en Rosenobel. Derefter, som mig blev sagt,» [Fortælleren var selv Slotsprædikant og Sognepræst i Nyborg og hørte altsaa til Nobelgarden] «vilde han give hver af Landpræsterne, som buden var, seks Alen Engelsk til Amindelse efter hende. Tyve Retter var der anrettet over Maaltid.»[2]

Intet Under, at Præster flokkedes og summede om fornemme Begravelser som Bier om en Blomsterkalk. Det var ikke blot ved Embedsbrødres, men fuldt saa meget ved Adeliges og rige Borgerfolks Begravelse, at det meste af Provinsens Gejstlighed mødte «dels for at trøste Enken, dels for at give den gemene Mand et godt Eksempel». Og deres Bestræbelser i saa Henseende kronedes med Held. De var i Reglen velkomne, hvor de kom styrende i Gaarde med god Appetit og Trøst af Skriften. Og de

vendte tilbage fra disse hyppige Strejftog ikke blot med en god Samvittigheds Fred, men ofte ogsaa med andet Udbytte.

Det 16de Aarhundrede ud varede denne Guldalder i Norden. Men i det 17de begyndte den at tabe sig. Vænnede gennem Slægtled til Gejstlighedens talrige Nærværelse ved Begravelser, var der nu enkelte utaknemmelige, der ikke paaskønnede dette som en Herrens Naadegave, men i deres forvorpne Misforstand endog udlagde sligt som Paatrængenhed og Prelleri. Misforstaaelsen bredte sig blandt Danmarks Arvesyndere. Optegnelser som disse fra Nordborg paa Als hørte nu til de store Sjældenheder: Onsdag 9de Febr. 1631 blev Fyrstinde Juliane begraven, «og fik hver Pastor to Rdlr. og et Flor». — Torsdag blev Jomfru Lische sammesteds begraven, «og fik hver Pastor, som fulgte, en Rdlr.» — Den 13de Aug. 1639 blev Fyrstinde Dorothea begraven i Sønderborg, «og blev hver Præst foræret en Rdlr. og et Trauerbinde».[1] Ved det 17de Aarhundredes Midte var i Danmark den Skik ophørt at behandle Gejstlige anderledes end enhver anden, der kom for at hædre den afdøde ved at overvære Begravelsen. Men hermed var ogsaa Misforstaaelsen beseglet, og med Bekymring trak lidt efter lidt Gejstligheden sig tilbage fra det Folk, der ikke vidste at skønne paa Besøgelsens Tid. I Sverige gik det ikke bedre. Den 30. August 1664 udstedtes følgende Forordning for Adelens Vedkommende: «Eftersom paa nogen Tid er skeet, at ved Begravelser en Hob Præster samler sig for at gaa foran Liget og derved gøre Sørgehuset stor Besværing, saa skal hermed ske den Moderation baade i Stæderne og paa Landet: Den, som ikke vorder buden og optegnet dertil, skal ikke heller faa Penninger, hvad enten han saa gaar med eller ikke.» Og selv i Forordningen for Borgerstanden af 5te Oktober 1664 var det kun Ynk, hvad der blev til Rest: «Eftersom sædvanligt er at give Præsterne, som gaa foran Liget, nogle Penge, saa skal herefter ske den Forandring, at de alle til Hobe faa saa meget som den Skole, der følger.»[2]

Det var trange Tider. Men Fortids gode Sæd gik ikke ganske tabt. Den blundede kun under Mulde, og spirede atter, naar den beskikkede Stund kom. Biskop Bircherod skriver saaledes i sin Dagbog den 13de Januar 1702: «Saa jeg alle Aalborgs Præster at følge en rig Møllers Lig, som boede i Kærs Mølle udenfor Byen, og blev idag til Vor Frue Kirke begraven. Og sagdes mig, at enhver af dennem var af hæredibus [Arvingerne] for

saadan deres Umag med et honorario aflagt, hvilken Skik havde i lang Tid her paa Stedet ophørt, men nu blev igen til en liden Forbedring i Præsternes Accidentier optagen.»[1]

Lige efter Præsterne kom Baaren. Denne tog sig i det 16de Aarhundrede højst forskellig ud, alt efter den afdødes Stand og Vilkaar. Det var jo netop disse, som man optogsmæssigt søgte at udtrykke saa anskueligt og tiltalende som muligt. Den afdødes Stand angaves af de Standsfæller, der bar ham. Hver Gadedreng i København kunde afgøre paa Afstand, at det var «en Skomager», der var død, naar Skomagere bar Baaren og det var Lagets Tæppe, der var bredt over den døde. Derimod var det blandt borgerlig Bybefolkning meget svært, ja næsten umuligt, at afgøre Navn, Køn og Stilling indenfor Laget. Thi netop paa dette Punkt pyntede man hensynsfuldt efter, hævede hver afdød saa højt, som hans Stand og Vilkaar overhovedet tillod. En Skomagerdreng eller Pigen hos en Skomager begravedes med samme Lags-Honnør som en Mester. Dette var Udtryk paa engang for inderlig Hjertens Godhed og den mest prikne Lagsstolthed. I let forstaaeligt Sprog udtalte Ligtoget: «Du spørger hvem den afdøde var? Dette være dig nok: en Skomager!»

For Adelens Vedkommende gik man et Skridt videre. Optoget burde angive ikke blot Stand, men Navn, Køn og Alder. Navnet angaves ved Vaabenskjoldene paa Lysene. Og saa tydeligt, at ingen kyndig kunde tage fejl. Man fik at vide, ikke blot at det var en Ulfstand, en Bille eller en Oxe. Men Aneskjoldene oplyste med den mest stamtavlemæssige Nøjagtighed om, at det var denne bestemte Ulfstand, Friis, Bille eller Oxe. Alder og Køn lod sig med samme Lethed tyde. Hvis den afdøde blot var et Barn, fremgik dette enten af selve den dødes Ansigtstræk paa Baaren eller senere af Kistens Størrelse. Var det en voksen, viste det sig allerede paa lang Afstand, om det var en Mand eller en Kvinde. For Kvinders Vedkommende nøjedes man nemlig med Vaabenskjoldene paa Lysene, der især var talrige, hvis det var Husfruen. For Mænds Vedkommende skulde ikke blot deres Vaabenskjold, men deres Hest, Rustning og Sværd føres

foran den afdøde. Dette iagttoges ved enhver Mand, naar han blot var «Væbner» eller som det nu næsten altid kaldtes: var «værgagtig», det vil sige, havde Ret til selv at bære Vaaben, hvilken Ret i Reglen erhvervedes i det 18.—20. Aar. Et Par Eksempler: I Rustkamret paa Nielsstrup hang der efter Albert Oxes Død 1577: «to fulde Kyrasser, seks blanke Harnisker, endnu et fuldt Kyras, som blev ført for salig Albrit Oxes Lig» . . . osv.[1] Da Peder Skram 1581 blev begraven i Birk Kirke fra sin Gaard Urup, red foran ham «en af hans Tjenere, som dagligt varede paa ham, og førte hans forgyldte Kyras og hans forgyldte, dragne Sværd, med hvilket han red ind i Kirken og førte for ham og holdt det, saalænge Prædiken varede og til han var i sin Grav».[2] Ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 «kom en Rytter, som var den salig Statholders Livtjener, iført hans Kyras og førende i den højre Haand et forgyldt, draget Sværd, hvis Hest med sort Klæde var overtrukken, og blev saaledes holdende i Kirken næst ved Liget den hele Prædiken igennem.»[3]

Forgæves gjorde Gejstligheden i det 16. Aarhundrede Indsigelse mod, at Hesten saaledes kom i Kirke. Ovenomtalte Bisp Niels Jespersen i Fyn, erklærede 1566: «Hesten skal ikke indrides i Kirken, men den, som saadan Rustning fører, maa afsidde og bære det ind før eller efter Liget, som det sig bekvemme kan, og lade Kirken, som er vort Bedehus, nyde sin tilbørlige «Førm» [Fred] uden slig Urenhed og Besmittelse».[4] Men lige meget hjalp det. Gejstligheden havde heller ikke sær Grund til nu at glæde sig herover. Tidligere havde den maattet beholde Hest og Vaaben og gjort sig dem godt betalt. Nu forsvandt ofte begge saa hurtigt, som de var komne. Peder Skrams Hest var inden Aften tilbage i Stalden paa Urup, Albert Oxe's Kyras i Rustkamret paa Nielsstrup. Og selv om Gert Ranzau's Kyras og Sværd forblev i hans Familiegravsted i Itzehoe, havde Gejstligheden ingen Glæde deraf. Det var heller ikke Præster, der værnede om det. «Da i den daværende kejserlige Krigstid Gert Ranzau's Svæd blev bortrøvet, skal Oberst Altringer meget have bemøjet sig for at udspørge og straffe den skyldige.»[5]

Den Skik, at føre den afdøde Adelsmands Sværd, Rustning og Hest foran hans Baare, havde i den katolske Tid udtrykt en religiøs Tanke eller i hvert Fald faaet en kirkelig Udlægning. Rytteren skulde ride med Sværdhæftet holdt mod Himlen, Odden rettet mod sit Bryst og Skjoldet kastet paa Ryggen.[6] Det

var Gud selv, der havde rettet Sværdet mod den afdøde, fældet ham til Døde. Overvunden nedlagde han da nu ydmygt Vaabnene, stundom som Hærfører Fanen tillige, for Guds og Kirkens Fødder. — Efter Reformationen synes man at have opgivet enhver religiøs Udlægning. Hest og Vaaben tjente nu kun til Hædersmærke.

Men saaledes set, var det klart, at flere vælige Heste i Sørgedragt gav et rigere Indtryk af den afdødes Hestebestand end blot en enkelt, og at flere Faner pragtede mere end én. Ved Frederik II's Begravelse 1588 i Roskilde fik det næsten ingen Ende med alle de sortklædte Rideheste, der blev trukne, og det Utal af Faner, der blev baaret den døde til Ære. Men slig Ære burde ikke være forbeholdt Konger alene. En ærlig og velbyrdig Adelsmand var den saa vist ogsaa værd.

I det 17de Aarhundrede tilkæmpede Adelen i Norden sig disse kongelige Goder, og førend Enevælden indførtes i Danmark 1660, i Sverige 1680, havde hver af Landenes Adelsstand opnaaet sin passende Andel. Allerede ved Gert Ranzau's Begravelse 1627 bares der lige efter Præsterne den saakaldte «Sørgefane», her «en sort Damaskes Fane, hvorpaa det Ranzau'ske Vaaben, stort og herligen forgyldt, og derunder med store Bogstaver: Gert Ranzau Ritter.» Og efter Hesten med Livtjeneren i hans eget Kyras blev der ledet «dog ikke længere end til Kirkedøren tvende Haand- eller Livheste, den ene efter den anden, begge behængte med lange sorte Dækkener, som siden til fattige bleve uddelte».[1] — En Fane, tre Heste, det var ikke ilde. Men man maatte videre. For Fanernes Vedkommende naaede Adelen i Danmark til tre forskellige Arter: «Sørgefanen», «Blodfanen» og «Frydefanen». Blodfanen var ifølge en samtidig Forklaring: «en blodrød Fane, som enten stikkes ud af Fjender, som skal gaa i Fægtning sammen, til Tegn, at de vil værge sig til det yderste, eller som bæres for Kisten i store Herrers Ligbegængelse»[2]. «Frydefanen» sigtede til den afdødes Opstandelse, hvilket gerne i stærke Farver udtryktes ved, at paagældende allerede her i Live havde været optagen i Adelstanden, og hans Vaaben her set saaledes ud. I Sverig synes man at have haft en anden Inddeling. Her skelnedes mellem «Hovedbanneret» og de mindre. Hovedbanneret maatte ifølge Forordning af 30te Aug. 1664 være indfattet i Frynser, men ikke perlestukket. Under Enevælden i Danmark gav netop disse Heste og Faner Ligtoget dets

Karakter. Ved Grev Parsbjergs Begravelse i København 28de November 1671, kom f. Eks. efter den Karl, der red i hans Harnisk og med Guldkaarde i Haanden, først «Vaabenfanen», saa Sørgehesten, saa «Sørgestandarten», en Sørgehest, «Sørgefanen», og sluttelig «en Fløjls-Hest med et hvidt Kors over Skaberakket».[1] Ved Cort Adelers Begravelse var Heste maaske mindre paa deres Plads, det var derfor her især Faner, der virkede. Først en «Blodfane», baaren af en Kaptajn. Saa en «Frydefane», «hvorpaa den salig Herres Navn, Titel og Vaaben meget sirligt malet; dens Kanter bræmmede med brede Guldfrynser; og fra Stangen hang to lange Guldlisser med Guldkvaster ned». En sort Taftes «Sørgefane» med to Splitter, baarne af Kaptajner. En dito dito. En Del Baadsmænd med Dannebrogsflag, osv. Hvor vilde det ikke have skaaret Adelen i det 16de Aarhundrede i Øjnene, om den havde kunnet set al denne Pragt, som var dens Eftertid forbeholdt!

Og dog havde Adelen i det 16de Aarhundrede gjort et Fremskridt, der maaske endnu mere forandrede Ligtoget fra fordum, end senere Faner og Heste. Denne Forandring bestod ikke i Brugen af Ligkister, der jo naar de bares, tog sig, i lidt Afstand set, omtrent ud som Baarer. Men Forandringen bestod i, hvad der temmelig hurtigt blev en Følge af at anvende Ligkiste: at denne ikke bares, men kørtes til Kirke. Hvilken Opsigt maatte det ikke vække, da man første Gang saa Ligtogets lange Række af lutter Gaaende, afbrudt af en Fruervogn med Kisten i? Med sine fire Hjørnestolper og Himmel, alt vistnok fra første Færd betrukket med sorte Spærlagener og Himmeldække, lignede den et mægtigt, hemmelighedsfuldt Uhyre, der slæbte den døde bort. Dette Optog gjorde saa megen Lykke, at man straks efterlignede det, og meget tidligt anvendtes Vogn ogsaa ved adelig Begravelse i By, hvor det dog vilde være faldet langt lettere at bære til Kirken paa gammeldags Vis. Et af de første Tilfælde af denne Art var Fru Sidsel Niels Parsbjergs Begravelse i København 1566. Et beundrende Øjenvidne, Birgitte Gjøes Broder Christoffer, skrev herom hjem til sin Hustru: «Blev salig Sidsel Niels Parsbjergs Lig begraven her i Byen idag, og fik en herlig Begravelse, og gik der fire Heste for Vognen, som Liget stod i, og var de alle fire brune, og var Hestene klædt med sort Engelsk hart ad ner til Jorden.»[2] Hvad der her tydeligt nok imponérede Christoffer Gjøe, blev i Løbet af nogle faa Aar almindelig Mode blandt

Adelen i Danmark, saa at allerede Recessen af 1576 kunde betegne Brugen af Ligvogn og sort indhyllede Heste som almindelig. Og en endnu videre rækkende Virkning fik den nye Skik. Thi ganske naturligt faldt det efter Haanden, i det mindste paa Landet, at ikke blot den døde, men ogsaa Slægt og Venner, kørte til Kirke. Vejenes Tilstand fristede jo ikke til at gaa. Gaarden alene kunde naturligvis ikke stille saa mange Vogne. Men det blev da netop en udsøgt Høflighed af tilrejsende Slægtninge og andre, at møde i sortklædte, firspændige Fruervogne. Som store Skarnbasser kravlede saadanne ofte flere Dage forud over Landet henimod det Sted, hvor Begravelsen skulde være. Fraspændte krøb de modfaldne sammen i Smakken over Storebælt, mens Søen sprøjtede lige kaadt paa dem, deres Indhold og de fire sorte. Skikken at følge til Vogns fik atter en stærk Tilvækst, og blev næsten nødvendig ved den ny Mode, at lade Begravelsen foregaa i en anden Landsdel, end hvor Dødsfaldet var sket.

Alle disse Nydannelser fik Indflydelse paa Ligtogenes sidste Halvdel, der i Slutningen af det 16de Aarhundrede, selv om Ordenen var den samme som tidligere, dog ofte i ydre Indtryk kunde afvige betydeligt fra fordum. I Danmark var der tydeligt nok kommet noget nyt ind, der kort lod sig udtrykke ved en Sondring mellem Deltagerne: dem forud for den Døde — Peblinger, Degne, Præster, Krapylet, der alle maatte gaa, — og det egentlige Følge til Vogns bag efter. Sondringen var dog endnu ubevidst for de fleste, og holdtes nede ikke blot af det Gamles Magt, men ogsaa af, at Danmark her endnu stod alene; hverken Sverige eller Norge fulgte med i samme Grad. Først under Enevælden skulde den nye Tanke sejre.

Foreløbigt, — det 16de Aarhundrede ud og endnu længe efter — var da i Danmark Anvendelse af Vogne i Ligtoget noget kækt, nymodens, imponerende. Men ikke blot rent gennemsnitsmæssigt taget, naar alle Ligtog sammenregnedes, hørte sligt til Undtagelserne, ogsaa ved de allerhøjtideligste Lejligheder undgik man dem. Ved Frederik II's Begravelse 1588 f. Eks. gik ikke blot Adel og Rigsraader, men Christian IV, Enkedronning Sophia og de indbudne Fyrster alle til Fods efter Kisten, der ikke kørtes men bares til Roskilde Domkirke.

Hos Bønder paa Landet, hvor gammel katolsk Skik endnu stod ved Magt, aabnedes stundom Følget efter Baaren paa en underlig troskyldig Maade. Nærmest efter den døde dreves en Ko, der tidligere havde været Sjælegave til Kirken og nu mentes at tilkomme Præsten. Gejstligheden havde slet ikke noget mod denne Fortolkning, men søgte dog at tillempe Optoget efter lutherske Forhold. Paa Landemodet i Roskilde 1566 blev det saaledes vedtaget, at Koen eller Studen ikke maatte ledes «med Pomp (pompose)». Ikke heller maatte den «overtroisk føres med ind paa Kirkegaarden, som hertildags sket er, men skulde blive udenfor og her forevises til den, der skulde have den».[1] Det var milde Forholdsregler, der vel næppe engang gennemførtes. Hvortil ogsaa disse haarde Ord overfor Menigmand: «Behold selv din Ko! den gavner ikke den afdødes Sjæl det bitterste». — Undertiden fulgtes denne Sjælegave-Ko et Stykke paa Vej af andre Køer, der dreves med for at lette den Døde Opbruddet fra Hjemmet og betage ham Lysten til at bortføre hele Besætningen. Lumskeligt holdtes disse dog atter tilbage ved Korsvej eller paa andet sikkert Sted undervejs, medens Toget drog videre.

I Byerne synes, i det mindste ved jævnere Folks Begravelse, ofte de ovenomtalte «Sørgekvinder» at have indtaget Koens Plads nærmest ved Baaren. De var jo noget nyt af Tiden, erhvervede sig hurtigt Øvelse i at optræde, og repræsenterede ubetinget det mest moderne indenfor det sørgeliges Afdeling.

Ved adelige Begravelser, for saa vidt Følget var til Fods, og endnu mere ved fyrstelige Begravelser, hvor alt var af korrekteste Art, vilde en Nutids Betragter have faaet ét og samme Førstehaandsindtryk af det egentlige Følge. Der var i Danmark ingen Forskel mellem Mændenes og Kvindernes Optog. Disse Mænd, der ellers bevægede sig livligt i korte Kapper, med deres «Degen» daskende paa de snævre gule, grønne eller røde Hoser, og med en forsoren Baret som Topsignal, de krøb nu adstadigt indhyllede i sorte, fodside Sørgedragter, der, i Lighed med de kvindelige, indspandt og forpuppede hele Følget, Mænd og Kvinder, til en og samme Slags halvt udviklede, lemmeløse Sørgevæsener. Ser man paa Afbildningerne af det danske Rigsraad og Enkedronning Sophie med hendes Fruer og Jomfruer ved Frederik II's Begravelse, er den eneste Forskel paa Kønnene, at Hannernes Hoveder er lidt højere end

Hunnernes, idet der hos hine er nogle Tommers Mellemrum mellem den runde Hattepul og Issen, medens disses er tæt omhyllede. Begge ligne Aspargeshoveder, men Mændenes have et Døgns Forspring i Opskuddet. Forresten er Figurerne ganske ens: Mænd og Kvinder med Sørgeflor om Mund og Hals og nedad Nakken. Alt andet skjult under Sørgekappe.

Hvad der iøvrigt kunde være iøjnefaldende ved Følget, faar man bedst Indtryk af, ved at høre, hvad samtidige fremmede Rejsende havde at bemærke. Vante fra Hjemmet til nogenlunde lignende Optog, havde de aabent Øje for Afvigelserne. En fransk Rejsende i Danmark gør den Bemærkning, da han ser Kvinderne komme dryssende alene for sig efter Mændene, hvilket var stærkt i Strid med hans franske Høfligheds Begreber: «Her er det ikke Skik, at Kvinderne føres af Mænd, hvilket kom mig temmelig sælsomt for».[1] Først ved Cort Adelers Begravelse 1676 var man i Danmark naaet et lille Hanefjed videre. «Cort Adelers Enke gik mellem Niels Juel og Rentemester Gersdorf. Men saa kom de trende Jomfruer Adeler og tre Led Dragefruer. Dernæst Grevinderne, Geheimeraads-Fruerne, Friherreinderne, Riddernes saa vel som andre adelige Fruer og Jomfruer», — alle alene som fordum.

Anderledes i Sverige. Her var man fra tidlig Færd paa det rene med, at Kvinder burde ledsages af Mænd. Men en Englænder med Renlighedssans anstiller ved Synet af et fornemt Ligtog følgende Betragtninger: «Efter det mandlige Følge kom den Afdødes Moder, Søstre og andre Fruentimre, alle med «hvita Slöjor» over deres andre Klæder, og enhver ført af en Kavalér i Sørgedragt. Skønt Gaderne var ganske skidne og deres «Slöjor» saa lange, at de slæbte paa Jorden, forbød dog Anstændigheden at løfte dem op. De slæbtes i Snavset for Højtidelighedens Skyld den Døde til Ære.»[2]

Ligtoget i det 16de Aarhundrede, saaledes som vi nu har set det i Enkelthederne — med de syngende, lysbærende Peblinger, Præsterne, den Døde og Følgets Mænd og Kvinder — var et ejendommeligt Udtryk for den lutherske Tidsalder. Det Skønhedsbegreb, der laa bagved, var en ubevidst Enhed af katolske Minder og nye Forestillinger. Allerede i dets Velmagtstid brød noget fremmed ind, Anvendelse af

Vogne, og truede med at sprænge dets oprindelige Grundtanke. Nogenlunde holdt dog det gamle sig i den for en Begravelsesskik saa lange Tid, lidt over et Aarhundrede.

Det har sin Interesse at følge Udviklingen ind i Enevældens Dage, den for al Begravelsespomp saa frodige Tid. Frodigheden her ytrede sig ikke blot i den almindelige Villighed til at anvende store Bekostninger paa sligt, men tillige i den Mængde af Skønhedsbegreber, der nu gjorde sig gældende og brødes om Magten. Fem, seks forskellige Synsmaader dannede hver især sit Udgangspunkt for det tilsvarende Antal Traade, hvoraf det nye flettedes. Først kæmpede de om Forrangen, saa flettedes de sammen til Enhed. Men selv saa holdbart sammensat viste det nye sig dog snart lige saa flygtigt og forgængeligt, lige saa trængende til hurtig Afløsning, som alt andet, hvad Gravskik angaar. Det var denne Gang som altid ikke haardtspundet Skik snoet af stærke Tankers Drivhjul, men blot blændende Lyssmuld over det Uforklarlige, tomme Tanker, faldne i Figur efterhaanden som Kalejdoskopet drejedes.

Der var først det gamle, lutherske Skønhedsbegreb, der netop ved sin Ælde endnu fængslede mange: Alle til Fods, Skole og Kirke før Kisten, Mænd og Kvinder efter. Der var dernæst det alt i det 16de Aarhundrede opdukkede nye med Vogne: Den kirkelige Betjening forud til Fods, det egentlige Følge efter Ligvognen, alle til Vogns. Som Eksempel paa denne Skik i sin Velmagt under Enevælden kan anføres Stiftsbefalingsmand i Fyn Didr. Schult's Begravelse i Januar 1705: «Var Ligvognen bespændt med 6 Heste og med sort Bay overklædt. For Liget blev fra Koret hans Ridderorden, Kommando-Stav og Kaarde baaret af to Majorer og en Løjtnant, som siden satte sig i hver sin Karos og holdt det, han havde at bære, hvorpaa Ligvognen med Liget fulgte og siden dernæst Sørgende . . . alle i Karosser, henved 20 eller 22 i Tallet, hvoraf de halve med seks, de andre med to Heste var forspændte.»[1]

Der var fremdeles den med Enevælden opkomne militære Orden. Her sad Majorer ikke i Karosser, men som f. Eks. ved Grev Parsbjergs Begravelse 1671 aabnedes hele Toget med et Kompagni til Hest, to Kompagnier til Fods og sluttede paa lignende Vis med to Kompagnier af hver Slags.[2] — Dernæst var der det Skønhedsbegreb, der svarede til den nysgivne

Rangforordning. Det tiltalende var her den ulastelige Korrekthed, hvormed enhver, Mand som Kvinde, indtog nøjagtig netop den Plads i Følget, der tilkom ham eller hende. Herved kom der et eget Præg af Stilfuldhed over det hele. Et Eksempel paa Synsmaaden i dens Livskraft (1694): «Oberstløjtnant von Osten kommer i nogen Ulempe formedelst Doktor Masii Kærestes Begravelse, hvor han tog sin Rang over Bispen og Hofprædikanten, hvilket Kongen tog op i Unaade og befalede Politimesteren at tale hannem til for 1000 Rdlr. Begge Bedemændene maatte betale 50 Rdlr., fordi de præsenterede deres sædvanlige Gevær for Fruentimmeret. Dr. Masius selv gaar ikke heller Ram foruden, og er opskreven for 500 Rdl.»[1]

Endnu en Ordning, der ikke blev uden Indflydelse paa danske Forhold, var den i Hamborg gældende. Skønt fri Rigsstad, skiftede Hamborg, ligesom Oldtidens Republik Rom, Forfatning, naar Omstændighederne bød, og underkastede sig, hver Gang finere Begravelse indtraf, en Diktator. Denne kaldtes «Sorgemann» eller «Trauermann», og Byens mest ansete Mænd kappedes om den Ære at beklæde denne Post, ligesom de Afdødes Familjer kappedes om at vælge den fornemste Mand hertil. Trauermanden var Enehersker ved Begravelsen. Han var de Efterladtes Repræsentant, udstedte alle Indbydelserne og bestemte Rangfølgen i Toget. Enhver fik i Indbydelsen angivet sin bestemte Plads. Den fornemste Plads var at gaa hos Trauermanden. Hertil indbødes kun de, der havde staaet den Afdøde nær, og Æren honoreredes ved at møde i lang Sørgekappe. Anden Klasse var at gaa som «Ven». Tredie Klasse blot «at følge». Denne hamborgske Diktator havde det altsaa i sin Magt hver Gang at udstede en ny Rangforordning, der ubrødeligt skulde gælde. Ved en Borgemesters eller anden Matadors Begravelse var der stærk Rift om at faa en Indbydelse til «at følge», muligt komme som «Ven», ja, hvo kunde vide, maaske endog gaa hos Trauermanden. Hvor livlig Deltagelsen var, og hvor rundhaandet Trauermanden stundom uddelte sine Æresbevisninger, kan ses af et Par Eksempler. Da Præsten ved Sct. Catharine i Hamborg, Dr. Hinckelman, døde 1695, var der ved Begravelsen 375 Par i lange Sørgekapper. Muligt var dette Lumskeri af enkelte for, i det mindste paa Hjemvejen fra Kirke, at blive anset for at have gaaet hos Trauermanden. Men ved Frau Seniorinn Schultz's Begravelse 8de Febr. 1697 var ialt 1050 Par indbudne. Og ved

Borgemester Johan Schulte's Begravelse 9de Marts samme Aar havde Trauermanden og de forreste alt siddet to Timer i Kirken og ventet, førend Slutningen af Følget var naaet til Kirkedøren.[1]

Denne hamborgske Ordning i det 17de og 18de Aarhundrede var ikke tilfældig, men et Rodskud — ganske vist drivhusplejet og overkultiveret — af ældgammel gotogermansk Skik. Trauermanden og den ved alle nordiske Bondebegravelser i vore Dage, eller dog indtil for kort Tid siden, forekommende verdslige Overleder: «Køgemesteren», er en og samme Figur fra Vikingetiden, som Romerkirken kun havde faaet skuffet over, men ikke helt opluget.

Det blev dog hverken det 16de Aarhundredes Ordning: Skole og Kirke før, Mænd og Kvinder efter Baaren; eller Formlen: Krapyl til Fods, den Døde og Følget til Vogns; heller ikke den militære Ordning eller Rangforordningens, eller den hamborgsk-gàmmel-nordiske med Trauermand eller Køgemester, der under Enevælden i Danmark hjembar Skønhedsprisen. Alle optoges og anvendtes de mere eller mindre. Men Skønhedsprisen vandt en sjette Form: den natlige Begravelse.

Ved denne kom det ikke an paa Følgets Orden og Udstyr, alle afgav kun sorte Skikkelser, der virkede dekorativt som Modsætning til Lysenes Illumination. I denne Form naaede Enevældens Begreb om Begravelse, som den burde være, sit højeste Udtryk. Ligesom i Enevælden selv var her det pompøst Højtidelige tilstede i sin Fylde med stærke Modsætninger i Spand; det Indtryk, der fremkaldtes, svarede virkelig til de senere saa udtraadte Betegnelser, noget «forfærdelig» smukt, «rædsomt» kønt, «gyselig» dejligt. Anvendt i Frankrig under Ludvig XIV banede den natlige Begravelse sig mærkværdig hurtigt Vej til Norden. Allerede 22de Januar 1661 begravedes Laurits Ulfeld i Odense, efterat Mørket var faldet paa. En, der var tilstede herved som Barn, siger: det var grueligt imponerende.[2] Den 24de Maj 1666 foregik i Bergen General Reichwins Begravelse Kl. 10 om Aftenen. Tre Aar efter blev en Søn af Oberst Cicignon begraven sammesteds paa samme Tid.[3] At Aftenbegravelse vilde blive moderne, kunde man allerede slutte af, at Griffenfeldt lod sin Hustru begrave (13de Juni 1672) om Aftenen ved Fakkelbelysning.[4] Og Aaret efter fik Skikken sit kongelige Stempel, da Christian V's Søn, Prins Christian Vilhelm døde. Det hedder herom i hine Dages Hof- og Nyhedstidende:

Hans fyrstelige Lig udi Slotskirken her
Ved Ljus og Aftenstund bisat og jordet er.[1]

Fra nu af var der ingen Tvivl. Enhver, «der var med», maatte begraves i Mørke, fra Gyldenløves Søn til Hr. Justits-Raad Krusis Kæreste. Det blev Aftenfornøjelse i København at se paa Ligtog med Lys og høre Helliggejstes Sangværk. Og saa var der, ovenfra set, den ypperlige Omstændighed ved al Aftenbegravelse med dens Fakler og Illumination, at det altsammen kun var af — idel kongelig Naade. Thi i Politiforordningen af December 1673 hed det udtrykkeligt: «Skal ingen her i Byen eller Christianshavn herefter understaa sig at bruge Fakler eller Blus, i hvad Tilfælde det og kunde være, men sig aleneste med Lygter at behjælpe.»[2]

Da Kalejdoskopet atter med indre Nødvendighed drejedes, og Aftenbegravelse tabte sin Tiltrækningskraft, kom fra Midten af det 18de Aarhundrede Begravelse ved Dagslys atter til Ære. Den blev paany fornem Ligbegængelse i København. Ikke dog under nogen enkelt af de fra det 17de Aarhundrede kendte Former. Men med lidt af hver. Baade Lysene og de syngende Skolebørn foran Kisten var nu helt forsvundne og mærkeligt nok Kvinderne tillige. I Fiskebensskørter og med højt opsat Haar egnede de sig heller ikke længer til Udrykning. Ligfølget, der som forhen udgik fra den Afdødes Hjem, bestod nu kun af indbudne Mænd, der ordnedes efter en gerne skriftlig opgiven Rangfølge af en højt betroet Bedemand. Og alle kørte de i Vogne. Selv Ligbærerne gjorde sig det bekvemt i to Kareter foran Ligvognen. Heraf den gemytlige Bedemands-Kommando for Afmarch fra Kirken, der endnu er bevaret i Folkemunde: «Kør frem med Kareterne! Ligvognen er betalt». Nærmest efter Ligvognen fulgte Præsten, der nu var naaet til at blive optagen i Følget og nød Rang som Vorherres Repræsentant og den salig Afdødes nærmeste Slægtning. Som bekendt har denne Ordning, der holdt sig paa sin Højde til omtrent 1820, senere i Løbet af det 19de Aarhundrede maattet vige Pladsen for andre.

Der ligger i den menneskelige Natur en Trang til at fremhæve, understrege, overdrive, som maa give sig Luft, ofte i det rent dagligdags, endsige da ved Livets afgørende Forhold. Et af de simpleste Midler, hvormed denne Trang virker, er Gentagelse. Skønt Begravelse i Følge sit Væsen er en saa enkelt Begivenhed, at den skulde synes unddragen Gentagelse, havde dog heller ikke den i Tidernes Løb kunnet undgaa at mangfoldiggøres. I Katolicismens Tid havde man efterkommet Trangen ved at lade den enkeltes «Begravelse» samtidigt foregaa paa forskellige Steder eller finde Sted paany paa følgende Aarsdage. Som ovenfor omtalt havde det i Middelalderen været Skik i Norden at lade en afdød Riddersmand «indride» i flere Kirker, skønt han kun begravedes i en enkelt af dem. Kirken fandt sig mildt i denne Mangfoldiggørelse, der medførte, at forskellige Bisper, Provster eller Abbeder hver især fik en af den afdødes Heste og et Sæt af hans Vaabenklæder i Foræring, som Arvingerne saa enten maatte lade dem beholde eller atter indløse for Penge. Men man gik videre endnu. For meget højtstaaende Personers Vedkommende drev man det endogsaa til at lade alle Begravelses-Ceremonierne foregaa samtidigt paa forskellige Steder. Arild Hvitfeldt beretter saaledes, at da Kong Hans var død, lod hans Søn Christern II flere Fyrster det vide «og hos nogle af dennem var begærendes, at de hans Begængelse vilde lade holde den Dag, Begravelsen stod».[1] Kejser Carl V's Ligbegængelse 1558 foregik baade i Klostret St. Yuste i Spanien, i Brüssel og flere andre Steder.

En meget yndet, vidt udbredt, katolsk Skik var endelig den, at gentage en afdøds Begravelse paa den første eller de følgende Aarsdage derefter. Denne Fest kaldtes «Artid» (Aartid) og nød stor Anseelse. Nære Slægtninge foretog ofte lange Rejser for at kunne overvære den. Den kirkelige Handling bestod i, at den afdødes «Begængelse» foretoges paa ny, idet en «ledig Ligbaare», dækket med sort Klæde og med Tæppe over, som om den døde laa derpaa, indbares i Kirken. Der svingedes med Røgelseskar om den, saa at den skjultes som i en Sky. Der stænktes Vievand paa den. Det usynlige Kor istemte: Libera me, Domine! og i en Messe ofredes Guds Søn paa ny for den døde.[2] Alt dette maatte gøre et stærkt Indtryk paa de efterlevende. Kirken fornam det i deres taknemmelige Gaver. Men ogsaa til den

afdøde strakte Virkningen sig. En rettelig holdt «Artid» lettede og forkortede det pinefulde Ophold i Skærsilden.

Alle disse Former for Gentagelse blegnede og gik af Brug ved Lutherdommens Indførelse. Men den gamle Trang var fremdeles tilstede. Adelen i Danmark fandt da et nyt, tidssvarende Udtryk. Ligbegængelse maatte kunne gentages, saa det skulde mærkes, ved at føre samme Ligtog, ikke blot som fordum fra Hus eller Gaard til nærmeste Kirke, men ved at drage det som en vældig Streg paa langs eller tværs hen over hele Landet, et mange Dages Ligtog fra Skagen til Ribe, fra Vesterhav til Østersø.

I Katolicismens Tid var man aldrig falden paa denne Tanke, simpelthen fordi sligt forbød sig selv. Med en Afstand af kun et Døgn eller to mellem Død og Begravelse, lod det sig ikke udføre. Men da Adelen i Danmark under Lutherdommen havde tiltaget sig Ret til at vente flere Uger med Begravelsen, var der ikke længer noget til Hinder. Et ydre Paaskud havde man i den Omstændighed, at mangen Adelsmand jo som kongelig Lensmand havde Bopæl fjærnt fra sit Familjegravsted. En indre Tiltrækningskraft laa i, at Retten til saaledes at foretage Rejse efter sin Død hidtil kun var tilkommen Konger og Fyrster. Det fandt Sted baade med Christian III, Christiern II og Frederik II. Alle «førtes de som Lig om Lande». Sligt anstod sig ogsaa Adelsmænd.

Allerede kort efter 1559 hører man Tale om den nye Skik. Syvaarskrigen, hvor flere bekendte Mænd døde fjærnt fra Hjemmet, gav yderligere Anledning. Herluf Trolle, der var død i København, jordedes paa Herlufsholm. Daniel Ranzau, der var falden ved Varbjerg, begravedes i København. Gammeldags Folk syntes dog ikke om denne nye Skik. Kansler Johan Friis f. Eks. udtalte sig paa sit Dødsleje stærkt imod den forfængelige, nye Mode at føre «Lig om Lande». Hans Uvilje var dog af maadeholden Art. Thi skønt han selv døde i Køge, ønskede heller ikke han at begraves dèr, men vaklede mellem Hesselager og København, hvilken sidste han valgte.[1] Hans Efterfølger, Niels Kaas, synes at have delt sin Forgængers Dobbeltmening. Da Fru Hilleborg Hansdatter i Juli 1584 havde mistet sin Mand, Emmike Kaas, i Ystad og agtede at lade ham begrave paa Fyn, fik hun paa Kanslerens Foranledning et Formaningsbrev fra Kongen om at lade dette være. Kongen gav hende at be-

tænke «at denne Aarstid er udi hedeste Maade, og derfor ganske ubelejligt og farligt i lang Tid at holde fore og handle Lig over Jorden, synderligt de, som have været saa fuldsomme». Hun burde ogsaa besinde, at det vilde «komme hende og hendes Børn til stor forfængelig Omkostning og Skade, og deres Venner til Besværing samme Lig saa langvejs at omføre og følge». Kongen formanede hende derfor til at lade Begravelsen foregaa i Ystad eller højt regnet i Lund.[1] Niels Kaas havde aabenbart slet ikke Lyst til at følge Emmike Kaas fra Ystad til Fyn. Noget helt andet var det, naar Spørgsmaalet blev om hans egen Begravelse. Det gik i hvert Fald Niels Kaas efter hans Død som det var gaaet hans Forgænger, Johan Friis. Han døde i København og blev begraven i Viborg.

En Indbydelse som følgende giver et levende Indtryk af de med Skikken forbundne Besværligheder. Jørgen Barnekov meldte fra Stege 1565 til Christoffer Gjøe til Avnsbjerg, at hans Hustru var død, og at han agtede at lade hende begrave i hans Sognekirke ved Kjellerup. Thi er min Bøn til Dig, kære Christoffer, «at Du vil møde hendes salig Lig i Nestved den Onsdag næst efter Søndagen Misericordia, som er den 9 Dag Maj, og siden var fremdeles gøre hender den sidste Ære og følge hendes salig Lig til Kallunborg»,[2] osv.

Med en mærkelig Redebonhed fandt man sig i, overalt hvor sligt et Tog drog frem gennem Landet, at ringe med Kirkeklokkerne og vise den afdøde al mulig Ære. Det var jo dog altid noget nyt at se paa. Ved ridende Bud og Breve forud sørgede man derhos for, at det behørige Antal Gejstlige kunde møde paa bestemte Steder og følge til næste Station. Selv Købstæderne underkastede sig villigt de hermed forbundne Besværligheder. I Randers f. Eks. vedtoges det 1609, at «naar nogen Adelsmands, Frues eller Jomfrues Lig her til Byen ankommer enten at nedsættes i Kirken eller at føres igennem Byen til sit Lejersted, da skal Borgemestre og Raad og alle Borgerne være forpligtede til at møde Liget uden Byen og følge Liget om Aftenen til Herberget eller igennem Byen, og gøre det tilbørlig Ære med Klokkerne at lade ringe og i hvad anden Maade muligt er. Og skal Byskriveren være forpligtet at møde paa Stedet, hvor Borgerne er tilsagte at møde, og dennem ved klar Register at antegne, under en Tønde Øls Fortabelse af hver, som ikke møder om han er tilstede i Byen og uden Sygeseng».[3]

Følget selv fik søge Adspredelse undervejs i de Glæder eller Skuffelser, som det mere eller mindre talrige Møde kunde berede, naar man udaset fra Saddel eller Fruervogn spejdede fremefter. Et Par Eksempler paa de forskellige Arter Følelse. «Min allerkæreste Søster! Blev salig Erik Podebusk begraven nu i Søndags, og var det en ret smuk Begravelse, og var meget Folk, og mødte de Liget meste Parten af Folket i Skejby udenfor Aarhus».[1] Derimod er der bitter Skuffelse i følgende Linier, skrevne undervejs, da Oluf Mauritsen Krognos' Lig September 1573 førtes fra Klausholm i Jylland til Ringsted. «Min allerkæreste hulde Søster! Jeg giver Eder venligen at vide, at vi kom hid til Aarhus med salig Oluf Mauritsen's Lig idag. Og var der gryselig faa Folk paa Klausholm, der fulgte hannem hid til Byen. Der var ingen fremmede Fruer uden Elsebe Hr. Peder Skrams, Margrethe Hr. Erik Krabbes, Mette Morten Krabbes. Men her i Byen mødte os nogen. Og fulgte Ane Albrekts og Dorthe Lange med os. Pernille og Sidsel Oxe, og Mette Knud Hardenbergs fulgte hid og var paa Klausholm».[2]

Mest ublandet Fornøjelse turde der ligge til Grund for følgende Optegnelse et hundrede Aar efter, der viser os Skikken fremdeles i Flor og Børn i den Anledning paa Fattig-Tivoli. «Den meste Del af Eftermiddagen den 9de Juni 1668 var jeg inde i Jens Madtzens Hus ved vor Frue Kirke (i Odense) tilligemed mine Søskende og andre flere, for at bese det adelige Lig, som af Pinte Port blev indført, og i Fru Karen Bildes Gaard indtil diem sequentem [den følgende Dag] indsat.»[3]

Skøndt Forholdene under Enevælden skulde synes gunstig Jordbund for Skikken, tabte den sig dog snarere, end den trivedes. Grunden var, at naar fornem Begravelse krævede Mørke, Fakkeltog og Illumination, tog en milevid Kørsel ved Dagslys sig ikke ud. Skulde det gaa rettelig til, maatte Kørselen kun foregaa om Natten ved Fakler. Men ingen, der kendte Datidens Veje, havde Lyst til at give Heste hertil.

Det var da et lykkeligt Paafund, som det 19de Aarhundrede yderligere har uddybet, at Afdøde saa vel som Fyrster har Ret til at rejse inkognito. Først paa et vilkaarligt valgt Tidspunkt af Rejsen giver vedkommende sig til kende, og de festlige Former for Modtagelse begynde. Ideen viste sig praktisk og løste saa mange Vanskeligheder for Begravelses Vedkommende, at den omkring Aaret 1850 i København overførtes ogsaa paa Begravelse

i samme By. Den tidligere Hovedbestanddel af Vejen for Ligtoget, Turen fra Hjemmet til Kirken, foretoges fra nu af i Reglen inkognito i beskeden Befordring Aftenen forud for den egentlige Fest. «Ligbegængelse» blev indskrænket til «Begravelse».

18

Naar Ligtoget i det 16de Aarhundrede var naaet til Kirken, gjorde man Holdt udenfor Kirkegaardsmuren. Baaren standsede, for at Følget kunde slutte op og gaa i samlet Procession ind paa Kirkegaarden. Var der Ligvogn, maatte den blive holdende her, og Kisten løftes af. Skønt Brugen af Ligvogn jo først begyndte i Danmark i det 16de Aarhundrede, uddannede der sig meget hurtig fast Skik og Overtro for, hvad der burde gøres i dette Øjeblik. Man bruger endnu fremdeles i Nørrejylland straks at spænde Hopperne fra, vende dem i en Kreds og derpaa spænde dem for igen. Ellers kunde de ikke mere blive drægtige. Er det Heste, føres de bag om Ligvognen for at lugte til Hovedenden af Kisten og saaledes tage Afsked med den døde, det er jo nemlig altid Gaardens egne Heste, der anvendes.[1]

Hvor lidet tilfældige saadanne Nydannelser er, kan ses af deres Slægtsskabs Lighed med Fortidens. I Norge, hvor man i umindelige Tider paa Grund af Landets Natur har maattet benytte Hest ved Ligfærd, er det gammel Skik, naar man er naaet til Kirken, at vende Hesten mod den døde. Agter den ikke paa ham, er dette Tegn paa, at en anden af Slægten snart skal dø. Men snuser den til ham, glædes de alle.[2]

Naar Følget var ordnet og de Lys, som Blæsten havde slukket, atter tændte, vandrede man under Salmesang, mens Kirkeklokkerne ringede, ind omkring Kirken. Ifølge ældgammel Skik: tre Gange omkring Kirken. Man tager næppe Fejl ved at antage, at saaledes havde man ogsaa baaret sig ad, da i længst forsvundne Dage paa samme Plet laa ikke en kristen Kirke, men et hedensk Gudehus. Skikkens Oprindelse fra Soldyrkningens Tid røbede sig endnu kun i, at Toget skulde

bevæge sig med Solen, fra Venstre til Højre.[1] Romerkirken havde kristnet Skikken og fortolket den som noget, der skete Treenigheden til Ære. Faa eller ingen af Deltagerne gjorde sig vel Rede for, hvad det egentlig betød. Men det vidste alle, at dette var den sikreste Maade at binde den døde til sit nye Bosted. Tøjret vikledes herved forsvarligt om Pælen, og selv en vejkendt Mand skulde, efter saaledes at være bleven svirret om, have ondt ved at finde tilbage til sit tidligere Hjem. Han mægtede det vel næppe mere. Han var solbunden til Pletten.

Den lutherske Gejstlighed havde en Fornemmelse af, at her var noget galt paa Færde. Paa Landemodet i Fyen 1591 under Biskop Jakob Madsen forbødes det at gaa omkring Kirken med den døde, under Henvisning til, at sligt ikke var Brug i København og i Strid med kongelige Befalinger.[2] Det hele, man herved opnaaede, synes dog kun at have været, at Rundgangene ved de mere officielle Begravelser forkortedes fra tre til én. Selv ved Gert Ranzaus Begravelse 1627 i Kiel, hvor Christian IV personligt fulgte og gik lige efter Kisten, «bares denne efter Sædvane engang omkring Kirken».[3] Som det gik hos Adelen, gik det et Par Aarhundreder senere hos Landbefolkningen i det hele. Om Almueskik i Nørrejylland hedder det 1807: «Tilforn var det Brug at gaa Kirken tre Gange rundt med Liget, før det sattes i Graven. Derefter blev denne Rundgaaen indskrænket til én Gang, hvilket dog nu næsten skal være gaaet af Brug, saa at man gaar den nærmeste Vej til Graven».[4] Hele Norden over, fra Vossevangen til Holsten kunne Sporene af Skikken endnu paavises i dens Overgange og jævne Forvitring. Ved Aabenraa og Flensborg synes man længere end andetsteds at have vedblevet at bære den døde tre Gange om Kirken.[5] I Sønderjyllands Hedeegne bar man endnu 1863 den døde en Gang om Kirken.[6] Ved Ry i Nørrejylland brugte man 1893 at bære Kisten tre Gange om Graven.[7] 1896 bar i Nordsjælland en udsendt Kommando af Fodgarden efter Egnens Skik en dèr hjemmehørende afdød Menig først engang omkring Kirken, inden han bares til Graven.[8]

Naar i det 16de Aarhundrede Toget tre Gange havde vandret omkring Kirken, traadte endelig de forreste Lysbærere ind i Vaabenhuset og alle, de levende og den døde, fulgte dem videre ind i Kirken.

Hvad skulde man egentlig herinde? I Aarhundredets

første Trediedel, i den katolske Tid, havde Svaret været nemt nok. Her skulde læses en Messe over den døde, det er: En Gejstlig skulde ved et af Altrene velsigne Vin og Brød og herved ofre Kristus paa ny til Gunst for den afdødes Sjæl. Men efter Lutherdommens Indførelse var jo Læren om Messeofret bortfalden som Løgn og Bedrageri. Nadveren antoges nu kun at udøve Virkning paa den, der selv nød den. Hvad skulde man da nu inde i Kirken? Hvorfor nøjedes man ikke i alle de Tilfælde, hvor den døde ikke skulde jordes i Kirken selv, men ude paa Kirkegaarden, med at blive herude? Spørgsmaalet grov sig dybere ned endnu. Var overhovedet Hjælp af Præst ved Begravelse nu længer nødvendig?

Det er interessant at se, hvorledes disse Spørgsmaal vel skød sig frem, men skønt Børn af Reformationen selv, ligesaa hurtigt atter joges til Side. Tiden var aabenbart slet ikke moden til at drøfte dem. Fortids stærke Indtryk, gammel Vane overskyggede hvert svagt Forsøg paa selvstændig Eftertanke. Vi høre da baade i det 16de og 17de Aarhundrede oftere, især paa Landet, Tale om, at Lægmænd eller endog Kvinder paa egen Haand har besørget hele Begravelsen. Men dette synes hver Gang sket i fuld Uskyldighed, og de paagældende veg øjeblikkeligt sky tilbage for en Tilrettevisning. «Der skal ingen Degn eller Bonde jorde Lig Præsten til Forfang» bestemtes det paa Landemodet 1550 i Odense. Mads Madsen, der selv havde begravet sit Barn, undskyldte sig 1626 paa Landemodet i Roskilde med, at det var «sket af Misforstand». Aar 1630 klagede Bispen i Fyn over, at en Kvinde havde foretaget Begravelse.[1] Og rundt om i forskellige Kirkebøger fjæler sig uden Tvivl ligesaa underlige Optegnelser som denne af en Præst 1649: «Laurids Guldsmed blev begraven af Sognemændene d. 31te Januar, mig derom ubevidst,» hvilket 31te Maj samme Aar gentoges med et Barn.[2] Men i intet af disse Overgreb viser der sig klar Eftertanke eller Rygrad. Man var dog alle i Hjertet overbevist om, at en «rigtig» Begravelse burde foretages af Præst og i Kirke.

Hvad havde da Præsten at foretage i Kirken? Reformationens Hovedændring ved al Gudstjeneste bestod jo i, at Messen afløstes af Prædiken. Det samme gentog sig ogsaa ved Begravelse. Præsten skulde ikke længer læse en Messe for den døde. Slig Ugudelighed var nu afskaffet. Nej han skulde

holde en Ligprædiken over den døde. Thi i Evangelii lyse Dag var den papistiske Trolddom afløst af «Ordet».

Naar da Peblingerne med Lysene marcherede ind i Kirken sang de Salmen: «O Herre Gud benaade mig». Derpaa sang de, medens Baaren med den døde «flyedes til rette, og Folket kom til Stilhed»: «Mens vi leve paa Jorden her», — «hvis da mere Sang behov gjøres». Og sluttelig istemte de i hvert Fald: «Vi troe allesammen»[1] — alt blot som Indledning til Hovedhandlingen: Ligprædiken.

I højere Grad end ved den almindelige Gudstjeneste var her i ægte luthersk Aand Ordets Forkyndelse gjort til Handlingens Midtpunkt. Og med god Grund. Thi ved en Lejlighed som denne var der større Udsigt end ved en almindelig Gudstjeneste til at faa Tilhørerne i Tale. Dødens Forkyndelse havde jo nys lydt, forstaaelig for alle. Den var enhver i frisk Minde og krævede Fortsættelse og Forklaring. Det gjaldt da blot om at tage Traaden op, hvor den slap, og lade Guds Ord hele Resten. Selv om Lysene om Baaren kun lyste fattigt imod det Væld af Kærteglans, der i Katolicismens Tid havde straalet fra de mange Altere; selv om Peblingernes Sang, om saa Menigheden stemte i med, lød skurrende og ufilet mod de katolske indøvede Kor; selv om den kalkede, mukkengraa Kirkevæg, Præstens Hverdagsdragt, den fortrykte Degn, alt gjorde et fattigt, knugende Indtryk paa den, der kunde huske Væggenes forgyldte Billeder, de kostbare Ornater, et Glimt fra de svungne Røgelsekar, og den rige Betjenings rød og hvidklædte Skare — i dette ene Øjeblik stod Lutherdommen Maal med Katolicismen. Thi den forstod, at her var Ordet paa sin Plads. Det, der krævedes, var ikke at lulles i Dvale af Toner, Guldglans og Røgelseduft, men en klar menneskelig Tale, jævne Ord paa Modersmaalet fra den, der selv havde ladet Pinseunderets mangfoldige Sprogtale foregaa, og vel vidste at tyde ogsaa Dødens mørke Gaade. Stunden var Ordets, og Ordet var fra Gud.

Saa stor, saa taknemlig var Opgaven, der stilledes Ordets Forkyndere, Hr. Mads, Hr. Jens, Hr. Morten, idet de

besteg Prædikestolen. At mange af dem efter bedste Evne søgte at løse den, tør ikke betvivles. Men Ulykken var, at der samtidigt stilledes dem andre Opgaver, der gjorde det, paa Vorherres Vegne at forklare Livets og Dødens Gaade, til delvis en Bisag. Adelen havde nemlig ogsaa indset Stundens Vigtighed og krævede sine Interesser fortrinsvis varetagne. Som Jakob i sin Tid, da han tjente Laban mod at faa alle de brogede Lam, vidste ogsaa Adelen nu, at til Formaalets Fremme krævedes brogede Kæppe anbragte just i Ligtalens rindende Vand, hvortil Folket med Begærlighed søgte. Adelen forlangte sine afdødes Ros, deres Afstamning og Levnedsløb berettet i Ligprædiken. Og Herremanden paa Gaarden var nu engang Præsten nærmere end baade Luther i Wittenberg og Vorherre oppe i Himlen.

Det ydre Paaskud til denne Adelens Fordring var, at i den katolske Tid havde det paa Slutningen været Skik ved Begravelser, for godt Eksempels Skyld at anføre den afdødes Sjælegaver og i denne Forbindelse stundom ogsaa omtale hans Livs vigtigste Begivenheder. Men dette var for lidet eller intet at regne imod, hvad Adelen nu krævede og ved sin Magtstilling fik gennemført: at Ligtalen, istedetfor kun at handle om Gud, Kristus og Døden, fortrinsvis blev en Lovprisning af den døde, hans Slægt, hans Liv, hans salige Endeligt.

Hvad der her som overalt afgav det Forbillede, Adelen eftertragtede, var hvad der foregik ved kongelige Begravelser. At der over Christian III, Reformationens Gennemfører, kun lød stærke Lovord fra den lutherske Gejstlighed om hans kristelige Liv og salige Endeligt, var let forstaaeligt. Men lige saa hurtigt var det fastslaaet, hvorledes en Ligtale over en adelig skulde være. Den skulde falde i to Hoveddele, først en Omtale af den afdøde, dernæst en kort Udlægning af den valgte Tekst. At den første Part blev Hovedparten, den, hvortil der lyttedes med mest Interesse, laa i Sagens Natur. Den begyndte med en «hæderlig Taksigelse paa den dødes Venners Vegne til dennem, som med deres Nærværelse denne Begravelse haver foræret»[1]. Dernæst fulgte en Omtale af den dødes Herkomst og Aner, en Udlægning af den Tekst, der holdtes alle for Øje i Form af Vaabenskjoldene paa de store Lys om Baaren. Denne Tekst var i Reglen vanskelig for Prædikanten at udlægge, da han jo ikke var saa be-

vandret deri som i den bibelske. Stundom kunde det vel gaa ham som Biskop Jens Nielssøn i Oslo, at han først havde faaet en urigtig Stamtavle opgiven og kun lige i sidste Øjeblik fik den rette,[1] saa at den hellige Lektie her kunde falde ham lidt svær. Men Præsten maatte passe godt paa, thi mange Øren lyttede opmærksomt til, og de kyndige var nøjeregnende. Det var kun den raa Plebs, for hvem hans Redegørelse i det enkelte blot bundfældede i et plumpt, almindeligt Indtryk: «Paa hindes fædrene var hun af de Valkendruppe, paa hindes mødrene var hun en Friser.»[2]

Den tredie og vigtigste Part, der naturligvis behandledes med størst Udførlighed, drejede sig om den afdøde selv. Men dette Emne faldt atter ganske naturligt i to Partier: Hans Liv og hans Endeligt. Den første Part, hans Levnedsløb, havde, som vi jo ovenfor har set, meget hyppigt den afdøde selv eller hans nærmeste forfattet. Den anden Part, hans kristelige Endeligt, havde Præsten gerne selv overværet, og kunde derfor nu i Menighedens Midte aflægge et sandt Vidnesbyrd om. Kærnepunktet heri: den bortgangnes «Bekendelse», var denne offentlige Bekendtgørelses egentlige Hovedindhold.

Først efter alt dette fulgte den egentlige Prædiken. Det var ikke med Nødvendighed givet, at denne maatte blive mat. Tværtimod laa der jo i Emnets Ordning en Anvisning paa at skrue Stemningen stadigt højere op: En Tak til disse kære Venner, der samledes om denne Baare. Den var vel værd at samles om, thi den bortgangne stammede fra de og de berømmelige Slægter. Af disse Slægter var udgaaet en saadan Mand. En saadan Mand havde ført et saadant Liv. Og et saadant Liv havde ført til et saadant Endeligt. Nu galdt det om at sætte over den sidste og højeste Hindring, spore Stemningen til Springet ud i det rent kristelige: «Et saadant Endeligt er Beviset for en saadan Gud, der har forbarmet sig over os alle og sendt osv. Men her glippede det i Reglen. Der hørte stor Talekunst og Forfarenhed til at gøre denne Overgang, saa Tilhørerne ikke faldt fra. I Reglen havde Taleren tidligere omtalt Gud og hans Naade saa meget i dens Ytringer overfor den afdøde, at det nu faldt mat at tale om den i Almindelighed. Desuden var man heller ikke vant til at slutte fra den enkeltes Liv til Gud og hans Egenskaber. Man sluttede omvendt fra Gud, der havde aabenbaret sig i Skriftens Ord, til hvorledes det altsaa

gik den enkelte. Paa meget faa Undtagelser nær glippede det da her for Prædikanten, han blev bred og almindelig og kedelig. Dette sporedes atter paa Tilhørerne, der lidt efter lidt glippede med Øjnene til Svar, som Udtryk for, at de ikke længer fulgte med, men nu, da de havde fulgt det salig Lig til dets salige Endeligt, bukkede under for Træthed, de mange Bægre saa tidligt paa Morgenstunden og den tunge Luft i Kirken.

Dette var maaske uheldigt. Men standsmæssigt set — adeligt som gejstligt — var dog det væsentlige reddet. Levnedsløbet og det kristelige Endeligt. Hvor havde ikke den kære Sjæl haft Møje med at samle det hele paa sit yderste, alt mærkeligt, der var hændet ham fra hans Ungdom, indtil han som gammel til Pryd for sin Slægt havde tjent Konge og Fædreland i saa og saa mange Aar. Og hvor højnede det ikke Præstens Anseelse: i det afgørende, det om det kristelige Endeligt, at være Vidne og Dommer i samme Person. Her at dimittere med Udmærkelse tjente baade den, der havde bestaaet, og den, der havde beredt og prøvet ham, i lige Grad til Ære. Dog, soli Deo gloria!

Saaledes formede Ordet og dets Forkyndelse ved denne Lejlighed sig alligevel til et smukt og velafrundet Hele. Ligprædiken blev vel ikke, som oprindeligt maaske paatænkt, et Glar, hvorigennem man skuede Dødens og Livets guddommelige Forklaring. Guds Ord brugtes blot som Belægning bag paa Glasset, saa at dette herved omdannedes til et Spejl. Men i dette Dødens Spejl stod straalende og lyslevende Livet selv afspejlet saa skønt, saa adelsbaarent, saa gejstligt veltilfreds, at enhver straks kendte det og glædtes derved. Her var ingen Tant eller tom Forfængelighed. Det var selve Guds Ords Værk, et afsluttet Liv, set i Evangelii klare Lys. Derfor: soli Deo gloria!

Ved en ren ubetydelig Ændring i Ligprædikens fem Bestanddele: — Tak til de mødte, den afdødes Aner, Liv og Endeligt, og Guds egne Ord — blev da Ligprædiken til det, den efter Tidens Smag burde være: Troens rare Klenodie, «Livsens Krone», afleveret hos den afdødes Familie. Netop den sidste Part af den, den egentlige Prædiken, kunde aldeles ikke undværes. Det var dens betryggende Afslutning, hvorunder man trøstigt kunde blunde ind. Det var den Troens Guldgrund, hvorpaa hele det levende Billed stod malet: Venner, Aner, Levnedsløb, Endeligt og den beskedent forsvindende Gejstlige. Ligprædiken

var, hvad den burde være: Livets «Forklaring». Livets «Forklaring» i Gud. Derfor: soli Deo gloria!

Det laa i Sagens Natur, at Ligprædiken, engang indført, var et Instrument, der maatte gaa fremad i Fuldkommenhed. Tidens Krav og den stærke Konkurrence virkede hver især fremmende. Allerede 1566 udtalte Fyns Biskop sig med Uforbeholdenhed om, hvorledes en Ligprædiken burde være. Der burde i den «gives den døde et godt og kristeligt Vidnesbyrd efter Personers Vilkaar». Af hans Levned og hans Endeligt burde især fremhæves, «hvad derom til Gavns kan siges uden Smiger og Øjentjeneste, hans efterladte Venner til Trøst og andre til et godt Eksempel». «Er der og noget iblandt om hans Levned og Endeligt, som mere kan være til Forargelse end til Opbyggelse, da skal det enten af kristelig Kærlighed skjules og fornufteligen gaas forbi, eller kristelig forbedes, efterdi den naadefulde Gud selv skjuler Syndsens Mangfoldighed.» — En saadan fælles Bestaaen kunde imidlertid være betænkelig og nedsætte Prøvens Værd i Menighedens Øjne. Det vilde dog være for galt, om visse fynske Herremænd, der ikke bestilte andet om Søndagen end at gaa paa Jagt, drikke og gøre Nar ad Præster, skulde kunne regnes blandt dem, «der blive bestandig til Enden, paa hvis Salighed er intet at tvivle udi nogen Maade». Bispen opstillede da for saadanne, — om end med behørig Forsigtighed, thi den Slags Fyre var ikke til at spøge med, — en Udsigt til en Art Meniges anden Klasse med Hensyn til Ligprædikener. «Om hine aabenbare Guds Foragtere og Nimrods Staldbrødre (om saadanne nogensteds findes, det Gud forbyde!), som ikke komme til sand Pønitense og faa et saligt Endeligt, skal langt anderledes tales og handles, andre til et Eksempel, at de kan raades til Gudsfrygt.»[1]

Skønt Bispen her følte sig beføjet til at antyde, at der selv under Ligprædikenernes Silkepels fandtes Kløer, kan enhver sige sig selv, at det ikke var disse, der udvikledes under den nye, forfinede Kultur. Tværtimod. Udviklingen gik sin rolige, ustandselige Gang i Retning af Lovtaler, kristelige Lovtaler, over den afdøde. Kirken opfyldte herved kun sin ypperste Pligt: at forberede til Himmerig. Ved Fødselen tvættede den i Daabsens Vand alle de smaa Spirer rene for Arvesynd. Ved Døden rensede den i Ligprædikenen alle de voksne Knolde for Verdens Smuds, rede til Omplantning i Himmerig. Allerede Aar

1624 havde denne kirkelige Generalafvadskning naaet en Yderlighed, som maatte gøre Statsmagten betænkelig. Det kunde jo nemlig ikke være denne ligegyldigt, om alt, hvad der hed godt Navn og Rygte, naturligt Omdømme, almindelige moralske Begreber, opløstes og afløstes af dette kirkelige Kalkvand, tjenligt til Pudsning for hvadsomhelst. Aar 1624 befalede Christian IV, at alle Bisper i Danmark og Norge alvorligt skulde tilholde deres Præster at holde Maade i «Opregnelsen af afdødes Levned og Bedrifter.» Som Tilstanden nu var, var der ingen Forskel paa dem, der virkelig havde ført et gudeligt Liv og gavnet Fædrelandet og paa andre. Præsterne «tilbragte nu en stor Tid i deres Ligprædikener unyttelig» ved at opregne den afdødes Liv og «Legender» og berømme mere end sømmeligt er. Det skulde derfor tilholdes dem ikke at gaa videre og imod bedre Vidende «udføre mere, end Sandhed kan taale». De burde tværtimod «anse det Sted, paa hvilket de staa, kaldede dertil af Gud, og hvad dette Sted udkræver».[1]

Det er kun lidet troligt, at selv et Tilhold som dette har haft nogen blivende Virkning. Strømmen bar ustandselig fremad i en og samme Retning. Der krævedes Lovtale, og den blev ydet. Gik en eller anden ondsindet eller paa Dril mod Skik og Brug, passede man nøje paa og kaldte ham for Retten. Det blev f. Eks. Sognepræst Hans Kruse i Helsingør en ubehagelig Historie, at han i Ligtalen over Kirsten Pedersdatter havde oplæst en Tekst af Josva Bog om Rahab, «som i Skriften nævnes en Skøge». Han blev indstævnet af de efterlevende, og der maatte mange gode Ord til, førend den Sag blev forligt.[2]

Det vil heraf være klart, hvor meget Værd der i de Ligprædikener fra hine Dage, som er bevarede indtil nu, bør tillægges de historiske Beretninger, især hvad der meddeles om vedkommendes Sindstilstand og religiøse Anskuelser. Det gaar de fleste Læsere her paa samme Maade. Straks tiltales man baade af Datidens fyndige Sprog og af den dybe, inderlige Religiøsitet, hvorom der i dette enkelte Tilfælde synes at være Tale. Men lidt efter lidt bliver man opmærksom paa, at det meste heraf ikke gælder denne bestemte Person alene, men er staaende Udtryk, der næsten enslydende stadigt vende tilbage, hvem der saa tales om, en Art Façon for gejstlig Gengivelse af, hvorledes det er passende at dø. Og med Forundring opdager man, at der paa dette Omraade gælder andre

Regler end i det virkelige Liv. Som en Stok, der stikkes ned under Vandet, faar et tilsyneladende Knæk, hvor den mødes med Vandspejlet og ofte tillige skifter Farve, saaledes faar alt, hvad der kommer ned under Ligprædikenernes Dække et eget Brud, et eget Knæk, en ny Art Glans, forskelligt fra det virkelige Livs. Selv den mest naturlige, dagligdags Bemærkning, vrides, allegoriseres og forsynes med Gudblink hernede. Der hører ikke ringe Øvelse, Taalmodighed og Afkaldsevne til, for at oversætte fra Ligprædiken tilbage til Virkelighed. Thi for saa mangen Ytrings Vedkommende, der drages op, gaar ikke blot det tilsyneladende Brud med det Givne tabt, men Glansen, Pointen, det egentlige Indhold tillige. Ligprædikenernes Sjælemalerier tør da som Regel ikke tages som Portræter, men blot som Udtryk for en egen Art stiliseret Fremstillingsform, hvori Datiden drev det vidt. De var en Slags historisk Konfekt. Livets raa Frugt forelaa her forsigtigt tørret og religiøst kandiseret, ikke blot velsmagende i Øjeblikket, men egnet til som lutherske Mindegodter at tages hjem med.

Blandt de Fremskridt, der foregik med Ligprædikerne, var et af de tidligste, at de ogsaa tryktes som Bøger. Denne Mode begyndte omkring Aar 1570. I dette Aar udkom Niels Hvids Ligprædiken over Henning Qvitzov og Niels Hemmingsens over Mogens Gyldenstjerne. Aaret efter udkom Anders Sørensen Vedels over Johan Friis og Niels Hemmingsens over Otto Rud og over Børge Trolle. Skikken fik ogsaa tilbagevirkende Kraft, idet den Ligprædiken, som Niels Hemmingsen Juli 1565 havde holdt over Herluf Trolle, nu ogsaa udgaves 1572. Det ses altsaa, at Niels Hemmingsen her har været Foregangsmand, ikke mindre end fire af hans Ligprædikener har været blandt de først udkomne. Som Paaskud brugtes gerne, at man ønskede at trøste ogsaa dem, der ikke havde kunnet være tilstede ved Begravelsen. Den kun let tilslørede Hovedhensigt var dog naturligvis den, hvori Slægt og Forfatter mødtes, at rejse den afdøde et literært Hædersminde. Den egentlige Prædiken maatte ganske vist medtages og fyldte stærkt, nærmest til Glæde for Forfatteren. Men Hovedinteressen knyttede sig til den afdødes Levnedsløb og Endeligt, og Forfatterens Kunst bestod maaske fortrinsvis i just i dette sidste Parti at lade den «kristelige Bekendelse» træde frem i fuldt Lys. At Bogen var et Mindeskrift fremgik ogsaa af, at den i Reglen foruden Levnedsløb, Endeligt og egentlig

Prædiken tillige indeholdt latinske og danske Digte, Gravskrifter osv. af andre Forfattere, alt til Ære for den afdøde og hans Slægt.

Saavidt man kan skimte, mødte denne nye Form for Æresbevisning: trykte Ligprædikener, i Begyndelsen Modstand fra forskellig Side. Maaske mente de, der ikke selv havde fundet paa Idéen, at dette var at tilrane sig en Ære, der kun tilkom Konger. Andre lastede det maaske som utidig Vigtighed og Paatrængenhed af Forfatteren. Endnu Aar 1591 fandt Anders Sørensen Vedel det fornødent, da han udgav sin Ligprædiken over Klaus Glambek, i Fortalen at skrive: «Omendskønt noget særsindet og avindssygt Menneske kunde fortænke eller laste mig herudi, saa bør mig dog mere at anse Guds Bud og Vilje, som vil og befaler, at man skal trøste de trøstesløse og bevise dem Taknemmelighed, som af os have forskyldt godt.»[1] Skikken bredte sig med rivende Fart. Allerede 1594 var man endog i Norge ganske inde i alle de Hensyn, som en høflig Forfatter af en trykt Ligprædiken havde at tage til forskellig respektfuld Indbinding. «Om Morgenen tidlig den 2. Septbr 1594, førend Bispen i Oslo drog af i Visitats, var Hr. Oluf Pedersen, som er Kapellan paa Slottet, hos Bispen. Og Bispen antvordede hannem tre Eksemplarer af Ligprædiken [holdt af Bispen over Lensmanden paa Bahus, Henrik Gyldenstjerne, 1592, men først nylig trykt], som skulde til Tønsberg. Iblandt hvilke var et til Hr. Rasmus Hjort, bundet i brunt Pap, grøn paa Snittet og grønne Snorer udi. Nok et Eksemplar bundet i Guld med Snorer udi til Giese Hr. Rasmus'es. Nok et Eksemplar til Jørgen Lauritsen, lige saadan som det Eksemplar, Hjort fik. Og var disse 3 Eksemplarer tilsammen knippet i Perme. Nok antvordede Bispen Hr. Oluf to Eksemplarer bundne i Guld. Det ene skulde Axel Urup have og det andet hans Frue, og var de tilsammen bundne i Pergament. Og havde Bispen skrevet deres Navn alle sammen med sin egen Haand udi hvert Eksemplar især. Nok laa der to Knippe Eksemplarer af Ligprædiken hjemme, som Hr. Oluf skulde føre til Hans Pedersen og til Peder Iversen. Hvor mange de var og hvordanne, findes i Tegnebogen.»[2] Det brede, nydende Velbehag, hvormed Beretteren smager paa enhver af disse Enkeltheder, er ligesaa betegnende som Bispens praktiske Inddeling: Embedsbroder i Pap med grønt Snit; hans Hustru, som Kvinde, og tilmed Søster til Bispens første Kone, dito med Guldsnit, men Adelsmand med Frue hver især Pergament med Guldsnit.

Det var Tidens betydeligste Gejstlige, der var gaaede i Spidsen for den nye Skik med trykte Ligprædikener. Dette virkede baade til at give Skikken Fart og tillige til at brede Kundskab om, hvorledes disse havde behandlet Emnet. Deres Fremstillingsmaade blev nu den toneangivende, der ofte næsten slavisk fulgtes. Men man formaaede ikke med samme Lethed at tilegne sig deres Takt og Overlegenhed. Allerede et Aarti ind i det 17de Aarhundrede var man naaet til de besynderligste Overdrivelser. Titlerne, der ogsaa havde været de første trykte Ligprædikeners svage Punkt, lød nu mere og mere skruede. Og man indlod sig nu paa at trykke Ligprædikener med Beskrivelse af Levnedsløb og kristeligt Endeligt selv over smaa Børn. Pastor Jens Zeuthen f. Eks holdt og udgav 1608—9 Ligprædikener over Jørgen og Otto Rosenkrands samt Jomfru Ida Rosenkrands, af hvilke ingen var ældre end omtrent tre Aar.[1] Pastor J. Gødesøn gjorde ligesaa over Børnene Christian og Kirstine Skeel.[2] Drengen var kun «2 Aar, 4 Uger ringere end 3 Dage», og «dette velbyrdige, salige Barn, Jomfru Kirstine Skeel», kun 15 Uger. Men alle fik de baade mundtligt og paa Tryk deres Aner, Levnedsløb og kristelige Endeligt.

Da Ligprædikener indførtes i Danmark efter Reformationen, var det fra første Færd Tanken, at en saadan skulde holdes over enhver, der ønskede den («hvor Prædiker er tilkalden»). Allerede i Udkastet til den danske Kirkeordinans bestemtes det, at «Prædikeren skal gøre en Formaning udaf Sankt Poul eller nogen andensteds i Skriften til Folket.» Der gaves Anvisning paa at begynde f. Eks. saaledes: Kære Brødre og Søstre! efterdi vi høre og se, at dette Liv er endeligt, da lader os alle saa leve, at vi maa til Salighed dø. Ved Talens Slutning skulde Prædikeren «bede dennem alle falde paa Knæ og bede pater noster.»[3] Denne Ordning bevarede, som det vil ses, en Del af de katolske Skikke: Knæfald og pater noster. I Blekinge kaldes ogsaa Ligprædikener endnu for «Ligmesser».[4] Men tydeligt var det, at man havde tænkt sig Ligtale som noget, der i Reglen burde holdes. Og dette fandt vistnok ogsaa Sted.

Men «Ligprædiken» i snævrere Forstand med Beretning om Levnedsløb og kristeligt Endeligt var en adelig Opfindelse, som man saa vidt muligt søgte at hævde sig Eneret til. I Længden var dette dog umuligt. Der var en jævn og umærkelig Overgang fra i Talen at sige et Par Ord om den

afdøde som Trøst for de efterlevende til at gaa nærmere ind paa hans Liv og Endeligt. Allerede omkring Aar 1570 synes i det mindste de velstillede iblandt Borgerne i Danmark at have tilkæmpet sig den Forret, at faa deres Liv og salige Afsked berørt i Talen. At dette skete kort, fulgte blandt andet ogsaa af den knappe Tid, som Præsten havde til at lave en særlig Tale i denne Anledning, i Reglen jo kun fra Dag til anden. Det var maaske denne Skikkens Udbredelse og Forsimpling, der gav Anledning til Adelens nye Fremskridt, ogsaa at lade deres Ligprædikener trykke, en Forret, som de af mange Grunde ikke behøvede at frygte for ogsaa skulde blive tilegnet af Borgere, endsige Bønder. Omtrent samtidigt udformede den Skik sig, at det var upassende for en Adelsmand at faa Ligtale over sig holdt af andre end en Bisp. Præster fik betjene de Gemene. I det 16de Aarhundrede holdt vel Navne som Niels Hemmingsens og Anders Sørensen Vedels endnu igen. De havde lige saa god Klang som nogen Bisps. Men i det 17de Aarhundrede blev det almindeligt, at fornemt Lig krævede Bisp.

Der ydedes da ikke nogen egentlig Modstand i Kongeriget Danmark mod, at ogsaa Borgere og Bønder kunde faa deres Liv og Endeligt — «Personalia», som det nu blev lærd Købstadsmode at kalde det — med ind i en Ligprædiken. Derimod skete dette i Sønderjylland. Komisk nok ikke fra Adelens Side, der allerede havde mistet Eneretten, men fra Borgerstandens Spidser, der nu, da de havde naaet den eftertragtede Ære, ikke ønskede at dele den med Smaakøbmændene og «gemene» Haandværkere. Det lykkedes dem virkelig at faa sat igennem i Flensborg 1613, at der den 4de August s. A. udstedtes Forbud imod, at Byens Handels- og Søfolk samt Haandværkere uden videre kunde faa holdt Ligprædiken over sig. Sagen skulde i hvert enkelt Tilfælde henvises til vedkommende Sogns Borgemester, der havde at afgøre, hvorvidt det kunde tilstedes. Allerede tre Aar efter maatte dog dette latterlige Forbud tilbagekaldes. Ved Forordning af 20. Februar 1616 tilstodes der enhver i Flensborg Tilladelse til at «faa sit Livs Afsked efter endt Prædiken kortelig omtalt.»[1]

Længere varede det overalt i Norden, inden Borgerstanden fik tilegnet sig den højeste Grad af Fuldkommenhed: trykt Ligprædiken. Da dette endelig skete i Danmark, var Tonen i Ligprædikenerne her forlængst indtørret til en pedantisk, religiøs Kancellistil. Den Humor, der glimtvis havde turdet komme til

Orde i de første Ligprædikener efter Reformationen, var der nu ikke mindste Spor af. Hans Thomsen f. Eks. havde i sin Ligprædiken over Christian III givet den fornøjelige Anekdote tilbedste om Kongens kaade Ungdomsstreg som Prins i Kejser Carl V's Følge i Worms 1521. Da en Munk prædikede for Kejseren, og herunder skiftevis hævede og sænkede sig, kom Spidsen af hans Livsnor under den sidste Bevægelse til stundom at stikke ud gennem en Sprække paa Prædikestolen. Prinsen havde da ikke kunnet modstaa Fristelsen, men engang, da Snoren var ude, slaaet Knude derpaa, saa at den ulykkelige Munk ikke kunde komme til Vejrs igen, men maatte anraabe Kejseren om Hjælp. Denne var først bleven højlig fortørnet, men havde derpaa godmodigt glattet over den unge Mands Mangel paa Respekt for Gud og Kejser.[1] En saadan Beretning, eller f. Eks. Anders Sørensen Vedels trohjertelige Forklaring af Grunden til Frederik II's Død, Kongens Repræsentationspligt i Drukkenskab, alt sligt var utænkeligt hundrede Aar efter. Man læse som Modsætning blot følgende Titel paa en trykt Ligprædiken over en Borgermand 1676: «Guds Helgenes Handelsstad, paa Jorden i Strid, i Himlen i Sejr, fremsat af Epistlen til Hebræerbrevet 12. Cap. 22—24 Vers, og over den ærlige, højagtbare, fordum velvise Raadmand, tro og umistelige Kirkeværge, vel fornemme Borger i Horsens, nu i Gud højsalig Himmelborger, Johan Andersøn, dèr hans Lig hæderligen med kristelige Ceremonier blev nedsat i Horsens Klosterkirke Tirsdagen d. 28de Aprilis 1674, i anseelig gejstlig og andre Guds Børn folkerig Forsamling, enfoldigen forhandlet af Peder Rasmussøn Rytter, Sognepræst sammesteds.»[2] Saadanne Udtryk driver af Skruethed og Kryberi.

Med den største Kraftanstrængelse og en hensynsløs Ødselhed hævdede Adelen i Danmark sit Forspring, hvad trykte Ligprædikener angik, indtil omkring 1730. Udstyret var i Aarenes Løb blevet bestandig rigere. Det 16de Aarhundredes Ligprædikener i smaat Format — lille Oktav og lignende, — var nu omkring Aar 1700 afløste af stort Kvart, ja, Folioformat, og Udstyr med kostbare Kobberstik af den afdøde, hans Lit de parade, Ligbegængelse, Illuminationen i Anledning af samme og deslige. Hver Ligprædiken repræsenterede nu en lille Formue i Udgifter. Da Buen ikke kunde spændes højere, brast den. Efterat Overdrivelsernes Yderpunkt var naaet omkring 1730, ophørte Adelen i Danmark temmelig pludseligt med de trykte

Ligprædikener og herved tillige med de dertil hørende Levnedsbeskrivelser og Beretningen om det kristelige Endeligt. Hos Bondestanden holdt Skikken sig derimod ganske tydeligt ned til omkring Midten af det 19de Aarhundrede. Endnu saa sent som 1859 udkom en Ligprædiken af den gammeldags Art under følgende Titel: «Testament over den her i Livet hæderlige og velagtede, nu hos Gud salige Dannekvinde, Dorthe Christensdatter af Kjærby, hvis jordiske Levninger vi idag have overgivet til Gravens Ro for der at gemmes til en ærefuld Opstandelse.» (Trykt hos Chr. G. Thortzen i Kallundborg. 4to.). Og om Forholdene i Sønderjyllands Hedeegne 1863 hedder det: Naar Liget er sænket i Graven, forelæser Præsten æ Pensonaal, d. e.: Personalia, efter at have kastet Jord paa, og holder en kort Ligtale.»[1]

I sine Velmagtsdage i det 16de og 17de Aarhundrede var Ligprædikenen med dens Hilsen og Tak til Følget, dens Opregning af Anerne, Levnedsbeskrivelsen, det kristelige Endeligt og den derpaa følgende lange Prædiken et solidt Stykke Arbejde, der krævede mange Timer, ikke blot naturligvis til at affattes, men selv til at holdes og høres. For blot at nævne et Eksempel. I Biskop Niels Bangs trykte Ligprædiken over Rigskansler Christopher Urne fylder Prædikenen alene 183 Kvartsider. Det var derfor et Udtryk grebet ud af Livet, men samtidig vistnok at tage Munden lovlig fuld, naar Christian IV meddelte Kirstine Munk den 27de December 1630, at skulde han minde hende om alt, hvad han havde at beklage sig over hende, «da vilde dette blive længere end den fornemste Ligprædiken, som er trykt i Danmark i 10 Aar.»[2]

Et saadant Arbejde var selvfølgelig ikke omsonst. Naar Hr. Peder, Hr. Hans, Hr. Morten havde haft den Tilfredsstillelse først at skaffe sig Ørelyd blandt det støjende Ligfølge, ja, tiltvinge sig Opmærksomhed for, hvad han meddelte om den afdødes Liv og sidste Timer; naar han dernæst oppe fra sin Prædikestol havde i Timevis overskuet Udviklingen, set hvorledes disse bekræftende Nik lidt efter lidt gled over til dyb Søvn, som ikke selv de kraftigste Slag i Pulten længer kunde dundre op; naar han havde mærket Varmen, Sveden paa Næsen, dens Rislen ned ad omkap med Vokset dèr paa det nordre store Vokslys med Tyven i, som han ikke kunde faa Øjet fra, og som den Søvnetryne af en Kertedreng ikke kunde falde paa at snyde;

naar han under alle disse Omskiftelser trofast asende, fremdeles fyldte Kirkens Hvælvinger, saa det sorte Spindelvæv dirrede — saa var det hans Trøst, at hans Løn ventede ham, og en Arbejder var sin Løn værd.

19.

Den Gejstliges Løn var naturligvis forskellig, alt efter hvem den døde var. Men den var der dog, ihvorvel den i den korte Tid siden Reformationens Indførelse gentagne Gange havde været alvorligt truet.

Den første Fare, den havde udstaaet, var selve Overgangen til Lutherdommen. Ved denne Lejlighed havde Christian III og de andre høje Herrer, der var saa fintfølende og rundhaandede paa andres Bekostning, ogsaa afskaffet den gamle, indbringende Skik: Offer til Præsten ved Begravelse. Hvor smukt havde det dog ikke — kirkeligt set — taget sig ud i den katolske Tid, at hele Følget ofrede til Gud og Præsten, alle gik de én efter én frem og rakte som Gave, hvad Hjertets Varme og deres Kærlighed til den døde indskød dem. Og hvor storartet havde det ikke kunnet være! Tænk blot paa en Dag i Roskilde Domkirke som den 4de Juli 1413, der endda kun var Mindefesten (Artid) for Dronning Margrethes Bisættelse Aaret forud! Ved 50 Altere havde de ofret. Erkebispen og femten Bisper havde været tilstede. Kongen, Dronningen og fremmede Fyrster var tre Gange gaaet rundt til hvert især af de halvhundrede Altere og havde ofret paa ethvert af dem: Guldsager, Silkedamask, forgyldte Kalke, Pengestykker i Gylden og Nobler. Følget havde gjort ligesaa. Ja, selv for Knægtene var der stillet en Tønde med lybske Hvider, som de kunde tage af og ofre paa hvert et Alter. Jubelen var stor i Roskilde, da mod Aften Resten af Tøndens Indhold kastedes i Grams til alle Byens fattige. Saaledes var man bleven ved tre Dage i Rad.[1] Ganske vist havde de dengang troet, at saadant Offer var Gud velbehageligt og gavnede baade den døde og dem selv. Nu vidste man bedre Besked. Men man kunde jo have nøjedes med at belære alle om, at dette ikke var Tilfældet, og at gode Gerninger nu slet ikke længer eksisterede. Man behøvede da ikke derfor at afskaffe selve den

smukke, gamle Skik med Offeret. Man var dog ikke heller allevegne saa fremfusende. De Tiender, som Kongen inddrog, fik jo Lov at bestaa.

Saaledes tænkte endnu langt ind i det 16de Aarhundrede vel mangen Præst i sit stille Sind. Men, som sagt, Regeringen afskaffede Offeret ved Begravelser. Gejstlighedens eneste Trøst var at kunne slaa sig for Brystet og udtale, at man nu dog Gudskelov var kommen bort fra denne fordums Ugudelighed. Trøsten var ringe, og Ordene faldt ikke ganske let og naturligt. I følgende Ord af Fyns Biskop tredive Aar efter Reformationens Indførelse, mærker man endnu lidt Uklarhed i Mælet, og at Tungen ligesom bliver tyk i Munden paa den talende: «Offer udi de dødes Begravelse skal herefter være aflagt aldeles, efterdi det er dog en Levning af den gamle Pavedom og Hykleri, som udi den ugudelige Sjælemesse med flere saadanne vederstyggelige og utilbørlige Ceremonier plejede at bruges, og fandtes dog ingen ret Grund eller Hjemmel at have nogetsteds i den hellige Skrift, men er optagne mere for en udvortes Pral udi saadan Handel, saa og for egen Nyttes Skyld, deres, som saadant og andet mere udi Begyndelsen foruden Grund og Hjemmel af den hellige Skrift vrangeligen paafundet haver.»[1] — Ak, Gud ja!

Men ærgerligt maatte det dog alligevel være, blot man kom saa kort hjemmefra, som over til Als, at se, hvorledes Offeret ved Begravelse her fremdeles trivedes efter Reformationen, uden at nogen Moderssjæl tog Anstød deraf. Endnu i Aarhundreder efter kunde man i Præsters Optegnelser her læse Regnskab over, hvad de havde tjent i Offer ved saadan Lejlighed: for en Kone død i Barselseng, 11 Mark Lybsk, for en Herredsfoged, 31 Mark og 10 Skilling, for en Ædelknabe 8 Mark og 12, osv. osv. Og altid ofrede de kære Mennesker, der mødte, rede Penge, som var dobbelt velkomne, hvor Betalingen for Tjenesten kunde lyde som saa: «fem Gæs til Skt. Mikkelsdag og to Skæpper Humle.» Hvor broderlig lød ikke en Ordning som denne: Provsten Hr. Joh. Brandt blev begraven, hans Brodersøn holdt Ligprædiken over ham, og «Hr. Laurits i Svenstrup stod for Alteret og tog Offeret.»[2]

Sammenlignet hermed var det kun kummerligt, hvad Christian III bød sine Præster i Vederlag for al med Begravelse forbunden Ulejlighed. Ifølge Kongebrev af 5te September 1539 blev Taksten for Hallands Vedkommende ansat saaledes: «Et Men-

neske, som annammer Sakramentet, skal give Sognepræst 10 Skilling til Jordefærd. Børn og andet ungt Folk, der ikke annammer Sakramentet, skulle give 5 Skilling til Jordefærd. Degnen skal have 3 Skilling af hvert Lig, som jordes og det formaar.» For Skaanes Vedkommende blev denne usle Takst endnu yderligere beklippet, idet ældre her skulde give Præsten 5 Skilling, Kirken 5 og Degnen 5; Ungfolk halvt saa meget.[1] En saa lurvet Betaling var knap Vederlag for Slid paa Støvlesaaler og for Vokspletter paa Kjortel.

Heldigvis var der dog noget, der hed at give mere end den karrige Takst. Takst var overhovedet et stygt Ord, der mindede om Ufred og ikke burde høres blandt Guds Børn og fromme Jævnkristne. Men dernæst var den katolske Kirke god at være Arvtager efter. Betænksomt havde den sørget for Frugtbarhed ved Overrisling fra dobbelt Side. Offeret, de efterlevendes Gaver ved Begravelse, var for lidet at regne mod den Gave, Kirken havde hjulpet den døende med at bestemme som sin sidste Vilje. Denne i Testamentet anførte Gave, «Sjælegaven», bestod heldigvis endnu, og bredte, som vi tidligere have set, sin kvægende Væde over alle, fra Kongen til de fattige. Her var der altsaa ikke Tale om Forbud og Afskaffelse. Her kom Præsten med. Og Sjælegave bød Erstatning for, hvad Taksten havde skambudt.

Den sædvanlige «Sjælegave» blandt Landboere var et Stykke Kvæg, stundom en Hest, hyppigst en Ko eller en Stud, sjældnere en Kalv. Skikken var, som vi har set, ældgammel. Denne «Gave til Kirken» for at blive begraven, var straks ved Lutherdommens Indførelse uden synderlig Modstand gleden over til at anses for en Gave til Præsten, der forrettede Begravelsen. For Gotlands Vedkommende gentoges 1539 Bestemmelser herom, der synes at have været almindelig Regel hele Norden over: En saadan «Udfærdsko» skulde kun udredes efter en Bonde eller hans Hustru, hvor der ejedes mere end 6 Køer. Ejede Boet lige 6 Køer, maatte man nøjes med at betale to Lod Sølv, hvis man ikke ønskede at afstaa en Ko. Ejedes der færre end 6 Køer, maatte man nøjes med at give et Lod Sølv, og ejede man kun to Køer eller derunder, skulde man være kvit med 8 Skilling i danske Hvider.[2] Meget kort efter Reformationens Indførelse blev man imidlertid opmærksom paa, at der nu var Forskel paa «Kirken» og «Præsten». I den

katolske Tid havde disse to idetmindste synet af en og samme. Nu da mangen Kirke var gaaet over til privat Eje, og de allerfleste styredes af Kirkeværger, fik man hurtigt Øjet op for, at «Udfærdskoen», «Jordekoen» eller Jordefærdskoen» — hvad den saa kaldtes — var en Indtægt, som den enkelte «Kirke» ikke skulde give Slip paa, men have i det mindste Part i. En stiltiende Overenskomst blev Følgen. Lensmænd og Præster synes at være blevne enige om, at man ikke vilde tage det altfor nøje med, om Løftet om denne Ko var givet i fuldt lovmæssig Form som skriftligt «Testamente», naar blot den gode, gamle Skik bibeholdtes, at den blev udredet. Saa delte derefter Præst og Kirkeejer halvt. Denne Ordning indeholdt dog fremdeles mangen Mulighed for gensidig Overliste. Brugtes i skriftligt Testamente endnu det gamle Udtryk «til Kirken», var Kirkeejeren eller Værgen berettiget til at tage hele Koen. Omvendt var Præsten som nærværende ved Sygesengen nærmest til at belære den døende om at «Udfærdskoen» burde betegnes som «Sjælegave til Præsten». I saa Fald tog han den hele.

Disse yderst vanskelige Forhold medførte naturligvis Ulemper af forskellig Art. Vil man i et kort Udtryk fra et lille begrænset Omraade have Overblik over, hvor stærkt det hele Spørgsmaal svajede, behøver man blot at se Udviklingen paa Gotland. Her vedtoges det 1587, at hvert andet «Sjælegave-Nød» skulde tilfalde Præsten, hvert andet Kirken, og «hver af dem nyde sin Lykke, som den falder». Men 1694 vedtoges det modsatte: at «naar Præsten holder Ligprædiken, skal han beholde hele Testamentet, enten det er Ko eller andet, og Bonden betale til Kirken, hvad den tilkommer.»[1]

I Danmark trak Landsbypræsterne og Lensmændene eller Kirkeejerne hver i sin Ende af Udfærdskoen det 16de Aarhundrede igennem. Misbrug laa nær for begge Parter. Præsterne havde utvivlsomt Ret i, at en Ligprædiken var et Arbejde, hvorfor der burde ydes Vederlag, og at 5 eller 10 Sk. var en usømmelig Betaling herfor. Men de havde Uret, naar de søgte at aftvinge hver døende Bonde eller hans Efterladte en Ko i «Jordefærd». Lensmændene havde Ret, naar de søgte

at værge deres Bønder mod saadan gejstlig Plyndring. Men det klædte dem ilde, naar de som Lensmænd «paa Afgift» eller som Kirkeejere straks var villige til at tage Del med i Plyndringen mod Halvpart af Byttet.

En nogenlunde ærlig Deling faar man Indtrykket af ved at se Forholdene, hvor Universitetet var Kirkeejer, og Gejstlig altsaa stod mod Gejstlig. Af Grevinge Kirkeregnskaber f. Eks. fremgaar det, at Aar 1589 gav Ludse Ole Bentsøns i Grevinge døende en Ko i Sjælegave; Niels Persen i Sneglerup gav en «Studling» [lille Stud]; Niels Jensen i Ingelstrup en Stud. Ole Persen i Preglerup en Ko. Men naar den rødhjelmede Stud, som 1577 gaves i Sjælegave til Taarnby Kirke paa Amager, indbragte Universitetet 40 Mark, saa synes det ved første Øjekast lovligt lidt, at af Sjælegaverne fra Grevinge 1589 fik Universitetet for «Studlingen», der var mest værd, kun 15 Mark, og for Ole Persens Ko ikke mere end $3^1/_2$ Mark. Forklaringen er, at den rødhjelmede i Taarnby blev givet helt og holdent til Kirken. Af alle dem i Grevinge fik Universitetet derimod kun en Brøkdel, enten Halvparten som af Studlingen, eller kun en endnu mindre Part, idet den døende ikke havde Raad til at give Kirke og Præst tilsammen mere end blot et halvt Dyr eller maaske mindre. Der er dog Haab om, at Præsten, Hr. Jokum, ikke har forregnet sig, naar han, da f. Eks. Jens Mikkelsen 1587 gav en liden Kvie og Per Truelsen en Stud, selv beholdt baade Kvie og Stud og gav Kirken for dens Halvpart 2 og 7 Mark.[1]

At andre Præster paa Sjælland ikke var nøjeregnende, men gik glubsk paa og, naar Næsten først var død, begærede hans Okse eller hans Asen eller hvad andet, der hørte Næsten til, for at begrave ham, fremgaar noksom af, hvad Bispen maatte udtale paa Roskilde Landemode 1566. Han forbød her paa det bestemteste Præsterne «at vise deres Gerrighed ved at trænge paa store Gaver for Lig at begrave, det er, at trænge paa Dalere, Øksne og Stude». De skulde annamme det, som skelligt og sædvanligt er og gives med en god Vilje.»[2]

Aar 1592 fløød Bægeret over. Regeringsraaderne, der under Christian IVs Mindreaarighed styrede Landet, fik kort efter hinanden to Skandaler at høre. En Præst i Jylland havde nægtet at begrave et Lig, fordi han ikke fik saa stor en «Sjælegave», som han ønskede. Og en Præst paa Sjælland havde taget baade en Ko og en Kvie fra en fattig Husmand for

at begrave hans Hustru. I deres Forbitrelse udstedte Regeringsraaderne den 20de Maj 1592 følgende hensynsløse Kongebrev til alle Lensmænd hele Riget over: Da mange Landsbypræster understaa sig at tage Penge og anden Skænk og Gave af deres Sognefolk for Begravelse, hvad aldrig tilforn nogetsteds her i Riget har været brugeligt, saa befuldmægtiges Lensmændene til øjeblikkeligt at afsætte enhver Præst, der maatte gøre sig skyldig heri.[1]

Dette voldsomme Brev var i enhver Henseende uoverlagt. Det var lige saa ubilligt i sin Slutning, som det var fejlagtigt i sin Begyndelse. Thi hvad der krævedes af den Gejstlige, som forrettede Begravelsen, var Vederlag værd. En af Regeringsraaderne selv forlangte kort Tid efter, at Sjællands Bisp skulde komme over til Skaane og holde Ligtale over ham.[2] Hverken han eller Bispen tænkte sig naturligvis, at dette skulde gøres gratis. Latterligt vilde det jo ogsaa være at give alle de overflødige Præster ved en Begravelse Penge, Hatteflor og Klæde, men alene nægte den, der udførte Handlingen og holdt Ligprædiken, sin Betaling herfor. Og dernæst var det ligefrem usandt, at «Betaling for Begravelse aldrig tilforn nogetsteds heri Riget har været brugelig». Kongen havde jo selv endog ansat Taksten baade for Skaane og Halland 1539.

Men foreløbigt virkede det i Kongens Navn udstedte Brev som et Tordenslag. De fleste Landsbypræster lystrede, men tabte tillige Interessen for at holde lang Ligprædiken og forherlige den afdødes Levnedsløb og salige Endeligt. Paa Fyn klagede Befolkningen over, at Begravelserne nu ikke længer var saa «ærlige» som tidligere.[3] Kun faa vovede fremdeles at fremture. Præsten Hr. Peder i Sandager paa Fyn blev saaledes i April 1593 anklaget for at have begæret i «Sjælegave» det bedste Høved i en Sognemands Gaard, hvilket var en Hest. Hr. Peders Forklaring til Bispen lød dog noget anderledes. Bonden havde selv ledt et lille Nød ind i hans Gaard, hvorfor han havde sagt Bonden Tak, ihvorvel samme lille Nød alt havde revet sig løs i Gaarden og var løbet ud paa Marken til det øvrige Fæ, førend Hr. Peder kom fra Kirke.[4] Hverken Sjælegaven eller dens Modtager synes i dette Tilfælde at have været ganske det Fæ, som den gav sig ud for.

Som rimeligt er, var der stærk Bevægelse blandt alle Landsbypræsterne paa det første Landemode i Roskilde

efter Forbudet, i Sommeren 1593. Hvad der foregik paa Mødet, gengives forskelligt. Efter én Beretning foreviste man den kongelige Begravelses-Takst for Skaane af 1539 og godtgjorde herved, at det nye Kongebrev talte Usandhed. Da Vredens Bølger gik højt i Forsamlingen, gød Biskoppen glattende Olie paa: «Lader alting være stille! jeg vil forhandle hos Øvrigheden om den Sjælegave, det bedste jeg kan». Efter en anden Beretning kunde Biskoppen alt meddele Forsamlingen, at Regeringsraaderne selv havde fundet det gamle Kongebrev fra 1539 og i den Anledning atter tilladt Begravelsespenge 10 Sk. for en Voksen, 5 Sk. for et Barn, «eller saa meget som enhver vil give sin Præst efter sin Evne og Formue».[1]

Dette var imidlertid altsammen blot gejstlig Gengivelse, Udtryk for, hvad Gejstligheden mente om Sagen og ønskede sig som Udfald. Den verdslige Myndighed, Regeringsraadet, forholdt sig tavst. Det var da ikke Lovens rene Ord, men med stærkt iblandet Evangelium, naar det lød til den murrende Hob af Landsbypræster paa et senere Landemode i Roskilde 1597: «Om Løn og Betaling for Jordefærd skal man handle varlig. Hvad de vil give med god Vilje, det maa man tage».[2]

Sjællands Biskop vedblev dog at holde igen og udadtil optræde forsigtigt. Endnu Aar 1619 var man ikke videre, end at alle Stiftets Provster paa egne og menige Præsters Vegne maatte indgive Begæring om, at de, «naar de havde gjort deres Tjeneste hos syge og over døde, og godt Folk af egen fri Vilje vilde betænke dennem noget for deres Umage, eller og saa godt som nøde dennem noget paa, som er sket af somme, — at de da maatte annamme og tage til Takke». De lovede udtrykkeligt, at de ikke skulde kræve eller fordre noget, og at de heller ikke i Levnedsbeskrivelser skulde «gøre andet med Ros og Dadel end som kristeligt er».[3]

Der var god Grund for Gejstligheden i Danmark til fremdeles at være yderst forsigtig. Regeringsraadernes Forbud mod at tage Betaling for Begravelse var jo slet ikke hævet endnu. Og det gamle Stridsspørgsmaal ulmede fremdeles som

Glød under Asken. «Udfærdskoen» var for fed en Bid til, at Lensmand og Landsbypræst gensidigt skulde unde hinanden den. Just samtidigt med, at Provsterne indgav deres Andragende om at maatte modtage, hvad der paanødtes dem, blussede Striden om «Udfærdskoen» op paany i lysere, klarere Lue end tilforn. Begge Parterne i Sagen var nemlig denne Gang bekendte Mænd. Paa den ene Side Præsten i Herfølge, den kongelige Historiograf Klaus Lyskander. Paa den anden Side Rigsraad Oluf Rosensparre, der besad Patronatsretten og Herligheden til Herfølge Kirke. Under Pesten 1619 havde flere Sognebeboere her paa deres Yderste skænket ialt fire Stude til Kirken og to til Præsten. At Kirken havde Ret til at modtage denne «Sjælegave», nærede Oluf Rosensparre naturligvis ingen Tvivl om. Men efter hans Formening havde Præsten slet ikke Ret til at modtage sine Stude, da al Betaling for Begravelse var forbudt. Oluf Rosensparre meddelte Sagen mundtligt til Christian IV, skriftligt til Kansleren. Klaus Lyskander forsvarede sig i sit Indlæg med, at der var stor Forskel paa Betaling eller Skænk for Begravelse og saa paa «Testament». Betaling for Begravelse var strengt forbudt. Men i nærværende Tilfælde var det, hvorom det drejede sig: «Testament», idet de afdødes nærmeste Slægtninge «havde over Graven forkyndt, at de det have gjort til et Testament». Hvad var da «Testament»? «Testament er, hvad gudfrygtige Mennesker eller deres Arvinger ville frivilligt betænke Gud, hans Kirke, Tjenere eller deres Venner. Testament, siger Sankt Poul Hebr. 9, stadfæstes ved Menneskens Død. Christus, Guds Søn, haver selv gjort sit Testament den Nat, han blev forraadt. Og siden den Tid haver altid været brugeligt over den ganske Kristenhed med Testamenter. Og deraf er udi Begyndelsen moksen alle Kirker, Kapitler, Skoler o. s. v. funderede». En saa hellig Institution var Præsten i Herfølge selvfølgelig for ringe til at bekæmpe, endsige omstyrte.[1]

Saa vidt vides, slap Klaus Lyskander heldigt fra det. Men under al denne Strid i Danmark om, hvem «Udfærdskoen» egentlig tilkom, gik det efterhaanden op for Befolkningen, at man hidtil havde været paa Vildspor. Naar Præst og Lensmand gensidigt paastod, at de ikke havde Ret til Koen, saa burde man utvivlsomt tage disses Paastande til Følge. Øvrigheden maatte jo da vide, hvad Ret var. Men saa var det rigtigst selv at

beholde den og fortære den ved Gravøllet. Paa denne Maade opfyldtes sikrest dens Bestemmelse som «Sjælegave». Det var en Gave fra den salig Sjæl til alle hans Venner, der, idet de nød den, venligt tænkte paa ham.

Ifølge denne naturlige Logik ændredes da nu baade Katolicismens og Lutherdommens Ordning, og Koen havnede som i Oldtiden ved Offermaaltidet til Ære for den afdøde. Endnu det 17de Aarhundrede ud svaredes i enkelte Egne af Danmark f. Eks. paa Langeland en Ko, af fattige en Kalv, til Kirke og Præst. Men omkring Aar 1700 var Skikken ophørt i Danmark. Lidt senere tabte den sig i Norge og Sverige, senest paa de gamle svenske Øer, Øsel og Dagø, efter at disse var komne i russisk Eje.[1] Overalt foregik Forandringen paa samme Vis. «Udfærdskoen», «Jordefærdskoen» fortæredes ved Begravelsesgildet, og istedetfor fik Præsten i Betaling efter Lovens gamle Ord «to Lod Sølv» eller «en gammel Daler», hvad han ganske vist ikke stod sig ved.

Vil man have et tilfældigt Udtryk for den nye Tid, læse man f. Eks. følgende Udtog af en snurrig Bog fra 1708. Forfatteren søger at bevise, at lærdes og udannedes Tale er ens, idet alle uvilkaarligt inddele, hvad de have at sige, i de tre Stykker: Indgang, Indhold og Slutning. Til Eksempel anfører han følgende Hverdagsord, der, selv om den folkelige Tale maaske ikke er ganske truffen, dog tydeligt vise, hvad der nu var Skik og Brug. «En Bondemand bestiller hos Præsten en Ligprædiken over sit døde Barn og udbryder saaledes: (Indgang) Guds Fred i Huset og god Dag min gode Sjælesørger! Jeg har et Par Ord at tale med Eder og vil unde Eder en Dalers Penge. (At Manden i denne sin Tales Indgang nævner det Ord: Daler, derved forbereder han den andens Øre og Gemytte til Agtpaagivelse, og i saa Maade retter sig efter Talekunstens Regel.).»

«(Indhold). Vorherre har taget min lille Pige fra mig, og (a) eftersom hun var et smukt og godt Barn og kunde læse baade i Katechismo og i Evangeliebog, da vil jeg vel, at I for Penge og gode Ord vilde prædike lidt over hende. For Eders Umage lover jeg, (b) som billigt er, at give Eder en trind Krondaler til Mikkels Marked, thi (c) hvis jeg nu straks paa denne Tid skulde sælge min Ko for at faa nogle Skillinger til Eder og Degnen, da baade var jeg af med min Mælkning i dette Sommer-lob, saa og maatte sælge mig til Skade etc. (Her

befindes, at den oratoriske Bonde i denne sin Tales Indhold bruger flinke Bevisninger, hvilke er tagne (a) ab honesto ɔ: af Skikkelighed, (b) a justo ɔ: af Billighed, (c) ab inutili ɔ: af Unytte.)»

«(Slutning). Saa tror jeg Eder da til, at I gør min salig Datter en køn Ligprædiken. Jeg skal forskylde det med Eder. Og derpaa siger jeg Eder Farvel. (I denne sin Slutning samler og igen optager han det meste og fornemste af sin Tales Indhold).»[1]

Der var noget ubilligt i, at man i det 16de Aarhundrede saa haardt forfulgte netop Landsbypræsterne, og at Regeringsraaderne for disses Skyld endog forbød alle Præster at tage imod Betaling for Begravelse. Som vi nys har set, var den hemmelige Grund hertil heller ikke Betalingen i og for sig, men Hensynet til «Udfærdskoen». Spørgsmaalet om denne var det, der laa paa Hjerte og var presset ind i en pinlig Snævring. Man var, for at bruge et af Datidens Udtryk, der anvendtes netop herpaa, man var i denne Sag «kommet mellem Ko og Kirkegaard».[2] Men iøvrigt mente man slet ikke, at der ikke tilkom Præsten Betaling. Præsten Klaus Lyskander udtrykte sig saa artigt, at det blev usandt, naar han lod, som om Statens og den almindelige Opfattelse var: «Begravelse er en Part af Præsternes Embede, hvorudi de bør at betjene deres Menighed for deres sædvanlige Præsterente.»[3] At man i det 16de Aarhundrede aldeles ikke havde noget imod, at Gejstlige fik Betaling for Begravelse, fremgaar noksom af, at man baade opmuntrede til at give saadan og selv gav den baade overfor Købstadpræster og Bisper.

For blot at nævne ét Eksempel, saa vedtog Magistraten i København 1578 følgende meget hensynsfulde Bestemmelse: Det maa anses for kristeligt og billigt, at hvilket Menneske, som ligger paa sit Yderste og begærer af Prædikanterne til sig for at trøste og undervise ham af Guds Ord, at samme da betænker Præsten med noget godt for sin Umage, dog uden nogen vis Takst, men efter sin Formue og gode Vilje. Og dersom den syge dør, inden han faaer foræret Præsten noget,

staar det hans Arvinger kristeligt og kærligt an at gøre det efter hans Død.[1] — Hvad der gaves Købstadpræsterne i Betaling var vel i de større Byer i Norden, København, Stockholm, Bergen, efterhaanden mere og mere ligefrem Penge. I de mindre Byer derimod vedblev man længe efter at købe Varer og give dem til Præsten, der saa atter solgte dem for at uddrage Pengeværdien. Fremfor alt vedblev Skikken at betale med Klæde. Følgende Uddrag af Præsten i Nakskov, Hr. Perlestikkers, Dagbog for 1624 viser, hvorledes hans Begravelses-Indtægter nødvendigt maatte gøre ham til Klædekræmmer: 10de Januar 1624 Anna Suales Kone 5 Alen Klæde: 12 Daler. — 15de April begravet Thomas Rasmussen Byfoged. Klæde 3 Alen 3 Kvartér til 10 Mark Alen. — 6te Maj begravet Jørgen Andersen Møller. Seks Alen Klæde til 3 Daler Alen. — 16de Maj begravet Christopher Hansen. Seks Alen Klæde til 4 Daler Alen. — 14de Juli begravet Karen Hans Bosens Borgemesters Hustru. 6 Alen Klæde, Alnen 3 Daler. — 3dje Oktober. Begravet Jens Utsens Barn Karen. $1^1/_2$ Alen Klæde. — 1ste November begravet Karen Laurits Jensens i Vejlegade. 6 Alen Klæde. — Kun om en Mand fra Aarhus, «der døde i Skuden» anføres som Betaling: «Fik Fisk».[2]

Adelen benyttede mere og mere Bisper til at holde Ligprædiken. Overfor disse blev det fornem Skik at betale med Guldpenge. Ogsaa til Norge naaede denne Skik i det 16de Aarhundrede. «Den 12te Februar 1596 kom Knud Knudsen ind paa Kamret til Bispen og paa Fru Kirstine Pros's Vegne [hvis Mand Bispen Dagen forud havde begravet], talte med hannem og antvortede hannem et Stykke Guld, som hun sendte hannem.»[3] I det 17de Aarhundrede blev selv denne Form for plump. Betalingen burde gives mere «fordækt» i Form af en Sølvkande, om muligt med Sølvpenge eller endog Guldpenge i. «Guldæbler i Sølvskaale». I Bispefamilier kunde Erindringen om disse Herligheder sætte Fantasien i Sving. «Salig Assessor Lujas Enke i Odense, som var Doktor Laurids Jacobsen, den sjette evangeliske Biskop i Fyn, hans Datter, og som nylig døde i en Alder af 86 Aar, har sagt mig [Biskop Jens Bircherod i Aalborg, † 1708], at i forrige Tider skulde Bisperne prædike over alle Adelsfolk, og dem som en Rettighed blev derfor givet en Sølvkande paa 100 Lod med 100 Species Rigsdaler, og visse Retter Mad, 6 eller 12 med Rhinskvin.»[4] Som troligt

er, har den gamle Bispedatter her for den nye Bisp malet Fortids Herligheder med altfor saftig Pensel. Men selve Virkeligheden, som vi kan bedømme den, var dog heller ikke at foragte, om end Kander og Specier saare sjældent mødtes. Biskop Jakob Mathisen har efterladt sig en Fortegnelse over, hvad han fik for sine Ligtaler. Som Hofpræst fik han Betalingen i Dalere: 32 for Otto Termo, 60 for Christen Bjelke, 40 for en Søn af Rigshofmester Corfits Ulfeldt, 30 for en Søn af Ebbe Ulfeldt o. s. v. Men da han 1645 blev Biskop i Aarhus, blev Betalingen til Sølvkander. En paa 80 Lod for Ligtalen over Ove Juel, en paa 64 Lod for Fru Kirsten Sandberg, en dito for Just Høeg. Fem Sølvbægere paa tilsammen 100 Lod for Niels Krag. To forgyldte Pokaler paa ialt 60 Lod for Frue Anne Kaas. En Sølvkande paa 104 Lod for Niels Friis, en Sølvkande paa 100 Lod for Laxmand Gyldenstjerne. Paa 96 Lod for Fru Margrethe Friis, paa 100 Lod for Fru Anna Ranzau, paa 120 Lod for Fru Birgitte Brockenhus.[1] Herligt, herligt altsammen. Hans Anseelse var tydeligt nok i Stigen, og Sølvkandernes Vægt med den. Men hvor blev Guld- eller Sølvæblerne af, de rede Penge indeni? De var, idetmindste for denne Biskops Vedkommende, kun fri Fantasi af Fru Luja, adskilte Forhold, der løb sammen i en gammel, venlig Hukommelse. Men smuk og træffende var i hvert Fald Datidens Tanke, som ogsaa denne Biskops Optegnelser bekræfte, at den gamle Adels Sjælegave med Rette var en Drikkekande, og Bispers Skænkeskab Standens Mindehal.

Fra Enevældens Indførelse ændredes atter Betalingsmaaden og gled mere og mere over i almindelige Former. Et nyt Afsnit dannedes, da Ligprædikenernes Levnedsbeskrivelse var gaaet af Brug hos de højest stillede, og «Testamentet» eller «Personalierne» derfor efterhaanden ogsaa paa Landet sank i Anseelse, og Affattelsen af dem i flere Egne gled over fra Præsten til Degnen. Dette foregik paa mange Steder i Nørrejylland og Skaane omtrent ved det 19de Aarhundredes Begyndelse. Degnen behandlede denne sin nye Form for Virksomhed i Smag med den tidligere: med Kridt at tegne Ornamenter og Bogstaver paa Kisten. Jo bedre Betaling, des pynteligere, selvfølgelig. Med en vis djærv Aabenhed blottedes saaledes Mekanismen i Ligprædikenernes hidtil saa ærværdige Bestanddele: Levnedsløbet og det kristelige Endeligt. Næsten altfor stødende pillede man «Sjælen» ud af «Sjælegaverne». Det

16de Aarhundredes Udtryksmaade kan stundom forekomme Nutiden plump i sin Ligefremhed. Men den var dog intet imod Klokker Dilberg i Skaanes simple Priskurant for sine «Personalia»: «Den, som betalar som en fåhund, må ochså ligga dèr som en fåhund».[1]

20.

Naar i det 16de Aarhundrede den lange Ligprædiken lakkede mod Enden, synes Ligfølget instinktmæssigt at være vaagnet op. De mest erfarne havde det vistnok paa Fornemmelsen, saae op og rettede sig uvilkaarligt, naar det nærmede sig Slutningsordene. Saadanne Vagtposter hviskede vel atter med værdig Myndighed til deres Naboer: Du sover, Peder! Vaagn op, Klaus! Og med et sky Blik op til Præsten og over til Kvindestolene var snart hver Efternøler atter i Orden. Talens sidste Ord og Amen kunde lyde til lutter vakte.

Mens de store Kertedegne snød deres Lys eller pillede ved Vaabenskjoldene, og de smaa Peblinger rettede sig med Blikket mod Skolemester, alle rede til at falde ind, naar han gav Tegnet til at begynde paa Salmen, steg Præsten fra Prædikestolen ned ad den knagende Trappe. Langsom, vidnevarm, værdig. Selv de, der ellers maaske oversaa ham, slog vistnok uvilkaarligt Øjet ned for den brændende, forklarede Efterlue i hans Blik. Ubestemt frygtede de maaske ogsaa Anklagen: «Jeg saa, Du sov.» Kun de mindst paalidelige og enkelte Kvinder søgte vel at opfange hans Øjekast, for at svale det i et Genblik af samfølende Tak.

Nu begyndte der et underlig forvirret Spektakel. Mens alle Degne og Peblinger, hyppigt de voksne med, istemte Salmen: «Med Glæde og Fred far jeg nu hen», flokkedes Standsfællerne om Baaren eller Kisten, løftede den op og satte den i Graven. Det var i Reglen et baade gribende og forstyrret Optrin. Allerede idet Standsfællerne rejste sig for at komme hen til den døde, puffede de til hinanden i de snævre Stolestader og skrabede hinandens Skinneben med Dupskoen paa deres

Degener, som de altid bar, hvad enten saa disse Standsfæller var Skræddere, Krambodsfolk eller Herremænd. De mange Lys om Baaren eller Kisten blændede dem vel ogsaa let, saa at de tog galt fat og sjældent var i Takt. Og selve Nedsætningen i Graven var en Handling, der aldrig var ganske ens, og derfor hver Gang udførtes med Førstegangs Uøvethed. Ikke uden Grund hed det da: «Liget skal nedsættes i Graven, dog foruden Bulder og Stim, saa meget som muligt er.»[1] Samtidigt var Handlingens alvorlige Indhold saa let forstaaeligt. For sidste Gang saas den døde blandt de levende. Nu luktes Graven over ham.

Medens disse Indtryk vilde været de nærmestliggende for en af os, om vi kunde have overværet en Begravelse i det 16de Aarhundrede, veg de hos Datiden eller blegnede dog for andre, som der hørte Samtidens Sagkundskab til for at opfange. Hvor staar den døde i Kirken? og hvor skal han begraves? er Spørgsmaal, der i Nutiden sjældent formaar at volde Sindsbevægelse. Svaret er jo i de allerfleste Tilfælde saa ligefremt og dagligdags: Kisten staar paa sædvanligt Sted i Kirken og skal begraves paa Kirkegaarden. Anderledes dengang.

Det første, alle Blikke mønstrende havde søgt, da man kom ind i Kirken, var dette: hvor var der gjort Plads til Baaren? I Koret, lige foran Kordøren, foran Prædikestolen eller blot ved Indgangen, ja, maaske blot i Vaabenhuset. Det var en Rangfølgens Trinrække, hvor i det 16de Aarhundrede endnu intet Regerings Magtsprog havde sat Grænsen, men alt afgjordes efter vedkommendes Anseelse og de efterladtes Offervillighed. Men netop derfor havde Svaret i hvert enkelt Tilfælde saa afgjort Nyhedens Interesse og lagde saa stærkt Beslag paa de kyndiges Opmærksomhed. Ligesom det at være død var højst forskelligt: at være med Jesus i Paradis, blot ligge i Abrahams Skød, eller at pines svarligt, saaledes var der ogsaa — særlig for en Adelsmand — stor Forskel paa at begraves: fra selve Koret, blot fra Kordør, eller som en anden Pjalt langt nede i Kirkeskibet. Indtryk som disse kunde fylde med Glæde, Stolthed, Misundelse, Bitterhed for hele Dagen ja meget længere og udgjorde det fineste Indhold af den vanskeligste af alle Samfundsvidenskaber: Gradmaalingen af en «ærlig Begravelse. — En Efterklang af det samme kendtes endnu i det 19de Aarhundrede mangensteds paa Landet i Norden. Om Prædiken skulde holdes i Kirken eller blot paa Kirkegaarden, var et Spørgsmaal, der afhang

af den afdødes Anseelse og de efterlevendes Betalingsvillighed. Præsten var den afgørende, men var selv dog i mange Maader afhængig af den offentlige Mening og Hensynet til, at den efterspurgte Æresbevisning ikke tabte i Anseelse.

Endnu mere betydningsfuldt i det 16de Aarhundrede var dog det andet Spørgsmaal: Hvor skulde den døde begraves? For at forstaa dette tilfulde, maa man kunne følge Datidens underlige Tankegang. I Katolicismens Dage havde man været vant til, at «Kirken» tog sig af de døde. Den optog dem og undte dem Plads, efter Stand og Vilkaar naturligvis, men dog med fælles Goder for alle. Hvad enten man jordedes under Højalteret, ved et Sidealter, i Koret, i Kirkens Midterskib, i en af dens Omgange eller blot paa Kirkegaarden udenfor, saa sørgede Kirken moderlig for hver især. Fra den strømmede Lyset, Tonerne, Røgelseduften ud over hvert et Leje, dens talrige Betjening vaagede Nat og Dag over de slumrende, pyntede med kærlig Haand over alt, lige fra Alterets blomstersmykte Mariebillede til Kirkegaardens yderste, buksbomhegnede Tue. Det kunde stundom næsten være tvivlsomt, om der ikke var smukkest herude hos de fattigste, hvor Vorherre selv hjalp med. Her, bag den skærmende Kirkegaardsmur, lagdes Velsignelse i den kyndige Gartnerbroders Arbejde. Gud gav Vækst til de gule Paaskelilier, de hvide Pinselilier, Sankt Hans Dags Roserne. Han tændte efter Midsommer, naar Heden tog til og Dagene af, den skæreste af alle Lilier, den ranke, sølverhvide med Guld-Kneblen, Himmellængselens Klokkeblomst. Han lod, naar Morgendug og Aftendug mødtes, saa Græssets Kind var altid vaad, frempible de purpurrøde Kristi Blodsdraaber. Og til Slut bredte Vorherres egen Haand Sneens hvide Alterdug over Gravene, naar Allesjæles Fest var inde, og Vintermessen læstes over Vaarens og Opstandelsens uudgrundelige Hemmelighed.

Der havde dengang været nok af Kirker og Klostre med fredede Kirkegaarde. De knejste ikke blot og blinkede med deres gyldne Spir viden om, men de laa troligt paa Rede i hver Gade og Afkrog i Byen. Kunde man ikke komme an det ene Sted og faa, som man ønskede det, saa kunde man haabe paa et andet. Som paa et uhyre Blomstertorv falbød Romerkirken den «gode Gerning»: Omhu for de døde, som den selv var en Mester i at drive.

Alt dette havde «Reformationen» tilintetgjort. Som

en vild havde den raset. Plyndret og nedrevet Kirker og Klostre, nedtrampet Kirkegaarde. Nidkær for Herrens Helligdom havde den ikke blot med Svøbeslag fordrevet de handlende, men selv slaaet en god Handel af ved at inddrage hele Helligdommen og desuden putte de handlendes Duer og Mønter til sig som Nidkærheds Løn. Hvis Behandling af Forældres Grave er en Maalestok for en Tidsalders Standpunkt, stod Reformationens Tidsalder lavt. Med en besynderlig Raahed havde den omstyrtet de Mure, bag hvilke dens Fædre hvilede, solgt dem for den usle Indtægt af Stenenes Værdi, splittet og søndret Ligstenene, moret sig med at vanhellige den engang fredede Grund. Intet var saa trøstesløst som Synet af Reformationens Kirkegaarde i By som paa Land. Istedetfor Fortidens Buksbom, Lilier og Roser bag skærmende Mure: en Allemands Plads, hvor paa Landet Kvæget frit tramped ned, og i By enhver skød Genvej, Kvarterets Befolkning satte sig paa Hug blot væbnet med Kæp i Haand mod Flokke af Hunde, mens Svin lidt mere afsides rodede efter friske Lig. Og de nye Kirkegaarde uden Kirke! Heller Gæst i Rakkerens Hus og en Slurk Øl med en Tyv under Galgen end med i det Kompagni, der holdt til f. Eks. paa Nørrebros Kirkegaard ved København, naar Mørket faldt paa.[1]

Der stod han, den mangehovedede Voldsmand, der havde misbrugt Luthers Navn og Lære til alt dette, og opbrudt Kirkeblokken til Guds Ære. Hvad tænkte han paa? Ikke paa, at noget af dette var urigtigt. En Flok føler overhovedet ikke Ansvar, en Mængde ikke Skam. Den Stand, der skulde have varetaget slige Interesser, var jo nu fortrængt. Dens Efterfølger uden Myndighed. Det skete Hærværk og Røveri var tilstrækkeligt undskyldt med et Par Stikord: «Tro og ikke Gerninger», «Evangelii lyse Dag» o. s. v. — Hvad tænkte han da paa? Ganske simpelt: at naar han selv engang skulde væk, kunde det være ganske rart at komme til at ligge lidt ordentligt. Ikke i saadan en Svinesti som en Kirkegaard. Men hyggeligt og lunt i en af de tiloversblevne Kirker. I Kraft af en naturlig Logik begyndte da den nye Tid forfra, dreves af samme Tilbøjelighed, som den selv brutalt havde krænket.

Saa underligt det lyder, var Sansen for et godt «Lejersted» i stærk og stadig Stigen hos den samme Tid, der ikke blot havde ødelagt Fortidens, men hensynsløst berøvet sig selv saa mange vel indrettede.

Tydeligst ytrede dette sig naturligvis hos Adelen og Byboerne. Bønderne saa endnu langt ned i Aarhundredet med sløv Undren til, naar det nu endog blev forbudt dem at rejse et Kors paa Kirkegaarden, ja blot en Tue over Graven.[1] Sligt bødes vel af Hensyn til Høslettet eller Kvæget, der nu græssede herinde; men saa burde ogsaa Indgangs-Risten afskaffes, der var farlig for Fæet at faa en Fod i. I Købstadkirkerne derimod blev der tidligt Rift om de gode Pladser. Bedst var i Koret, saa i Midterskibet ud for Stolestaderne, saa i Omgangen, i Taarnet o. s. v. I de ældste Takster havde man kun sat én fælles Pris for alle Gravsteder i Kirke: i Odense 1551 otte Joachimsdaler,[2] i Aalborg 1556 seks Mark, og fem Joachimsdaler ekstra, om man tillige ønskede at lægge Marmorsten paa Graven. Til Sammenligning kan tjene, at «paa den nye Kirkegaard» i Aalborg kostede et Gravsted kun tre Skilling.[3] I Ribe blev man ved paa denne gammeldags Maade og tilmed til den billige Takst af kun fire Daler for Lejersted i Domkirken lige til 1592. Saa maatte der brydes over tværs og sættes forskellige Priser for gode og mindre gode Pladser. Tilstrømningen havde nemlig været saa stærk, at, som Kongebrevet udtrykker det: «Selv den allerringeste har sin Begravelse i Domkirken, og er Kirken derover baade i Taarnet og andetsteds saa opfyldt, at hvis det ej i Tide bliver forhindret, vil Grundvolden tage Skade».[4]

Selv om Priserne saa længe som i Ribe var ens hele Kirken over, var dog ingen heller her i Tvivl om, hvilke Pladser, der var de bedste. De erhvervedes kun af dem, der var om sig, og de krævede desuden baade gode Ord og vægtig Tak. Hvor tidligt og stærkt Sindene var i Bevægelse i Anledning af disse Pladser, kan ses af en Skandale fra Nyborg allerede fra 1557. Her var Byens Sognepræst, Hr. Niels Pedersen, død, og havde i levende Live sikret sig en af de bedste Pladser i Koret, hvor han da ogsaa blev begravet. Men Stedets Lensmand, Frants Brokkenhus, fandt, at saadan en Plads var for god til en Præst. Hemmeligt lod han derfor Liget optage og begrave andetsteds i Kirken. Men den afdødes Slægt fik Nys herom, og

det endte med, at Sagen indankedes for Kongens og Rigsraadets Dom. Frants Brokkenhus anførte til sit Forsvar, at Koret i Nyborg Kirke var for snævert og lille. Nyborg var desuden et kongeligt Hus, hvortil der ofte kom «Herrers og Fyrsters Sendebud og mærkelige Mænd». Sæt, at en af dem døde dèr, saa maatte man virkelig have Koret frit til slige Folks Begravelse. — Frants Brokkenhus' Ord var vistnok talt ud af mangen Rigsraads Hjerte. Alligevel gik Dommen ham imod. Han dømtes til atter at lade Sognepræstens Lig optage og jorde i Koret, som det var først.[1]

Mere fredeligt tog Forholdene sig ud — i det mindste efter Regnskaberne at dømme — i Danmarks mest efterspurgte Kirke, Vor Frue Kirke i København. Her kunde man af Priserne f. Eks. fra 1563—64 med nogenlunde Sikkerhed slutte, hvor enhver maatte havne. Naar Jens Christensen for Hustrus og Barns Lejersted kun betalte ni Mark, kunde de umuligt naa højere end til Kapellet. Eskild Oxe for 300 Mark og Mogens Gyldenstjernes Hustru for 100 Daler var selvskrevne til Koret. Men tvivlsom turde en som Jesper Brokmand være, der dog for 30 Daler slap hæderligt ind sammesteds.[2]

Slap ind. Ja, men blive dèr! Dette var nu, da Efterspørgselen var saa stor, ikke ganske det samme. I den ny Takst for Ribe Domkirke 1592 kom det til at hedde, at et hæderligt Lejersted i Kirken skulde fremtidig betales med ti Daler. Men vilde man «perpetuere sig sit Lejersted med Ligsten», skulde det koste 30 Daler. Vilde man have ophængt Tavle med, var det allermindst 30 Daler. Og vilde man som Adelsmand nyde Lejersted for sig og Arvinger i mursat Grav, skulde man betænke Kirken med nogen synderlig Foræring.[3] — Kirken var tydeligt nok betænkt paa at drive Omsætninger ogsaa under Gulvet, og efterhaanden faa tidligere Betalere til at vige Pladsen for nye. — »Lad den Ligsten blive taget i Forvaring, som laa paa det Sted i Skt. Michaels Kirke (Slagelse), hvor vor Hofsinde er bleven begraven».[4]

Sligt fik nu at være, hvad det var, og foregik jo i det skjulte. Men en stolt Følelse var det i hvert Fald ved en Begravelse, at kunne svinge med Baaren eller Kisten ikke ned imod Kirkedøren ud til Kirkegaarden, men frem til den fornemste Plads i hele Kirken og være Vidne til Følgets Forbavselse ved at se Gulvbrædterne blive løsnede netop her.

Det var en Ære og en Hæder, som man kunde ønske, at det salig Lig selv havde kunnet opleve. Enhver, der var kommen lidt til Skelsaar og Alder, vidste paa en Prik, hvor alle hans Bekendte laa. «Hart ved den store Lygte», «hos den venstre Side ad Højalteret», «udenfor min Hustrus Stol», «som den nye Font nu staar»,[1] osv.

Men hvad var der egentlig i Vejen for, at man selv i levende Live kunde opnaa denne Nydelse? Man maatte jo kunne købe sig et fornemt Lejersted i Kirken, belægge det med Ligsten, hvorpaa Figurer, Navn, Livshistorie, Vaaben eller Bomærke, Aarstal og alt Tilbehør var indhugget, blot paa det sidste Tal i Aarstallet samt Dato nær, der jo altid kunde sættes til bagefter. Det vilde være en pirrende højtidelig Fornemmelse, hver Søndag at sidde i sit Stolestade og læse Indskriften paa sin egen smukke Gravsten, ligesom man jo i Hjemmet nød at se sin velhavende Ligkiste, den standsmæssige Ligdragt og den sandfærdigt rosende Fremstilling af Ens Liv, som man selv havde forfattet. Fra det 16de Aarhundredes Midte blev dette temmelig almindelig Skik. For at nævne et Par Eksempler fra Købstadbefolkning, saa havde Købmand Ole Bager i Odense fra 1576 ved hver Gudstjeneste i Graabrødre Kirke sin Gravsten for Øje med Paaskriften:

Ole Bager i Odense lod lægge denne Sten,
Thi han agter her at hvile sine Ben,
Og hans kære Hustru og Børn dertil;
Om den gode Gud det saa have vil.

Han fandt selv Idéen saa god, at han ogsaa forærede sin Datter en Ligsten til hende og Børn.[2]

Mindre heldig som Versemager var Borgemester Anders Christensen i Skelskør. Hans Indskrift, hvor Dato og Aar synes senere indhugget, lyder saaledes:

Under denne smukke Sten.
Hviler sine rolige Ben
Anders Christensen hedder,
Som var Borgemester here.
Hans Sjæl hos Gud er visselig.
Han døde [Maj den 19] Dag
Og blev saa lagt i denne Grav. [1560].

En af hans Efterfølgere, Borgemester Jakob Davidsen, foretrak hver Søndag fra 1568 til 1578, da han døde, at se op paa sin Mindetavle. Efter Luthers Anvisning burde en saadan kun indeholde et Skriftsprog og hænge paa Kirkevæggen nærmest Graven.[1] Borgemester Jakob havde sin ophængt paa selve Opgangen til Prædikestolen. Denne Mindetavle var et Maleri, forestillende Kristus korsfæstet mellem de to Røvere. Ovenover Frelseren saas Skelskør med et Skib udenfor, der var stedt i Nød, brændende og synkefærdigt i Storm. Paa det Tørre stod paa den ene Side Borgemesteren og hans ni Sønner, paa den anden Side hans Hustru med fem Døtre.

Hans Efterfølger, Borgemester Peder Lauritsen, († 1589) fik et Epitafium over sig, hvori der baade var Billedhuggerarbejde og Maleri. Forsaavidt overgik han sine Forgængere. Men dog var han kun med paa Slæb, sammenkoblet med Eftermænd. Det var nemlig hans Kone, der, efter først at have været gift med ham, saa med Amtskriver Laurits Aagesen, og endelig med Raadmand Niels Nielsen Suur og efter at have begravet dem alle, sluttelig lod sig afmale med sine tre Mænd ved Kristi Kors. Ovenover saas Skelskør By «i sin Flor».

Hun blev overtruffen af Raadmand Poul Hansen sammesteds, der fra 1608 til 1616 sammen med sin Hustru kunde sidde og se paa deres Ligsten, hvorpaa ikke blot han og hun, men hans fem tidligere Hustruer tillige var udhuggede. 1616 mistede han ogsaa den sjette. Saa døde han.[2]

Det vilde være en Misforstaaelse, hvis man fra denne hyppige Forekomst hos Borgerfolk i Skelskør sluttede til, at Skikken da alt havde tabt sig hos Fyrster og Adel. Den var fuldt i Kraft hos dem alle. Den danske Prinsesse, Hertuginde Elisabeth af Mecklenburg, havde ved sin Død (paa Gedser 1586) alting i Orden. Ovre i Güstrow Domkirke havde hun allerede længe tilforn, naar hun overværede Gudstjenesten, kunnet paa én og samme Tid sidde andægtig i sin Kirkestol, og knæle ved Siden af i hvidt Alabast i fuld Legemstørrelse sammen med Hertug Ulrik.[3] Da Ulrik efter hendes Død fik sig en ny Hustru, Anna af Pommern, varede det ikke længe, førend ogsaa denne fordobledes og i hvidt Alabast knælede ned som Nummer Tre.

En Eftertid er stundom bleven rørt over al denne Fromhed. I disse færdige Kister og denne Marmor-Forberedthed har man troet at finde det rette Farvel til denne Verden.

Samtiden opfattede Sagen ærligere. Det var dog sjældent, at man gik saa vidt i sin Aabenhed, som den mandhaftige Fru Ingeborg Skeel, der har bygget Voergaard. Hun lod i Voerkirke oprette et smukt Mindesmærke over sig og sin afdøde Mand, Otto Banner, paa hvilket de begge er afbildede knælende. Deres Ægteskab var barnløst. I Indskriften meddeler hun djærvt, at hun «lod Kirke og Epitafium oprette, at deres Minde ikke aldeles skulde blive forgjæt».

«Thi naar Udarvinger de tage Gods og Peng'
«Hukommelse om de Døde varer da ej læng'.[1]

Færdig Kiste og Gravsten, ja, nyopført Kirke var da ikke Varpetove til den næste Verden men Fortøjning til denne, dersom ligegyldige Fjærntbeslægtede, «Udarvinger», vilde skubbe de afdøde til Side.

Én Ting synes dog at maatte blive en nødvendig Følge af de i Live anbragte Ligstene og Mindesmærker: Overraskelsen gik tabt, naar Baaren eller Kisten paa Begravelsesdagen bares til Graven. Enhver kendte forud dens Plads. Paa ingen Maade! Der var jo ikke det mindste i Vejen for at bevare sin Frihed til det sidste, anbringe Ligsten og Mindetavle i én Kirke og begraves i en ganske anden. Da Kansler Johan Friis 1570 laa dødssyg i Køge, ønskede han, at hans Lejersted skulde være i vor Frue Kirke i København, hvor hans to Broderbørn «foran Prædikestolen ligge begravne, og forvente i deres Sovekammer en ærefuld Opstandelse.» Forgæves indvendte Rigsraad Bjørn Andersen herimod, at han jo alt havde beredt baade Grav og Epitafium i Hesselager Kirke. Kansleren afviste ham med Davids Ord: «Herrens er Jorden og al dens Fylde», og fik ganske rigtig sin Grav i Frue Kirke.

Flere fulgte Johan Friis's Eksempel. Over ikke faa af Datidens bekendte Mænd findes den Dag i Dag flere Gravstene paa vidt adskilte Steder,[2] og Mellemtiden har vel tilintetgjort en Del. Slige Ligstens-Oplysninger om, at «herunder hviler» den og den, er derfor Faldgruber for den historiske Granskning.

Thi kun i yderst sjældne Tilfælde giver Ligstenen saa tydelig Forklaring, som den over Mads Laxmand i Stehage Kirke i Skaane. Den meddeler paa engang, at dette er Mads Stensøns og hans kære Frue, Merete Pedersdatter til Gaasvad's, Begravelse, og at «hans salig Lig hviles udi Svartsjø Kirke i Sverige», da han faldt der i Krigen 1567, saa at kun «hendes salig Lig hviles herunder, som døde udi Sjælland paa Lystrup 12. Novbr. 1584. Herren give dem en glædelig Opstandelse»![1]

Det misvisende i saadanne Gravstene og Mindesmærker i levende Live og paa forskellige Steder gik ikke op for Datiden. Den mente netop at se rigtig alsidigt paa Sagen: Det var først og fremmest en Æresbevisning. Man maatte benytte den belejlige Stund, naar en flink Stenhugger[2] eller dygtig Portrætmaler[3] tilfældigt var at faa. Og at det alt udførtes som Gravminde og anbragtes i Kirke var en gammel Skik, der faldt ligesaa naturligt, som at man optegnede det, man vilde huske, bag i sin Bibel. Kirken var jo «Huset», Biblen «Bogen». Datiden vilde have undret sig ligesaa meget over Klage, som vi, hvis nogen nu vilde paatale, at samme Reklameplakater anbringes paa forskellige Gadehjørner. Kun en ukyndig troer, at det afbildede findes indenfor Væggen bagved. Flere Ligstene og Mindetavler, anbragte over samme Person i levende Live paa forskellige Steder, godtgjorde kun, at han var en Mand af Betydning, en af Herrerne over «Jorden og dens Fylde». Netop derfor var det ikke nok for en Adelsmand at have Gravsten hjemme i sin afsides Landsbykirke; han maatte helst have sin mærkede Plads i Provinsens Domkirke med; og endte han sine Dage i København eller dens Nærhed, skulde han selvfølgelig have Sten og Indskrift over sin Grav i Frue Kirke. Ligstene, Mindetavler, Monumenter, Epitafier og hvad det altsammen hed, var, ligesom Datidens nye Ligkister og Vogne, lutter Fremskridt paa Befordringsvæsenets Omraade. Men Eftertrykket laa ved dem alle paa, ikke at man kom afsted, men at man tværtimod fik Tid til at holde længe nok med dem, saa at enhver kunde overbevise sig om, hvem der var Ejer, og at det var ægte Kram.

Netop derfor burde Ligstenen være af moderne Slags. Ikke som de gamle middelalderlige, men saa store og pragtfulde som muligt. Men var alt sligt dog ikke kun tom Forfængelighed? Ingenlunde. Herren havde tværtimod Velbehag derudi. Hør Herrens egne Ord og deres kristelige Udlægning! «Saa læse vi i

første Mosebog: Rachel døde og blev jordet paa Vejen til Ephratra, som nu kaldes Bethlehem. Og Jakob rettede et Tegn op over hendes Grav, og dette er Rachels Gravs Tegn indtil paa denne Dag». — «Jakob rettede et Tegn op over hendes Grav. Her maatte du se, hvilken Gudfrygtighed og hvilken Kærlighed, der var udi denne fromme Patriarke Jakob til Gud og hans Hustru. Thi han ikke aleneste elskede sin Hustru den Stund, dèr hun levede, men han beviste og Kærlighed, siden at hun var død, med en ærlig Jordefærd og Amindelse, saa at det Tegn (som Skriften siger), det er end til paa denne Dag. O, hvilket et ærligt Eksempel det er for alle Dannemænd, som mister deres Hustruer! Men hører ogsaa, for hvad besynderlig Aarsag de hellige Forfædre bepryde saa deres Grave, og ikke kaste deres Legeme bort som andre Bæster, men de beskikke dem skønne Grave og herlig Jordefærd til evig og udødelig Hukommelse, at de samme Grave skulde bære Vidnesbyrd om den tilkommendes Opstandelse, hvilken de troede og visseligen tøvede efter. Derfor skal vi vide, at det er ikke Synd at bepryde vore Venners Grave med Malmersten . . . For denne Sag oprejste de hellige Forfædre Støtter og lagde Stene paa deres afgagne Venners Grave, paa det vi skal efter deres Eksempel foragte dette nærværende Liv og hende aldeles forglemme for det andet Liv, som tilstunder, som fast bedre er».[1]

Men var Ligsten og Mindesmærker saaledes et Udtryk for Tro paa Opstandelsen, en fortsat Bekendelse efter Døden, saa var det sikkert rigtigt, at lade dem hæve sig op over Gulvet, ikke som Middelalderens ligge fladt som Flisesten, men bryde frem, skyde op, som Kistelaag der alt var ved at lettes af. Hvorfor skulde desuden alene Fyrster nyde den Forret at maatte have opretstaaende Mindesmærker over Graven! Alle disse prægtige Gravmonumenter over Frederik I i Slesvig, Christian III og Frederik II i Roskilde, Udtryk for en ny Smag, var ligesaa mange Opfordringer til at slaa ind paa samme Vej. En dansk Adelsmand var ikke skabt til blot at trædes paa i Døde. Rundt om ytrede da Opstandelses-Haabet sig under de adelige Gravstene, de skød bestandig, som forsigtige Muldvarpeskud, lidt højere op over Kirkegulvet. Tue ved Tue laa de alt i Landets Hovedkirker. I Sognekirkerne paa Landet naaede de langt højere. Det prægtigste Gravminde af denne Art var det over Herluf Trolle og Birgitte Gjøe paa Herlufsholm. Hugget i Nederlandene

ligesom de kongelige Mindesmærker, viste det Ægteparret, ikke som andre, plumt gengivne, ligstensvornede til Fladen, men i ophøjet, herligt Arbejde, frit slumrende paa Lejet, som Nordens Dronning Margrethe i Roskilde Kirkekor.

Men det adelige Opstandelses-Haab blev for voldsomt. Der maatte lægges Dæmper herpaa, hvis det ikke skulde overgro hele Kirken og danne Forhindringer for selve den levende Menighed. Hvor skulde Frue Kirke i København f. Eks. kunne bruges til en almindelig Gudstjeneste, endsige til en kongelig Kroning, naar Vejen opad Midterskibet var saa knudret og ujævn, som et Smakkerum ladet med Kvadersten, og Koret blev spærret af Marmor-Biller, Oxer og Ulfstænder, der stod og laa i Vejen og ikke vilde flytte sig, om det saa var Kongen selv, der vilde frem! I Aaret 1576 skred Regeringen ind. Først i et aabent Brev af 3die April, saa i selve den kallundborgske Reces af 21de November, der gentog det aabne Brevs Bestemmelser. Det hed heri, at «de Grave, som af Adelen nu højt over Jorden opsættes, overgaa fast alle kongelige og fyrstelige Begravelser, som tilforn er sket her i Riget». Men det sømmer sig ikke for Kongen, der er en Øvrighed af Gud, at tillade sligt. Andre kunde tage Eksempel heraf og til egen Skade og Fordærv indlade sig paa lignende Bekostninger. Og enhver bør derhos skikke sig, som deres Stand og Lejlighed fordrer. Det forbødes derfor Adelen fremtidigt at «lade gøre nogen Begravelse oven Jorden forhøjet med Alabaster eller slig mærkelig Bekostning». Det var dem derimod tilladt at lægge en ærlig Ligsten paa deres Grav. Ligesaa maatte de lade sætte en Tavle paa Væggen, men herved maatte ikke forstaas at lade store Alabasterbilleder eller andet sligt indmure i Kirkevæggen. Enhver, der overtraadte disse Bestemmelser, havde forbrudt tusind Daler til nærmeste Hospital.

Det var et haardt Slag for Adelen, særligt for Familien Oxe. Det var nemlig denne, der ved sin dristige Optræden vistnok havde nedkaldt Uvejret. Fru Pernille Oxe havde i Frue Kirke i København ladet oprejse et Gravminde, «der alene egner sig Fyrster og Herrer» over sin afdøde Mand, Søhelten Otto Rud. Og over Peder Oxe, der var død i Efteraaret 1575 agtede nu hans Enke, Mette Rosenkrands, i Koret i samme Frue Kirke at rejse et lignende, just paa det Sted, hvor Kongen ved Kroning plejede at have Plads. Fru Mette gik endog saa vidt, at

hun bad Kongen om at udstede Pas for to Mænd, der i Udlandet skulde hente sorte Sten hertil.[1] Begge Fruer fik hver et meget hvast Brev fra Kongen Dagen forud eller samme Dag, som det aabne Brev blev udstedt.[2] Det befaledes heri Pernille Oxe at nedtage Gravmindet over Otto Rud, og det forbødes at gøre Peder Oxe «anden Begravelse i Frue Kirke end andre hans Lige.» Samtidigt gaves der dog begge Enker Anvisning paa, hvis de vilde rejse deres Mænd usædvanlige Gravminder, da at gøre dette hjemme i deres Sognekirker, men ikke i Frue Kirke. Denne Tilladelse blev ikke gentagen i det aabne Brev eller i den kallundborgske Reces, og galdt altsaa ikke andre.

De to Breve virkede. Fru Pernille sendte Ansøgning paa Ansøgning til Kongen om, at Gravmindet over Otto Rud maatte forblive i Frue Kirke. I Juli Maaned 1576 gav Fr. II endelig Tilladelse hertil, men rigtignok kun mod, at det flyttedes hen et andet Sted i Kirken og — sænkedes i Flugt med Gulvet.[3] Fru Mette blev saa myg, at hun vilde gerne sælge Kongen den sorte Sten, der var bestemt til Peder Oxes Gravmæle, hvis Kongen var villig til at tage det hvide Alabaster med.[4] Hele Landet over begyndte der nu, i Henhold til den kallundborgske Reces, en Jagt efter adelige Ligstene, der ragede op over Kirkegulvet og spærrede fri Gang. Et af de sidste Breve, som Fr. II før sin Død underskrev, lød paa, at «Ligstenen over Jørgen Barnekov i Aarhus Domkirke ligger for højt fra Jorden, Sognefolket til stor Forhindring, naar de gaa til Alters.» Den skal nedlægges lige med Gulvet.[5] Bispeoptegnelser som f. Eks. disse fra Visitatsrejser paa Fyn spaaede ilde: «I Ollerup Kirke (1589) er to adelige Begravelser med to Stene paa Gravene, de ligge ret for Højalteret, ophøjede over Gulvet, saa tykke som Stenene er udi sig selv». «I Egense ligger begravet under en ophøjet Sten, tre Kvartér, Eiler Rønnov.» «I Skovby Kirke ligger Jørgen Svab og Fru Karine Svab begravne i Kirken. Stenen er tre Kvartér over Gulvet, lader ilde i Kirken.» Ved næste Visitats sammesteds (1595): «Klages paa Stenen».[6]

De Sager, vi kende i denne Anledning, skulde heller ikke give Adelen Mod. Jomfru Magdalene Povisk havde saaledes ment at bringe lidt pyntelig Afvekslen ved at indmure en Ligsten i Kirkemuren i Vejle. Lensmanden paa Koldinghus, den gamle aarvaagne Kaspar Markdaner, opdagede det imidlertid Aar 1600 og erhvervede kongelig Ordre til at forfølge Sagen. Hun bad

for sig, og Venner gik i Forbøn, men alt, hvad hun opnaaede, var kun, at hun skulde tage Stenen ud igen af Muren og lægge den paa Gulvet som andre, samt betale 300 Daler i Bøde til Kirken.[1]

Under al denne Modgang henvistes Adelen ganske naturligt til den Udvej, som Frederik den II. havde antydet for Pernille Oxe og Mette Rosenkrands: at trække sig tilbage til deres Sognekirker paa Landet. Dog ikke heller her under Kirkegulvet hverken ved Alteret eller i Midterskibet. Men i ny opførte Sidekapeller, byggede alene med dette Formaal for Øje. Saaledes opstod i det 17de Aarhundrede de ejendommelige Udvidelser og Tilbygninger til Landsbykirkerne: Begravelseskapeller for Familien «paa Gaarden». Der ofredes tidt store Summer paa disse og deres Udstyr med Sarkofag og Epitafier; men for den almindelige Bevidsthed stod de dog kun som uhyggelige Ligboliger. Ved en underlig Skæbnens Ironi nødtes nu den samme Stand, der ved Reformationens Indførelse hensynsløst havde nedrevet sine Forfædres Hvilehjem: Kirker, Klostre og Kapeller, til ofte i dyre Domme at opføre disse skumle Dødsbeholdere i Stedet.

Hvis man i det 16de Aarhundrede skulde samle i ét Ord, hvorfor man ønskede at begraves inde i selve Kirken, kunde dette falde vanskeligt nok. Selvfølgelig var man endnu ubevidst fyldt af de gamle Begreber om Kirken som den beskyttende. Enhver vidste ogsaa, at det var en Ære at begraves derinde. Men bag ved disse to Fornemmelser laa der endnu en tredie, paa engang ny og oprindelig. Det var Trangen til det hyggelige, en Art Samfølelse, der nu, da den gamle gode Betjening ikke længer fandtes derinde, men man var overladt til sig selv, ønskede at befinde sig blandt Kammerater. Vi kan kun vente at finde denne Fornemmelse tydeligt udtalt, hvor Stilling og Forhold gjorde vedkommende sikker i Henseende til de to første Goder: bedste Omhu og bedste Plads. Frederik II.s ugifte Farbroder, Hertug Hans den Ældre, er et godt Eksempel. Han var født til at blive højsalig og ligge i Domkirkekor. Hvad ønskede han da mere? Da han var død 1580, skrev Frederik II. om ham «Højbemeldte vor kære Farbroders Medicus har berettet os, at Hans Kærlighed udi sin Velmagt skal have sagt, at efterdi udi Domkirken til Haderslev skal ligge mange af hans Undersaatter af Adelen og andre, som Gud hannem her

udi Verden har givet, imod hvilke han sig saa havde forholdt, som han vilde ansvare for Guds strenge Dom, da vil Hs. Kærlghd., efterat Gud havde kaldet ham fra denne Verden, have sit Ligs Lejersted hos samme hans Undersatter, at Hs. Kærl. med dennem og hos dennem kunde opstaae og møde til Herrens Domsdag».[1] Han fik ikke sit Ønske opfyldt. Hans Broder Hertug Adolf tvang igennem, at han kom til at hvile fjærnt fra gamle Bekendte, fornemt men alene i Slesvig Domkirke.

Uhyggeligt var der ude paa Kirkegaarden. Det nyttede ikke, at man søgte at stramme sig op ved Minderne fra den katolske Tid, da ogsaa Kirkegaardene havde været ansete, og da man kunde paavise dem, der havde været beregnede paa at rumme hele Menigheden lige fra Lensmanden nærmest ved Kirken mod Øst til Bønder, Frigivne, og sluttelig Trællene langs med Kirkegaardsmuren.[2] Slige gamle Historier gjaldt nu kun som Ammestuesnak. Modsætningen var altfor skrigende mellem de skønne Kirkegaarde, som de ældre endnu kunde mindes, og det Uføre eller Vildnis, som nu gik under samme Navn. Endnu 1632 var man i Aarhus ikke videre end, at det forbødes blot at rejse en Tue over Graven paa Domkirkens Kirkegaard.[3] Forgæves søgte enkelte Forfattere, idet mindste for deres Bys Vedkommende, at pynte paa Tilstanden. En begejstret Beskriver af Ribe siger, at man dèr i Byen virkeligt tidt lagde Blomster paa Gravene. Ligeledes tilføjer han, at naar man paa Kirkegaarden opslog Stilladser til Skolekomedier, saa var dette ikke i Strid med Stedets Aand, thi det var «hellige Skuespil».[4] Det tydeligste og mest umiddelbare Indtryk af, hvad Anseelse Kirkegaardene nød, faar man af simple Ord som disse i en Præsts Dagbog fra Nakskov: «Den 25. Oktober 1620 begravet Henrik Stolheutz Barn, hvilket endog det blev begravet paa Kirkegaarden, dog forærede de mig en halv Alen Klæde, saa godt som tre Daler.»[5]

Først langt senere, i det 18de Aarhundredes Slutning, begyndte en ny Synsmaade at brede sig og heraf en ny Tilstand at fremgaa. Graven blev nu for den almindelige Bevidsthed blot som Grav til et Hvilens, et Fredens stille Hjem. «O venlige Grav, i din Hytte boer Fred, — din tavse Beboer af Sorgen ej véd.» I Samklang hermed vendte den Sans for Stueblomster og Smaahaver, som særligt Købstadbeboerne længe havde næret, sig nu tillidsfuldt mod Kirkegaardene. Almuens hidtidige Søndagsfornøjelse, at «gaa paa Kærregaarden», der havde be-

staaet i at tilbringe Tiden med forskellig Slags Morskab i det Frie paa de spredte Kirkegaardstomter i Byerne, antog nu den smukke Form at sørge for Gravene, ogsaa paa de udenfor Byerne oprettede Kirkegaarde. Som en Slags «Kolonihaver» vinkede nu disse Mængden ud til sig. Ingen var længer saa fattig, at han jo havde sin lille Plet Jord derude, hvortil et eller andet knyttede ham; selv den ringeste kunde faa sin Part af Glæden ved at pleje med kærlig Haand. Den smukt holdte Kirkegaard blev en Naturforsoning med Døden. Som bekendt er disse Forhold, om end ud fra ogsaa andre Synsmaader, fremdeles i Vækst Norden over. Kirkegaardenes Ydre nærmer sig efter tre hundrede Aars Forløb atter den Tilstand, som blev afbrudt ved Reformationens Indførelse.

Uhyggeligt var der i det 16de Aarhundrede paa Kirkegaarden, men langt langt uhyggeligere var det dog at tænke sig at skulle hvile udenfor. En ubestemt Rædsel, en uklar men ubetvingelig Fornemmelse formede denne Maade at jordes paa til Højdepunktet af al Ulykke, det sikre Vidnesbyrd om evig Fortabelse. Det var levende Minder fra Katolicismens Dage, da dette havde været enstydigt med at være udstødt af Kirken, bandsat. Ved Hjælp af dette forholdsvis simple Middel havde Romerkirken udøvet maaske sin stærkeste Magt. Med fin Forstaaelse havde den indset, at Skammekrog overfor Børn, kyndigt anvendt, er den haardeste Straf. Henimod Middelalderens Slutning var der ganske vist indtraadt nogen Slaphed i saa Henseende. Romerkirkens daværende Tilbagegang havde blandt andet ogsaa ytret sig i Misbrug af dette Middel. For at ægge den aftagende Respekt for Kirken og dens Mænd, havde man indladt sig paa for hyppig Anvendelse af eller dog Trusel med dette Middel. Gennemlæser man f. Eks. Biskop Lage Urnes Bestemmelser af 1517, var der en hel Række af Overtrædelser, naturligvis især mod Kirken, der alle burde straffes med Udelukkelse fra kirkelig Begravelse.[1]

Hele denne Myndighed gik i Arv til den lutherske Gejstlighed, og samtidigt opskræmmedes Sindene ved den stærke Vægt, der

nu lagdes paa Djævlelæren. En Rædsel, saa stor som nogensinde, opstod for rent legemligt at gives Djævelen i Vold ved at begraves udenfor Kirkegaarden. Nutiden har bevaret Rester af denne Frygt for Følgerne af ikke at begraves i «indviet Jord». Men Frygten taaler nu ikke længer Dagslyset og svækkes ved Nydannelser som f. Eks. Ligbrænding. For den første lutherske Tid stod det at «begraves i Høj og heden Jord», som det dengang kaldtes, som Toppunktet af alt forfærdeligt. Det var ligesom at møde Djævelen uden at kunne slaa Korsets Tegn, ubønhørligt at overgives i hans Kløer udenfor Kirkediget. Enhver kunde sige sig selv, hvorledes et saadant Legeme engang paa Opstandelsens Dag maatte komme til at se ud, naar Djævelen i Mellemtiden stadig havde haft det under Behandling. Det vilde, sammenlignet med de andre «salig Lig», være ukendeligt og ubrugeligt og maatte da ogsaa nødvendigvis paa Dommens Dag gaa for evigt ad Helvede til.

Det var nu overladt den lutherske Gejstlighed at afgøre, hvem der skulde sættes udenfor. Hvilke var disse? Sikkert hjemfaldne til Satan med hans «Høj og heden Jord» var alle Selvmordere, hvoraf der dengang som siden gaves mange. «Ingen maa begraves, der berøver sig Livet ved Strikke, Jern eller Vand.» Dog kunde her gøres en Undtagelse med enhver, der levede længe nok til førend Døden at «bekende sin alvorlige Pønitens samt tage det højærværdige Kristi Legems og Blods Sakramente til sig.» Et Par Eksempler: Provst Daniel fra Lysabild paa Als, der 1582 under et Besøg hos Bispen i Fyn under Højmessen skar Halsen over paa sig i Bispens Stenstue, af Frygt fordi han kort før sit sidste Bryllup havde voldtaget en trolovet Kvinde, ham kunde man trygt begrave paa kristelig Vis, eftersom han døde «udi sand Pønitens og Kristi Bekendelse».[1] Det samme galdt Glarmesteren i Svendborg, der i April 1584 stak sig ihjel med en Kniv, fordi han var ond mod sin Hustru og Øvrigheden i den Anledning vilde sætte ham i Fængsel. Men den Landsknægt, der i Maj Maaned samme Aar pludseligt i Vildelse løb ud i Odense Aa ved Bispegaarden, raabte, at han hidtil havde tjent Gud men nu vilde tjene Djævelen i Helvede, mens Tid var, og derpaa druknede sig, ham kunde man umuligt være i Tvivl om, hvor en saadan Fyr skulde hen. Eller Kvinden, der paa samme Tid druknede sig i Middelfart; eller den Snedker, der i Juli samme Aar, mens Kongen laa og ventede paa

Vind paa Nyborg Slot, i sin Fortvivlelse druknede sig ved Møllen dèr, dels fordi alle Snedkerne i Sydfyn var efter ham, da han alene havde Arbejde paa Herregaardene og ikke vilde tage Borgerskab, dels fordi Slotsherren paa Nyborg til Slut havde fængslet ham og uglet ham ud ved at lade smede en Ugle fast paa ham.[1] Den Slags gik lige lukt ad Helvede til. Derfor i Høj og heden Jord med dem!

Datiden synes ikke at have haft Spor af Anelse om, at den Frist til «Pønitense og kristelig Bekendelse», som var en Betingelse for god Behandling, simpelthen afhang af den valgte Dødsmaade. Kun den, der anvendte «Jern», fik Tid til Omvendelse. Enhver, der forsøgte at berøve sig Livet enten ved Hængning eller Drukning, gik det dengang som til enhver Tid paa én og samme Maade. De døde enten straks eller slet ikke deraf.

Mere uklar var Datiden med Hensyn til Selvmord ved Nedstyrtning. Det var en bekendt Sag, at Djævelen hyppigt benyttede sig af denne Maade at dræbe Folk paa. Han simpelthen skubbede til dem, naar de befandt sig ene paa et højt Sted. Havde han turdet, vilde han sikkert ikke blot med Ord have fristet Kristus til at kaste sig ned fra Bjærgets Tinde, men tillige søgt at nedstyrte Guds Søn. Nu nøjedes han med at gøre dette ved Mennesker. Den 29de Maj 1567 faldt f. Eks. «Jørgen Fyrbøder ned fra Vor Frue Taarn i København af Trolddom forblindet.»[2] Her havde Djævelen ikke selv faaet Ideen, men kun udført en andens. Men 1576 paa Bergenhus var det Djævelen, der baade havde fattet Planen og udført den, endda paa en yderst grovkornet Maade. Thi «da Lensmandens Tjener Helligtrekongers Aften vilde gaa i Seng, tog Djævelen ham, stødte ham ud af et lidet Vindue paa et Taarn og kastede ham fra denne Højde ned paa den haarde Plads, saa man maatte samle hans adspredte Stykker.»[3] Overfor slige ulykkelige galdt kun én Følelse: Medlidenhed. Kirken, der var kommen for sent til at beskytte dem i Live, burde moderligt værne dem i Døde.

Helt anderledes stillede Sagen sig i andre Tilfælde, naar nogen f. Eks. med Flid gik op paa et farligt Sted og saaledes frivilligt udsatte sig for Djævelen. Den nys omtalte Jørgen Fyrbøder, der faldt ned fra Frue Taarn 1567, havde ikke haft noget deroppe at gøre og var vel derfor uskyldig. Men Folk, der havde Arbejde deroppe, farligt Arbejde maaske, som f. Eks. da Spiret 1560—61 skulde

istandsættes, de var ingenlunde helt sagesløse, thi de vidste, hvad de udsatte sig for. Da flere Tømrere og Tækkere i dette Aar var komne af Dage ved Arbejdet oppe paa det svajende Spir, og Resten ømmede sig ved at skulle til Vejrs, forsikrede derfor ogsaa Kirkens Værge dem med fuld Føje om, «at hver havde at tage sig vare for Skade. Og ydermere sagde jeg til dem med saadanne skarpe Forord: at dersom nogen af dem, det Gud forbyde! faldt ned og dermed kom om Halsen, da skulde den derfor ingen anden Opretning faa for sin Død og Skade, uden hans Dagløn skulde lægges paa hans Bryst og dermed gaa fra hannem.»[1] Det var vel talt, med ligeligt Hensyn til Satan, Kirketaarnets Reparation og de arbejdendes Tarv. Men det var efter en senere Tids Sysmaade rigtignok en ganske egen Art «Arbejderforsikring».

Foruden Selvmordere var alle «Excommunicerede» det er: bandlyste, udelukkede fra at begraves paa Kirkegaard. Som det udtaltes paa Landemodet i Roskilde 1566: «Bandsatte Mennesker skulle straffes af Øvrigheden; dø de, skulde de ikke begraves i Kirkegaarden, men udi Høj og heden Jord.»[2] Eller som Biskop Niels Jespersen i Fyn yndede at udtrykke det: «de skal begraves som Asener» (asini sepultura).[3] Dette var sikkert den mest frygtede Side af den lutherske «Bandlysning», og herved var der lagt en overordentlig Myndighed i den lutherske Gejstligheds Haand. Thi det øvrige, blot at skulle faa sit Navn nævnet fra Prædikestolen, udelukkes fra Altergang, offentlig afløses og staa aabenbart Skrifte, det var altsammen for intet at regne mod saaledes i Døden at kastes redningsløs udenbords i det dybe, dybe Vand. Intet Under, at Gejstligheden søgte at udnytte denne gunstige Stilling og forfølge Sejren. Naar f. Eks. en syg Skørlevner døde, hvad saa? Spørgsmaalet fremsattes paa Landemodet i Roskilde 1570 og besvaredes saaledes: Der maa, naar vedkommende begærer det, gives ham Sakramente. Dog skal han bagefter, naar han kommer sig, staa aabenbar Skrifte. Men nægter han sin Brøde, skal ogsaa Sakramentet nægtes ham. og han skal efter Døden begraves i Høj og heden Jord.[4] Ve Eder nu, ikke blot I Smaakaarsfolk, der sluskede skjult om med eders Bolskab, men alle I høje Herrer paa Gaardene, der i Tillid til eders Magt og Anseelse holdt aabenlyst til med løst Kvindfolk! Her fik Præsterne Lov til ved Eders Dødsseng at afholde Afgangsprøve ikke blot i Tro men ogsaa i Gerninger. De gode

Gerninger var vel afskaffede med Pavedommen. Men de onde Gerninger bestod sandeligt endnu.

Dog, hvorfor standse ved Gudsbespottere og Skørlevnere! burde ikke enhver Forbryder, ja, enhver, der havde fortabt sin «Mandhelg», fordi han ikke havde opfyldt, hvad han var idømt, ja, burde egentlig ikke enhver Skyldner, der ikke betalte sin Gæld, udelukkes fra Kirkegaarden? «Thi den, der ikke vil forlige sig med Mennesker, kan ikke forlige sig med Gud.» Meningerne vaklede. Men 1591 var man naaet saa vidt, at Forslag herom indbragtes paa Landemodet i Roskilde, og Bispen lovede at fly Kansleren Brev herom.[1] Heldigvis var dog Regeringsraaderne saa praktiske Mænd, at de her holdt igen. Ved Forordning af 31te Maj 1592 bestemtes det, at naar nogen var gjort mandhelgløs for Gæld eller for nogen anden ærlig Sag, maatte Præst saavel give vedkommende Sakramente som begrave ham paa Kirkegaard, selv om der fra Modpartens Side blev nedlagt Forbud herimod.[2] Endnu længe efter kunde dog Retssager herom forekomme[3].

Den tredie og sidste Klasse, hvem Begravelse paa Kirkegaard burde være forment, bestod af dem, der overhovedet ikke var kristne. Her var Forholdet klart nok. Og dog var man skaansomst i Anvendelsen netop paa dette Punkt, da Flertallet, der herved vilde rammes, var de udøbte Børn. Den strikse Fortolkning kunde umuligt fastholdes. Paa Landemodet i Odense 1586 bestemtes det, at «naar navnløse Børn, som ikke blive døbte, skulle begraves, da skal Pastores lade dem ligge i Kirkegaarden og ikke i Kaalhaven.»[4] Ja, man gik paa samme Landemode saa vidt at bestemme, at de endog gerne maatte begraves i selve Kirken og med de ved Begravelse sædvanlige Ceremonier.[5] Paa Landemodet i Lund 1594 holdt man dog igen. Her fastsattes, at Aborter maatte vel begraves i Kirkegaard, men kun af Kvinder. Havde Barnet levet ved Fødslen og var blevet hjemmedøbt, maatte det begraves af Præst. Men var det død udøbt, maatte Præst ikke være tilstede ved Begravelsen og heller ikke Klokkeringning og Sang af Skolebørn finde Sted.[6] Det er Spor af disse forskellige Synsmaader og tilsvarende Behandling af de smaa Væsner, der vel næppe havde rigtig Sans for Forskellen, naar det fra det 17de Aarhundrede hedder: «Den 28de Marts .... et dødfødt Barn begravet i Vaabenhuset.»[7] «Søndag

2den Aug. 1649 satte Niels Suder i Holm sit Barn ned i Kirkegaarden, som blev dødfødt»[1] osv.

Alt i alt havde den lutherske Gejstlighed i det 16de Aarhundrede en overordentlig Magt i Hænde ved sin Myndighed til at udstøde til «Høj og heden Jord». Dette Udskudssted dannede ligesom den mørke Bagside til det hæderlige Valg mellem Kirkegaard og Kirke, ja de bedste Pladser i denne. Ingen, selv i det ypperste Følge, var saa sikker, at han jo til Tider fornam Uhyggen af den usikre Underbund. Selv om man ikke just var udøbt eller Selvmorder, saa havde dog denne Præst det i sin Magt i det mest ubelejlige Øjeblik at drage visse Historier frem, der endog kunde vanskeliggøre en «ærlig» Begravelse. Naar Tanken herom paakom — og sligt laa saa nær, mens Baaren eller Kisten bares til Lejerstedet, — maatte selv den værste «Nimrod» og Præstehader føle sig lille. Den usselige, sorte Fyr derhenne havde i et afgørende Forhold som dette Magt ikke blot over Smaafolk, men over Herren paa Gaarden tillige, med samt hans Mælkedeje.

Godt var det dog, at det ikke altid gik efter Loven. Der var ogsaa noget, der hed Evangelium. Det Dyr, der ved denne Lejlighed ved sit Blod tvættede de smudskede rene, var Udfærdskoen. Tanken om den lagde Tillid og Fortrøstning i de usikres Blik, faderlig Mildhed i Hyrdens. I Byerne gjorde rigeligt sort Klæde af bedste Slags det samme.

At Datiden havde et aabent Øje ogsaa for dette Forhold og var istand til i visse Øjeblikke at kunne le ad sig selv, kan ses af en lille Fortælling i en yndet dansk Morskabsbog fra 1613. Fortællingen hedder «En Bonde døber sit Barn» og lyder omtrent saaledes:[2]

«En Bonde døbte sit Barn, før det døde, og gik med det til Præsten at faa det begravet. «Siger jeg, det ikke er døbt, bliver det ikke begravet i viet Jord. Siger jeg, jeg har døbt det, bliver han vred.» Saa sagde han til sin Søn: «Løs den unge Stud i Stalden og led den efter mig til Præstens!» Da Bonden kom til Præsten, vilde han ej begrave det i viet Jord. Men Bonden paastod, det var døbt. Præsten sagde: «Hvad sagde du da, dèr du døbte det?» Bonden sagde: «Jeg døber dig i Navn Faders og den hellige Aands. Amen.» Præsten sagde: «Hvor blev da Sønnen?» — Bonden sagde: «Han kommer herude, ledende med

en smuk, ung Stud. Den vil jeg forære eder med, at I vil begrave det i Kirkegaarden.» — Præsten tog Studen og erklærede, at det var vel nok døbt.»

21.

Under alt dette, mens hele Følget stod, Standsfællerne bar Baaren til Graven og Tanker om de forskellige Slags Lejersteder muligt gennemkryssede de tilstedeværendes Sind, havde Skolebørnene med Lysene i Haand trofast sunget alle Versene af Salmen: «Med Glæde og Fred far jeg nu hen.» Naar denne var færdig, «begyndte Peblingerne stundom en dansk Salme, der kort var.»[1] Saa traadte Præsten gennem Kresen af Lysbærere hen til Graven for at forrette Jordpaakastelsen. Denne Skik havde under Lutherdommen mødt en Del Modstand. I Tyskland og Holsten var den næsten helt afskaffet.[2] Paa Landemodet i Roskilde 1592 spurgte Magister Søren i Helsingør, hvorledes han skulde forholde sig, da hans Embedsbroder, den tyske Prædikant sammesteds, ikke foretog denne Handling. Svaret lød, at Skikken fremdeles skulde holdes ved Magt.[3] Denne Usikkerhed indvirkede paa selve Handlingen, der ikke var ganske ens Danmark over. Her paa Roskilde Landemode sagdes der, at Præsten skulde kaste tre Gange Jord paa Liget. I Fyn 1566 bød Bispen: «Præsten skal kaste en Spadefuld Jord eller to paa Liget.»[4] Heller ikke Ordene var ganske de samme Landet over og afveg noget fra de nu brugelige. De iklædtes gerne en lille Tale, der ved en Begravelse paa Fyn 1585 f. Eks. lød saasaaledes: «Det har været en gammel Sædvane hos os, at naar nogen Kristen begraves, da plejer man at kaste tre Skovle Jord paa deres Lig til en god Paamindelse, os skal paaminde, at vi er ikke komne paa Legemets Vegne af nogen ypperlig Matérie, som Stjerner har i sig og saadanne Kroppe, men af dette ringe Element Jorden, og skal derhen paa det sidste. Derfor skulle vi nu aldrig os hovmode nogen Tid enten af vor Velbyrdighed, Adelskab, Slægt, Byrd, Styrke, Kraft, Gods, Rigdom, Skønhed osv. Derfor siger man nu saaledes: Af Jorden har Gud skabt

dig. Kød og Blod har han iført dig. Til Jorden est du kommen igen. Gud give dig en glædelig Opstandelse paa den yderste Dommedag!»[1]

I enkelte Egne af Norden synes Jordpaakastelsen at have været anset for det Tidspunkt, hvor det var sømmeligt, at Enken gav sin Sorg tilkende. Om Forholdene paa Øland 1768 hedder det saaledes: «Enken som følger Liget til Graven, tier stille hele Vejen. Men naar Jordpaakastelsen sker, græder og skriger hun saa højt, at man har svært ved at høre Præsten; men sjældent synes nogen Taare at flyde.»[2] Almindelig var eller blev denne Skik dog ikke, den stred altfor meget mod den nordiske Folkekarakter.

Efter Jordpaakastelsen faldt Koret atter ind og istemte Salmen: «Nu lader os hans Legem begrave». Med denne blev det ved lige til det næstsidste Vers, der begynder saaledes: «Nu lade vi hannem sove i Fred». Her stoppede man pludselig. Thi dette var endnu ingenlunde Meningen.

Tværtimod foregik nu et af de ejendommeligste Optrin, som man i vore Dage vilde have forsvoret, hørte andetsteds hjemme end ved en fransk Begravelse i Nutiden eller ved en Ligbrænding hos os i den allernyeste Tid. En af den afdødes Standsfæller traadte frem og holdt en Mindetale.

Dette var noget, som den lutherske Adel havde indført, en ny Form for Indsigelse mod den katolske Kirkes Messetjeneste ved denne Lejlighed. Det var den moderne Begejstring for «Ordets Magt», der her gav sig Udslag. Men der var heri tillige noget, der gik paa Skraa af den lutherske Bevægelse. Fra et luthersk Synspunkt var «Ordet» Prædiken, og det maatte være nok, naar Præsten i sin Tale nys havde fremhævet den afdødes Trosliv og kristelige Endeligt. Men for denne nye Tankegang var dette langt fra tilstrækkeligt. Der krævedes en klar, frisk Omtale af den afdøde blot som Menneske og Standsfælle.

Hvad var dette nye, der saaledes brød frem og skaffede sig Plads? Det var simpelthen Oldtidsskik, som Romerkirken saa længe havde holdt nede eller næret med Fangekost ved Oplæsning af Testamentet ved Begravelse. Det var det gamle Høvdingkrav paa hæderlig Omtale, før Højen luktes. Det var det sidste Led af den hedenske Treklang: Mæle, Genmæle, Eftermæle eller Maal, Skilsmaal, Skudsmaal, der, ældgammel nordisk Skik, paany klang igennem med Nutids Krav og gamle Minders Ret.

Desværre er intet saadant Skudsmaal eller Eftermæle fra det 16de Aarhundrede bevaret. De nedskreves vel næppe. Vi vide kun, at Skikken var almindelig ved voksne Adelsmænds og Adelskvinders Begravelse. Biskop Niels Jespersen i Fyn, der har givet en Fremstilling af, hvorledes en adelig Begravelse bør foregaa, bemærker saaledes, at efter Jordpaakastelsen og den efterfølgende «Ligsang» («Nu lader os hans Legem begrave») «fremtræder den gode Mand, som bedst er at skyde den dødes Skel over Graven, og med korte Ord sin Sag bestiller.»[1] Bispen synes her, ukorrekt, at betegne denne Tale som «Skilsmaal», hvilket jo egentlig var Navnet paa den Tale, der blev holdt, naar den døde skiltes fra Hjemmet. Maaske var den gamle Sprogbrug nu usikker. Rigtigt hedder det dog ved Fru Margrethe Valkendorfs Begravelse 1585: «Saa traadte ærlig og velbyrdig Mand Absalon Gjø frem og skød hendes Skudsmaal.»[2]

Ved den norske Adelsmand Pros Lauridsens Begravelse 1596 i Gjerpens Kirke ved Skien hedder det: «traadte Frederik Lange frem i Koret og havde en Orats til alle, som havde fulgt den salig Mands Lig til sit Hvilested, ædel og uædel, læg og lærd.»[3] Omkring Aar 1600 var det vistnok almindeligt i Danmark blot at kalde det at «tale over Graven». «Den 12te April 1604 blev Ove Juels Lig til Medelgaard nedsat her i Sct. Mortens Kirke og talte jeg [Lensmanden Esge Brok] over Graven.» «Den 23de Juni 1609 blev salig Ove Lunges Lig begravet i hans Sognekirke Ingum, og talte Iver Juel Landsdommer over Graven» osv.[4]

Hvor dybt Skikken trængte ned i det 16de Aarhundrede, er ikke let at afgøre. At den ogsaa anvendtes ved Præsters Begravelse er sikkert. Ovennævnte fynske Biskop har givet en vidtløftig Anvisning paa, «hvorledes man bør skyde en Præsts Skudsmaal over hans Begravelse». Ifølge denne skal Taleren ikke blot selv omtale den afdøde, men æske Svar af Provst, Herredspræster og Degne, saa at det hele tilsidst kunde forme sig til en mangestemmet Lovsang over den døde.

Allerede i Løbet af det 17de Aarhundrede viste det sig, at den fornyede, gamle Skik heller ikke i Længden kunde staa sig mod den lutherske Gejstlighed. Med en vis Ret hævdede denne, at al den Omtale og Ros, der kunde tilkomme den afdøde, var bleven ham til Del i Ligprædikenen. Verdsligt Skudsmaal var da overflødigt og hørte i hvert Fald ikke hjemme i Kirken. Ramt af disse Indvendinger vaklede Skikken i det 17de

Aarhundrede og søgte Støtte snart hist, snart her. Snart blev den saaledes — som vi siden nærmere skulle se — kun en Oplæsning af Testamentet og en Redegørelse for den afdødes Formuesforhold. Snart blev den til en blot Taksigelse i den afdødes Navn til dem, der var mødte. «Jeg [Biskop Hans Mikkelsen] holdt Ligtalen ved Klaus Daa's og hans Hustrus Jordefærd (1641). Holger Rosenkrans fremførte en fortræffelig Tak til Følget paa Hr. Klaus Daa's Vegne, Kansler Just Høg paa hans Hustrus.»[1] Snart trak den sig tilbage til Hjemmet. Ved Niels Juels Begravelse (1697) «holdt Hs. Excel. Hr. Marcus Gjøe en en meget sirlig Oratión, førend Liget blev af Sørgehuset udtaget.»[2] Snart indlod den sig i det haabløse Forsøg paa at blive en blot Prædiken og kappes med den gejstliges Ligprædiken. Før Grev Danneskjold Laurvigens Lig blev udført (1696) «haver den kongl. Kammerjunker Hr. Sehested holdt en meget skøn Parentation.»[3] «Om Aftenen den 31te Januar 1694 blev Grevinde Wedel begraven i Wedelsborg Kapel. Oberstløjtnant Jens Sten Sehested parenterede over hende paa Tysk, og Sognepræsten til Husby holdt en Ligsermon for Alteret paa Dansk.»[4]

Under Enevælden viste det verdslige Skudsmaal ved Graven sig umuligt at bevare. Det var først og fremmest «abgeschmackt». Men dernæst maatte enhver med lidt Eftertanke kunne forstaa, at ved en Lejlighed som denne tilkom det ene Guds Talsmænd, Kirkens Tjenere, at føre Ordet. Omtrent fra Aar 1700 blev derfor det verdslige Skudsmaal afskaffet, udvist — om fornødent ved Politiets Hjælp — fra Kirken og dens Grund. Til denne sidste regnedes selvfølgelig ogsaa de nye udenbys Kirkegaarde uden Kirke. Ja det maatte vel ifølge Analogi anses for givet, at verdsligt Skudsmaal var strafbart, endog ved en Selvmorders Grav i uindviet Jord. — Under disse Forhold flygtede «Skudsmaal» og «Eftermæle» ogsaa paa Landet, søgte Skjul i det store Samlingssted for itubrudne Skikke, som kaldes Køgemesteren og hans Taler.

Det verdslige Skudsmaal ved Graven blomstrede altsaa op ved Reformationens Indførelse, og tabte sig atter under Enevælden. Set alene, synes det en forunderlig

Fremtoning, selv om man mener historisk at kunne forklare, at det antog netop denne Form. Men det stod ikke alene. Det dannede selv kun et Led i et større Hele: Forsøget paa at gøre Begravelse til en blot verdslig Handling. Romerkirken havde med Held bekæmpet denne Tilbøjelighed. Nu brød den frem paany og formede hele Resten af den kirkelige Begravelse til en Handling, der langt snarere hørte hjemme paa et Tingsted end i en Kirke.

Thi næppe havde den Mand, der «skød den afdødes Skudsmaal», endt sin Tale med en Tak til alle, der havde vist den afdøde den sidste Ære, førend alt med ét fik en anden Lyd. I den verdslige Talers sidste Ord var der endnu noget, der klang kirkeligt, i hvert Fald snirklet høfligt som Ord af en, der havde lært af en Gejstlig at tale pænt: «Lader denne Dannekvinde eder allesammen ærligen og kærligen takke for den Umage og sidste Kærligheds-Tjeneste, som I have hendes kære Husbond bevist og fulgt hannem til sit Lejersted. Hun med alle hans gode Venner og Forvante vil saadan Ære, Umage og Velgerning mod alle og hver især forskylde, baade udi slig og anden Maade, naar dennem tilsiges. Og efterdi de dødes Begravelse er og regnet iblandt Miskundheds-Gerninger, skulle I visseligen vente eders Belønning for denne Miskundheds-Gerning, saavel som for andre, som gøres udi Troen paa Jesum Kristum, vor Herre.»[1] Som det vil ses, gik Taleren her af lutter Høflighed saa vidt, at han ikke blot lovede talrigt Følge ved hver af de tilstedeværendes Begravelse, men endnu paa katolsk Vis betegnede det at følge ved Begravelse som en Art «god Gerning», der kunde vente sin Belønning. Han syntes villig til at udvide Skriftstedets Ord: «Jeg var nøgen og du klædte mig, jeg var hungrig, og du gav mig at spise, jeg var syg og du besøgte mig», endog til «jeg var død og du fulgte ved min Begravelse».

Men næppe var «Skudsmaalets» sidste Ord forstummede, førend det hele fik en ganske anden Lyd. Kirken blev til et Tingsted, den døde til en blot retslig Person, Graven ikke til Indgangen til et nyt Liv, men det Endepunkt, hvor Læsset med alle hans Ejendele maatte vende og køre tilbage, da Vejen ikke førte videre.

Dette nye Optrin indledtes gerne med, at én ved Graven oplæste den afdødes Testamente, hvorved altsaa Spørgsmaalet om hans Efterladenskaber toges under Behandling. I

Lutherdommens første Dage havde man endnu stundom ladet Præsten fra Prædikestolen oplæse Testamentet. Dette var en Rest fra den katolske Tid, da Gejstligheden ved Begravelsen havde kundgjort den afdødes testamentariske Gaver til Kirken, for herved baade at fastslaa deres Gyldighed og give andre et Eksempel til Efterfølgelse. Sligt passede imidlertid ikke længere nu, da de færreste Bestemmelser i Testamentet angik Kirken. Med Rette gjorde derfor Fyns Biskop 1566 gældende, at Testamentet ikke burde oplæses fra Prædikestolen men ved Graven. Oplæseren var vistnok i Reglen den samme, der havde «skudt den afdødes Skudsmaal».

Hermed begyndte altsaa Begravelsens andet, blot retslige, Optrin. Kun i sjældnere Tilfælde var der et Spørgsmaal, der, retslig set, burde besvares forud for dette om Formuesvilkaarene; det var Spørgsmaalet om selve Dødsmaaden. Hvor sligt var Tilfældet, imødesaa naturligvis Følget denne Del af Begravelsen med den største Spænding, og alles Tanker ilede forud for, hvad der blev talt af Præst fra Prædikestol, til hvad der skulde siges ved Graven af Eftermaalsmand. Sligt fandt imidlertid kun Sted, hvor der kunde være Tale om Drab, aabenlyst eller maaske foraarsaget mere skjult ved List eller Trolddom.

I saa Fald skulde den, der «talte over Graven», stille sig ved Hovedenden, sætte sin højre Fod paa Graven, naar Mulden var tilkastet, og slutte sin Tale omtrent saaledes: «I gode Folk, som nu her ere forsamlede, I skal først være betakkede for eders Umage, at I have gjort dette Menneske den sidste Ære og fulgt hannem til sit Lejersted. Dernæst skal I vide, at jeg her idag klager for Gud Fader, for Guds Søn og for Gud den værdige Hellige Aand, som ere tre Personer udi én Guddom. Sammeledes for alle Guds hellige Engle og alle Guds Helgener og Martyrer, som uskyldigen ere aflivede. Jeg klager for Himmel og Jord, jeg klager for alle Mennesker, paa Jorden bor. Jeg klager for alt det, Gud haver skabt, for Fuglene i Luften og alle Dyr paa Jorden ere, for Fiskene i Floden og alle levende Kreaturer, hvorledes dette Menneske, som her er nederlagt, er uskyldigen af Dage tagen. Og jeg hannem igen æsker, Mand for Mand, Liv for Liv, Blod for Blod. Som jeg nu første Sinde haver klaget, saa klager jeg nu og ligesaa anden og tredie Sinde i Navn, Faders, Søns og Hellig Aands».[1]

Efter denne Tale, der gammeldags højtidelig i sine Udtryk

dog forsigtigt undgik at nævne Navn og rette Beskyldning mod nogen, blev der en forventningsfuld Tavshed. Stundom traadte da en af de tilstedeværende frem, erklærede sig selv eller den, der havde befuldmægtiget ham dertil, for Drabsmanden og tilbød Guld, Sølv og Penninge til Bod for denne døde efter denne Sags Lejlighed første, anden, tredje Sinde i Navn Gud Faders, Gud Søns og Gud den hellige Aands. Dette kaldtes «at kende Manddød over Graven» og skete hyppigere, end man nu skulde tro.[1] I en Tid som hin, hvor man sjældent kom hjem fra en Aftenfest, uden at de fleste Mænd var drukne, og enhver, der i denne Tilstand var krigersk stemt, ganske naturligt drog sin «Degen» eller stak med sit Spyd i Mørket efter den, som sagde ham imod, eller de Bislag, der ikke vilde gaa til Side, hørte Uagtsomheds-Drab til de dagligdags Begivenheder. Det kunde netop ligge nær for en iøvrigt brav Mand, der i Hidsighed eller Drukkenskab var «kommen for Skade» at dræbe en anden, saaledes at gøre en Slags Bod og offentlig Afbigt ved at angive sig selv ved Graven som Drabsmanden. Maaske kunde dette ogsaa bidrage til, at de efterlevende blev mere eftergivende i Spørgsmaalet om Bødens Størrelse. I hvert Fald var der ingen Fare forbunden hermed, thi hvo der saaledes meldte sig selv ved Graven og tilbød Bøder, «nød Kongens Fred et Aar omkring uden Hinder».

Almindeligere var det dog maaske, ikke at møde selv, men at lade en anden møde paa ens Vegne, tilstaa Drabet og tilbyde Bøder. Retsvirkningen var den samme. En saadan Mellemmand kunde vistnok lettere føre Underhandlingerne om det vanskelige Spørgsmaal, Bødens Størrelse. Det lød troligere i hans Mund, at man jo heller ikke stod sig ved helt at ruinere Modparten, og hvad der var hændet ham igaar, kunde hænde en selv imorgen. Men meldte ingen sig som Drabsmand, eller paa dennes Vegne, ved Graven, blev Gerningsmanden — der jo i Reglen var alle bekendt — nævnet ved Navn og erklæret for fredløs. Den 3die Maj 1662 hedder det i Kirkebogen fra Nordborg paa Als, «begravet en ung Karl, der i Sønderborg var bleven ihjelstukken af Rasmus Kok, og blev Rasmus Kok samme Tid bandet eller soret fredløs».[2]

Disse Drabstilfælde var de mere ligefremme, hvor det meste var bekendt forud. Endnu større Opsigt og Spænding vakte naturligvis de, hvor Beskyldningen rejstes uventet, og Beviset

for, at Drab forelaa, var vanskeligere at føre. Dette galdt f. Eks. næsten alle de Tilfælde, hvor vedkommende var bleven ombragt ved Trolddom. Her kunde baade Beskyldning og Bevis vælge de besynderligste Veje. Et dobbelt uventet Træf var det endelig, naar ogsaa Tilstaaelsen her meldte sig af sig selv ved Graven. Som da f. Eks. Præsten Hr. Peder i Spiellerup den 21de Juni 1608 stod paa Kirkegaarden med sin lille, vanføre Søn ved Haanden og ventede ved en Grav, hvori en Dreng just skulde begraves. Saa kom Gertrud Laurids's og stillede sig paa den anden Side Graven, mens Klokkerne ringede. Præsten vilde gaa lidt, indtil de kom med Liget, men Gertrud raabte efter ham: «Hr. Peder! Hr. Peder!» og da han spurgte, hvad hun vilde, tilstod hun, at hun var Aarsagen til, baade at hans Søn var vanfør, og at den Dreng, der nu skulde begraves, var død. Præsten maatte sværge med «Helgens Ed» for Sjællands Bisp, at saa var tilgaaet. Og dog undgik Gertrud mærkeligt nok at blive brændt, saaledes som hendes Veninde, Kirsten Hanses af Vemmetofte, der blev brændt ved Fakse. Peder Nielsen i Høsten og de 16 andre Nævnsmænd vilde ikke sværge Gertrud Trolddomskunst paa, og det uagtet hun bevisligt var en Heks, da hun ved en anstillet Vandprøve ikke havde kunnet synke paa fire Favne Vand.[1] Satans Børn er tidt i Ledtog sammen.

Ganske sikker paa ikke at blive udlagt som Drabsmand kunde egentlig ingen være. Lensmanden Tyge Brahe paa Vemmetofte havde f. Eks. ved sin Hustrus Begravelse i Køge 1639 nær angivet deres Læge, Tancred Lejel, som hendes Drabsmand, fordi denne for et halvt Aars Tid siden havde givet hende et meget stærkt Afføringsmiddel. Det var meget troligt, at dette havde forkortet hendes Liv. Men saaledes kurerede jo alle dengang. Tyge Brahe foretrak dog at klage til Kongen og til Konsistorium over Lægen,[2] og hermed løb Sagen i Sandet.

En af de mest omtalte Begravelser med derpaa uventet rejst Spørgsmaal om Drab i det 16de Aarhundrede var Niels Ulfstands i Domkirken i Lund 1548. Sammenstødet her mellem to af Landets ypperste Slægter satte i lange Tider manges

Sind i Bevægelse. Og selv den afdæmpede Beretning[1] herom kaster den Dag i Dag et af de skarpeste Strejflys over Datids Forhold. For at forstaa, hvad der den Dag foregik i Domkirken i Lund, maa man blot kende saa meget til et Par af de tilstedeværende: Fru Gørild Fadersdatter var et af Datidens rigeste Partier. Først havde derfor en svensk Adelsmand ægtet hende. Og da hun efter hans Død sad ene med alle sine Godser i Norge og Sverig, var Lensmanden paa Varberg, Hr. Truid Ulfstand, bleven indtagen i samme. Hun ægtede ham og flyttede til Varberg. Truid Ulfstand havde ligeledes været gift før, nemlig med Fru Yde Brock, og da Fru Gørild kom til Varberg, fandt hun i Reden her syv smaa Ulfstænder, af hvilke den ældste Søn hed Lage, den yngste Niels. Hun forøgede Flokken ved den 15de November 1535 at bringe dem en lille Halvbroder, som hun forvirrende nok ogsaa kaldte Niels.

Hvis Navnet var uheldigt valgt, faar det tale til hendes Undskyldning, at der paa samme Tid var meget forstyrret paa Varberg. Hendes Mand, Hr. Truid, laa nemlig ikke paa Slottet selv men udenfor og belejrede det. Hun var Fange deroppe, idet Borgemesteren fra Lybæk, Markus Meier, der tidligere havde været hendes Mands Fange paa Slottet, nu var dets Herre. En Morgenstund i Marts samme Aar, da Hr. Truid stod i Stalden udenfor Borggaarden, havde han, Slotsherren, nemlig til sin Forfærdelse opdaget, at Slottet ikke længer var hans. Huskapellanen havde i Nattens Løb faaet hisset fjendtlige Knægte op gennem et lønligt Hul. De overrumplede Besætningen og befriede Markus Meier. Da Hr. Truid løb til for at sprænge Slotsporten, raabte hans egne Udkigsfolk oppe fra Taarnet, at han skulde tage sig iagt, thi bevæbnede Borgere ilede op fra Byen for at fange ham. Han fik akkurat en Hest ud af Stalden og undslap.

Da den lille Niels Nummer 2 senere kom til Verden og rimeligvis døbtes af Huskapellanen, var dennes Sag uløseligt knyttet til Markus Meier. Hvad den forrige Borgherres Søn kom til at hedde, var ham uden Tvivl ret ligegyldigt. Men Hr. Truid lod stadig høre fra sig. Efter et halvt Aars Belejring fik han erobret Byen Varberg, og ventede kun paa Skibe og Skyts for ret at binde an med Slottet. De kom næste Foraar med aabent Vande. Kort og fyndigt skildrer han selv i et Brev til en Fætter Slottets Indtagelse den 24de Maj 1536. «Jeg havde for Varberg Slot 8 Kartover og Skarpnisser. Der 4 slog, da gik vort

Skyts af. Der 12 slog, gik Hul paa Muren. Før Sol bjergede, da ledte de Jernkloder [Kugler] i alle Vraaer efter Markus Meier, [saa] at han nødtes at gaa ud med hvert Barn paa Slottet»[1] osv.

Blandt de Børn, han gik ud med, var alle de otte smaa Ulfstænder. Ogsaa Fru Gørild slap uskadt derfra og reddede endda sine Gangklæder. Resten af deres Indbo paa Slottet var gaaet tabt. Nu kom Turen til Markus Meier, Huskapellanen og Varbergs Borgemester og Borgere. Tyve i Tallet blev de kort efter henrettede i Helsingør, Markus Meier og Kapellanen derefter lagte paa Stejle. — Disse og andre Begivenheder kunde vel slide paa en Mand. Truid Ulfstand ældedes. I Efteraaret 1545 jordedes han i Domkirken i Lund. Hans ældste Søn Lage var nu saa gammel, at han kunde blive Lensmand efter Faderen paa Varberg. Kun Fru Gørild ældedes ikke, men bevarede sin Tiltrækningskraft. Rigsraad Lage Brahe følte sig tiltrukken. Skønt hans Næse bar Mærke af et Slag med et Spyd, som en Bonde havde tilføjet ham i Grevens Fejde, fandt Fru Gørild dog Behag i ham. Kort efter Begravelsen i Lund tog hun ham til tredie Mand.

Lage Brahes Moder var Fru Anna Brock, en Halvsøster til Truid Ulfstands første Hustru. Der var altsaa fjærnt Slægtskab tidligere. Nu blev Familiebaandet fastere knyttet. Han blev sin Onkels Eftermand, og en Slags Fader for syv Ulfstænder, til hvilke han før kun havde været Fætter. Den ottende, den lille Niels Nr. 2, der før havde staaet ham fjærnest, kom ham nu nærmest; som Fru Gørilds Søn blev denne hans Stedsøn.

De ældre Fættere, især Lensmanden paa Varberg, Lage Ulfstand, syntes ikke om Lage Brahes Imødekommenhed. Han forringede deres Udsigter til Arv efter Fru Gørild. Fjendskabet mellem Lage Ulfstand og Lage Brahe udartede tilsidst saa vidt, at Rigsmarsken, Erik Banner, ifølge kongelig Befaling maatte tage en Haandfæstning af dem hver især paa, at de ikke vilde fejde mod hinanden. Stedsønnen Niels var endnu kun en halv Snes Aar og forstod vel næppe fuldt det hele. Moderen synes at have været god mod ham. Da Lage Brahe senere fik Befaling til i Efteraaret 1548 at ledsage Dronning Dorothea paa det store Brudetog med hendes Datter, Prinsesse Anna, ned til Meissen, hvor denne skulde formæles med Hertug August af Sachsen, bad Fru Gørild sin Mand om at tage den knap 13aarige Niels

Ulfstand med, for at han kunde faa Stadsen at se. Lage Brahe svarede ja, og de rejste.

Paa Hjemvejen drog Lage Brahe gennem Lolland, hvor Pesten rasede med stor Heftighed. Som han selv udtrykker det: «Dèr døde det fast.» Tilsynet med Stedsønnen havde han overdraget til en af sine Svende, «der skulde ave ham og stedse tage vare paa ham». Alle fulgtes de ad over København til Landskrona, men her skiltes de. Lage Brahe lejede to Vogne til at køre Niels Ulfstand, hans Svend og Kiste med Klæder den nærmeste Vej hjem til Moderen. Selv red han en anden Vej. Da han naaede den Gaard, hvor hans Hustru, Fru Gørild, opholdt sig, fik han af hende at vide, at hendes Søn var død, inden han var naaet hjem. Straks efter at Niels Ulfstand var kommen udenfor Landskrona, var han nemlig bleven syg og havde faaet Kuldegysninger. Svenden havde svøbt ham i Lage Brahes Dundyne. Men da de vare naaede til Byen Torløse, maatte han bringes til Sengs og var død dèr. Den sidste Bøn, Fru Gørild nu havde for sin Søn, var at «Hr. Lage vilde lade gøre hannem en ærlig Jordefærd og lade lægge hannem udi Lund hos sin Fader, Hr. Truid Ulfstand». Lage Brahe gik ind herpaa og lod skrive alle de mange Indbydelsesbreve til Slægt og Venner om at følge Liget, naar det førtes til Lund, og være tilstede ved Begravelsen der. Kun én Gren af Slægten skrev han ikke til, Lensmanden paa Varberg, Lage Ulfstand, med samt hans seks Søskende. Han havde givet Haandfæstning paa ikke at ville fejde med ham. Men heraf fulgte ikke, at han var pligtig til at indbyde hverken ham eller hans til Begravelse.

Lage Ulfstand red dog uden Indbydelse til Lund, ledsaget af den ene af sine Brødre og deres Svende. Han havde ingen Anelse haft om, at Niels Ulfstand havde været syg, førend han af andre hørte, at han skulde begraves. Med Rette saa han en Fornærmelse i saaledes ikke engang at være indbudt til sin Broders Begravelse, og i Forestillingen udmalede han sig alt det slette, hans Avindsmand, Lage Brahe, havde gjort mod Broderen og nu paa denne Maade søgte at skjule. Da han traadte ind i Domkirken, synes Gudstjenesten alt at være begyndt, mange af Følget var i hvert Fald samlede, og Baaren med den døde stod derinde.

Lage Ulfstand og hans Broder sendte straks fire «Riddersmændsmænd» hen til Lage Brahes Stol og lod spørge, om det

var deres Broder eller ej, som dèr laa død, samt lod «velvilligen» bede, om de maatte faa samme Lig at se, førend det blev begravet. — Lage Brahe svarede hertil, at han vilde lade det Lig begrave, hvad enten det saa var dem ledt eller lef (ukært eller kært). Da de fire Mænd bragte Lage Ulfstand dette Svar, forlangte han, at de skulde svare tilbage, at hvis Hr. Lage ikke vilde lade ham se sin Broders Lig, saa opsagde han med det samme den af ham til Kongen afgivne Haandfæstning om ikke at ville fejde mod Hr. Lage. Dette Svar vægrede de fire gode Mænd sig imidlertid ved at bringe, da Meningen jo var klar nok, Lage Ulfstand og hans Mænd var mødte fuldt bevæbnede, og Kampen vilde straks være begyndt i selve Kirken.

Medens de endnu skiftede Ord herom, ophørte Salmesangen, og Præsten besteg Prædikestolen. Under Ligprædikenen synes Parterne at have forholdt sig rolige. Men da Prædikenen var omme, og Degnene og Peblingerne efter Sædvane istemte Salmen: «Med Glæde og Fred far jeg nu hen», raabte Hr. Lage, at man skulde bære Liget til Graven. Hans Venner søgte at efterkomme dette og tog fat i Baaren, men Lage Ulfstand, hans Broder og deres Svende greb fat i den anden Side af Baaren og holdt igen. Nu begyndte der et meget heftigt Ordskifte mellem de to Hovedmænd, hvor Ordene — der i Beretningen gengives ikke i deres Følgeorden men efter Vidneudsagnene — vistnok faldt omtrent saaledes:

Først spurgte Hr. Lage sin Modpart ad, om han eller nogen anden gav ham Skyld for deres Broders Død. Hertil svarede Lage Ulfstand, at naar han havde set sin Broders Lig, og det fejlede noget, da vilde han give ham Skyld, ikke før. — Lage Brahe synes nu at have givet en længere Fremstilling af sit Forhold til den døde, lige fra denne blev hans Stedsøn og indtil hans Død i Torløse, og endte med at gøre sin «Helgens Ed» paa, at dette var Sandhed. Men Lage Ulfstand svarede, at den Tale vilde han ikke nøjes med. — Da sagde Lage Brahe: «Jeg har levende Røst tilstede her udi Kirken. De, som var hos Niels Ulfstand fra første Færd, indtil han blev syg og opgav sin Aand, de skal berette, hvad der er sket.» — Men Lage Ulfstand svarede: «Det er ikke nok.» I det samme tog han sin Hat, slog den mod Baaren og raabte: «Jeg vil have min Broder at se, før han bliver begraven! eller jeg vil derover lade mit Liv!»

Lage Brahe synes nu at have spurgt ham, hvad Skade han

da mente, at der kunde være sket hans Broder. — Lage Ulfstand svarede: en Bonde har I ladt ved Nattetid køre ham ud af Landskrona. Vognen er vel væltet, eller der er kommet et Spøgelse ud af Skoven og har kyset ham til Døde. Derfor vil jeg se hans Legeme, før det jordes. Dermed greb Lage Ulfstand sit Fyrrør (Gevær) og sigtede paa Lage Brahe. Da udbrød denne: «Var det ikke den Haandfæstning, som min Herre og Konge har taget af mig, da skulde det angre dig det du gør.» — «Aa,» svarede Lage Ulfstand, «er I saa uskyldig, som I holder Eder for, mod min Broder, da lod I vel bese ham.» Saa slog Lage Brahe sin Haand mod Kisten og sagde: «Jeg vil lade bese hannem».

Hermed var Sagen afgjort. Kisten aabnedes, og medens Mænd og Kvinder af Følget stimlede til for at se, sprættede man Ligets Klæder op fra Hovedet og ned mod Knæet. Det viste sig, at Hr. Lage Brahe havde talt Sandhed. Der var intet Spor af Vold eller Skade. Men paa Siden op under venstre Arm og Aksel var tydelige Kendetegn paa Pestilenses svarlige Befængelse. Da alle, der ønskede det, havde set, lukkedes atter Kisten. Degne og Peblinger kunde fortsætte Salmen: «Med Glæde og Fred far jeg nu hen», og Begravelsen tilendebragtes paa sædvanlig Vis.

Hvor stærkt Sindene var komne i Oprør, kan bedst ses af, at endnu tre Aar efter var Sagen for til Kongens og Rigsraadets Dom. Sagen selv, vel at mærke. Ikke dens hverdags Omstændigheder. Thi det var en Selvfølge, at naar saadant Optrin overhovedet skulde finde Sted, maatte det være i Kirke, hvor det hørte hjemme. Men Spørgsmaalet var, om ikke Lage Ulfstand maatte siges at have beskyldt Hr. Lage Brahe for at have voldet Niels Ulfstands Død, samt om han ikke ved at give Hr. Lage Brahe mange onde og fosse (hastige) Ord og sigte paa ham med sit Fyrrør havde brudt sin indgangne Haandfæstning. Lage Ulfstand forsvarede sig med, at han aldeles ikke havde erklæret Hr. Lage Brahe for skyldig i hans Broders Død; men ganske naturligt havde han, da han tilfældigt af andre fik at høre, at hans Broder skulde begraves, ønsket at vide, hvorledes han var kommen om Halsen [af Dage]. Haandfæstningen havde han ikke brudt, thi han havde hverken draget Sværd eller Kniv mod Hr. Lage eller gjort ham eller nogen af hans Saar eller Skade. — Dommen lød paa, at Hr. Lage Brahe var uskyldig i Niels Ulf-

stands Død, men Lage Ulfstand havde heller ikke sagt ham noget til, der kunde anses for strafbart. Hvad muligt Brud paa Haandfæstningen angik, saa «havde Hr. Lage Brahe saa stor Skyld iblandt, som Lage Ulfstand.» Med andre Ord: de mundtlige Grovheder kunde gaa lige op, og at Hr. Lage havde undladt at indbyde Lage Ulfstand, kunde omtrent svare til, at denne havde sigtet paa ham med sit Fyrrør over Baaren i Kirken.

Saa voldsomme Optrin, som ved Niels Ulfstands Begravelse, hørte naturligvis til Sjældenhederne. Tvivl om Dødsmaaden og Spørgsmaal om Drab laa jo i Reglen ikke for. Derimod forekom ved de fleste Begravelser Spørgsmaalet om den afdødes Efterladenskaber.

Dette Spørgsmaal var i Datiden mere indviklet end nu til Dags. Én Ting føler man sig i vore Dage sikker for: efter Døden kan den afdøde ikke fremdeles foretage Omsætninger. Men ogsaa herfor maatte man dengang tage sig i Vare. Manden var vel død, men ikke hans Evne til at udstede retsgyldige Dokumenter. Denne Evne knyttede sig nemlig ikke til hans Haand og Underskrift, men til noget, der havde siddet paa hans Haand i Form af Ring: hans Signet. Ikke uden Grund bar man derfor altid Signetringen paa sig. Man gjorde det ikke blot for at have Signetet ved Haanden, men først og fremmest for, at ingen anden skulde faa det i Hænde.

Angaaende Dokumenter og deres Beviskraft mente man som saa: Nogle kejtet skrevne Navnetræk nedenunder kan man knap selv bagefter genkende, end sige forlange, at andre skal tage som Bevis. Men i Seglet har man Aftryk af Manden selv og hans Vaaben eller Mærke; at det er hans, kan han, — men ogsaa kun han, — til enhver Tid bevise ved Hjælp af sit Signet. Og skal der være Gavtyvestreger, saa er Navnetrækkets Streger langt lettere at eftergøre end Seglets. Det var samme Tankegang som den, Nutiden følger med Hensyn til Seddelpenge. De herpaa skrevne Navne bevise for Almenheden kun lidet og lade sig let efterligne; det er Stemplet, der er det afgørende. Man havnede da i hin Tid nødvendigt i følgende Grundsætning: Et Doku-

ments Beviskraft beroer paa dets vedhængende Segl. For blot at nævne ét Eksempel: I Kongens og Rigsraadets Dom af 1557 i en Sag mellem Fru Kirstine Lykkesdatter til Nørlund og Jon Matzen til Tostedlund om et Byggested paa Nørlund Mark blev det afgørende, at «de Breve intet gælde, som Indseglene ere fratagne.»[1]

Denne Synsmaade var i mange Henseender praktisk. Blandt andet indsnævrede den stærkt Omraadet for Brevforfalskning. De Hrr. Brevforfalskere var i Reglen henviste til blot at radére og forandre i ægte Breve, ved hvilke der allerede hang de behørige Segl. Men for Hvermand medførte det, at man maatte passe vel paa sin Signetring. Bortkom den, var det ikke som i vore Dage afgjort med Efterlysning af en tabt Værdigenstand. Det, der her var borte, kunde, naar det misbrugtes, være mere værd end alt «hvad man ejer og ejendes vorder». Den, der havde tabt sit Signet, maatte derfor øjeblikkeligt træffe Anstalter til at faa det erklæret for dødt og magtesløst fra Tabsdagen, og endda var han jo ikke sikret mod, at det kunde benyttes under et falsk Brev blot med antedateret Dato. Et Par Eksempler paa slige Forhold:

Klaus Holst i Næstved maatte den 22de Januar 1593 møde paa Tinge for at gøre sit Signet dødt og magtesløst, som han havde tabt Mandagen før Helligtrekongers Dag. Peder Bager i samme By gav den 13de August samme Aar for fjerde Gang til Kende paa Tinge, at han sidste Kristi Himmelfartsdag havde tabt sit Signet ved Frederiksborg, hvorfor han havde gjort det dødt og magtesløst og desligeste hvad Breve desimellem kan være beseglede dermed.[2] Flovest var det dog for Thomis Sørensen i Randers, der efter i 1587 paa tre Ting at have gjort sit Signet dødt og magtesløst maatte møde paa fjerde Ting og meddele, at nu var det kommet igen, saa at kun de Breve var ugyldige, der var beseglede dermed i den Maaned, det havde været borte.[3] Mere undskyldt var Ole Rosenkrands, der under Sygdom tabte sit 1544,[4] og Oluf Mouritsøn Krognos, der 1565 under Krigen mistede sit i Falkenberg den 16de August, idet Svenskerne ophuggede hans Vogn, sønderslog og plyndrede hans Skrin, hvori det var. Havde han baaret det som Ring paa sin Finger, saa havde han ikke behøvet at gøre Kongen Ulejlighed med den 26de Novbr. at erklære det dødt og magtesløst.[5] Men klogt gjorde han dog sikkert ved ikke at bære det paa sig overfor Fjenden. Var han

bleven fangen med Signetring paa, kunde denne være bleven ham en dyr Spas baade ved Løsesum og andre Forskrivninger. — Naar en Mand sattes fast i sit eget Land, mistede han med Friheden tilligen Brugen af sit Signet. Nutiden har tabt Øret for Klangen i Ord, der angaa Signet. Men for Datiden laa f. Eks. i et kort Begreb al Fangenskabets Kummerlighed udtrykt i Ord som disse, nedskrevne af en fordums · Fange paa Kallundborg Slot: «Da jeg ved Fangenskab er forhindret i Brugen af mit eget Signet, aftrykker jeg under dette mit Testament Niels og Hartvig Jepsens Signeter istedenfor mit eget.»[1]

Det farligste Tilfælde med Hensyn til Signeter indtraf ved Dødsfald. Det var fra denne Stund at betragte som tabt og herreløst, men var dog derfor, som vi har set, ingenlunde magtesløst. Det kunde tværtimod just nu misbruges som ingensinde tidligere. Thi anvendtes det nu under et falskt Brev, saa var det Hovedvidne borte, der forhen med størst Fynd og Sikkerhed kunde have modsagt det, dets retsmæssige Ejer. Her var ikke andet for, end at gøre Signetet virkelig dødt og magtesløst: fange det, slaa det ihjel og begrave det. Men dette var ikke altid saa let en Sag. Netop under Sygdom kunde en forsigtig Mand have taget Signetringen af og gemt den forsvarligt for ikke at faa den misbrugt. Tilfældige Aarsager kunde medføre, at én overraskedes af Døden borte fra det Sted, hvor Ringen var forvaret. Her var mange Muligheder, sjældent to Tilfælde ganske ens, men alle raabte de paa Hjælp mod det løssluppne Signet, der med endnu levende Retskraft kunde fare afsted som en Hane med afskaaret Hoved.

Her skulde en kyndig Testament-Fuldbyrder staa sin Prøve. Han holdt godt fast og opsatte intet. Næppe havde den døende paa Sygesengen i Slægts og Venners Nærværelse indsat ham til at tage Vare, førend han passede paa Signetet. Naar den dødes Øje var lukt, greb han dette og med et Par velrettede Slag sønderhuggede han i Vidners Nærværelse dets Stempel, saa at det var dødt og magtesløst for al Evighed. Andre bar sig lidt mindre forsigtigt ad, ventede med alt til Begravelsen og nøjedes saa endda med at kaste det ubrudte Signet ned i Graven til den døde. Svage Spor af ny frembrydende Tankegang var det, naar enkelte ventede til selve Skiftet med at tilintetgøre Signetet. Et Eksempel til Prøve paa hver Art Fremgangsmaade: «Straks, der hun var død, tog jeg, Hans Olsen, hendes Indsegl og hug

det sønder, fordi jeg var en af dem, hun befalede sit Testament.» (1502). — «Hendes Husbond, Aage Troelssøn, kastede hendes Indsegl i Graven med hende, straks som hun var nedsat.» (1477). — Ved Skiftet efter Laurids Maaers blev antegnet til Ihukommelse, «at Drengens Faders Signetring af Sølv blev nu slagen eller knuset Mærket sønder paa.» (1573).[1]

Det var en Skik, dannet i Overensstemmelse hermed, men af langt mindre retslig Betydning, naar ogsaa en Mands Vaabenskjold nedlagdes i Graven, hvis han var den sidste Mand af sin Slægt. Som f. Eks.: «Anno 1596 døde ærlig og velbyrdig Mand, Jakob Bjørn, paa Stenholt og blev begraven i sin Sognekirke for Stenholt den 16de Maj samme Aar, og med hannem det Bjørne Vaaben paa fædrene Side nederlagt.»[2]

Naar Signetet var nedkastet, kom det naturlige Øjeblik til at oplæse Testamentet. Dette oplæstes vistnok hyppigt af den samme, der havde «skudt den Dødes Skudsmaal» og bragt den afdødes og de efterlevendes Tak til Følget. Men her foregik lidt efter lidt i Aarenes Løb en meget betegnende Forskydning. I det 16de Aarhundrede var endnu Hovedsagen at «skyde Skudsmaalet». I det 17de Aarhundrede blev der ofte især lagt Vind paa at bringe Takken i de sirligst mulige Vendinger, saa at dette Parti blev Hovedsagen. Men under begge Synsmaader brød der fra neden af med indre Nødvendighed en tredje, afgørende frem. Skudsmaal og Tak var kun Kruseduller overfor det egentlige og afgørende: «hvormeget var den afdøde god for?» At være kommen af Godtfolk og takke paa Godtfolks Vegne kunde være meget godt, men var for intet at regne mod dette afgørende Skudsmaal. «Hvad den afdøde egentlig var værd», fik man først ret Besked om gennem Testamentet og de dermed følgende Oplysninger. I den almindelige Bevidsthed gled derfor i det 17de Aarhundrede Udtrykket: «at tale over Graven», over til at betegne: at oplæse Testamentet og pekuniært føre Ordet paa Arvingernes Vegne.[3]

Med den mest levende Andagt lyttede alle Tilhørere til Testamentets Ordlyd for deraf at slutte, hvad Mand den afdøde

havde været. Men kun ukyndige lod sig blindt overbevise af dets Ord. Her som alle Vegne galdt, at ogsaa Modparten burde høres. Rent forkasteligt og ganske uforsvarligt var det, naar endogsaa den, der oplæste det, lod sig rive hen deraf og forlede til lyriske Udbrud som «her skulde enhver nok faa sit» eller lignende. At Rigsmarsk Jørgen Urne f. Eks., der talte over Fru Helvig Urup, brugte Udtrykkene: «Enhver, som har ret Krav paa den afdøde, skal faa sin Fordring betalt», kom til at svie til hendes Arvinger længe efter.[1]

Nej, først burde Modparten høres. Og forunderligt kunde Sagen herved vende sig. Én efter én traadte de frem, disse skumle Fyre med de vredladent borende Blik, og trak hver sit Gældsbrev op af Lommen. Med Foden paa Graven, Kaardefæstet studst stikkende frem mellem venstre Haands Handske og Hat, stod de dèr og læste det lange Gældsbrev op. Som «Jernkloder» fra Kartover slyngedes disse Fordringer mod Testamentets sitrende Mur. Ja, som Lænkekugler fløj de, Hovedstol med Renter, stundom saa mange, at det bares de aandeløst lyttende Tilhørere for, som om Testamentets Borg nu var jævnet med Jorden. Saa begyndte de bageste at puffe til hinanden og le, mens Arven gradvis svandt ind fra brusende Fugl til plukket Fugl, til pillet Skrog, til Springgaas, som ingen fornuftig Mand gad jage.

Nutiden har ondt ved fuldt at fatte den Spænding, hvormed Oplæsning af Testament og Gældsbreve fulgtes. I vore Dage har man flere Veje til at danne sig et nogenlunde paalideligt Skøn om en Mands Formuesforhold. Pantebøger, Veksler, Skatteligning osv. give Vink. Og der er i hvert Fald nu anden Frist for Arvinger og Kreditorer til at tage deres Forholdsregler. Dengang brød det hele ofte uventet løs ved Graven. Og i denne korte Stund skulde det afgøres, om Kreditorerne fik deres Fordringer godkendte, og om Arvingerne overhovedet havde Udsigt til at arve noget eller burde foretrække at gaa fra Arv og Gæld. I sidste Fald skulde dette meddeles med det samme.

Meget hyppigt var den, der «talte over Graven», tillige Ordfører paa Arvingernes Vegne. Dette kunde være et overordentligt vanskeligt Hverv. Paa Generalforsamlingen ved Graven skulde han hurtigt kunne danne sig en Mening og afgive bindende Erklæring. Han mødte naturligvis saa forberedt som muligt, idet Arvingerne gerne forud i Forening med ham havde

overvejet, hvorledes Sagerne stod, og hvad der burde gøres. Ved Johan Ruds Død 1609 havde endog den døende selv deltaget i Forhandlingerne og faaet sin Hustru, Anna Hardenberg, til at give Afkald paa at besidde Møgelkær efter hans Død, skønt hun havde hans Brev paa at maatte nyde den paa Livstid. Dette synes at have været en meget snild Manøvre. Eiler Qvitzov, der talte over Graven, oplæste ikke blot hendes Afstaaelsesbrev, men meddelte tillige, at hun frasagde sig al Arv og Gæld efter sin Mand. Herved væltedes hele Gælden over paa hans Slægt, og Enken meldte sig derpaa selv som Kreditor, idet hendes afdøde Mand havde solgt nogle Bøndergaarde, som hun havde medbragt i Ægteskabet, hvilket hun nu krævede Erstatning for. Mandens Arvinger dømtes senere til at betale dem.[1]

Et Eksempel som dette viser, hvorledes der ikke blot kunde finde en Overrumpling Sted, idet uventede Gældsfordringer oplæstes, men tillige, at Arvingerne ikke altid stod Last og Brast sammen, men gensidigt kunde søge at overliste hinanden. Et ret pudsigt Udtryk for Arvingernes forskellige Opfattelse blev det, naar de desuagtet brugte én og samme Talsmand. Ved Mogens Juels Begravelse f. Eks, (1605) «havde Hans Dyre til Boller Ordet over Graven.» Men paa den afdødes Moder, Fru Inger Tidemands Vegne forsvor han Arv og Gæld efter Sønnen, medens han paa Tyge Krabbes Vegne straks igen vedgik og antog Arv og Gæld efter samme.[2]

Sit Højdepunkt naaede Modsigelsen, naar der paa én og samme Persons Vegne baade blev frasagt og vedgaaet Arv og Gæld efter den afdøde. Dette hændte f. Eks. med Fru Karen Strange ved hendes Mand, Kristen Juels Begravelse 1608. Hendes Frænde, Klaus Daa, forsvor paa hendes Vegne over Graven Arv og Gæld efter ham. Men Hans Rostrup, der «talte over Graven,» vedgik, vel efter et nyt udtalt Ønske af hende, Arv og Gæld paa hendes Vegne. En Herredagsdom maatte fastslaa, at hendes første Udtalelse var bindende.[3]

En af de heftigste Scener synes at have fundet Sted i Skt Knuds Kirke i Odense 18de Septbr. 1640 ved Tyge Brahe til Taastrups Begravelse. Bispen, der holdt Ligprædikenen, skriver i sin Dagbog, at «efter Talen opstod der meget stor Støj og Forvirring, idet Arvingerne gik fra Arv og Gæld».[4] Sagen var, at der endnu samme Dags Morgen havde været Strid om, hvad der

skulde siges over Graven. Den afdøde efterlod sig en umyndig Søn og Datter, og Værgerne for disse holdt paa, at Talsmanden paa disses Vegne skulde, om ikke ligefrem gaa fra Arv og Gæld, saa dog «gøre Opbud». Talsmand skulde egentlig Falk Gjøe have været, men han nægtede at udføre dette Hverv og skrev om Morgenen: «Paa denne Manér vil jeg ej tale, thi det er Axel Brahe og Kristense Brahe [Børnene] til Skade og min salig Morbroder for nær». Saa henvendte Værgerne sig til Otto Gjøe og bad ham om at være Talsmand. Han gik kun ind herpaa, mod at Værgerne vilde give ham skriftligt, hvad han skulde sige over Graven. De gjorde saa, og han oplæste Erklæringen i Kirken. Denne Erklæring foreligger endnu og giver et levende Billed af de mange Hensyn, der ved denne Lejlighed var at tage og den deraf næsten med Nødvendighed opstaaende Strid. Efter en Tak til alle de Godtfolk, der havde umaget sig hid, havde Talsmanden at meddele, at Arvingerne aldeles ikke vilde befatte sig med Boet, førend alle Kreditorerne var blevne fornøjede. Men de tvivlede ikke om, at det efterladte Gods rundeligt vilde strække til, saa at enhver kunde blive betalt, og han med Sandhed siges at have sit gode Navn og Rygte med i sin Grav. «Hvis nogen Klaffer hannem andet end ærligt og godt vilde paasige, da er den salig Mands Arvinger og Slægtninge her, som det med Liv og Blod vil forsvare og defendere.» Selv denne Blanding af katteblød Smutten fra og dog Slaaen paa Sværdet, hvis nogen Kreditor mukkede, synes ikke at have tiltalt alle Slægtningene. Heftig Modsigelse og Bulder opstod. Allerede næste Maaned maatte da Kongen og Rigsraadet holde Møde paa Koldinghus alene for denne Sags Skyld. Værgernes Optræden underkendtes.[1]

Det gik med den pekuniære Afslutning af Begravelsen som med saa meget andet. Den var ikke lovbefalet, men den var Sædvane. Den var praktisk, for saa vidt mange Folk var her tilstede, flere end ved et Tingstævne, og hvad der meddeltes altsaa blev almindeligt bekendt. Men den led af samme Mangel som de fleste af Datidens Retsforhold, her førtes ingen Protokol. Forsigtige Folk, der ønskede noget skriftligt,

gik da, om end kun sjældent, anden Vej. For at nævne et Eksempel optraadte Rigsraad Hans Skougaard paa følgende Maade, da hans Broder Jens Aar 1575 døde i en bundløs Gæld. Han meldte sig paa Kongens Retterting, hvad han havde let ved, da det jo bestod af alle Rigsraaderne, og frasagde sig al Arv og Gæld efter Broderen, samt udbad sig skriftligt Bevis for denne sin Udtalelse.[1] Det var imidlertid ikke Hvermands Sag saaledes at faa første Klasses skriftlige Attester. Hovedmassen holdt sig til de mundtlige Udtalelser ved Graven.

Skikken at lade Begravelsen ende med et Slags Skiftemøde ved Graven, havde endnu en dybere Grund, som man ikke nævnede, maaske knapt var sig bevidst. Det var næppe tilfældigt, at den blussede saa stærkt op efter Lutherdommens Indførelse. Skikken havde sikkert sin Rod i ældgamle Retssædvaner, som Katolicismen ikke helt havde faaet Bugt med. Men i den lutherske Tid fik den en Undervarme, der fremmede dens Vækst. Man trængte ligefrem til noget, der kunde danne Modvægt mod den nye, uhyggelige, allestedsnærværende Djævel. Selv om man havde tilsløret ham med Morgendrik, Aneskjolde og Lovtaler, vilde han dog ved en Begravelse ufejlbarligt have endt med at stikke Hovedet frem. Kun ét Emne var her i Stand til at fange Interessen og smække Lemmen i, selv for Fanden: hvad den afdøde havde ejet, og hvad Arvingerne kunde vente sig. Rent instinktmæssigt greb man da i det 16de Aarhundrede til dette Middel. Først under Enevælden tabte denne dets Betydning sig.

Hermed stemmer, at man i det 16de Aarhundrede glemte hvert andet Hensyn. Ingen agtede Stedets Hellighed. Præster hjalp med ved stundom fra Prædikestol at oplæse Testamentet eller fragaa Arv og Gæld,[2] alle deltog. Det Hensyn, der holdt kraftigst Stand, var Hensynet til den afdødes Ære. Men selv dette maatte vige. Ubarmhjertigt var man med til ved Graven at betegne sine nærmeste, sin Fader, Søn, Broder, som en usselig Pjalt. Modsætningen træder tydeligt frem ved Sammenligning med andre Tiders Begreber. Da Enevælden indførtes, opstod et nyt Æresbegreb: »Soldaterære«, der omfattede alle fra Menig til General, og var ganske uafhængigt af, om vedkommende efterlod sig Gods eller Gæld. Sammenstødet mellem to Tidsaldre tegner sig i det smaa i en Præsteoptegnelse som denne: »Anno 1698... begrov jeg Henrik Rytter, som nylig var kommen

under det Rabiske Regiment; istedetfor Testament blev Karabiner og Pistoler løsnede.»[1]

Hvor ubarmhjertigt det 16de Aarhundrede var i sin Fordring paa klar Besked, kan ses af, at man gik endnu videre end omtalt og nøjedes ikke med blot mundtlig Frasigelse af Arv og Gæld. Skik og Brug krævede, at vedkommende skulde give dette tydeligt tilkende ved at kaste Nøglerne til Hjemmet ned efter den døde i Graven. Denne Fremgangsmaade anvendtes blandt andet, hvor den afdøde var éns Broder. Da f. Eks. den ene af de to Brødre Klaus og Morten Markvordsen, der i Forening havde drevet Sildefiskeri ved Nibe, døde 1620, frasagde den anden sig ved Graven Arv og Gæld efter ham. Ikke desto mindre stævnede Kreditorerne ham til at betale, under Paaskud af, at han ikke tillige havde kastet nogen Nøgle ned i Graven. Den anklagede blev dog frikendt ved Landstingsdom.[2]

Tungest maatte denne Pligt falde Enken, der ved saaledes at kaste Nøglen paa Graven ikke blot afgav sit Værdighedstegn som Husmoder, men ligesom selv brød Staven over det hele Samliv. Endnu 1636 høre vi fra Aarhus, at Nøglen blev kastet over Graven af Kirsten Rasmusdatter ved hendes Mand, Skipper Jens Olsens Begravelse.[3] Men ikke faa Eksempler er bevarede, ogsaa fra tidligere Dage paa, at Enker have søgt at omgaa Skikken. Kristoffer Klynens Enke i København lod det (1583) være nok med blot paa Begravelsesdagen at sætte Nøglen i Døren, og selv forlade Hjemmet, hvorefter Byfogden tog Nøglen.[4] Ane Anders Nielsen's i Helsingør lod 1619 to Mænd bringe Nøglen hen til Byens Raadhus.[5] Enken efter Byfoged Peder Christoffersen i Aarhus mødte 1638 selv paa Raadhuset og kastede Nøglen fra sig.[6] Knud Seeblads Enke i Odense nøjedes med paa Begravelsesdagen at gaa med sine Børn fra Kirken, ikke tilbage til Hjemmet, men til hendes Broder, «der forsørgede hende, til hun blev gift igen.»[7]

Men hvor lemfældigt end det toges, en underlig Fornemmelse maa det have været, naar saaledes alle, selv de nærmeste paa iøjnefaldende Maade svigtede den afdøde, tog Afstand og lod ham ligge, som det han var. Det eneste, han beholdt tilbage, var Kreditorernes Forbandelser. Under saadanne Omstændigheder maatte det kunne lyde næsten som bitter Spot, naar sluttelig Koret efter endt Handling faldt ind: «Nu lade vi hannem sove i Fred.»

Omvendt, hvilken Velsignelse laa der ikke i disse Salmens Ord for de Arvinger, der nu, efter at Testamentet havde bestaaet Prøven og udholdt alle Fordringernes Anløb, vendte hjem fra Graven med sikker Udsigt til den ventende Rigdom. Uvilkaarligt veg man i Følget ærbødig til Side for dem og viste dem allerede nu den Ære, der tilkom dem. Thi herom var der ingen Tvivl: den, der blev tilbage derinde under Kirkegulvet, havde man vist «den sidste Ære.»

22.

I nogenlunde samme Orden som paa Udturen vendte Toget tilbage fra Kirken til Hjemmet. Det var samme Tog som før, kun én mindre. Og dog, hvor forskelligt! Ingen rigtig Orden i Rækkerne, ingen Salmesang og Lys. Disse var slukte og afleverede i Kirken. Kun lidt tvungen Holdning hos en og anden Degn eller Pebling røbede, at han havde knebet sit og bar det hjem som Bytte under den sorte Kappe. Alle sultne og trætte. Men Sulten og Trætheden ytrede sig forskelligt. De, hvem noget var betroet, beherskede sig mest. Arvingerne kunde endog have et undertrykt Smil tilovers. Og Standsfællerne, hvem den tomme Baare var betroet, bar den endnu med taktfaste Skridt. Kun Hestene gav usømmeligt efter og hastede hjem til Stald og Havre, hvad enten de saa var for Ligvognen eller for en almindelig Fruervogn, eller blot bar en enlig Rytter. Heraf denne Stampen i Vejens Søleføre, disse Sprøjt, Puf, og den uafbrudte Vigen til Side og Uorden i Geledderne. Heraf al denne Banden, der paa Udturen ufejlbarligt vilde have hidkaldt Fanden. Nu var den mere ligegyldig, da vel ogsaa han var taget hjem.

Hvad vilde de alle? vise de efterladte, at Hvervet var vel udført, følge dem til Hjemmet, som Skik og Brug var og gammeldags Høflighed bød. Dette brugtes endnu i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Efter Cort Adelers Begravelse f. Eks. opløstes ikke Følget efter Kirketjenesten, «men de tilstedeværende Herrer og Mandfolk af gejstlig og verdslig Stand fulgte hans Søn hjem; og Enken kørende i sin Karosse med seks sortklædte

Heste blev fulgt af det højadelige Fruentimmer i deres Karosser til Sørgehuset.»[1]

Standsede man her i det 16de Aarhundrede ved «Sørgehuset» og sagde Farvel? Indbudne tænkte sig vel nok tillige at faa en lille Bid Brød, hvortil de saa haardt kunde trænge. Og alle de uindbudne, fra Standsfællerne ned til Rektoren og hele hans sorte Bande? Husets Dørnøgle skulde være kastet i Graven, Enken være væk, Byfogden have forseglet Døren, førend selv den mindste Pebling opgav Haabet om paa en Dag som denne at skære sig ind til en ordentlig Middag, og Fyld hjem med i Kappens skjulte Kæbeposer.

Den Fest, der af Arvingerne holdtes i Hjemmet naar Begravelsen var omme, er en af de ældste og mest almenmenneskelige, der kendes. Hos alle kultiverede Folkeslag findes, eller fandtes i det mindste paa et vist Punkt af deres Udvikling, noget tilsvarende. Da Stanley trængte ind gennem Afrika, traf han hos Negerfolk dybt inde i Landet noget ganske lignende. «Naar en Sultan dør, begrave vi ham midt i Byen, og vi bygge et Hus over Graven. Naar den gamle Sultan dør, lader hans Efterfølger bringe en Okse, som han dræber ved Graven, idet han anraaber Himmelaanden om at være Vidne til, at han er den retmæssige Sultan. Kødet uddeler han derpaa i sin Faders Navn.»[2] Alle de væsentlige Bestanddele af den fælles Skik genfindes her. Arvingen tiltræder Arven, idet han kræver højere Magter til Vidne paa, at han er rette Arving. Hans første Handling er at ofre en af Faderens Okser og som Vært uddele Kødet af den til Fortæring. Det er «Udfærdskoen» igen. Der er nært Slægtskab mellem Negerhøvdingens Arvemaaltid og Tankegangen hos den føromtalte gamle Aftægtsmand i Jylland, der med ren Familieglæde lod Præsten føle paa den fede Stud, som hans Arvinger skulde slagte til det første Gilde efter hans Død.

Det ældgamle Navn i Norden for denne Fest var: «Arveøl». Det hedder herom i den norske Gulatingslov (§ 23): «Overalt, naar en Mand dør, og Arvingen vil gøre Øl efter ham, hvad enten det er paa Uge- eller Maanedsdagen efter hans Død eller endnu senere, det kalder Folk: Arveøl.» Hvor dybt og uudsletteligt et Indtryk Festen maa have gjort, kan ses af, at Navnet glemtes ikke, hvor Nordboer havde nedsat sig. Endnu i vore Dage kaldes Festen i Nordengland «arval» eller «arvil».[3] Denne

engelske Form er endnu renere end den moderne sjællandske «Arrel»[1] eller den efterændrede, sønderjydske «Ærrøl», (Æreøl)[2].

I Katolicismens Tid havde Kirken gjort, hvad den formaaede, for at bekæmpe eller dog begrænse denne Fest. I det 16de Aarhundrede tog man, efter at Katolicismens Magt var brudt, baade i England og i Skandinavien fat med lige friske Kræfter. I engelske Dagbøger fra det 16de Aarhundrede mærker man i de tørre Beskrivelser af, hvad der foregik ved Begravelser, ligesom en Trang til at sprænge Sprogets Lænker, naar Talen kommer til, hvad her fulgte efter. Udtrykket en «stor Middag» (grett dener) er for svagt. Efter Sir John Greshams Begravelse (1556) «kom hele Kompagniet hjem til saa stor en Middag, som nogensinde er bleven set paa en Fiskedag, saa meget var der. Thi intet savnedes.» Ved Jarlen af Shrewbury's Arveøl (1560) var der 320 «Messer», hver paa otte «Diske» osv.[3] Stammefrænderne i Skandinavien gav dem intet efter. Ogsaa her voksede Festen nu, da Tøjlen var bleven given los, op til vistnok den anseligste, som Datiden fejrede.

Alt bidrog til at forøge dens Glans. Det var en afgørende Fest baade for den afdøde og for den efterlevende. Den Pragt og Storladenhed, hvormed den holdtes, var et Bevis for, at Arvingen var uden Skyld i den bortgangnes Død, han anvendte jo her hans efterladte Gods paa at vise ham Hæder og fejre hans Minde. Men samtidigt var det Arvingens første Fest som Besidder, det var en Tiltrædelsesfest, der burde være anselig alene af den Grund, at den nye Ejers Anseelse hermed grundlagdes. Ved ingen anden Familiehøjtid, hverken Daab, Trolovelse eller Bryllup var Slægt, Venner og Omegnens Befolkning saa talrigt tilstede som ved denne. Og alle mødte de nu efter den lange Tur til Kirken med dens Prædiken, Salmesang og juridiske Forretninger, drevne af Ulvehunger. Hvo der Dagene forud havde sendt Madvarer som «Send» eller «Føring» til Gaarden, havde jo herved løst Adgangskort til nu at tage ordentlig for sig. Og hvo der ikke havde gjort det, mødte med Hungerens selvskrevne Adkomstbevis. Alle fyldtes de af én og samme Følelse: Herren beskikker Stunden. Formiddagen havde været en Prøvelsens Stund, med trofast, men trættende Kamp mod Djævelens Anløb. Eftermiddagens og Aftenens signede Stund var Herrens egen, dens Kendingstegn et Glædsens Bæger.

For fuldt at forstaa Festens Form i det 16de Aarhundrede

maa man lægge Mærke til, hvad der var bevaret, og hvad der var gaaet tabt af Fortids Indhold. I den hedenske Oldtid havde det været Skik, at ved Arveøl over Konger og Jarler skulde Arvingen indsættes i Arven paa en egen højtidelig Maade. Han skulde først kun sidde paa Trinet foran Højsædet, indtil man indbar Drikkehornet til Brages Ære. Brage var Odins Søn og Mindets Guddom, gift med Ydun, Ejerinden af Udødelighedens Æbler. Naar Bragehornet indbragtes, skulde Arvingen staa op imod det, sværge et Løfte og tømme Hornet. Ved dette Løfte betalte han ligesom Afgiften for sin Forgængers gode Behandling histoppe, et ikke mere end billigt Vederlag for alt det Gods, han nu selv som Arving fik i Eje. Først naar han saaledes havde gjort Fyldest, skulde han ledes til det Højsæde, som Faderen havde haft. Han var «da kommen til fuld Arv efter ham.»[1]

Det Løfte, der aflagdes, var altsaa en Afregning mellem den afdøde og Arvingen, og vedkom kun Gæsterne som Vidner. Stundom angik det dog dem, og endda paa en meget nærgaaende Maade, som da Kong Ingjald ved sin Faders Arveøl i den nye «Syvkongesal» i Upsala, tømte Drikkehornet med Løfte om at ville forøge Riget med det halve imod hvert af Verdens fire Hjørner, eller lade sit Liv. Løftet indfriedes ved, at han samme Aften lod stikke Ild paa «Syvkongesalen», indebrændte de seks Nabokonger, der var mødte som Gæster, og derpaa inddrog deres Riger.

Sammenlignet med saa glubske Løfter var det mere fredeligt at være Gæst ved Arveøl hos almindelige Bønder. Her synes man at have nøjedes med gode Ønsker istedetfor Løfter. Den Handling til bedste for den afdøde, som ogsaa her krævedes, synes at have indskrænket sig til et rigeligt Offer til Guderne. Men en stor Part af «Udfærdskoen» og det øvrige Offer fortærede jo Selskabet selv, og Mindebægerne for den afdøde og alle Guderne tømte man selv. Omsorg for den afdøde og Fromhed overfor Guderne udtryktes da paa den forholdsvis nemme Maade ved at spise og drikke. Rusen viste, at det var ærlig ment.

Endnu i den kristne Tid holdt den gammeldags Form for Arveøl sig uforandret. Bekendt er det store Arveøl, som Svend Tveskæg gjorde efter sin Fader, Harald Blaatand, hvortil han ogsaa indbød Jomsvikingerne Sigvald Jarl, Bue Digre og

deres Brødre under Henvisning til, at ogsaa deres Fædre var døde for nylig, saa at de kunde tage Arv efter dem ved samme Fest. Første Gildesdag, førend Kong Svend steg i sin Faders Højsæde, drak han hans Minde og lovede, førend tre Aar var omme, at have dræbt eller forjaget Kongen af England. Det Minde skulde alle de drikke, der var ved Arveøllet, og der blev skænket først for Jomsvikingerne i de største Horn og af den stærkeste Drik. Da dette Minde var afdrukket, skulde alle drikke Kristi Minde. Det tredje var Mikaels Minde. Derpaa drak Sigvald Jarl sin Faders Minde og lovede inden et Aar at dræbe Hakon Jarl eller fordrive ham fra Norge. Og én efter én drak nu de øvrige Brødre, og bagefter deres Høvdinger hver sit Horn og aflagde et Løfte.[1]

Jo bedre Tag Romerkirken fik i Befolkningen, des mere synes den at have søgt at faa Ram paa Løfterne ved Arveøllet. Løfte om Pilgrimsfærd, Deltagelse i et Korstog til bedste for den afdødes Sjæl, var selvfølgelig paaskønnelsesværdigt. Men de blotte hedenske Bedrifter var forkastelige. Den folkelige Form for Arveøl var den rette, hvor Løftet var blot Ønske, Bøn, medens Gerningen var blot Offergave. Ved en forholdsvis ringe Forandring blev saaledes Arveøllet i Middelalderen omdannet til «Sjæleøl», den lovede Bedrift til «Sjælegave». Det er denne Overgang, som Gulatingsloven giver et Indblik i, naar den om Arveøl bestemmer (§ 23): «Hvis Folk gør Øl og kalder det Sjæleøl (salo ol), da skal de indbyde den Præst, som de køber Messer hos, og indbyde ham i det mindste selvtredje.»

Kristne Gejstliges Nærværelse, tilmed som Æresgæster, ved Arveøl maatte yderligen ændre dettes Præg. De mange Skaaler — tidligere for den afdøde, Odin, Thor, Njord, Frey osv., nu for Gud, Kristus, Helgener osv. — fik Lov til at bestaa. Den hellige Martin af Tours ønskede selv at komme med her, naar Olaf Trygvason i Drømme hørte ham sige: «Jeg vil, at du skal indrette det anderledes, end hidtil Sæd har været her i Landet, naar Øl gives og Hornene vies til Thor, Odin og de andre Aser. Du skal afskaffe denne Uskik og lade det være Mindehorn til Ære for Gud og hans hellige Mænd, mig i første Række.» Derimod søgte Kirken ad dobbelt Vej at svække de urimelige Overdrivelser i Mad og Drikke ved Arveøl, dels ved at lægge Vægt paa Uddeling ogsaa til de fattige, dels ved at

lade Festen gentages aarlig under Navn af «Aarstid», hvorved den af sig selv løb mat. Endnu kaldes i Nordsjælland Arveøl for «Atid».[1]

Da ved Reformationens Indførelse Arveøllet atter fik frit Lov til at udfolde sig, var i den lange Mellemtid siden Hedenskabets Dage Løfterne helt gaaet i Glemme. «Sjælegaverne», der jo havde afløst dem, knyttede sig nu, for saa vidt de fremdeles bibeholdtes, ikke længer paa katolsk Vis til denne Fest. Tilbage stod da i den almindelige Mening kun de tre: Arvens Tiltrædelse, de gode Ønsker i Form af Skaaler for den afdøde, Vorherre, Kristus, Øvrighed og alt, hvad man havde kært, og endelig en ubestemt Forvissning om, at hele denne vældige Tilegnen af Mad og Drikke var en Offerfest, ikke blot til Minde om, men til virkelig Gavn for den afdøde, dèr hvor han nu var henne.

Arvens Tiltrædelse foregik vistnok ofte under Former, der stærkt lignede Oldtidens. Den gamle Højsædeplads paa Bænken var jo endnu kendelig ikke blot i Bondestuer, men i Købstadhuse, ja selv i de nye Herregaardes Riddersal. Gammel Skik og naturlig Sky havde forbudt Sønnen at indtage denne Plads, saalænge Faderens Lig var oven Jorde. Endnu ved «Kistelægsgildet» havde jo den afdøde været behandlet som Vært og Ejer. Først nu foregik Tronbestigelsen. De danskes medfødte Ulyst til det pompøse og Tilbøjelighed til at udviske Former gør det dog sandsynligt, at denne Tronbestigelse er foregaaet med mindre gammeldags Højtidelighed i Danmark end i Sverige og Norge. Det er ikke ganske klart, om det var Slægtens ældste, eller Standsfæller, eller «Talsmanden», der ledte Arvingen derhen, eller om han uden videre selv indtog Sædet. Derimod synes det nu at have været almindeligt, at han først efter at have indtaget Pladsen i Højsædet tømte Bægeret til den afdødes Minde.

Spørgsmaalet om Arvens Tiltrædelse var simplest, hvor den afdøde havde været Ejeren og efterlod sig en voksen Søn, der kunde tiltræde Besiddelsen. Mere indviklet var straks Spørgsmaalet, hvor den afdøde var Hustruen, eller en ung Mand med ingen eller

smaa Børn, hvor der altsaa blev Tale om den efterlevendes Giftermaal paa ny. «Arvens Tiltrædelse» antog her andre Former, men var et Spørgsmaal, der lige saa fuldt krævede en Afgørelse. Og efter Datids Begreber just nu. Hyppigt havde den afdøde paa Dødslejet truffet Aftale med sin Ægtefælle om, hvem der skulde være Efterfølger. I saa Fald var jo Arvegangen bestemt, og erholdt nu blot Samfrænders Samtykke. Nyheden kundgjordes vel ikke i Form af Skaaltale, men den løb fra Mund til Mund mellem Gæsterne og gav sig Udtryk i forstaaende Blink til vedkommende, mere eller mindre gemytlige Hentydninger til, hvor han eller hun snart skulde have sin Plads.

Var der ingen Aftale truffet mellem den afdøde og den efterladte, drøftedes Emnet med største Alvor og Omsigt under hele Maaltidet af alle interesserede. Uden Sky, og vistnok i Reglen med et bestemt Resultat, inden Gæsterne blev berusede. Sligt gik nemlig forud for alt; det var jo et Arveøl, man var kommen sammen til. Uheldigt stillede var derfor de nye Former for Væsner, Bispinder og Præstekoner, der ikke selv raadede over Forretningen, men var henviste til at vente paa, om den Efterfølger, der valgtes til Embedet, ogsaa var ugift. Regeringen tog dog tilbørligt Hensyn til deres billige Krav.

Naar dette Spørgsmaal var afgjort til den efterladte Ægtehalvdels Tilfredshed, kunde denne varetage sine øvrige Pligter. Var det Enkemanden, optræde som fornøjelig Vært, var det Enken, dyrke sin Sorg. Thi god Tone krævede, at Enken skulde tilkendegive denne paa passende Maade. Der gaves tre saadanne, der alle anvendtes, skønt de indbyrdes stærkt begrænsede hinanden. Den første og fornemste var, at Enken, saa snart det lod sig gøre, skulde gaa til Sengs og blive liggende dèr i flere Dage. I det 16de Aarhundrede synes denne Pligt at være indtraadt paa Arveøllets første Aften, naar hendes tilkommende Ægtefælle var valgt, saa at hun altsaa skulde blive liggende Gildets følgende Dage. Sengen var sortklædt og kaldtes «Sorgseng».[1] Skikken var i Til tagen i det 17de Aarhundrede, her som altid dog under Paaskud af, at det havde været strengere i «gamle Dage».[2] I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede beskrives den saaledes i Holbergs Barselstue: «Moden siger, hun skal ligge paa sin Seng i seks Uger og høre de Ord 6 Gange 6 repeteres hver Time: «Hendes Sorrig gør mig ondt, Madame!» Ja give dem The og Kaffe oven

i Købet.»[1] Paa Læsø omkring Aar 1800 skulde hun kun ligge til Sengs paa Begravelsesdagen, men da ogsaa græde og klage.[2]

Den anden Form for Sorg var at gaa i Sørgedragt, med tilhyllet Pande og Mund. Det sidste var særligt nødvendigt, thi intet Smil maatte ses. Denne Dragt skulde bæres hele Enkeaaret». I dette Tidsrum var hun at anse for et sart Væsen, hvis Rygte ved den mindste Uagtsomhed let kunde lide Skade. Dr. Otto Sperling besøgte derfor heller ikke sin tilkommende Hustru om Dagen, «men i Aftenskumringen, fordi det endnu var i hendes Enkeaar».[3]

Den tredje Form for Sorg var endelig «Sorg i Kirke». Første Søndag efter Begravelsen skulde ikke blot Enken, men alle nære kvindelige Slægtninge af den afdøde til Kirken «for at sørge». De mødte tæt tilhyllede, Enken stundom saa tæt, at hun ikke kunde se, men maatte ledes af en paa hver Side. Et særligt Stolestade var dem anvist, ofte med «Sørgeskamler», hvorpaa de blev siddende eller laa knælende og nedbøjede, selv naar hele Menigheden ellers rejste sig op under Oplæsning af Evangeliet eller Velsignelsen. Første Søndag var det gerne Skik, at Gæsterne fra Arveøllet ogsaa mødte og var Vidner. En Enke skulde «sørge» tre Søndage i Rad. Og helst hele Enkeaaret skulde hun blive siddende ned i Kirken, naar andre rejste sig, ligesom hun hverken maatte bære Salmebog eller synge med. «Kirkesorgen» har holdt sig uforandret hos Nordens Landbefolkning langt ind i det 19de Aarhundrede.[4]

Arvingen synes at have indtaget sin Plads i Højsædet ved Maaltidets Begyndelse. Dette udmærkede sig i høj Grad ved sin Soliditet og Overdaadighed. «Tyve Retter var der anrettet over Maaltid» hedder det om Fru Margrete Valkendorfs Begravelse 1585.[5] Skønt sligt forbødes i det 17de Aarhundrede, vedblev det dog. Ved Gert Ranzaus Begravelse i Kiel 1627 «blev der paa Slottet paa adskillige store Sale anordnet herlige Banketter og Traktementer».[6] Ved Cort Adelers Begravelse 1676 blev alle «de fornemste Herrer og Damer ved 7 Slet satte til Bords og meget magnifique accomoderede».[7] I hvilke Maader Anretningen foregik i det 16de Aarhundrede, faar man et Indtryk af ved at høre, at ved f. Eks. Fru Birgitte Rosenkrands' Begravelse fra Næsbyholm 20de Oktober 1588 var her samlede 59 Herremænd og 36 Fruer[8] foruden ugifte Sønner og Jomfruer, Gejst-

lige, Egnens Beboere, Svende, Kuske o. s. v. Ved Fru Kirstine Ulfstands Arveøl paa Toftholm 1570 maatte derfor ogsaa virke fire fremmede Kokke, af hvilke Mads Kok betaltes med den efter Datids Forhold betydelige Sum 14 Daler i Sølv. De 360 Potter Vin, der blev drukket ved Gildet, kostede tilsammen kun $22^1/_2$ Daler.[1]

En væsentlig Bestanddel af Maaltidet havde jo tidligere «Udfærdskoen» afgivet. Den kom senere hos Nordens Bønder til at spille sin gamle Rolle. Hos Adelen i Danmark i det 16de Aarhundrede udviklede sig imidlertid den Opfattelse, at Oksekød ved en Lejlighed som denne var for tarveligt. Et firføddet Dyr skulde det være, men finere. Under Frederik II blev det da Skik, at der ved de fornemste adelige Arveøl trakteredes med stegte Hjorte, og om muligt Raadyr eller Daadyr. Sligt var imidlertid ofte umuligt at skaffe uden at ty til Kongens Hjælp, thi kun han besad den fornødne store Dyrebestand paa sine Vildtbaner. Under Christian IV's Mindreaarighed søgte man hvert Øjeblik til Regeringsraaderne i denne Anledning, og disse synes nødigt at have givet Afslag. Fru Margrete Bjørn fik saaledes i Marts 1592 til sin Mands Arveøl leveret fra Kongens Vildtbaner i Sjælland som Gave fra denne 3 Hjorte og 6 Raadyr. I Silkeborg Skove blev i samme Maaned «skudt og slaaet» 5 Raadyr som Gave fra Kongen til Sten Maltesen til hans Arveøl efter sin Fader. Til Fru Birgitte Rosenkrands' Begravelse fra Vallø i April 1592 bevilgedes der 5 Daadyr.[2] Da Christian IV selv kom til Styret, toges der Reb i Sejlene. Til Regeringsraad Jørgen Rosenkrands' Begravelse 1596 tillod han kun, at der i Dyrehaven ved Skanderborg maatte skydes «4 Hinder, som ingen Hjorte har hos sig».[3] Siden leverede han i Reglen kun Dyrene mod Betaling. Efter Tyge Brahes Begravelse Oktober 1640 i Sankt Knuds Kirke i Odense, ved hvilken Lejlighed, som ovenfor omtalt, Arvingerne kom i heftig Strid ved Graven om Arv og Gæld, ventede der dem til Middag paa Odensegaard «5 store Dyr og 4 Daadyr», alle leverede efter Christian IV's Befaling af hans Jægermester — mod Betaling.[4]

Naar den første Sult var stillet, begyndte man paa Skaalerne. Det vides ikke med Sikkerhed, om man endnu paa Oldtids Maade først drak den afdødes Minde og derefter Guds Minde, eller om man, hvad der er sandsynligt, nu fulgte omvendt Orden. Vist er det, at den Skik ved Jul, Bryllupper og

Arveøl at drikke Vorherres, stundom tillige Kristi og den hellige Aands Minde var i det 16de Aarhundrede meget almindelig i Norden.[1] Alle disse Skaaler skulde selvfølgelig drikkes af enhver, og hvor «Skaalen» endnu paa gammeldags Vis gik rundt — hvad der vistnok ved en Lejlighed som denne oftere skete, selv hvor man var forsynet med tilstrækkeligt Antal Smaabægre eller Glas — kunde dette tage lang Tid. Saa fulgte Kongens Skaal. En Skaal for hans tro Mænd og Raad. Og saaledes fremdeles ned efter for alle Former for Øvrighed og alt, hvad der var én dyrebart. Det var den ældgamle Maade at fejre Jul, Arveøl og ethvert større Blotstævne paa. Det var den, der i Middelalderens «Gilder» havde givet Sammenkomsterne dette underligt blandede Præg halvt af Gudstjeneste halvt af Drikkelag. Det er den, der endnu ikke ganske har tabt sig, hvor Folk af gotogermansk Race den Dag i Dag samles til større festligt Lag.

Selvfølgeligt har de gamle Former holdt sig tydeligst hos Nordens Landbefolkning. Det er et levende Billede af ikke blot Arveøl i det 16de Aarhundrede, men af tusindaarig Skik, som vi faar gennem en Beskrivelse som denne af Forhold paa Fyn i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede.

«Det er endnu her en Skik, bevaret fra Oldtiden af, at der drikkes Arveøl efter de afdøde og det helst samme Dags Aften, som den døde er begravet. Arveøl er en Tønde godt, fedt Øl, som gives af de efterlevende eller af Stervboet efter afdød Gaardmand eller Gaardkone, men kun en halv Tønde efter Husfolk, hvilket Øl drikkes af Bylaget under følgende Ceremoni: Naar Gæsterne er samlede, som gerne er ved Kl. 6 om Aftenen, saa sætter de sig, saa mange som kan rummes omkring Bordet i Sørgehuset; men Talemanden, som enten er Sognefogden, Oldermanden eller en anden til Forretningen duelig Mand, sætter sig for den øverste Ende af Bordet, hvor da Øllet af en dertil beskikket Mand tappes af Tønden og frembæres til Gæsterne. Naar den halve Del er drukket, bliver der, som det i daglig Tale hedder: holdt Lyd, som bestaar derudi, at Talemanden, efter forud givet Tegn og under den største Tavshed og Andagt af Gæsterne, holder udenad, efter en trykt Formular, en smuk og passende kort Tale, i hvilken, efter at Anledningen til Samlingen med et Par Ord er anført, der bedes for Kongen, Dronningen og det hele Kongehus, dernæst for Kongens tro Mænd og Raad,

før Landets gejstlige og verdslige Øvrighed, for deres Præst og Degn, for frugtsommelige Koner, for hver Mand i Laget og i Landet; der nedbedes Velsignelse over enhver Stand og Landet, der bedes om Landefred, om et lykkeligt og frugtbart Aar, Befrielse for smitsomme Sygdomme og Landeplager o. s. v. Til Slutning formanes til Brodersind, Enighed og Kærlighed, hvorpaa han med opløftet Røst spørger Gæsterne: «Har nogen noget paa Øllet at klage?» hvortil alle med høj Røst svarer: «Øllet er godt». Og da drikkes det øvrige af Tønden».[1]

Hvad Mening forbandt man i det 16de Aarhundrede med disse «Minder» og «Skaaler»? Der var her naturligvis en Forskel imellem dannedes og udannedes Tanker, men tillige et Fællespræg, der maatte falde en fremmed af anden Afstamning i Øjnene. En Franskmand beskriver 1629 sit Indtryk af en dansk Begravelse saaledes: «Efter at den døde er bragt til Jorde skilles Følget ad, det vil sige, de samler sig og begiver sig i Uorden til et bestemt Sted, hvor der skal spises til Middag eller Aften. Her sætter hele Selskabet sig til Bords og *drikker efter Landets Skik paa de dødes Sundhed. Dette gør dem særdeles godt*» (cela leur fait grand bien).[2]

Trods sin spøgende Form har den franske Rejsende her Blik for noget ejendommeligt. Hans Udtryk er maaske endnu mere rammende, end han selv er sig bevidst. Med Flid siger han tvetydigt: «Dette gør *dem* særdeles godt», uden at afgøre hvem disse «dem» er, de levende, der drikker, eller de døde, paa hvis Sundhed der drikkes. *Nordens Beboere i hin Tid vidste det heller ikke sikkert.* Dannelsens forskellige Grad ytrede sig blot i, hvilken af de to Forklaringer man stod nærmest. Men i Mellemrummet mellem begge befandt hele Befolkningen sig.

Thi endnu beherskedes alle mere eller mindre af de ældgamle Indtryk fra Oldtiden. Det var ikke et blot og bart Spise- og Drikkegilde, hvortil man her var samlet. *Det var en Offerfest.* Kun om Graden af en saadan Offerfests Betydning kunde der være Tvivl. *De dannedes* Begreb herom var uklart og ubestemt. De var under bevidst Paavirkning af alt, hvad Romerkirken i Aarhundreder havde lært for at fortrænge eller dog forandre Festen. Og selv om denne atter var kommen til Ære efter Reformationen, saa var det dog en af Lutherdommens Grundsætninger, at ingen Gerning var fortjenstlig, hverken Al-

misse, Faste eller Fest. Under disse Indtryk vaandede sig de dannedes Tankegang. Saalænge man var ædru, nøjedes man da med blot at kærtegne Festen med Hædersnavne, kalde den «Æreøl», «Sjæleøl» eller lignende, der antydede noget ubestemt. Først naar man blev omtaaget, gik man rørt videre.

Anderledes Almuen. Den vedkendte sig ærligt den gamle Opfattelse, at her ofrede man. Det var en Gud velbehagelig Handling til Gavn for den døde. Jo mere man spiste og især jo mere man drak, desbedre gik det den døde. Ingensteds herskede denne Tro saa klart og stærkt som paa Landet i Norge, hvor Minderne fra Oldtidens Arveøl var mindst blegnede. Her troede man fuldt og fast, at «ved at drikke den afdødes Skaal» forhjalp man hannem til et godt Herberge. Dette var dog mere, end en kristen Øvrighed kunde finde sig i. Paa sine Visitatsrejser i Oslo Stift bekæmpede Biskop Jens Nielsen med Kraft denne Tro. Aar 1595 talte han f. Eks. baade i Vinje, i Lauerdal og Moland Kirke herimod. De dermed forbundne Skikke kaldtes «Sion og Arve», Og Bispen betegnede dem som «ugudelig Afgudsdyrkelse og papistisk Handel», i hvilket sidste han dog havde Uret.[1] Endnu voldsommere udtrykte Christian IV. sig i sin norske Kirkeordinans af 1607 mod «Siune-Drik». «De, der gøre sligt, ere Vantroens Børn, thi det er ikke kristne Mænds, men galne og afsindige Folks Sædvaner og Skik».[2]

Hvad enten man drak Skaalerne med den ene eller anden Forstaaelse, blev Virkningen gerne den samme. Det er ikke tilfældigt, at Esge Brock, der for Kortheds Skyld i sin Dagbog angav, naar han havde været beruset, ved blot et +, beskrev f. Eks. Dagen d. 11te Januar 1617 saaledes: «Blev salig Jørgen Friis's Lig, som var Rigens Raad, nedersat udi Domkirken i Viborg, desligeste ogsaa hans Hustru Lisbet Galde. Var deres Børns Gæst +».[3] Der strækker sig en lang lige Linie fra Oldtidens Dage indtil vore. Ved de storladne Arveøl, som endnu i Mands Minde fejredes af Bønderne i alle Nordens Egne, var det staaende Skik, at de fleste Mænd blev berusede.[4]

Sligt stødte imidlertid ikke, allermindst i det 16de Aarhundrede. En Rus var Bevis for, at man var en brav Mand, ved en Lejlighed som denne en from Mand. Maaltidet ud kunde vel de fleste klare sig, saa at de ikke gik tabt af nogen af de gode Sager, der kom ved sidste Opbæring. Men selv om saa

var, og en og anden maatte svigte for at sove Rusen ud, kunde sligt indhentes de følgende Dage. Thi indtil otte Dage varede et rigtigt Arveøl.[1] Hold paa Hold satte man sig til Bords. Forraadene syntes uudtømmelige og var det paa en Maade ogsaa, forsaavidt de jo hyppigt bestod af «Send» og Tilskud fra hele Omegnen. Budne, Uindbudne, Skolebørn, Stoddere, alle skulde mættes og glædes, ingen maatte gaa utilfredsstillet bort. Forgæves havde Katolicismen i sin Tid forsøgt at udhungre Arveøl ved Krav paa de fattiges Bespisning. Alt i Oldtiden havde man tænkt paa disse. Endnu kaldes i Nordengland de Kager, der ved denne Lejlighed bagtes til Uddeling blandt de fattige, Arveøls Brød (arvel-bread).[2]

Her staar vi ved Arveøllets dybeste Grundtanke, Forklaringen paa den Kraft, hvormed det atter brød sig Vej frem i det 16de Aarhundrede. Det var et dristigt Forsøg paa at fremstille en højere, lykkeligere Tilværelse, hvor alle havde det godt, et Genskin af den Salighedstilstand, hvortil den afdøde nu var indgaaet.

23.

Menneskers Ophold i Paradis er kun kortvarigt. Ved Arveøl varede det højt regnet i otte Dage. Saa spredtes Gæsterne atter for at vende tilbage hver især til deres vante Sysler, Arvingerne ofte tillige til Proces indbyrdes angaaende Arvens Deling. Som det gik de efterlevende selv, gik det den afdøde i deres Bevidsthed. Under Arveøllet havde han haft det godt, været i Paradis. Nu blegnede dette Opholdssted, og han tænktes at være andetsteds. Hvor var han?

Der er en naturlig Tilbøjelighed til at knytte Tanken om de dødes Opholdssted til det Sted, hvor man har set eller véd, at deres Rester er blevne henbragte, til Graven. I den hedenske Tid havde man tænkt sig de døde boende i Højene. Siden Kristendommens Indførelse forestillede man sig Kirken

som deres Bolig. I deres Skyggetilværelse mødtes de herinde, befolkede Stolestaderne, holdt Fest med Musik og tændte Lys, altsammen om Natten. Thi Natten var deres Virketid, om Dagen hvilede de. I Skumringen kunde man se inde paa Kirkegaarden, hvorledes de som svage Taager hævede sig op af Gravene. Ve enhver, der ved Nattetid kom ind iblandt dem! Den var dødsens, der af Kaadhed eller Nysgerrighed vovede sig ind i Kirken for at være Vidne til deres Sammenkomster. De greb ham, holdt ham, isnede ham død. Kun én Nat om Aaret maatte de vige og overlade Kirken til de levende. Det var Julenat, den salige Stund, da vor Frelser blev født. Ved Kristmesse, der rettelig burde fejres ved Midnat og var Begyndelsen til det nye Aar, ilede derfor alle med Blus og Lygter til Kirken. Usynligt var dog uden Tvivl de døde tilstede ogsaa ved denne Lejlighed, blandede sig, uden at det hørtes, med i de levendes Lovsang.

Men dette de dødes Ophold i Kirken havde tabt stærkt i Hygge siden Lutherdommens Indførelse. Nu sørgedes der ikke for dem som forhen. Ingen Præster og Munke til Betjening Nat og Dag, ingen Vigilier, ingen tændte Lys paa Alteret. Kirken stod skummel og øde fra Søndag til Søndag. Sligt gjorde de døde ondsindede. Djævlelæren sejrede blandt dem som blandt de levende. Tidligere havde en død været et halvskikkeligt Mellemvæsen. Nu, da ikke længer Lyset skinnede i Mørket til dem, og alle forlod dem, blev de fortabte. Det var nu forpinte Væsner, Djævle, der kun lurede paa ondt.

De maatte ud og virke som Genfærd. Intet laa nærmere end at søge til den fordums Bolig, hvor de kendte hver Krog og kunde finde Vej i Mørke. Ogsaa tidligere havde man kendt sligt. Lige fra Oldtiden havde man maattet være betænkt paa Midler, Hørfrø, Staal og lignende, til at holde dem borte. Da de ved Kristendommens Indførelse forrige Gang var blevne vrede, fordi de levende havde slaaet Haanden af dem, havde man samtidigt faaet nye og kraftigere Midler: Kors og Besværgelser til at holde dem i Ave med. Siden var de faldne mere til Ro, da de fik kristne Kirker til Bolig. Men nu var det rent galt, da man havde ladet deres Kirkehjem forfalde og forringet deres Pleje. Og hvad værre var, man stod nu mere værgeløs end tilforn i Kampen mod dem ved deres Gen-

komst. De havde faaet Djævelen til Hjælp og veg knap for en Besværgelse. Alle deres gamle Kundskaber havde de bevaret og benyttede hver Fejl, der blev begaaet, skræmtes ej af Præst.

Følgen blev en natlig Udvandring og Befolkning af de levendes Boliger i den uhyggeligste Grad. Det hjalp ikke mere, hvor mange Forsigtighedsregler man saa tog ved Begravelse, med Hørfrø i Kisten og omkring Huset, Salmebog og Kors paa Brystet, Søm i Foden, alle Vejled vendte. Den døde fandt alligevel tilbage igen. Lænkehunden kendte ham og tudede. Og han kom ikke som tidligere for at yppe Kiv om Ejendomsret med den nye Ejer, for blot maaske at luske sig en Hest eller Ko til eller tage Tappen af Tønden, lutter Sager, hvor der kunde være Tale om billigt Forlig. Nej, han kom alene for at gøre Ondt, pine, friste, lede i Fordærv, i Ledtog med Djævelen.

Hvor stor denne uhyggelige Udvandring var, lader sig statistisk godtgøre. Ingen foregaaende Tidsalder havde bygget saa mange nye, store og lyse Boliger som netop denne, baade Huse i By og Herregaarde. Men i et Nu var de befængte med Genfærd, Død- og Djævel-Svamp i dem alle. I Købstæderne kunde man nogenlunde klare sig. Her var Bod, Kælder og Loft ofte fuldtpakkede, saa at der ikke blev Rum for saa meget som et Spøgelse. Naar man laa mange i én Stue, deltes i hvert Fald Angsten efter Sengenes Antal, saa der blev kun lidt til selvtredie i Slagbænk. Men i de nye Herregaarde med de mange ubeboede Rum, Gæstekamre, Trapper og Vægtergange, var der næsten uudholdeligt. Her var Blodpletter paa nye Gulve, ud af Rammerne traadte de afdøde fra de nymodens Portræter, steg stønnende op ad Trappen til ens Dør, pustede Faklen ud i Riddersalen, løb som sort Hund mellem Benene paa én henad den mørke Gang. Og hvad vilde de i bedste Fald? Jamre, klage, trække med til Helvede. Det var forfærdeligt.

Den nordiske Folkekarakter fornægtede sig dog heller ikke her. Uden Hjælp hos sine aandelige Førere, Præsterne — de troede jo selv paa Genfærd og Djævle og søgte, om end ofte forgæves, at mane dem — skaffede Folket sig paa egen Haand en Religion, der kunde værge mod Plageaanderne.

I Middelalderen havde Kirken haft let ved at holde de døde

borte. Den sørgede godt for dem, hvor de laa, og de ondsindede og uregérlige iblandt dem henviste den uden videre til længere Tvangsophold i Skærsilden. Selv om der opstod Frygt hos Befolkningen, havde Kirken ikke svært ved at tale de opskræmte Sind til Ro. Hele dens Betragtning af Døden hvilede jo paa Læren om Skærsilden. For at mildne denne skænkede man Sjælegaver og betalte Messer. Og havde nogen efter Døden ondt i Sinde, saa manglede der ham ét: Tid og Lejlighed til at udføre det. Thi Vorherre lod naturligvis ikke de værste gaa løse, men holdt netop disse ordentlig til Ilden. Det højeste, de fik Lov til, var maaske at vise sig paa Jorden andre til Skræk og Advarsel. Men selv om de saaledes stundom fik Orlov, fulgte hermed ikke Ret eller Magt til at gøre Skade.

Lutherdommen forkastede Læren om Skærsilden. Det var Troen, hvorpaa det kom an, og ifølge den blev en Sjæl enten salig eller fordømt, naar dette Liv var omme. Afgørelsen, Dommen, kundgjordes dog først paa den yderste Dag. Indtil da laa de allerfleste og sov, medens enkelte særligt Troende vel kunde tænkes, som Røveren paa Korset, straks at komme i Paradis. Hvor laa de og sov? I Kirken eller paa Kirkegaarden. De laa dèr og ventede paa atter at faa deres Kød, som Døden havde berøvet dem. Men hele denne Flok var jo et Naboskab for de levende af den aller farligste Art. Alle de, der ikke havde troet ret og derfor var selvskrevne til Helvede, hvad var de andet end Djævlefrø? Det var Djævelens mindste Kunst at vække dem, lade dem ligge paa Lur og pudse dem ud paa natlig Ufærd. Gejstligheden og hele Befolkningen stod værgeløs overfor dette Djævelens Janitscharkorps, der stadigt rekruteredes livligt.

Kun ét kunde hjælpe. Udvandring, Tvangsanlæg af Kolonier. Da Kirken under Lutherdommen ikke længer havde Evne til at paabyde sligt, maatte Folkebevidstheden selv besørge det. Efter Skærsildens Forbillede oprettede man et særskilt, fjernt Opholdssted for de allerfleste døde, det saakaldte «Naboskrog» eller «Nobiskro». Som en klam Taage kølede denne Tro paa Panden, ophævede ikke Ondet, men virkede fordelende, mildnende paa de forskræmte Sind. Troen paa «Naboskrog» fulgte Lutherdommen, hvor den trængte hen; en folkelig Slagskygge, formet af de to:

Mindet om Skærsilden og den altfor stærke Frygt for de afdøde.

Navnet «Nobiskro», paa tysk «Nabisse», «Obiskroog», «Nobis-kroch», er blevet udlagt forskelligt. Naturligst synes den Forklaring at udlede det af det latinske Ord: Nobis (os). Ifølge Lægmands Misforstaaelse havde Bønnen: Ora pro nobis! (bed for os) gældt dem, der var i «Nobis». Sædvanligere er dog den Forklaring, at Navnet er en Forvanskning af det græske »Abyssos» (Afgrund).

«Nobiskro», «Naboskrog», var ifølge Sagens Natur et meget ubestemmeligt Sted. Og Forestillingen bliver dobbelt vanskelig for en senere Tid at udrede, fordi man tidligt begyndte at tage Ordet i overført Betydning. Naar gejstligt dannede Forfattere anvendte det, brugte de det — og maatte jo ud fra deres Kirkelære nødvendigvis kun kunne bruge det — som et folkeligt Udtryk for «Helvede». Som Eksempel paa saadan Anvendelse kan nævnes: «Kom der en Djævel at hente hans forræderiske Sjæl, og den bortførtes udi Nobiskrog.» «Judas's Kød aad Ravnene, hans Sjæl førtes hen i Nobes Krog.» «Alle Djævle nedfare ad infernum, det er paa Danske sagt til Nobes Krug.» «Nobiskro, Helvedes Badstue»[1] osv., osv.

I noget anden Betydning toges Ordet, naar det brugtes som Oversættelse eller Udtryk for Oldtidsforfatteres Tankegang. F. Eks.: «Naboeskrog, eller de Mellemverdener, som Epicurus digtede at være til udenfor denne Verden.»[2] Eller: «Nu tænkte jeg paa Nubis krug, — Hvor Pluto er at finde.»[3]

Men neden under disse literære Anvendelser af Ordet laa den folkelige Betydning, der ikke svarede fuldt til nogen af dem. For den almindelige Bevidsthed var Naboskrog, som endnu i vore Dage f. Eks. i Vendsyssel,»[4] Navnet paa et Opholdssted for alle de Sjæle, som hverken fortjente at komme i Himmerig eller i Helvede. Det faldt derfor ganske jævnt og naturligt naar Folk bød hinanden Farvel, at føje spøgende til: «Naar skal vi mødes igen?» — »Ja om ikke før, saa i Naboskrog.» Denne Talemaade var endnu i Mandsminde almindelig brugt i Sydfyn.[5] Nobiskro laa et eller andet Sted oppe ad Himmerig til, og var et søgt Bedested paa Vejen. Naar Sjælene ved Hjælp af Klokkeringning var komne et Stykke paa Vej, hændte det de allerfleste, at de blev siddende fast. En trykkede dette, en anden hint. De havnede alle i Nobiskro. Behageligt var

her ikke i Længden. Saa vidt man kunde forstaa, var det ikke Varme man led af dèr. Tværtimod, der var klamt, koldt, kedeligt, og der var intet ordentligt at faa at leve af, en uhyggelig, langstrakt, nordisk Taagedag. Men man kunde ikke komme bort derfra. Sjælen holdtes fast som en gældbunden, slap ikke ud, førend den havde betalt sin Skyldighed.

Her hjalp det at have egen Forsyning med og Penge i Lommen. Naar lutherske Præster i det 16de Aarhundrede gav den døende Nadveren brugte de stundom, efter katolsk Mønster, at betegne Kristi Legeme og Blod som «den rette Viaticum og Tærepenge til at vandre fra dette Elende til det Evige»,[1] «den ypperste og dyrebareste Vejtæring paa Hjemfærden til det evige Liv».[2] Det var sandt. Men Brød og Vin var dog kun Brød og Vin. Godt ogsaa at have Penge paa Lommen. Og lidt rigeligt. Derfor forøgedes efter Reformationen hele Norden over den Pengesum, man medgav den døde. Det skulde ikke længer som i Katolicismens Dage være et blot Symbol, en Korshvid f. Eks., nej en passende Sum. Hvorfor? Jo — som en gammel Bondekone i Jylland for ikke lang Tid siden udtrykte det — «jo, skal de ikke? vist det! Ellers bliver de siddende i Naboskrog, og kan ikke komme videre».[3]

En mere moderne Betegnelse for samme Bedested paa Vejen til Himlen, er «Høkelbjærre Kro». Ifølge jydsk Folketro tilbageholdt man her for slet ikke saa lang Tid siden endogsaa en Provst, fordi han havde for faa Penge med. Provsten fik hentet det fornødne hjemmefra ved Hjælp af et Sognebarn, Jens, der just døde nogen Tid efter. Denne vendte tilbage, hentede Provstens Tyr, der kort efter laa død i sin Baas, og red paa den til «Høkelbjærre», hvor den tjente til Betaling for Fortæring baade for Provst og Sognebarn.[4] Det er tydeligt nok de urgamle Forestillinger om «Udfærdskoen». Og Pengene i Kroen, hvad enten den hedder «Nobiskro» eller «Høkelbjærre», er heller ikke noget Nyt. Den katolske Kirke havde i Aarhundreder været praktisk nok til at opkræve dem allerede ved Afrejsen fra første Station under Navn af «Sjælegave».

— I varme, vulkanske Lande møder Sjælen Hindring paa sin Bortvej i Form af brændende, lutrende Ild. I Lande, hvor Flod eller Hav spiller Rolle, kræves der en Overfart i Baad. I kolde, nordiske Lande sidder Sjælen vejrfast paa en Hede i

Taage og Slud. Saadanne Hindringer har dobbelt Betydning. De lære Sjælen at anspænde sig for at komme vel over. Og de hindre den i at vende tilbage til de efterlevende. Idet de selv høre hjemme i de levendes Bevidsthed, antyde de tillige de Maader, hvorpaa efter endt Begravelse Mindet om den døde uformærket brænder bort, vandes ud, viskes hen. Den evige Lykke og den evige Ulykke kan Tanken ikke forestille sig. Idet den nøjes med Mellemrummet derimellem, viser dette sig efter en tilstrækkelig Tids Forløb tomt.

Vi har fulgt Nordens Beboere i det 16de Aarhundrede fra deres sidste Stund til deres Begravelse. Vi har set, hvorledes de mangfoldige Skikke her udtrykte hver især sin Forstaaelse af Døden, men ikke gav noget Helhedsbillede, end sige en virkelig Forklaring af Dødens Hemmelighed. Og intet Under. Hvor usandsynligt ogsaa, at man her, paa en lille Plet Jord, til en enkelt Tid, skulde have fundet Løsningen paa den Gaade, som man hele Jorden over, fra saa langt tilbage, som vor Kundskab rækker og lige til nu forgæves har søgt at raade. Gennem Religioner, Digtekunst og Gravfærdskikke har Slægt efter Slægt i bestandig Rækkefølge søgt at titte ind bag Dødens Vuggeomhæng. Enkelte har opildnet sig med, at Gud selv har trukket det lidt fra, alene for dem. Lige lidt véd dog Mennesket den Dag i Dag om det, som det allerhelst gad vide: Hvad er Døden?

Men nu som fordum bringer den moderlige Jord med samme Ro Slægterne til Hvile, naar Stunden er der. Passer dem med Aartusinders faste Haand og sikre Øvelse. Visser dem alle i Blund. Alle sammen. Ligefra det faldende Blad, den visne Blomst og Dyret med det sørgmodige Øje, til Menneskene, de smaa og store, de tillidsfulde, de sløve, de fortvivlede, de trætte, de bange.

Ifølge en Antagelse, der dog næppe fuldt staar til troende, skal Jorden selv engang for lange, lange Tider siden, bevæget af fromme Menneskers Bønner, maaske ogsaa dreven af egen Nysgerrighed, have spurgt Solen om Forklaring paa Livets og Dødens den store Gaade. Der udspandt sig da følgende Sam-

tale mellem Jorden og dens Stamfader. «Hvad er det at leve?» — «At spørge». — «Hvad er det at dø?» — «At faa Svar». — «Dermed er jeg egentlig lige klog,» sagde Jorden. — «Ja det er du,» svarede Solen. Men Jorden tav og tænkte ved sig selv: Maaske véd heller ikke han nærmere Besked.

Henvisninger og Anmærkninger.

Hvor Originaldokumentet er blevet benyttet af mig, har jeg med Flid altid henvist til dette som min Kilde og i Reglen kun tillige henvist til Aftryk, hvor jeg har haft Lejlighed til at sammenligne Aftrykket med Originalen. Mine Henvisninger maa derfor ikke opfattes som Litteratur-Oversigt, men kun som Kildeangivelse. — Ligesom ved tidligere Bind har jeg ogsaa ved dette haft megen Nytte af min Forgænger, N. Jacobsens haandskrevne Samlinger og føler Trang til at mindes ham og hans Arbejde med Taknemmelighed.

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 8. [1] Danske Magazin VI 267, og 3 Række III 297—98. — H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2 Række II 41.

S. 11. [1] Danske Magazin VI 49—54 og 239—43. — [2] Helsingørs Bythingsbog 6. Marts 1592. R. A. — [3] Dat. 23. Marts 1566. Dokumenter t. Klevenfeldts Stamtavler. (Rosenvinge.) R. A. — [4] Agho Astradi armiger, Testamente 1386. Thottske Smlng. no. 1157. Folio. — [5] Jon Maartensens Testamente dat. Oslo 1400. Ny kongelig Samling no. 402. Fol. — [6] Olai Magni Historia de gentibus Septentr. Romæ 1555. Fol. p. 566.

S. 12. [1] Danske Magazin III 58. — [2] Peder Palladius: Visitatsbog v. Sv. Grundtvig. S. 120.

S. 13. [1] H. Rørdam: Aktstykker til Kbhvns. Univ. Hist. S. 145. — [2] Mannhardt: Germanische Mythen. p. 51. — Zeitschrift für deutsche Mythologie IV 419—25 og 450. — Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung II 346. — John Brand: Popular antiquities of Great Britain by Hazlitt II (London 1870) 199. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV § 271.

S. 14. [1] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 691. — [2] Danske Magazin 3. R. VI 258—68. — [3]) H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43. — [4] Danske Magazin II 83. — [5] Norske Magasin I 208.

S. 15. [1] Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 185 og 194. — [2] Danske Magazin I 297 og 3. Række III 218. — [3] Jac. a Melle: Von Lübeckischen Seelen-Bädern (Lüb. 1710. 4.) p. 11—15.

S. 16. H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 43—44. — [2] Niels Lauritssøn: Ligprædiken over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1596). Bl. C 3. — [3] Danske Magazin 4. Række IV 294—95. — [4] Ove og Knud Billes Registrering over Mogens Billes Gods 1538. Danske Adelsbreve. Fasc. 6. — [5] Danske Magazin VI 52—53.

S. 17. Vedel Simonsen: De danske Ruder II 110. — [2] Danske Magazin 4. Række IV. 295. — [3] Danske Magazin IV 239—43. — [4] Danske Magazin V 360.

S. 18. [1] Registre over alle Lande 8. April 1562. — [2] Nye danske Magazin I 241—48. — [3] H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter 2. Række II 41—44. — [4] Danske Magazin 4 Række IV 292—93.

S. 19. [1] Nye Danske Magazin I 241—48. — [2] Dokumenter t. Klevenfeldts Stamtavler (Rosenvinge) R. A.

S. 20. [1] Niels Lauritssøn's Ligtale over Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1595.) Bl. 6.

S. 21. Norsk hist. Tidsskrift 2. Række III 203. -- [2] Mundelstrup: Specimen gentilismi superstitis. (Hafn. 1694.) b 1. — Samlinger t. jydsk Hist. o. Top. II 3.

S. 23. [1] C. F. Bricka og S. M. Giellerup: Den danske Adel i det 16de og 17de Aarh. S. 39. 106—7 og 406—7. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 101. — [3] C. F. Bricka og S. M. Giellerup: Den dansk Adel i det 16de og 17de Aarh. S. 286—87.

S. 24. [1] Mogens Madsens Ligprædiken over Pernille Gøye. 1590. Bl. L. — [2] Anders Søffrinsøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4, C. 6 og D. 2.

S. 25. [1] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 195. — [2] Samme Skrift S. 153 og 399. — [3] N. Lauritzsøn Arctander: Ligprædiken over Hans Lange. (Kbhvn. 1610.) 8vo. Bl. D. 2. — [4] P. Jensen Winstrup: Ligprædiken over Hack Ulfstand. (Kbhvn. 1595.) 8vo. Bl. C. 2. — [5] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 2.

S. 26. [1] N. Paaske: Ligpr. o. Fru Margrethe Gabrielsdaatter (ɔ: Akeleje) Claus Gagges. (Kbhvn. 1621.) 4. Bl. D. 3. — [2] M. Jensen Medelfar: Ligpr. o. Fru Anne Brahe. (Kbhvn. 1535.) 4. S. 101. — [3] H. Mikkelsen: Ligpr. o. Claus Daa. (Kbhvn. 1641.) Bl. Q. 3. — [4] Bircherods utrykte Dagbog (ikke anført i Molbech's trykte Udgave). 16. Maj 1667.

S. 27. P. Andersøn Medelby: Ligpr. o. Erick Hardenberg. (Kbhvn. 1604.) Bl. B. 6. — [2] And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow. (Kbhvn. 1610.) 8. Bl. 33.

S. 28. And. Breddal Vædle: Ligpr. o. Fru Anne Rønnow. (Kbhvn. 1620.) 8. Bl. 28. — [2] H. Mikkelsen: Ligpr. o. Jesper Friis. 1645. 4. Bl. 151. — Anders Andersen: Ligpr. o. Otto Brahe t. Torbenfeldt. (Kbhvn. 1643.) S. 118—20.

S. 31. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 167. Salmen gengivet lidt forkortet. — [2] Samme Skrift Side 176. — [3] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 192. — [4] Samme Skrift S. 59. — [5] Samme Skrift S. 324—25.

S. 32. Samme Skrift S. 146.

S. 35. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I. 14. 44. 52—53. 56. 95. 158. 182—83. 199. 200. — [2] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 107.

S. 36. [1] Samme Skrift S. 94. — [2] Samme Skrift S. 21. — [3] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 4—5. — [4] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 168.

S. 37. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 158.

S. 38. [1] Danske Magazin 3. Række III 95. — [2] Bricka og Gjeslerup: Den danske Adel S. 291.

S. 39. [1] Samme Skrift S. 188.

S. 40. [1] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.)

S. 43. [1] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 161—74.

S. 45. Samme Skrift S. 62. — [2] Samme Skrift S. 94—95. — [3] Samme Skrift S. 102. — [4] Samme Skrift S. 197.

S. 46. [1] Samme Skrift S. 538. — [2] Samme Skrift S. 483. — [3] Samme Skrift S. 346. — [4] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. o. Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. D. 4. — [5] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel S. 325—26.

S. 48. Olof Celcius: Gustaf den Förstes Historia II (Lund 1792) S. 781.

S. 49. [1] E. G. Gejer: Gustaf Wasas og hans Söners historia. 160—61. (Örebro 1836.) — E. Hildebrand i Sv. Hist. Tidskr. 1899. S. 296.

S. 50. [1] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. II 753.

S. 51. [1] Niels Jespersens Klage over Klosteriomfruerne. Ex. Manscr. Kall. 492. 4. Oftere trykt. — [1] Gammel kongelig Samling no. 3197. 4. Bl. d. 6. Trykt i Kirkehist. Saml. — [4] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1784.) S. 34. — [4] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockh. 1864) S. 456.

S. 52. [1] Troen paa Hønefjer er almindelig europæisk. «Urofjeren» omtales bl. a. (Lister og Mandal i Norge) i Folkevennen 1862. S. 392. — [2] H. Colley March: The mythology of wise birds. (Journal of the Antropological Institute. Novbr. 1897. London.)

S. 53. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockholm 1864.) 456.

S. 54. [1] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1774.) S. 35. — Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne I (Stockh. 1864) S. 457. — [2] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) S. 201. -- [3] Kirkehist. Samlinger VII 40.

S. 55. [1] Saml. t. jydsk Histor. og Topografi II 156. — [2] Norske Magasin I 344. — [3] E. M. Fant: Handl. t. Sveriges Historie. (Upsala 1789.) I 113. — [4] Luksusforordn. af 5. Oktbr. 1664 for Præsteskabet og dito for Borgerskabet. (Stiernmann: Förord. III 268. 282 og 763.) — [5] Seb. Franck: Weltbuck. Neue Ausgabe. (Francfurt 1567.) Bl. 135. — [6] John Brand: Popular antiquities of Great Britain edit. by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 157—65. — [7] Kirkehist. Saml. IV 476. — [8] F. Ex: Roskilde 1568. 1576. Roskilde og Odense 1585. Lund 1594. Roskilde 1596. 1619. 1627. 1637. osv.

S. 56. [1] Chr. IV's Norske Kirkeordinans. Paus Saml. III 513. — Om Varigheden: Chr. Ostersen: Gloss. jurid. danic. norveg. 2. Udg. 1665. «Sjæle-Ringen». — [2] Kirkehist. Saml. VII 40. — [3] Chr. IV Polizeiorden

27. Septbr. 1636. f. Sl. u. Holst. Glückstadt 1636.) Bl. F. 4. — [4] P. Syv's Kæmpeviser. (Kbhvn. 1695) 703. — [5] L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe. (Kbhvn. 1802.) S. 181—83. — [6] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv. II 103—4.

S. 57. [1] H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) S. 111 — [2] (G. Gaslander:) Beskr. om Swenska Allmogens Seder. (Stockh. 1774.) S. 19. — [3] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847) 201. — [4] I. I. Öller: Beskr. öfver Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiø 1800.) S. 242. — [5] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne. I. (Stockh. 1864.) S. 457. — [6] Jo. Alpini Pinacidion de Romanæ Ecclesiæ imposturis etc. (Sine loco et anno. Fortalen: Hamborg 1530.) 8vo. Bl. D. 5.

S. 58. [1] Kirkehist. Samling. VI. 391. — Secher: Forordninger II. 21 og 106. — H. Rørdam: Danske Kirkelove II. 268 og 285. -- [2] Kirkehist. Saml. VI. 379. — [3] Sjællandske Tegnelser. dat. Giedtzöer 16. Oktbr. 1586. — [4] Sjællandske Tegnelser dat. Andvorskov 5. April 1588. — [5] Sjællandske Tegnelser. 5. Juni 1589. — [6] I det fjerneste Stift, Ribe, blev det kun tre Uger, da Ringningen her først begyndte 6. April 1612. Excerpta e calend. P. Hegelund. Kall. Mscr. 492. 4to. 6. og 28. April 1612. — [7] Hübertz Aktstykker til Aarhus Hist. II. 325.

S. 59. [1] Kalkar: Ordbog t. d. ældre danske Sprog. «Sjæleringen». — [2] Chr. IV Polizeyord. 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein (Glückstadt 1636) Bl. F. 4. — [3] Schütze: Holst. Idiotikon. I. 90. — [4] Danske Samlinger VI 167.

S. 60. [1] Øst's Archiv 1825. I. 78. — [2] Skrivelse af 28. Oktbr. 1581 fra Fr. II til Borgemestre o. R. i Kbhvn. — [3] Forordning af 7. Novbr. 1682. (Schow: I. 233—35.) — [4] Holberg: Jacob von Tybo Akt I. Sc. 2. — [5] Bircherod's Dagbog ved Molbech S. 94.

S. 63. [1] J. E. Tegel: Erik XIV's Historia, utg. af A. A. Stiernmann. (Stockh. 1751.) S. 3.

S. 64. [1] O. Nielsen: Kbhvns. Diplomatarium I. 471. — [2] Kirkehist. Saml. 3. Række II. 480. — [3] Samme Skrift S. 500. — [4] Samme Skrift S. 481. — [5] Samme Skrift S. 493. — [6] Samme Skrift S. 475. — [7] Samme Skrift S. 480. — [8] Nyt Historisk Tidsskr. V, 125. — [9] Vedel Simonsen: Bidr. t. Odense Byes ældre Hist. II 2. 34 og III 78.

S. 65. [1] Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie. S. 33. — [2] Ny kirkehistoriske Samlinger V. 351—355. — [3] Gammel Kongelig Samling no. 2355. 4. — [4] Jydske Tegnelser 19. Juli 1623. — [5] Norske Magasin I.

S. 66. Norsk hist. Tidskrift 3. Række II 143. — [2] Eiler Sundt: Harham. Folkevennen 1858. S. 400—402.

S. 67. [1] Suhms Samlinger I 2, 174. — [2] Vedel Simonsen: De danske Ruder II. 46. — [3] Kancelliets Brevbøger 1561—65, udg. v. L. Laursen. S. 228. (14. Marts 1563). — [4]) Norske Magasin I 270. — [7] T. A. Becker: Herluf Trolle og Birgitte Gøje. S. 23. — [6] Suhms Samlinger II 3, 3..

S. 68. [1] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligpr. over Johan Friis. (Kbhvn. 1571.) Bl. C. 6. — [2] Hans Thomissøn: Trøst af Guds Ord, tilskreven Fru Magdalena Banner. (Kbhvn. 1577.) — [3] Ny kirkehistorisk Samlinger V 363. — [4] Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed S. 142. — [5] Secher: Forordninger, Recesser m. m. II 8 og 35. — [6] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VI 351. — [8] En Søn af Johan Rud til Møgelkær og Anna Hardenberg. Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Hist. S. 54.

S. 69. [1] Brevet findes iblandt Dokumenter til Klevenfeldt Stamtavler

(Rosenkrands.) — [2] Klevenfeldt: Optegnelser til Holstensk Adels Hist. R. A. — [3] Secher: Forordn., Recesser osv. III 147—9. [4] Danske Magazin. — 4. Række IV 13. — [5] Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald. S. 26. Anm.

S. 70. [1] Sammesteds. — [2] H. Rørdam: Danske Kirkelove III 221—22. — [3] Gustav Bang: Den gamle Adels Forfald S. 26. Anm. — Ekstraordinære maanedlige Relationer 1675—77.

S. 73. [1] O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium I 26. — [2] (Ribe) Nye Danske Magazin II 268. — (Fyn) Bircheroeds Dagbog ved Molbech (13. December 1663) S. 94. — (Lolland) Nyt hist. Tidskr. V 152. — (Sjælland) Hist. Tidskr. I 457. — (Norge) Chr. IV's Norske Kirkeordn. 1607. Paus Saml. III 513. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain by W. Carew Hazlitt. II (London 1870.) p. 166. — [4] Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Slesw. u. Holstein. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3. — [5] Nye Danske Magazin II 268. — [6] H. F. Feilberg; Dansk Bondeliv I 362.

S. 74. [1] John Brand: Popular antiquites of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) 168.

S. 75. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I. 120. — [2] Bendz: Eft. o. Rønninge og Rolfsted Sogne (Odense 1820) S. 108. — , Historisk Tidsskrift. I. 457.

S. 76. [1] Danske Magazin 4. Række V 359—60. — [2] Raumer: Briefe aus Paris. I 76.

S. 77. [1] Nyt hist. Tidsskr. V 152. — [2] Acta Consistorii. Ny Kongelig Samling no 755 b. Folio. — [3] Adler: Hist. stat. Maanedstidende f. Ribe Stift. 1838. 78. — Nye Danske Magazin II 268. — [4] Chr. IV's Policeyordn. f. Flensburg 1600. Corp. Statut. Slesv. II 294. — [5] Chr. IV's Polizeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Sl. u. Holst. (Glückstadt 1636.) Bl. F. 3. — [6] Engelstoft: Universitetets Annaler 1807. I 209.

S. 78. [1] Paus Saml. III 513. — [2] Norske Magasin II 203. — [3] Norske Magasin II 383. — [4] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. II 394. III 238. 282 og 728. — [5] H. Mich. Seehuus: Beskr. o. Nordfjord Herred. Thotts Mscr. Saml. no 1727. 4. — [6] Waassernes Ceremonialia Thott. Mscr. Saml. no 1719. 4. (Trykt i Folkevennen.) — [7] Muus' Correspondance Protokol. Bibl. Univ. Hafn. no. 143. Addit. Folio. — [8] Tang Christensen: Sagn. V 259. — Sv. Grundtvig: Gl. Danske Minder II 102.

S. 79. [1] Ludv. Holberg: Epistler III no 226. — [2] Bircherod's Dagbog udg. af Molbech. Om det her Udeladte se Werlauff: Hist. Antegnelser til L. Holbergs Lystspil. S. 350—51. — [3] Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Hist. III 33 Anm.

S. 80. [1] Ludv. Holbergs Epistler III no 226. — [2] Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 198. — [3] L. H. Bing: Beskr. over Læsøe. (Kbhvn. 1802.) S. 178. — [4] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. III 173.

S. 81. [1] I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø. (Kbhvn. 1834.) S. 270. — [2] Werlauff: Hist. Antegnelser t. L. Holbergs Lystspil S. 352 Anm.

S. 83. [1] Brevet er dateret Skovgaard, Fredag næst før Pintsedag 1565. (Orig.) Danske Adelsbreve. Fasc. 45. Lykke.

S. 84. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112.

S. 85. [1] Originalen i Danske Adelsbreve. Friis. Fasc. 27.

S. 86. [1] Originalen i den Bellingske Brevsamling.

S. 87. [1] Sjællandske Tegnelser 14. Marts 1563. (Trykt i Uddrag i Kancelliets Brevbøger 1561—65. S. 228.)

S. 88. [1] J. Bircherods Dagbog ved Molbech, S. 533. — [2] »Papir, som blev bekostet til Sl. Hr. Kanslers Programma at trykke, og beløber for 13 Bøger Papir à 3 Mark, $6^1/_2$ Rdl., vil Universitetet betale«. Acta Consist. 12. Septbr. 1657. Ny kgl. Saml. no. 755 b. Fol. — [3] Dr. Geffken i Zeitschrift f. Hamb. Gesch. I 501. — [4] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Historie IV 333.

S. 89. [1] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. etc. III 240 og 728. — [2] Amaranthes (Corvinus): Frauenzimmer-Lexikon. (Leipzig 1715) p. 26 og 76. — [3] Forordn. af 1. Maj 1624 § 34. — [4] Forordn. af 26. Marts 1656 § 9. — [5] Norske Magasin II 220.

S. 90. [1] Norske Magasin II 384. — [2] Hübertz: Aktst. til Aarh. Hist. III 99. — [3] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) S. 112. — [4] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 112. — [5] Zeitschrift f. Hamburg. Geschichte I 500.

S. 91. [1] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869) § 727.

S. 92. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 106. — [2] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. (Berlin 1869.) § 726.

S. 94. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV § 249 og 251. — Ole Lund: Pennetegninger fra Vestjylland S. 166. (Mscr.) — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 105. — [3] Markus' Evangl. 16. 1 — Lukas' Evangl. 23, 55—24, 3. — [4] Platos Phædon 63.

S. 95. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder. III 173.

S. 96. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 69 og 76.

S. 97. [1] A. Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) § 732.

S. 98. [1] Jos. Grohmann: Aberglaube und Gebräuche aus Böhmen und Mähren. I (1864) S. 193. — [2] M. Töppen: Aberglaube aus Masuren (2te Aufl.) 1867. S. 111. — [3] Chr. Villads Christensen: Baareprøven. S. 248—83.

S. 99. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV no. 293. — 293. — [2] Forordning af 26. Marts 1656. — [3] Norske Magasin II 383. — [4] Danske Samlinger V 310 og 349. — Historisk Tidsskrift IV 121.

S. 100. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 15. — [2] John Brand: Popular antiquities o. Great Britain, by W. Carew Hazlitt II (London 1870) p. 170.

S. 103. [1] M. Jensen Medelfar: Ligpr. o. Fru Anna Brahe. (Kbhvn. 1635.) 4. S. 101. — [2] Norske Magasin II 383. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870) p. 170.

S. 104. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 289. — [2] Hübertz: Beskrivelse over Ærø. S. 270. — [3] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV no. 256.

S. 105. [1] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 7. — [2] I Slotskirken ved Vordingborg. Ivar Hertzsprung: Meddelelse om Udgravning af denne Kirke, afgiven i Nord. Oldskr. Selskab 11. December 1900.

S. 106. [1] W. Mollerup: Billeættens Historie I, 644—45. — [2] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe.

S. 107. [1] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tillägg LI. — [2] Den kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576. § 11.

S. 108. [1] Ruszwurm: Eibofolde. II (1855) 266. — [2] Des Rades der Oldenstadt Magdeborgh Ordeninge. 1583. B. 5. — [3] Verordn. 4. Aug. 1613 f. Flensburg. Corp. Statut. Slesv. II 309.

S. 109. Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) p. 386. «Crantz». — [2] Hyltén-Cavallius. Wärend och Widarne II. Tillägg LI—LII. [3] Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. (Berlin 1869.) no. 734. — Ivar Hertzsprung: Meddelelse i Oldskrift-Selskabet 11. Decbr. 1900 om Udgravning af Vordingborg Slotskirke.

S. 110. [1] M. Töppen: Aberglaube aus Masuren. 2. Aufl. 1867. no. 108. — [2] Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II. Tillägg LI. — [3] Smstds.

S. 111. [1] Om Trækister i Behold fra Middelalderen se f. Eks. de plumpe af udhulede Egestammer, afbildede i H. Hildebrand: Sveriges Medeltid. III 418—19. — [2] Ludv. Wimmer: Sønderjyllands hist. runemindesmærker. S. 41. — Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaal. S. 48—49. — [3] Norsk histor. Tidsskr. 2. Række III 204.

S, 112. [1] Udtrykket bruges bl. a. af Fyens Bisp 1566 Niels Jespersen: «hvis salige Legemer vel sømmer en christelig og hæderlig Begravelse». Kirkehist. Saml. 3. Række V 629. «Salig Lig» kaldes det i de skriftlige Begravelsers Indbydelser.

S. 113. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning. I 170 og 181. — [2] Forordn. af 20. Juni 1666, 9. Novbr. 1682, 30. Novbr. 1717 og 13. Septbr. 1737. — [3] I. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø. S. 271—72. [4] N. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. S. 135—36. — [5] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. V 110. — E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87. no. 244.

S. 114. [1] Ifølge mundtlig Meddelelse af hans Søstersøn, General Tillisch. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 87. no. 244. — [3] Vilhelm Bang: Præstegaardsliv 103. — [4] Niels Lauritssøn: Ligpr. o. Niels Jonssøn Viffert. (Kbhvn. 1596.) Bl. C. 3. — [5] Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe Stift 1738. S. 77.

S. 115. [1] Anders Søffrinssøn Vedel: Ligprædiken over Johan Friis. 1571. Bl. D. 2. — [2] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 2—3. — [3] Den kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576. IX, 2. — [4] Danske Magazin 4. Række V 359—81. — [5] Nyt historisk Tidsskrift III 301.

S. 116. [1] Forordn. af 1. Maj 1624. § 26. — [2] Acta consist. 28. Oktb. 1624. Ny kgl. Samling no. 755 b. Folio.

S. 177. [1] Norske Magasin II 203. — [2] Forordn. af 26. Marts 1656 § 16. — [3] Forordn. af 11. Juni 1654. § 9. — [4] Forordn. af 26. Marts 1606. § 5.

S. 118. [1] A. A. v. Stiernmann: Förordn. ang. Sweriges Comm. III 239 og 727. (30. Aug. 1664 og 19. Decbr. 1668).

S. 119. [1] Forordn. af 7. Novbr. 1682. — [2] P. M. Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 187. — I. R. Hübertz: Beskr. o. Ærø. S. 271—72. — [3] N. Blicher: Topographie over Vium. (Viborg 1795.) S. 198. — [4] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 214. — [5] R. Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof. S. 127—31.

S. 120. [1] E. C. Werlauff: De hellige tre Kongers Capel i Roskilde Domkirke. — [2] Henry Petersen: Minder om Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. S. 2—3. — [3] Anton Petersens Uddrag af Statsregnskaber. 15. April 1612. Mscr.

S. 121. [1] van Deurs: haandskrevne Samlinger t. Helsingørs Historie. 30. Septbr. 1636.

S. 122. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [2] Samme Skrift III 173.

S. 123. [1] Brandt og Helweg: Den Danske Psalmedigtning I 180. — [2] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV. S. 91. no. 270. — [3] Nicolovius: Folkelifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) S. 200.

S. 124. [1] Sv. Grundtwig: Gamle danske Minder III 173. — [2] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Carew Hazlitt II (London 1870) S. 171—73. — [3] Flere Eksempler herpaa findes samlede af H. F. Feilberg i Dania VIII 94—95. — [4] O. Lund: Pennetegninger fra Vestjylland. Mscrpt. S. 168. — [5] I. Kamp: Folkeminder. S. 387. no. 34.

S. 125. [1] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 96. no. 287. — [2] Fra Nordsjælland. 1861.

S. 126. [1] Mejborg: Billeder af Livet ved Chr. V's Hof. S. 117. — [2] F. Eks. Chr. IV's Policeyordn. 27. Septbr. 1636 f. Schlesw. u. Holst. (Glückstadt 1636.) III. F. 11. — [3] Danmark. Forordn. af 26. Marts 1656 § 3: «maa ej bedes uden af næste Slægt, Svogerskab, Naboer eller Venner 8 eller 10 Personer». — Norge. Bergen. 1663. det samme. Norske Mag. II. 383. — Sverige. Luksusforordn. f. Adelen af 30. Aug. 1664: «nogle faa, til 8 Par, af den nærmeste Slægt».

S. 127. [1] Nye Danske Magazin IV 157. — P. Rhode: Saml. t. Laalands o. Falsters Hist. udg. af I. I. L. Friis. I 407.

S. 128. [1] Jens Bircherods Dagbøger udg. af Chr. Molbech. S. 51. — [2] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. 2 Række III 146.

S. 129. Kallundborgske Reces af 21. Novbr. 1576 IX 4. — [2] Om Klædet fra Fr. II's Ligstue se Sjællandske Tegnelser 14. Juni 1591.

S. 130. [1] Grete Bryskes Regnskab 1570. Danske Adelsbreve. Bryske. — [2] Se f. Eks. Brev til Caspar Markdaner af 1. Novbr. 1587. — [3] Schlegel: Slanges Christ. IV I. 73. — [4] Skiftet efter Peder Oxs. Rigsarkivet.

S. 131. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 431. — [2] Samme Skrift I 465—66. — Lavskraa f. Knuds Gildet i Lund 1586. § 21. (Bring: monum. Scand. 183). — Forordn. af 1. Maj 1624. § 35. — Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 282, 283, 289 o. s. v. — [3] Helsingørs Tingbog 14. Novbr. 1597. Rigsarkivet.

S. 133. [1] Chr. IV Polizeiordnung f. Slesv. u. Holst. 27. Septbr. 1636 (Glückstadt 1636.) Bl. F. 4.

S. 135. [1] Holberg: Barselstuen. Akt I. Sc. I. — [2] Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 33.

S. 136. [1] Joh. Åkerman: Beskr. öfwer Hellestads Pastorat. (Lund 1828.) S. 16. — Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne. (Lund 1847.) S. 203. — [2] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 114. — [3] Den danske Krønike af Saxo Grammaticus, oversat af Anders Sørensen Vedel. 9. Bog. Slutning.

S. 137. [1] Christiern Pedersens Danske Skrifter udg. af Brandt og Fenger I 369.

S. 139. [1] Tegnelser over alle Lande 9.–21. Januar 1559. Forkortet trykt i Bricka: Cancelliets Brevbøger. 1556—60. — [2] Kongebrev af 10. Oktbr. 1580. — [3] Sjællandske Tegnelser 29. Oktb. 1585. Trykt i Nye Danske Mag. I 142. — [4] Sjællandske Tegnelser 15. Oktb. 1586.

S. 140. [1] Efter Billeder fra Datiden.

S. 141. [1] Danske Samlinger V 278.

S. 142. [1] Lybæk 1555. Bl. 26. — [2] Oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 113. — [3] Albert Raffn: Den himmelske Herredag. (Kbhvn. 1633.) Fortalen. Bl. b. 4. — [4] Niels Hemmingsen: Om Ecteskab. (Kbhvn. 1572.) S. 318. — [5] Kbhvn.s Diplomat. I 471. (O. Nielsens Læsemaade: «skulle drage theris hoffuidtzmue kober oc jcke anditt». Jeg læser: «drage theris hoffuidtz mett kober».

S. 143. [1] Kbhvn.s Diplomat. I 587. — [2] Forordn. af 1. Maj 1624. § 31. — [3] Chr. Ostersen: Glossarium jurid. Danic. 1641 og 1665. — [4] Amaranthes Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) S. 694. — [5] Nye Danske Magazin II 276. — [6] I. Kinch: Ribe Bys Historie II 96.

S. 144. [1] Ny kongelig Samling 4to. no. 1353. b. — [2] I. Kinch: Ribe Bys Historie II 302—4. — [3] Adler: Hist. statist. Maanedstidende for Ribe 1830. 78. s.

S. 145. [1] Adler: Hist. statist. Maanedstid. for Ribe 1838. S. 133. — [2] Se f. Eks. Nyerup og Rahbek: Udv. Danske Viser fra Middelalderen. III 211 Vers 30 og 287 Vers 179.

S. 146. [1] Schütze: Holst. Idiotikon. I 35. — [2] Amaranthes: Frauenzimmer Lexikon. (Leipzig 1715.) S. 1147.

S. 147. [1] C. Haueh: Minder fra min Barndom og Ungdom. S. 14. — [2] Samlinger til jydsk Hist. o. Top. III 308. — [3] H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) S. 113. — [4] S. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [5] N. Blicher: Topogr. o Vium Præstekald. S. 198. — [6] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV S. 95. no. 282. — [7] L. H. Bing: Beskr. o. Lesøe. S. 180. — [8] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv. IV S. 95. no. 280.

S. 148. [1] Bendz: Efterretn. om Rønninge. (Odense 1820.) S. 117. — [2] P. Syvs Kjæmpeviser. (Kbhvn. 1695.) S. 538. Anm. — [3] H. P. Klinghammer: Minnen från 1829—39 (Helsingborg 1841). S. 55. — Joh. Åkerman: Hellestad Pastorat (Lund 1828). S. 19. — I. I. Öller: Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800) S. 247. — S. L. Gahm Persson: Beskr. ö. Öland. (Upsala 1768) S. 180. — [4] H. Hofberg: Nerikes gamla Minnen. (Örebro 1868) S. 204. — [5] Whitelockes dagbok. (Posses Begravelse). — [6] Forsell: Eet Aar i Sverige. (Stockh. 1827) Tavle 43. — I. Alvin: Wästbo Härad i Jönköping Län. (Jönk. 1846) S. 202.

S. 150. [1] H. Rørdam: Danske Kirkelove I 147.

S. 151. [1] Ny Kirkehist. Saml. V 354. — [2] Sv. Grundtvig: Gl. danske Minder 3. Saml. S. 172. — H. F. Feilberg: Fra Heden. (Haderslev 1863) S. 113. — [3] Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. II 275.

S. 152. [1] Samme Skrift II 285—86.

S. 153. [1] P. Seidelin: Diplomat. Flensborg. I. 101, 457, 469. — [2] Sjællandske Tegnelser 21. Marts 1595. — [3] Supplement til Chr. III's Historie S. 184.

S. 154. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger v. Yngvar Nielsen. S. 210. — [2] Paus Samlinger III 515. — [3] Norsk historisk Tidsskr. 2. Række

III 204. — Om beruset Ligfølge i Hallingdal i nyere Tid, se Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 616. — [4] Aab. Brev af $^{3}/_{4}$ 1576. — Kallundb. Reces $^{31}/_{11}$ 1576, 9, 6. — Forordn. af 1. Maj 1624. § 27. — [5] Edvardsen Friis: Skielskiør (Sorø 1759). S. 173.

S. 155. [1] Befaling fra Chr. V (Chr. IV's Søn) til Borgmestre o. R. i Kbhvn. dat. Andvorskov 20. Juli 1625. — [2] Kongebrev af 24. Januar 1585. — (Sjöborg: Saml. t. Skånes Historia. Lund 1801. S. 36). — [3] Norske Mag. II 284. 384. — [4] Danske Magazin IV 117.

S. 156. [1] Falck: Staatsbürgl. Magazin X 617. — [2] Hübertz: Aktst. til Aarhus Hist. III 123. — [3] Samme Skrift III 77, 83, 137. — [4] Hofmann's Fundatzer VI 212.

S. 157. [1] Ny Kongelig Samling. Folio. no. 755. b. (14. Aug. 1652). — [2] I Bircherod's Dagbøger v. C. Molbech. S. 184 og 189.

S. 158. [1] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [2] Regnskab for Taarnby Kirke paa Amager 1577—83. Consist. Ark. 132. fol.

S. 159. [1] Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 330. — [2] R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1571. (Ny kgl. Saml. 398 Fol.). S. 102. — [3] Svensk Kirkelov af 1686 Kap. 18. [4] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 115.

S. 160. [1] Nicolovius: Folklifwet i Skytts Härad i Skåne (Lund 1847) S. 203.

S. 162. [1] Saml. t. d. norske Folks Sprog o. Hist. IV 615. — [2] H. I. Wille: Beskr. over Sillejords Prstgj. S. 263. — Norsk hist. Tidsskr. 2. Række III 204. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 196—97.

S. 163. [1] H. F. Feiberg: Dansk Bondeliv I. 41.

S. 164. [1] Tidligst omtalt i England paa National Conciliet i Ensham c. 1006. (John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by W. Carew Hazlitt. II (London 1870) p. 199.

S. 165. [1] Det vilde blive for vidtløftigt at henvise til de mange Kilder til de her berørte Former for Overtro. De er som bekendt fælles for Norden, tildels for alle gotogermanske Folk og forekomme hyppigt endnu.

S. 166. [1] Randers Vedtægt 1609. (Thottske Saml. 4. no. 1454. S. 70.) — [2] Kirkehist. Saml. III 148. IV 460. — Msc. Kall. 4. no. 492 (Fyn). — Lund 1561. — Sml. Forordn. af 4. Aug. 1613 f. Flensborg. (Corp. Stat. Slesv. II 309). — [3] Danske Magazin IV 117.

S. 167. Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. II 161. — [2] Christoffer Gjøe til sin Hustru Birgitte Bølle. Kbhvn. Midfaste Søndag 1566. — [3] Kirkehist. Saml. V 496.

S. 168. Kjøbenhavns Diplomatarium I 465—66. — [2] Samlinger til Fyens Hist. o. Topographie VII 279—80. — [3] Kirkehist. Saml. 3. Række V 632.

S. 169. [1] C. Lundin og A. Strindberg: Gamle Stockholm. S. 295. — [2] Kirkehist. Saml. 3. Række V 632.

S. 170. [1] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279. — [2] R. Pedersen Ravn: Bornholms Beskrivelse 1671. Ny kgl. Saml. no. 398. Fol. S. 102. — [3] H. F. Hjorthøy: Beskr. o. Gudbrandsdalen. (Kbhvn. 1785.) I 142. — [4] Bockenhoffer: Ekstr. maanedl. Relationer. Septbr. 1696. — [5] Resen: Frederik II's Krønike S. 359.

S. 171. [1] Paus Saml. III 515. — [2] P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. (Kbhvn. 1775.) S. 40.

S. 172. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 630.

S. 173. [1] Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. — [2] Bloch: Fyenske Gejstligheds Hist. I 33.

S. 174. [1] P. Rhode: Haderslev Amts Beskr. (Kbhvn. 1775.) S. 40. — [2] Christoffer Gjøe til hans Hustru Birgitte Bølle af Kbhvn. Midfaste Søndag 1566. Adelsbreve Fasc. 22. Gøye. — [3] Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII 279. — [4] Danske Magazin IV 117. — [5] B. Whitelockes Dag Bock. 1653—54. Ofv. f. Engl. (Upsala 1777.) S. 400. — [6] Kirkehist. Saml. 3. Række V 631.

S. 175. [1] Bockenhoffer: Ekstr. maanedlige Relationer. Septbr. 1696. — [2] Dito. Febr. 1694.

S. 176. [1] Se f. Eks. Norske Mag. I 243. — [2] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 281.

S. 177. Danske Samlinger V 291. 305. — [2] A. A. Stiernmann: Förordning ang. Swerige III 240 og 283.

S. 178. [1] Molbechs Udg. S. 397.

S. 179. [1] Inventarieliste efter Albrit Oxe. Rigsarkivet. Kbhvn. — [2] Danske Magazin 3. Række III 86—97. — [3] Danske Magazin IV 117. — [4] Kirkehist. Saml. 3die Række V 632. — [4] Danske Magazin IV 119. — [6] Ol. Magni Historia de gentibus Septent. (Romæ 1555.) Fol. p. 566.

S. 180. [1] Danske Magazin IV 117—18. — [2] Moths utrykte Ordbog. Gml. Kongl. Saml. no. 774 d.

S. 181. [1] Langebecks Excerpter Fasc. 162. — [2] Christoffer Gjøe til Birgitte Bølle dat. Kbhvn. Midfaste Søndag 1566.

S. 183. [1] Kirkehist. Saml. IV 489.

S. 184. [1] Schlegel: Sammlung II 1. 149. — [2] B. Whitelockes Dag-Bok. 1653—54. (Ups. 1777.) S. 401.

S. 185. [1] Bircherods Dagbøger v. Molbech S. 466. — [2] Langebecks Excerpter Fasc. 162.

S. 186. [1] Bircherods Dagbøger ved Molbech. S. 190.

S. 187. [1] Zeitschrift für Hamburgische Geschichte I 512—21. — [2] Bircherods utrykte Dagbog: «det kom mig for saasom horrendum aliquod spectaculum». — [3] Norske Magasin II 227—29. — [4] O. Wolffs polit. Journal. 1811. 4, 7.

S. 188. [1] Bordings Mercurius II 205. — [2] O. Wolffs polit. Journal. 1812. 1, 2.

S. 189. [1] Ar. Huitfeld's Krønike. 4to. VII 15. — [2] P. Palladius: Om Sct. Peders Skib. (Kbhvn. 1554.) Bl. N.

S. 190. [1] Anders Sørensen Vedel: Ligpr. o. Johan Friis.

S. 191. [1] Danske Magazin. 3. Række III 193. Anm. 1. — [2] Brevet dat. 29. April 1565. Adelsbr. Facsc. 2. Barnekov. — [3] Thottske Saml. 4to. no. 1454.

S. 192. [1] Ide Falk Gjøes til Birgitte Gjøe dat. Schiersøe 15. Decbr. 1573. Adelsbr. Fasc. 22. Gøye. — (Trykt i G. L. Wad: Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe II 292.) — [2] Samme til samme, dat. Aarhus 12. Septbr. 1573. Adelsbr. Fasc. 22. Gøye. (Trykt i Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed S. 247—48.) — [3] Bircherods haandskrevne Optegnelser (ikke trykt i Molbechs Udg.).

S. 193. [1] Blicher: Vium Præstekald. (Viborg 1795). S. 211—12. — H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 117—18. — [2] Thotts Mscr. Saml. no. 1719. 4to. (Trykt i Folkevennen.)

S. 194. [1] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv II 118. — [2] Mscr. Kall. 492. 4to. — [3] Danske Magazin IV 118. — [4] C. Schade: Bidrag til et jydsk Idiotikon. 1807. Ny kgl. Saml. 812 d. 4to. — [5] G. Clæden: Monum. Flensborg. S. 406. — H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) S. 113. — [7] E. Tang Kristensen: Det jyske Almueliv IV 91 no. 266. — [8] Efter velvillig mundtlig Meddelelse af en af Gardens Officerer.

S. 195. [1] I. C. Bloch: Fyenske Gejstlighed Hist. II 242. — [2] Kirkehist. Saml. 3 Række V 640.

S. 196. [1] Smstds. S. 632.

S. 197. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 633.

S. 198. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. S. 424—36. — [2] Saml. t. Fyens Hist. o. Top. VII 279.

S. 200. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 633.

201. [1] Sjællandske Tegnelser 11. Marts 1624. (Trykt i H. Rørdam: Danske Kirkelove III 108). — [2] Helsingørs Tingbog 11. Februar og 8. Marts 1625.

S. 203. [1] Anders Sørensen Vedel: Ligtale over Klaus Glambek. (Ribe 1591.) 8vo. Bl. A. 6. — [2] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. S. 272.

S. 204. [1] Jens Laur. Zeuthen: Ligpr. o. Jørgen og Otto Rosenkrantz. (Kbhvn. 1608.) — Dito over Jomfru Ide Rosenkrantz. (Kbhvn. 1609.) — [2] I. Gødesøn: Ligpr. o. Christian og Kirstine Skeel. (Kbhvn. 1617.) 4to. — Sml. ogsaa dito over Christine Skiel. (Kbhvn. 1612.) Denne var kun 1½ Aar 3 Uger gammel. — [3] Kirkehist. Saml. I 91. — [4] I. I. Øller: Beskr. ö. Jemshögs Sochn i Blekinge. (Wexiö 1800.) S. 245.

S. 205. [1] Corp. Statut. Slesv. II 308—10.

S. 206. [1] Christian III's Historie ved Krag og Stephanius I 438. — [2] Trykt i Kbhvn. 1676. 4to.

S. 207. H. F. Feilberg: Fra Heden (Haderslev 1863) S. 113. — [2] Christian IV's Breve ved Bricka og Fridericia. 27. Decbr. 1630. S. 312.

S. 208. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 811.

S. 209. [1] Sammesteds S. 631. — [2] Danske Saml. V 281, 294, 300, 320. VI 51.

S. 210. Kirkehist. Saml. IV 711—12. 716. — [2] Christian III's Hist. ved Krag og Stephanius II 334.

S. 211. [1] O. W. Lemke: Visby Stifts Herdaminne. (Ørebro 1868.) S. 494 og 526.

S. 212. [1] Grevinge Kirke-Regnskaber. Taarnby Kirke-Regnskab. 1577. Begge i Consistoriums Arkiv. no. 121 a., Folio, og no. 132. Fol. — [2] Kirkehist. Saml. IV 489.

S. 213. [1] Kirkehist. Saml. VII 27—28. — [2] Efter Hak Ulfstands Begæring fik Biskop Dr. Peder Vinstrup ved Brev af 9. Decbr. 1594 Regeringens Tilladelse til at drage over til Skaane og holde Ligprædiken over ham. — [3] «Conqueruntur parochiani, quod pastores minus honorifice et contra morem consvetum curent funera demortuorum eo quod inhibitum sit ipsis pro funeratione mercedem petere.» Fyn under Jacob Madsen, Kall. Haandsk. no. 492. 4to. — [4] Jacob Madsens Visitatsbog S. 341.

S. 214. [1] Kirkehist. Saml. VII 31. — [2] Sammesteds S. 41. — [3] Monitum in Synod. Rosk. 11 Oktbr. 1619. Gammel Kgl. Saml. no. 3190. 4to.

S. 215. [1] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 141—43.

S. 216. [1] C. Russwurm: Eibofolke II (Reval 1855) S. 94.

S. 217. [1] H. O. Nysted: Rhetorica laica et pagana, det er: Lægmands Tale-Kunst. (Kbhvn. 1708.) S. 11. — [2] Peder Syv: Danske Ordsprog II 1688. S. 182. — [3] H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned. S. 142.

S. 218. [1] Kbhvns. Diplomatarium I 472. — [2] Efter N. Jacobsens Uddrag af «Perlestikkerens Bog». (Delvis trykt i Nyt Historisk Tidsskr. V 125.) — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngv. Nielsen. S. 430. [4] Molbech: Bircherods Dagbog.

S. 219. [1] Danske Magazin I 220.

S. 220. [1] (N. Lovén): Folklifwet i Skytts härad. (2. Uppl. Lund 1868) S. 136.

S. 221. [1] Kirkehist. Saml. 3die Række V 634.

S. 223. [1] Christian III's Historie. Supplem. S. 230. — Kbhvns. Diplomatarium I 432—35. — Peder Palladius Visitatsbog ved S. Grundtvig S. 7. — Danske Samlinger 2den Række VI 345. — Helsingørs Tingbog passim. Svin ædende et Barnelig. 19. Juli 1585. — Kirkehist. Saml. IV 471. VI 377. — Hans Mikkelsens Diarium 8. April 1641. (Kall. Mnsc. Saml. no. 81 Fol.) — Kirkehist. Saml. 5. Række I 44 osv.

S. 224. [1] Kirkehist. Saml. IV 471. VI 377. — [2] Nyt hist. Tidsskr. VI 61. — [3] Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. II 157. — [4] Jydske Registre. 22. Novbr. 1592.

S. 225. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 178—79. — [2] H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Hist. IV 151—52. — [3] Jydske Registre 22. Novbr. 1592. — [4] Sjæll. Tegnelser 6. Decbr. 1592.

S. 226. [1] Norske Magasin I (10. Novbr. 1562. 3. Januar 1565. 22. Febr. 1566.) — Nyt hist. Tidsskr. V 157. — [2] Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. III 98—99. 131. 135.

S. 227. [1] D. Martinus Luther: Christliche Gesäng lateinisch und deutsch zum Begräbnisz. (Wittenberg 1542.) Luthers Werke. (Irmischer) LVI 302—4. — [2] P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 263—75. — [3] Westphalen: Monumenta I Colonne 386. — Hist. Tidsskr. III 28—29.

S. 228. [1] Familien Skeel ved V. S. Skeel. S. 122—23. (Kbhvn. 1871.) Trykt som Manuskript. — [2] Löfller i Aarb. f. nord. Oldkynd. o. Hist. 2den Række III 87—93.

S. 229. [1] Liunggreen: Skånske Herregårdar V. Rønneholm. — Se f. Eks. Herluf Trolles Kontrakt med en Stenhugger, dat. Kbhvn. 4 Maj 1560. Orig. i Adelsbr. Fasc. 57. — [2] Saml. t. jydsk Hist. o. Top. I 262—63.

S. 230. [1] Anonym Ligtale af 1580. Mnsc. Kall. no. 524. 4.

S. 232. [1] Mette Rosenkrands til Arild Hvitfeld, dat. Kbhvn. 24. Januar 1576. (Adelsbr. Fasc. 33. Hvitfeld.) — [2] Ryge: Peder Oxe's Levned. S. 336. — [3] Vedel Simonsen: De danske Ruder. II 161. — [4] Fr. II til Christ. Valkendorf, dat. 13. Marts 1577. — [5] Fr. II til Kapitlet i Aarhus, dat. Antvorskov 29. Marts 1588. — [6] Jacob Madsens Visitatsbog S. 225. 227. 301.

S. 233. [1] Chr. IV til Caspar Markdaner, dat. Koldinghus 8. Sept. 1600.

S. 234. [1] Fr. II til Kansler Niels Kaas, dat. Skanderborg 12. Novbr. 1580. Sjællandske Tegnelser. — [2] Kirkehist. Saml. I 11 Anm. XXX. — [3] Skrivelse til Laurids Lindenov og Mester Morten. dat. Hafn. 23. Decbr. 1632. Jydske Tegnelser. — [4] Terpager: Ripæ Cimbricæ p. 361. — [5] «Perlestikkerens Bog» S. 802 efter N. Jacobsens Uddrag. (Tildels trykt i Nyt hist. Tidsskr. V.)

S. 235. [1] Kirkehist. Saml. V 284.

S. 237. [1] Saml. t. Fyens Hist. og Top. VII 266—67. — [2] Suhm Samlinger II 3, 3. — [3] Norske Magasin II 33.

S. 238. [1] H. Rørdam: Kbhvns. Univ. Hist. IV 148. — [2] Kirkehist. Saml. IV 490. — [3] Paa Landemoderne i Odense 1560 og 1570. Mnsc. Kall. 492. 4to. — [4] Kirkist. Saml. VI 362.

S. 239. [1] Kirkehist. Saml. VI 466 og VII 25. Se ogsaa Landemodet i Odense 1551. Mnsc. Kall. 492. 4to. — [2] Trykt bl. a. i H. Rørdam: Danske Kirkelove II 498. — Kirkehist. VII 28. — [3] Ny kgl. Saml. 845. Folio. Dom no. 99. «Den Døde maa ikke formenes Kirkegaarden at begraves udi, for Gæld eller anden Pligtelse.» — [4] I. C. Bloch: Den fyenske Gejstligheds Hist. I 47. — [5] Mnsc. Kall. 492. 4to. — [6] Gammel Kgl. Saml. no. 3187. 4to Blad d. 6. — [7] «Perlestikkerens Bog», haandskrevne Uddrag af N. Jacobsen. S. 812. — Smlgn. Nyt hist. Tidsskr. V 187.

S. 240. [1] Danske Saml. V 318. — [2] Cl. Pors: Leffnetz Compasz. (Kbhvn. 1612.) Blad N N. 6.

S. 241. [1] Saml. t. Fyens Hist. o. Topog. VII 280. — [2] Falck: Samml. d. wichtigsten Abhandlungen z. Erläut. vaterländ. Gesch. welche in den schlesw. holst. Anzeigen erschienen sind. III 373. — [3] Kirkehist. Saml. 3. Række V 634.

S. 242. [1] Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VII 280. — [2] S. L. Gahm Perssøn: Beskr. öfwer Öland. (Ups. 1768.) S. 180.

S. 243. [1] Kirkehistoriske Saml. 3. Række V 634. — [2] Saml. t. Fyens Historie og Topografi VII 280. — [3] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger udg. af Yngvar Nielsen. S. 427. — [4] Danske Samlinger 2. Række II 262 og 290. — Vedel Simonsen: Eske Brock I 83 og II 80.

S. 244. [1] Hans Mikkelsens Diarium. (Kall. Mnsc. no. 81 Fol.) — [2] Extraord. maanedl. Relationer 17. Juni 1697. — [3] Extraord. maanedl. Relationer 23. Septbr. 1696. — [4] Bircherods Dagbog ved Molbech. S. 285.

S. 245. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 637.

S. 246. [1] Suhms Samlinger I 2,105.

S. 247. [1] Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 261—62. 268. VI 146. — [2] Danske Samlinger V 277.

S. 248. [1] Chr. Brasch: Vemmetoftes Hist. I 135—40. — [2] Olai Wormii et ad eum doctorum virorum epistolæ. II 762. — Thomas Bartholin: Cista medica Hafniensis. loculus 49.

S. 249. [1] Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Domme I, 159—63.

S. 250. [1] Truid Ulfstand til Hr. Esge Bille, dat. Helsingborg 3. Pintsedag 1536.

S. 255. [1] Rigsarkivets: «Danske Samlinger». Signet no. 627. — Smlgn. Danske Magazin I 18—20. — [2] Næstved Tingbog 1593. Rigsarkivet. — [3] Randers Tingbog 1587. Rigsarkivet. — [4] Rigsarkivets «Danske Samlinger». Signet no. 627. — [5] Bricka: Frederik II's Ungdomskærlighed. S. 189.

S. 256. [1] Laughe Laughesens Testament 1291, efter en Optegnelse af N. M. Petersen.

S. 257. [1] Danske Magazin I 18—20. — Helsingørs Skiftebog 1573. (Rigsarkivet.) — [2] Præsten i Aalborg Christierni Stephani Optegnelser. Gl. kgl. Samling no. 2355. 4to. — [4] Kirkehist. Saml. 3. Række V 800.

S. 258. [1] Sammesteds.

S. 259. [1] Vedel Simonsen: De danske Ruder II 205—6. — [2] Herredags-Stævning til Hans Dyre. dat. Viborg 3. Febr. 1606. Adelsbr. Fasc. 33. Holck. — [3] Danske Samlinger III 345. — [4] Hans Mikkelsen's Diarium. Mnsc. Kall. no. 81. Fol.

S. 260. [1] Kirkehist. Saml. 3. Række V 801—5.

S. 261. [1] Rigens Domsbog 10. Maj 1575. R. A. — [2] Kirkehist. Saml. III 248 Anm.

S. 262. [1] Kirkehist. Samlinger II 266. — [2] D. H. Wulff: Jens Bang. (Aalborg 1865) S. 6. — [3] Hübertz: Aktstykker til Aarhus Historie. II 198. [4] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 398. — [5] Helsingørs Tingbog 11. Oktbr. 1619. — [6] Hübertz: Aktst. t. Aarhus Hist. II 211. — [7] I. C. Bloch: Den Fyenske Gejstligheds Hist. I 310.

S. 264. [1] Øst's: Archiv 1825 I 87. — [2] Stanley: Hvorledes jeg fandt Livingstone. (Kbhvn. 1873.) S. 153. — [3] J. Brand: Popular antiquities of Great Britain. by Hazlitt II (1870) 191.

S. 265. [1] Fr. Carlsen: Rønnebæksholm S. 57. — [2] Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — [3] John Brand: Popular antiquities of Great Britain, by Hazlitt. II 192—94.

S. 266. [1] Ynglinga Saga Kap. 40.

S. 267. [1] Olaf Trygvesøns Saga 200.

S. 268. [1] J. Junge: Den nordsjællandske Landalmue, 2. Udg. 1844. S. 330.

S. 269. [1] Moth's Lexikon: «Sorgseng», kaldes en Seng overklædt med sort, hvor Enken ligger i efter sin Mands Død. — [2] Bircherods haandskrevne Dagbog 2499: «Fornemme Koner gaa endnu til Sengs efter deres Mands Død.»

S. 270. [1] Barselstuen 1. Akt, 1. Scene. — [2] L. H. Bing: Beskrivelse over Lesøe. 1802. S. 180. — [3] Otto Sperlings Levned ved Birket Smith. — [4] Hofberg: Nerikes gamla minnen. (Örebro 1868.) S. 204. -- S. L. Gahm Persson): Besk. öfv. Öland. (Ups. 1768.) S. 181. — Pontoppidans danske Atlas IV 263. — L. Thura: Beskr. o. Samsø. 1758. S. 13. — Sv. Grundtvig: Gamle danske Minder III 172. — Tang Kristensen: Dansk Almueliv IV 95. St. 281—84. — Dania VIII 88. osv. osv. — [5] Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VIII 379. — [6] Danske Magazin IV 118. — [7] Øst's Arkiv 1825. I. S. 87. — [8] Personalhist. Tidsskr. 4. Række III 68—69.

S. 271. [1] Grete Bryskes Regnskab over Udgifterne. 1570. Danske Adelsbreve Fasc. XI Bryske 1500—98. — [2] Sjællandske Tegnelser 5. Marts og 6. April 1592. — Jydske Tegnelser 7. Marts 1592. — [3] Jydske Tegnelser 29. April 1596. — [4] Sjællandske Tegnelser. dat. Glückstadt 5. September 1640.

S. 272. [1] Nærværende Skrift VII 28 fg. XI 97 fg.

S. 273. [1] Bendz: Efterr. om Rønninge og Rolsted. (Odense 1820.) S. 119 Anm. — [2] Les Voyages de Mr. Deshayes baron de Courmesvin en Danemarc. (Paris 1664.) p. 68.

S. 274. [1] Biskop Jens Nielssøns Visitatsbøger ved Yngvar Nielsen. S. 375. 380. 384. — [2] Paus Saml. III 515. — [3] Danske Magazin 4. Række V 291. — [4] Se f. Eks. H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv. II 120 og 124. — Samme: Fra Heden 114.

S. 275. [1] B. Whitelockes Dag Bok 1653—54. (Ups. 1777.) S. 401. — [2] John Brand: Popular antiquities of Great Britain by Hazlitt. II 197.

S. 279. [1] Nyerup: Almindelig Morskabslæsning S. 282. — P. Syv: Danske Ordsproge II 118. — Savonarola: Synders Speigel I. (Christiania 1654.) S. 104. — Selsom Beslutning paa Prædiken. 4. — [2] Nucl. latinitatis 980. — [3] Schandrup: Poetiske Skrifter (Kbhvn. 1729) k. 1. a. — [4] Molbeck: Dialekt Lexikon S. 372. — [5] Efter velvillig Meddelelse af Hr. Assistent i Nationalmuseet cand. mag. Kjær. En omkring Aar 1900 afdød ældre Kvinde, der i lang Tid havde drevet Gæstgiveri i Svendborg, har til ham omtalt dette som en staaende Talemaade i hendes Ungdom.

S. 280. [1] Bricka og Gjellerup: Den danske Adel. S. 90. — [2] Samme Skrift S. 269. — [3] H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv I 361. — [4] Samme Skrift S. 361—62.

INDHOLD AF 14. BOG

EMNELISTE.

JAKOB PAULLI

SØNDAGSMINDER

2,50, INDB. 4,00

Stiftsprovst *Paulli* kan trygt sende sine Bøger ud med blot et Par Aars Mellemrum; der vil altid være nok til at tage imod dem med Glæde.

Dette skyldes for en Del den Form, hvori han bærer sine Tanker frem, hans dejlige Sprog, hans Evne til at levendegøre Evangeliets Situation, saa den staar som malet for Øje, til at gribe et Træk fra Naturlivet, en Fortælling, en aktuel Tildragelse og flette dem illustrerende ind i sin Fremstilling, alt imedens han Fjed for Fjed fører sin Tilhører eller Læser frem til de Hovedtanker, han hele Tiden har haft for Øje som Maalet, og i hvilke som Regel netop Kærnen i Teksten lægges blot. Det er noget ejendommeligt ved Stiftsprovst Paullis Forfatterskab, at trods de talrige Digressioner, de mange Farver, er Dispositionen altid saa klar og fast, at man med Lethed husker, hvad han har villet skulde huskes.

Søndagsminder, der foreligger i det smagfuldeste Udstyr, indeholder tolv Prædikener. Det er, som om man knyttes stærkere og stærkere til dem, jo længere man kommer frem i Rækken, hvad enten det nu sker, fordi Læserens Modtagelsesevne stemmes finere og finere, eller fordi det er lykkedes Forfatteren at udtømme sin Sjæls Indhold, særlig i de sidste Prædikener.

Saaledes omtales Stiftsprovst *Paulli's* sidste Prædikensamling i «Dagbladet». Et andet af de københavnske Blade («Vort Land») udtaler:

Jakob Paullis Maade at behandle religiøse Æmner paa er jo længst kendt og skattet i vide Kredse. Halvt er han Sjælesørgeren, halvt Digteren, helt altid den fuldendte, klassiske Taler. Hans Veltalenhed kender ikke meget til Uro, brænder ikke med stærke Følelser, blusser ikke op i pludselige Stemninger. Her er ingen Udraab, som her heller ikke er Metaforer, dristige uventede Lignelser.

Men her er en Stilkunst, som er Thorvaldsens Kirke værdig. Sproget er glat, blankt og smukt, ganske som Marmoret, og hver Linie i disse Taler staar mejslet klart og rent som i den hvide Sten.

KARL MANTZIUS

MOLIÈRE-TIDEN

«SKUESPILKUNSTEN»S IV. BIND

4,75

Naar dette Arbejde en Gang bliver færdigt, vil det blive et af de største Værker i dansk Literatur. Det vil sikkert ogsaa blive et af de bedste. Karakteristik i saa Henseende er det, at den Ros, der er faldet paa Arbejdet, ikke blot stammer fra Danmark, men i ganske særlig Grad fra Udlandet.

Det er i Virkeligheden ingen ringe Triumf, naar de ledende engelske Blade har udtalt sig med varm Anerkendelse om Doktor *Mantzius'* Behandling af Æmnet: *Engelske Teaterforhold i Shakespeare-Tiden*, og en Mand som Ibsen-Oversætteren, W. Archer, har kunnet vidne: Det er den bedste populære Afhandling om dette Æmne, som endnu er skrevet.

Som dette Arbejde nu en Gang er, har det alle Betingelser for at vinde en stor Læsekreds. Det er grundigt, livligt og klart skrevet, det er forsynet med mange morsomme Illustrationer, og det har den Fordel, at det ikke blot er et Afsnit i en stor Teaterhistorie, men ogsaa en selvstændig Bog, der med Udbytte kan læses for sig. («Vort Land».)

